

اوزبکستان س. س. ر. فنلر آکادیمیسی، ا. س. پوشکین نامیداگی
قیل و ادابیات انستیتوتی و آبوریحان بیرونی نامیداگی شرق شوناسلیک از

محمد کاشغری

دیوان لغات الترک

تورکی سوزلر دیوانی

اوج نوم ایک

II نوم

ترجیمان و نشرگا طیارلاوچی
فیلولوگیه فنلری کاندیداتی
صالیح مطایپوف

اوزبکستان س. س. ر. فنلر آکادیمیسی نشریاتی
تاشکند ۱۹۶۳ یل

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ ВА
АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

МАҲМУД КОШҒАРИЙ

ТУРКИЙ СЎЗЛАР ДЕВОНИ (ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК)

УЧ ТОМЛИК

II ТОМ

Таржимон ва нашрга тайёровчи
филология фанлари кандидати
С. М. МУТАЛЛИПОВ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1963

Редколлегия аъзолари:

●●●● ва Ўзбекистон ●●●● Фанлар академияларининг
корреспондент аъзоси; профессор А. К. БОРОВКОВ,
филология фанлари доктори Ф. А. АБДУРАҲМОНОВ
(масъул муҳаррир), филология фанлари кандидатлари
У. И. КАРИМОВ, А. М. ШЧЕРБАК.

Таржимамизда айрим сўзларга изоҳ бера боришни икки жиҳатдан муносиб кўрдик. Биринчидан, девондаги кўпчилик сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида мавжуд бўлса ҳам, баъзилари фақат айрим диалектларда ёки қадимги классик адабиётларда сақланиб қолган. Масалан, ўраб боғлаш маъносидаги *турмакламак* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида кам учраса-да, бу сўз диалектларда барқарордир, чунки, Тошкентнинг баъзи районларида, Сузоқ, Андижон, Ойимқишлоқ ва бошқа жойларда бу сўз тўла сақланган. Чунончи: *Сочини тұрмакляб олибди, этагини тұрмакляб қўйибди* каби. Қўшнингнинг куёвга унашиб қўйган ўн саккиз яшар қизи сочини турмаклаб, билагини шимариб, айвонни супураб эди (Насриддин афанди латифалари, Т., 1960, 44-бет). Бундай сўзларнинг, бир тарафдан, маъноси кўпчиликка номаълум бўлса, иккинчидан, бу хил сўзларнинг талаффузи ва имлоси ноаниқдир. Бу хил сўзларнинг маъносини, талаффуз ва имлосини аниқлашда бирдан-бир осон ва тўғри йўл шу хил сўзларнинг диалектларда ва классик адабиётлардаги мисолларини бериб изоҳлашдир. Бинобарин, биз шу усулни қўлладик. Масалан, бу сўз Навоий асарларида ҳам қўлланади. Бу сўзнинг имло ва талаффузи ҳам қатъийдир.

Заъфдин ўргамчи домига йиқилгоч чирманиб,
Ул чибиндек турмади ҳар ён танимни айлланиб.

Демак, бу хил изоҳ ишимизга зарурий аниқлик киритувчи аҳамиятга эгадир.

Иккинчидан, девон материалларини ҳозирги тилга ҳар томонлама пухта қиёс қилиб текшириш каби муҳим вазифа ҳануз очиқ қолмоқда. Бу ҳол (девон устида жиддий иш олиб борилмаслик) баъзан қўпол хатоларга сабаб бўлмоқда. Баъзи кишилар уни бир тарафлама юзаки ўрганиш билан нотўғри хулосалар чиқармоқдалар. Баъзилар бу асарни уйғурча деб ҳукм чиқарсалар. (Броккельман), бошқалар туркманча ва бошқача деб тахмин қилаётирлар.

Девонни бирор тилга нисбат бериш учун уни морфологик, диалектологик, лексик, грамматик томондан қиёсий текшириб, пухта хулосалар чиқариш керак. Бу хил иш ҳануз ишланмаган, лекин тилшунос олимларимизнинг кечиктиришлари мумкин бўлмаган актуал вазифаларидан биридир.

Бизнинг бу изоҳларимиз ана шу муҳим вазифанинг бир томонини аниқлашга ёрдам беради. Масалан, «Девону луғотит турк»да изоҳланган *йиғламоқ*, *сихтамоқ* сўзлари ҳозирги тилимизгача тўла сақланган сўзлардандир. Лекин бу сўзларни қўллашда маълум фарқлар ҳам юзага келган. Чунончи, *сихтамоқ* сўзини Маҳмуд Кошғарий *йиғламоқ*нинг синоними каби изоҳлаган. *Кіші қамуғ*

сiхташди— ҳамма одамлар *йиғлашди*. (Қ. II т., 166-бет). *Сiхтамоқ* сўзи ҳозирги тилда қаттиқ *йиғламоқ* маъносидадир. Бу сўз маъносидаги бундай ўзгариш Навоий давридаёқ бошланган эди. Бу сўз Навоийда ҳам шу маънода қўлланган эди.

Йиғлатти мени демайки, *сiхтатти* мени

(Навоий, *Муҳокаматул луғатайн*, 20-бет).

Шунинг билан бирга Маҳмуд Қошғарий бу сўзни ғ лик варианты ҳам бор деб изоҳ берган. Бу вариант ҳам ҳозирги ўзбек тилида барқарордир. *Йиғи-сиғи* дегандаги каби. Бу хил изоҳлар синонимлар тарихи, сўз маъноси устида ишлаётган тилшунос олимларнинг диққатини девонга жалб қилиш учун ҳам муҳим бўлганидек, девондаги сўзларнинг етиб келиши ҳақида баъзи намуналар сифатида ҳам муҳимдир.

С. МУТАЛЛИБОВ

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ СОЛИМ¹ ФЕЪЛЛАР БЎЛИМИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР БОБИ

تَبَدَّى та п д і — топинди. قُلُّ تَنْكِرَى كَا تَبَدَّى Қул тэнригә тап-
д і² — банда худога топинди, ибодат қилди. أَلُّ
تَبَدَّى خَانِقَا ол ханқа тапд і — у хонга хизмат қилди.
Бошқаларга ҳам шундай³. أَلُّ نَانَكْنِي تَبَدَّى олнэнци
тапд і — у йўқолган нарсани топди. (تَبَارُ تَبْمَاقُ) та-
пар, тапмақ).

تَبَدَّى т э п д і — тепди. أَلُّ قَيْنُ تَبَدَّى ол қулін тэпд і — у қу-
лини тепди. (تَبَارُ تَبْمَاقُ) тэпәр, тэпмақ).

جَبَدَّى ча п д і — сузди. أَرُّ سَوْفَدَا جَبَدَّى эр суwда чанд і —
одам сувда сузди.

جَبَدَّى ча п д і — секин урди. أَلُّ اَتْنِي جَبَدَّى بَيْرَلَا جَبَدَّى ол ат-
н і ч і б і қ б і р л а ча п д і — у отни чивиқ билан секингина
урди. (تَتُّ بَيْنُنُ جَبَدَّى) [4] чумақ тат бојнн чап-
д і — мусулмон-кофирнинг бўйнига урди⁵ (уйғурча).

¹ Таркибида ʿ ҳамза ۛ، و، ى ҳарфларидан бирортаси бўлмаган, бирор ҳар-
фи ҳам икки марта такрорланмаган сўзлар „солим феъллар“ деб аталади.

² Ҳозир жонли тилда *топинмоқ* шаклида қўлланадиган сўз шу ўзакдандир.

³ Бошқа гапларда ҳам шу маънода ишлатилади дейилмоқчи.

⁴ Бу ерда бир аниқсизлик белгиси бор.

⁵ Аслида бу гапнинг таржимаси *уйғур чумақ бўйнига урди* бўлиши керак
эди. Лекин биз Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига қўра таржима қилдик.

چاپدی چапдї — чап ади. آر آقنُ جبدي эр эwin чапдї —

одам уйини (уй деворини) суоқ лой билан чап-
лади (جبماقُ جبمارُ чапар, чапмақ).

سابدي сабдї — ўтказди. ييجي يگنا سبدي jici jignā саб-

дї — тикувчи нинага ип киритди, ўтказди.

سابدي сабдї — еткизди. اُل قش قتن سبدي ол қуш қа-

натін сабдї — у қушнинг қанотини етиштирди.

Қисқа ёки кам бўлган нарса ўз жинсидан бошқа
бир нарса билан улаб тўлдирилиши, бутунлани-

шига нисбатан ҳам бу сўз қўлланади. (سبارُ سبماقُ)

сабар, сабмақ).

قابدي қапдї — ечиб олди, шилиб олди. آر تونُ قبيدي эр

тон қапдї — киши тўнни шилиб олди. Бошқаларга

нисбатан ҳам шундай. (قبمارُ قبماقُ) қапар, қапмақ).

جاييلُ قبيدي jәi қапдї: اغلانغُ ييلُ قبيدي оғланғ jәi қапдї —

бола бошига ел (жин яра) тегди. Тўн ва тўнга

ўхшаш нарсаларни шамол қўзғотишига ҳам бу

сўз қўлланади. (قبمارُ قبماقُ) қапар, қапмақ).

قابدي қопдї — оёққа турди. آر يقاروُ قبيدي эр жоқару

қопдї — одам жойидан турди, оёққа босди. (قبمارُ)

қопар, қопмақ).

قابدي қопдї — турди, қўзғолди. توبي قبيدي тўбї қоп-

дї — шамол турди, қўзғолди. (قبمارُ قبماقُ) қопар,

қопмақ).

قابدي қопдї — парвоз қилди. قش قبيدي қуш қопдї — қуш

парвоз қилди. Бошқаси ҳам шундай. (قبمارُ قبماقُ)

қопар, қопмақ).

بجدي бичдї — кесди أَرَاتُ بِجْدِي әр әт бичдї — одам гүшт кесди. Бошқа нарсани кесишга ҳам бу сүз қўланади. (بِجْمَاقُ бичар, бичмақ).

سَجْتِمُ сачтїм — сочдим. مَنْ يَبَارُ سَجْتِمَ мән јіпар сачтїм — мен ипор ва бошқаларни сочдим.

سَجْدِي сачдї — أَلْ أَفْكَأُ سَجْدِي ол әwgә суw сачдї — у уйга (ҳовлига) сув сепди. Бошқаси ҳам шундай. (سَجْمَاقُ сачар, сачмақ.)

سَجْدِي сїчдї — чичди. أَرُ سَجْدِي әр сїчдї — одам чичди. Бошқаси ҳам шундай. (سَجْمَاقُ сїчар, сїчмақ).

قَجْدِي қачдї — қочди. أَرُ قَجْدِي әр қачдї — одам қочди. Бошқаси ҳам шундай. (قَجْمَاقُ қачар, қачмақ).

قُجْدِي қучдї — қучди, қучоқлади أَلْ مَنِي قُجْدِي ол мәнї қучдї — у мени қучоқлади. (قُجْمَاقُ қучар, қучмақ).

كَجْتِي кәчтї — кечди, ўтди. أَيُّ كُونُ كَجْتِي аj, кўн кәчтї — ой, кун ўтди.

كَجْتِي кәчтї — кечди. أَرُ سَوْفُ كَجْتِي әр суw кәчтї — одам сув кечди. Бошқаларга ҳам шундай. (كَجْمَاقُ кәчәр, кәчмәк).

كَجْتِي кәчтї — кечди, ўтди, ўлди. أَرُ كَجْتِي әр кәчтї — одам ўтди, ўлди. (كَجْمَاقُ кәчәр, кәчмәк).

كُجْتِي көчтї — күчди. سُو كُجْتِي сү көчтї — аскар күчди.

Бошқаларга нисбатан ҳам шундай. (كُجَارُ، كُجْمَاكُ)
кӧчӧр, кӧчмӧк).

Нутқни ёқимли қилиш учун охири қаттиқ ҳарфлар билан битган ўзақлардан ясалган ўтган замон феъли қўшимчасидаги д ни т га алмаштириш тўғрироқдир. П, ч, қ, к ҳарфлари қаттиқ ҳарфлардир. Булардан бошқа ҳарфларда ўтган замон феъл қўшимчасини д билан ёзиш ҳам муносиброқдир. Шеърда шундай келган: ..

تُنلَا بِلَا كُجَالِمِ يَمْرُ سُنُّنْ كَجَالِمِ
تَرَنكُوكُ سُنُّنْ اِجَالِمِ يُقْعَا يَغِي اِقْلَسُونْ

Тўнлә билә кӧчәлим
Јамар суwӧн кӧчәлим
Тӧрӧцук суwӧн ичәлим
Јуwға јағи уwулсун

Кечаси билан кўчайлик. Јамар сувини кечайлик, бу бир водийдир. Қайнаб чиқаетган сувини ичайлик. Бизга итоат қилмайдиган душман парча-парча бўлсин.

بَرْدِي бардї — борди. اَلْ اَقْكَا بَرْدِي ол эwгә бардї — у уйга борди. Бошқаларга ҳам шундай. (بَرِيرُ.)
(барир, бармақ).

بُرْدِي бурдї — бурди اَلْ يَنْجُقْ اَغْزِي بَرْدِي ол јанчуқ ағзї бўрдї — яъни ёнчиқ — тўрванинг бошини — оғзини бурди. Иштонбоғ ва шунга ўхшаган бошқаларни буриш учун ҳам шу сўз қўлланади.
(бўрӧр, бўрмӧк).

بُرْدِي бурдї — бурқиради. يِيارُ بَرْدِي јїпар бурдї — мушк

- ҳиди чиқди, бурқиради, гуркуради. Шунингдек ҳар бир хушбўй нарсанинг ҳиди чиқишига ҳам бу сўз қўлланади. (**بُرْمَاقُ** бурар, бурмақ.)
- بُرْدِي** бурдї — кўтарилди, чиқди. **سُوفُ بُرْدِي** суw бурдї — сувнинг буғи чиқди, сувнинг буғи кўтарилди. Бошқаси ҳам шундай. (**بُرْمَاقُ** бурар, бурмақ.)
- تُرْدِي** турдї — турди. **أَرِيقَارُو تُرْدِي** эр жоқару турдї — одам тикка турди, тиккайди. (**تُرْمَاقُ** турур, турмақ).
- تُرْدِي** турдї — ёғди, пайдо бўлди. **تُرْمَانُ تُرْدِي** туман турдї — туман пайдо бўлди. (**تُرْمَاقُ** турур, турмақ).
- تُرُر** турур — ўтган замон формаси ва масдар шакли йўқ, келажак замон феълдир. У сила маънисидадир. **أَلْ تَاشُ تُرُر** ол таш турур — у тошдир. **أَلْ قُشُ تُرُر** ол қуш турур — у қушдир. Бу сила⁶ — тамомловчидир. Арабча **يَنْبَغِي** ярашади деган сўзга тўғри келади. Унинг ҳам ўтган замон ва масдар формаси йўқдир.
- تُرْدِي** турдї — тугди, ўради. **أَلْ يَتِيكُ تُرْدِي** ол битик тўрдї⁷

⁶ Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўз ҳақидаги изоҳида бир оз аниқсизлик бор. Унда бир тарафдан ўтган замон ва масдар формаси бўлмаган, келаси замон феъли деб изоҳланса, иккинчидан *сила* деб ҳам уқтирилган. Лекин *сила*га тамомловчи тарзида маъно берилган. Ҳақиқатда ҳам, бу сўз шу текстда *сила* — тамомловчи маъносидадир. Шунинг учун буни арабча феъли жомид **فعل جامد** га қиёс қилиш ҳам қулайсиздир.

⁷ Бу сўз *ўраб тугмоқ* маъносида Навоийда ҳам учрайди:

Заъфдин ўргамчи домига йиқилғоч чирманиб,
Ул чибиндек турмади ҳар ён танимини айланиб.

— у китобни ўраб тугди, ўради. Бошқаларга ҳам шундай. (تۇرار تۇرماك) түрәр, түрмәк).

سردى с э р д и — сабр қилди. ол с э р д и — у бир ишда сабр қилди. (سرمار. سردار. سردار) сэррәр, сэрмәк).

سردى с ў р д и — ҳайдади, чоптирди [суриб кетди маъносида қўлланади]. ол ат с ў р д и — у отни чоптирди. Бошқаси ҳам шундай.

سردى с ў р д и — ҳайдади. эр итғ с ў р д и⁸ — одам итини сурди, ҳайдади. Бошқаси ҳам шундай. Амир одамни шаҳардан сургун қилганда ҳам сурди дейилади. (سرمار. سردار. سردار) сўррәр, сўрмәк).

قردى қ у р д и — тўплади. خان سوسن قردى хан сўсин қурди — шоҳ аскарини тўплади, тартибга солди. خان جواج قردى хан [жува] қурди — хон чодир қурди, ёйди (قورماق. قورار. قورماق) қурар, қурмақ).

قردى қ і р д и — қирди. эр яэриг қ і р д и — киши ерни қирди. Бошқаси ҳам шундай (قورماق. قورار. قورماق) қірар, қірмақ).

قردى қ у р д и — қурди. эр ја қурди — одам ёй қурди [отишга ҳозирлади] (قورماق. قورار. قورماق) қурар, қурмақ).

كردى к э р д и — керди, чўзди. эр јип к э р д и — одам уни керди, чўзди. Бошқаси ҳам шундай.

⁸ Навоийда ҳам бу сўз айни маънода қўлланган:

Тарки ишқ этдим, мени ишқ аҳли хайлидин сўрунг,
Чиқмасам таъну жафо тоши бошимга ёғдурунг.

к ӱ р д і — керди, кенгайтирди **كردى** **بۆگ** jol
кӱрді — одам амир учун йўлни кенгайтирди. Но-
таниш одам ўтмасин учун, кузатиш жойларига
одамлар қўйишдир. Амир душмандан қўрққанда,
бу иш қилинади.

к ӱ р д і — вовиллади. **ات كردى** it кӱрді — ит во-
виллади (қарлуқча) (**كرماك**. **كرار** кӱрӱр, кӱрмӱк).

к ӱ р д і — кўрди. **ال مېنى كوردى** ол мӱни кӱрді —
у мени кўрди. (**كرماك**. **كرار** кӱрӱр, кӱрмӱк).

Мақолда шундай келган: **يوزگا كوما اردم تىلا** jūzgā
кӱрмӱ, ӱрӱӱм tīlā — юзига қарама, фазилатини
(илмини, аҳлоқини) иста (тила).

كىردى к і р д і — кирди. **ال افكا كىردى** ол ӱwгӱ кирді — у
уйга кирди. Бошқага ҳам шундай. (**كرماك**. **كرور**
к і р ӱ р, к і р м ӱ к).

بىزدى б ӱ з д і — безди, титради. **ارتملىغىدىن بىزدى** ӱр тум-
лӱгдӱн бӱзді⁹ — одам совуқдан безди, титради.
Бошқаси ҳам шундай. (**بىزمك**. **بىزار** бӱзӱр, бӱзмӱк).

بىزدى б у з д і — бузди. **ال اف بىزدى** ол ӱw бузді — у
уй бузди. Бошқаси ҳам шундай. (**بىزماق**. **بىزار** бузар,
бузмақ).

تەزدى т ӱ з д і — қочди. **كەيىك تەزدى** кӱјік тӱзді — кийік
қочди. Бошқаси ҳам шундай. (**تەزماق**. **تەزار**
тӱзӱр, тӱзмӱк).

⁹ Ҳозирги тилда *юрак олдирмоқ, тоқатсизланмоқ, эзилмоқ* маъноларида қўлланидиган *безилламоқ, безмоқ* сўзи ана шу ўзакдан бўлса керак.

تۇزدى تۇзді — тузди, тузатди. بىگ ايلن تۇردى бёг ёлин
тўзди—амир вилоятини қурди. (تۇمار. تۇزәр, тўзмәк).

تۇزدى تۇзді — текислади, тўғрилади. ال ييرىك تۇزدى ол jәриг тўзди — у ерни текислади. Бошқаси ҳам
шундай. (تۇمار. تۇزәр, тўзмәк).

تۇزدى тизді — тизди. ال ينجو تۇزدى ол jinjū тизди — у
марваридни тизди. Биров сўз тузса, шеър ёзса ҳам,
تۇزار. تۇمار. تۇزار. ол сөз тизди дейилади. (تۇмар. تۇزار,
tizär, тизмәк).

جۇدى чїжді — пастланди; типирчилади. يغرلغ ات جۇدى јағирлғ ат чїжді — яғир от миннш олдида орқа-
сини аяб типирчилади, пастланди. Ҳар бир яғир
ҳайвон ҳам юк ортмоқчи бўлганда шундай қила-
ди. Бу сўз икки жағ орасидаги ; — ж билан та-
лаффуз этилади (جۇمار. جۇمار. чїжар, чїжмак).

جۇدى чөжді — чўзди. ارواغت يپ جۇدى урағут jip чөж-
ді — хотин ипни чўзди. Қўй ичаги, арқон каби тор-
тиб чўзиш мумкин бўлган ҳар бир нарсага ҳам бу
сўз қўлланади. Бу сўз ҳам икки жағ орасидаги
; — ж билан айтилади. (جۇمار. جۇمار. чөжәр, чөж-
мәк).

سۇزدى сўзді — сузди, тинитди. ال سوڤ سۇزدى ол суw
сўзди — у суw сузди, сувни тинитди. Бошқаси ҳам
шундай. (سۇمار. سۇمار. сўзәр, сўзмәк).

سۈزدى س ۈ ز د ى — эриди, ياغ سۈزدى jaғ сۈздۈ¹⁰ — ёғ эриди.
Бошқаси ҳам шундай.

سۈزدى س ۈ ز د ى — тиг урди. كۈن سۈزدى¹¹ — кун
тиг урди, кун кўринди. سۈگۈل سۈزدى سۈگۈل сۈздۈ — ка-
сал озди, заифлашди. (سۈزار. سۈماق) сۈзар, сۈзмақ).

قۈزدى ق ۈ ز د ى — қазиди. ار ارق قۈزدى ەر аріқ қаздۈ —
одам ариқ қазиди. Бошқаси ҳам шундай. ات قۈزدى ات
ат қаздۈ — от сувлуғини чайнаб олдинги икки
оёқлари билан [турган жойида] ер қазиди. (قۈزار.
قۈماق қазар, қазмақ).

كۈزدى ك ۈ ز د ى — қазиди. ال يۈرۈك كۈزدى ол jәriг кәздۈ —
ерни қазиб, айланиб юрди. كۈزار. كۈزماق) кәзәр,
кәзмәк).

بۈسدى ب ۈ س د ى — қора босди, босинқиради, уйқусиради.
بۈسدى بۈس بۈس انى انى بۈس бурт басдۈ — уни [кўкрагини
ерга босиб ётиш натижасида] қора босди, бо-
синқиради.

بۈسدى ب ۈ س د ى — қаҳр қилди. بۈس ايل بۈسدى бәг әл бас-
дۈ — амир халққа қора босгандай қаҳр қилди.

بۈسدى ب ۈ س د ى — босди. بۈس يۈغ يۈغ بۈسدى бәғни јағи басдۈ —
бекни кечаси душман босди. Бошқаси ҳам шундай.

بۈسدى ب ۈ س د ى — босди. ار قۈيزغ بۈسدى ەر қизіғ басдۈ —
одам қизни босди, устига чиқди.

¹⁰ Бу сўзни Басим Аталай ёзма нусхада سۈزدى сۈздۈ деб изоҳ берган. (Қ. Де-
воц, II том, 9-бет).

باسدی басді — босди ^{ات کيکني} басди —
ит кийикни босди, босиб олди, йикитди. (باسار)
басар, басмақ).

بۇسدى бусді — ётқизиб урди. ^{ار قان} әр қулін
бүсді — киши қулини роса урди (بۇسار, басмақ),
бүсмәк).

پۇسدى пусді — писди, бекинди. ^{بک يَغيقا} бәг жағи-
қа пусді — амир душманни пойлаб, пистирмага
бекинди. (پۇسار, пусмақ).

قۇسدى қусді — қусди. ^{ار قۇسدى} әр қусді — одам қусди.
Бошқаси ҳам шундай. (قۇسار, қусмақ).

قۇسدى қусді — қусди, айниди, бузилди. ^{بۇغ قۇسدى} буғуғ
қусді — бүйәқ айниди.

قۇسدى қисді — қисди. ^{قېغ ارك اذاقن} қапуғ әриғ
азақін қисді¹² — әшик одамнинг оёғини қисди.

Шунингдек, ҳар бир нарсани бирор нарса қиси-
шига ҳам бу сўз қўлланади. ^{ال انك تونلقن قۇسدى}
ол анің тонлуқін қисді — унинг кийимлигидан қисиб
қолди. Ҳар бир нарсанинг расмий ҳолидан кўрим-
сиз ҳолга келтирилишига ҳам бу сўз қўлланади.
(قۇсар, қисмақ).

¹² Басим Аталай изоҳига кўра, бу гап ёзма нусхада ^{قېغ انك اذاقن قۇسدى} қисди шаклида бўлиб, таржимон буни арабча текстга мослаб тузатган. Бизнингча, арабча текстни қўлёзмадагига мослаб таржима қилиш яна яхши ва тўғри бўлар эди. Арабча ибора ^{رجل الرجل} дир, шунинг учун „әшик у одамнинг оёғини қисди“ дейилиши яхши эди. (Қ. „Девон“, II том, 11-бет).

كسدى ك э с д і — кесди. اَل يِغَاجُ كَسْدِي ол jіғач кэсдi — у ёғоч кесди. (كَسْمَاكُ. كَسَارُ. كَسَّارُ, кэсмәк). Мақолда шундай келган: اَيَغْرُ يِغَاجُ اَزُنْ كَسْسُ تَمْرُ أَيغرىغاج ازُن كسس تمر قَسَقَا كَسْسُ уҗғур jіғач узун кэс, тәмүр қисқа¹⁸ кэс — ёғоч кессанг, узун кес, темир кессанг, қисқа кес, чунки темирни чүзса бұлади.

Уларнинг бир жарчиси бор, ҳар кун уларга (шу ҳил ҳикматли сўзларни)эшиттириб ўргатади*.

كسدى ك э с д і — койиди, хафа бўлди, юз ўгирди. اَل اَنْدُنْ ол андiн кэсдi — у ундан койиди, юз ўгирди (ўғузча). (كَسْمَاكُ. كَسَارُ. كَسَّارُ, кэсмәк).
 بُشْدِمُ п у ш д у м — пишдим, ғамгин бўлдим, сиқилдим. مَن بُو اِشْدِنْ بُشْدِمُ мэн бу iшдiн пушдум — мен бу ишдiн сиқилдим. (بُشْمَاقُ. بُشْمَازْمَنُ. بُشْمَاقُ) пишмазман, пушмақ). Мақолда шундай ишлатилган اَرُ بُشْمَاسُ اَرُ بُشْمَاسُ اَرُ اَرُونَكُ قَشْ تَتَارُ Пушмас эр боз қуш тутар, эвмас эр өрүн қуш тутар — ишда сиқилмайдиган одам оқ лочинни ҳам тутади — шошмаган одам энг яхши бозини — лочинни овлайди. Бу мақол ишда кутилган мақсадга етишиш учун шошилмасликка, чидамли бўлишга ундаб айтилади.

بُشْدِي п i ш д i — пишди اَشِجْ بُشْدِي ашiч пiшдi — қозон етилди — шўрва пишди.

بُشْدِي п i ш д i — пишди. يَمِشْ بُشْدِي jэмiш пiшдi — мева пишди.

¹⁸ Қисқа сўзи босма нусхада قَسَقَا тарзида хато ёзилган, тўғриси. قَسَقَا бўлиши керак эди.

* Фикримизча, бу гап уйғурларга алоқадордир.

پیشدی пішді — пишитди. آر قىمىز بشدى әр қиміз пішді —
киши қимиз пишитди. Яъни, қимизни етилтириш
учун пишитди. (پىشار، پىشماق) пішар, пішмақ).

تاشدى ташді — тошди. اشچ تاشدى ашіч ташді — қозон
қайнади, тошди.

تاشدى ташді — тошди. سۇف تاشدى суw ташді — сув
ариқдан ёки идишдан тошди. (تاشار، تاشماق) ташар,
ташмақ).

تۇشدى тушді: اَلْ مَنكَا تۇشدى ол мәнә тушді — у менга
дуч келди, мени кўрди (تۇشار، تۇش-
мақ).

تۇشدى тўшді: آر اتن تۇشدى әр аттін тўшді — одам от-
дан йиқилиб тушди. آر تامدىن تۇشدى әр тамдін тўшді.
Одам девордан тушди. Отдаң тушишга ҳам шу сўз
қўлланади. Ҳар нарсанинг ўз жойидан тушишига
ҳам бу сўз қўлланади. (تۇشар، تۇшмақ).

تگرا الب اكرالم اتن تشب يكرالم
ارسلن ليو ككرالم كوچى انن كقسون

Təgrä alīb əgrälim

Аттін¹⁴ тўшүб јүгрәлім

Арсланлају көкрәлім¹⁵

Күчи анін кәwілсүн.

¹⁴ — аттін сўзи бу ерда чиқиш келишиги функциясидадир. Асли *отдин* бўлиб сингиш — ассимиляция натижасида сўнги д т га айланган. Ассимиляция ҳодисаси у давр тилида кенг тарқалган эди.

¹⁵ Кўкрамак — [баланд овоз билан бақирмоқ, бўкирмоқ] демакдир. Маҳмуд Кошгарий изоҳига кўра, бу сўз дастлаб арслон бақирғига, булут то-

يُرُقشْدِي ۰ اَلْ ол зїр қошдї — у газал, шеър ёзди.

(قُشْمَاقُ ۰ قُشَارُ ۰ قُشَارُ қошар, қошмақ).

بُغْدِي ۰ ب ۰ ف ۰ د ۰ ا ۰ ол ёр-
нї боғдї — у одамни бўғди. Бошқаси ҳам шундай.

(بُغْمَاقُ ۰ بُغَارُ ۰ بُغَارُ боғар, боғмақ).

تُغْدِي ۰ ت ۰ ف ۰ د ۰ ا ۰ ол кун туғдї — кун туғ-

ди — қуёш чиқди. اُغْلُ ۰ اُغْلُ ۰ اُغْلُ оғул туғдї — ўғил ту-

ғилди. Мақолда шундай келган: مَوْشُ ۰ اُغْلِي ۰ مِيَاوُ ۰ تَغَارُ ۰

муш оғлї мужав туғар — мушукнинг боласи она-

сига ўхшаб миёвлайди. Бу мақол хулқи ота-

синикига ўхшаган болага нисбатан қўлланади.

(تُغْمَاقُ ۰ تَغَارُ ۰ تَغَارُ туғар, туғмақ).

تِغْدِي ۰ ت ۰ ف ۰ د ۰ ا ۰ ол ба-

шақин таш тїғдї — тош ўқнинг ўткирлигини кес-

ди, ўтмас қилди, кеткизди, яъни дамани қай-

тарди. (تِغْمَاقُ ۰ تِغَارُ ۰ تِغَارُ тїғар, тїғмақ).

جِغْدِي ۰ ج ۰ ف ۰ د ۰ ا ۰ ол тўргак жїғдї —

у кийим ва кийимга ўхшаш юкларни бир орқа

қилиб йиғиб боғлади. Бошқаси ҳам шундай.

(جِغْمَاقُ ۰ جِغَارُ ۰ جِغَارُ жїғар, жїғмақ).

سَغْدِي ۰ س ۰ ف ۰ د ۰ ا ۰ ол соғди. Бошқаси ҳам шундай اَرُ ۰ قُوِي ۰ سَغْدِي ۰

ёр қојсағдї — одам қўй соғди. (سَغْمَاقُ ۰ سَغَارُ ۰ سَغَارُ сағар,

сағмақ).

سُغْدِي ۰ س ۰ ف ۰ د ۰ ا ۰ ол қој-

дан қурут суғдї — у қўй сутидан қурт олди, қилди.

Бу сўзнинг асли سَغْرَدِي ۰ سَغْرَدِي ۰ سَغْرَدِي ۰

суғар, суғмақ).

سغدى سىغدى — сiғдi — сiғди. بوسوز كنگلكا سغدى бу сөз көңүлгä
сiғдi — бу сүз күнгиҗлгä сiғди, таъсир қилди.

سغدى سىغدى — сiғдi — сiғди. اون قابقا سغدى ун қапқа сiғдi —
ун қопга сiғди. Бошқа нарсалар учун ҳам бу сүз
қўлланади. (سغار. سغماق) сiғар, сiғмақ).

تغدى تەۋدى — ол әтиг сiшқа
тәүдi — у гүштнi сiхгä тiздi, сiхгä тортди.
Бошқаси ҳам шундай. (تغار. تغماك) тәwәр, тәwмәк).

سغدى سەۋدى — севди. ال مېنى سغدى ол мәнi сәwдi —
у мени севти. (سغار. سغماك) сәwәр, сәwмәк).

تايغان يۈگۈرگەننى *تىلكۈ سغماق Tajған jügürgänni *tikü
сәwмәс — югүрик (чопқир) тозини тулки севмайди.

Чунки този тулкини олади. Бу мақолни замон-
дошлари орасида илмли бўлиб, уларнинг хасад ва
душманликларига дучор бўлган кишига айтилади.

قۇۋدى قۇۋدى — қуwдi — қуwди. ات كېيىنى قۇۋدى it кәjикнi қуw-
дi — ит кийикни қуwди. Орқасидан қувилган ҳар
нарсага ҳам бу сүз қўлланади. (قۇۋماق. قۇۋار)
қуwар, қуwмақ).

كەۋدى كەۋدى — чайналиб сўзлади. ار سوزك كەۋدى әр
сөзүг кәwдi — одам тутилиб, чайналиб сўзлади,
асли: تانجونى كەۋدى танjунi кәwдi — луқмани чай-
налади деган иборадан олингандир. (كەۋمار).
кәwәр, кәwмәк).

بەقدى باقدى — боқдi — боқди. ال مەنكا بەقدى ол мәнә бақдi — у

* Бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик бор.

менга боқди, қаради. (*بَقَّارُ* бақар, бақмақ).

بُقْدِي буқдї — букди. *أَلْ أَذَاقِنْ بُقْدِي* ол азақін буқдї¹⁷ — у оёғини букди, йиғиб, буклаб ўтирди. (*بُقْمَاقُ* буқар, буқмақ).

تُقْدِي тїқдї — тиқди. *أَلْ قَبَّاقَا أُونْ تُقْدِي* ол қапқа ун тїқдї — у қопга [идишга]ун тиқди. Идишга тиқиб солинган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади. Ғужумлари тиғиз, тиқиқ ва сиқилишиб турадиган узум бошига *تُقْمَا أُوْمُ* тїқма ўзум — ғуж узум дейилади.

تُقْدِي тақдї — боғлади. *أَرْ بَرُّنْدُقْ بَتْلُوْقَا تُقْدِي* эр бурундуқ бутлуқа тақдї — туя бурнининг юмшоқ жойига бурундуқ тақди, боғлади (ўғузча). Ҳар бир нарсани бирор нарсага боғлашга ҳам бу сўз қўлланади. (*تَقْمَاقُ* тақар, тақмақ).

جُقْدِي чақдї — чақди, эшиттирди. *أَلْ سُوْرُكْ اَبْنِكْ قَلَاَقَا* ол сўзўг аниң қулаққа чақдї — у сўзни унинг қулоғига эшиттирди (ўғузча). *أَلْ اَكِّي كَشِي اَرَا جُقْدِي* ол іккі кіші ара чақдї — у иккі кишининг орасини бузди. *أَلْ جَقْمَاقُ جُقْدِي* ол чақмақ¹⁸ чақдї — у чақ-

¹⁷ Ҳозирги тилда бу сўз *букди* тарзида қўлланади. Қ билан к алмашилиши ўзбек тили тарихида характерли ҳолдир. Чунончи, ҳозирги тилда *буқинмоқ* тарзида қўлланадиган сўз Навоийда *букунди* тарзида учрайди:

Чун меҳр келин каби ёшунди,

Тун ерга куёв каби букунди.

(„Хамса“).

¹⁸ *Чақмоқ* сўзининг дастлабки маъноси чақмоқтошни уриштириш эди. Сўнг кишиларни бир-бирига чақиш, *чақмачақарлик* маъносида ҳам қўлланган. Бунда ҳам бировни бировга чақиш, ишқаш маъноси бор. Биринчида предметни

моқ чақди. (جَقْمَاقُ. جَقَّارُ. چاقар, чақмақ). Чақмоқ сўзи ҳам масдар, ҳам исмдир.

چُقْدِي чукдї — отилди, ташланди. قُش جُقْدِي қуш чуқ-
дї — қуш ташланди. (جَقْمَاقُ. جَقَّارُ. чуқар, чуқ-
мақ). Шеърда шундай келган:

اَرَنْ قَمْعُ اَرْتَدِي نَانِكَلَر اَدُو

تَقَّارُ كُرْبُ اَسْنُ¹⁹ لِيُو اَسْ كَا جُقَّارُ

Эрән қамуғ артадї нәнләр узу,

Тавар көрүб усунлажу эсгә чуқар.

Бойликка тама қилиб, суқланиб кишиларнинг ахлоқи бузилди. Молни кўргач, насир қуши [бургут] ўлимтик устига отилгани каби мол устига отилдилар.

چُقْدِي чїқдї — чиқди. اَر اَقْدَنْ جُقْدِي эр эвдін чїқдї — одам уйдан чиқди. Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шундай келган:

كُوچ اَلْدِيْن كَرَسَا تُرُو تُنْكُلْك تَنْ جَقَّارُ

Куч алдін кирсә төрү тўнўктан чїқар — зулм эшикдан кирса, инсоф туйнукдан чиқади. (جَقَّارُ. جَقْمَاقُ чїқар, чїқмақ).

бир-бирига ишқаш бўлса, иккинчисида бировнинг сўзини бировга етказиш маъносидадир. Аммо у даврда *чақ* сўзи *ниш урмоқ* маъносида қўлланмаган. Ҳозирги ўзбек тилида 1-маъно тамом йўқолган. Бу ҳол техник тараққиёт талаби асосида юзага келган. Ҳозирги тилда *чақмоқ* сўзининг энг актив маъноси заҳарли ҳашаротнинг чақишидир. Демак, сўзлар маъносида маълум қонуният асосида ўзгариш юзага келади.

¹⁹ Бу сўз ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор. Басим Аталай бунинг тўғри варианты *اَسْ* деб изоҳ берган (II том, 17-бет).

بُكْدِي б ў к д і — тўплади, йиғди. اَلْ سُوْفُغْ بُكْدِي ол су-
 вуғ б ў к д і — у сувни б ўғиб, тўхтатиб қўйди, тўп-
 лади. Шунингдек, بَكْتُ سُوْسِيْنُ بُكْدِي б ёғ с ў с и н б ў к-
 д и — хон аскарини йиғди. (بُكْمَاكُ بُكَّارُ) б ў к а р, б ў к-
 ма к). Ҳар вақт кўп аскарни сувга ўхшатилишини
 билиб ол; чунончи, сув оқса سُوْفُ اَقْتِي су в а қ т и
 дейилади, аскар юрса سُوْ اَقْتِي с ў а қ т и дейилади.

تُكْدِي т ў к д и — тўкди. اَوْغْلَانْ سُوْفُ تُكْدِي оғ л а н су в т ў к-
 д и — бола сув тўкди. Мақолда шундай келган:
 اَوْغْلَانْ سُوْفُ نُكَّارُ. اَلْغُ يَانِي سِنُورُ Оғ л а н су в т ў-
 к а р ў л уғ ж а н и с и н ў р -- бола сув тўкади, ундан катта-
 ларнинг оёғи тойиб синади. Бу мақол ёшлар қил-
 ган камчилик учун катталар зарарланишига қара-
 та айтилади.

تَكْدِي т ё г д и: اَلْ اَفْكَا تَكْدِي ол ё в г а т ё г д и — дейилади —
 у уйга етти. Бошқаларга ҳам шундай. (تَكْمَاكُ تَكْمَاكُ)
 (т ё г и р, т ё г м а к Мақолда шундай келган: اَيَشْكُ
 اَفْكَا تَكْمَاكُ э в а к э в г а т ё г м а с ш о ш г а н к и ш и у й и г а
 ета олмайди. Чунки у юришда тез чоптириб оти-
 ни чарчатиб қўяди, сўнг армонда қолади. Ишда
 шошма-шошарлик қилмасликка ундаб айтилган;
 шеърда шундай келган:

اَتَعَلَّرَ اَفْنِي اَزَاقُ تَكْمَدِي بوساف اشاقُ

Атғалір²² оқні азақ
 Тёгмәди бу сав ушақ

²² Атғалір уқни азақ мисрандаги атғилар феъли отмоқ истаиди маъ-
 носидадир. Демак, бу шакл истак феълидир. Истак феъли у давр тилида та-
 раққий қилган: ўзакка са аффикси қўшилиб ясалиш билан бирга, феъл ўзагига
 га қўшилиб ҳам ясалган. Демак, бу ҳолат қандайдир бирор диалект хусусияти
 бўлса керак. Ҳар ҳолда бу туркологлар диққатига лойиқ бир ҳодисадир.

Менга бу маломат етмас эдими, (бунинг устига) бу шўх қиз менга ўқ отмоқ истади.

تۈگدى تۈгді — тугди. ەر تۈگۈن تۈгдi — эр тугун тугди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (تۈگار, تۈгمآк). Мақолда шундай келган: تىلن تۈگمىشنى تيشن يزماس тiлiн тۈгмишнi тi-шiн jазмас — тил билан боғланган тиш билан ечил-мас. Бу мақолни ваъдага вафо қилишга ундаб ай-тилади.

تىكدى тiкдi — тикди, ەر ار تون تىكدى эр тон тiкдi — эр тўн тикди²³. اتغ يلان تىكتى атiғ jилан тiкдi — отни илон чақди. Бошқаси ҳам шундай. Чаён чақса ҳам шундай. ەر ار يغاچ تىكتى эр jiғач тiкдi — эр ёғоч тикди, эр дарахт ўтқазди. Тиккайтириб қўйилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (تۈگار, تۈگمآк). Мақолда шундай келган: تىكمآكنجا تىكمآگىنچا²⁴ унмас, тiләмәгiн-чә болмас — экилмагунча — дарахт ўтқазилмагунча, ҳосил унмайди (бирор мақсад кетидан юриб) ис-талмагунча, топилмайди, қўлга кирмайди. Бу ма-қол ишда мақсадга етишиш учун тиришмоқ керак деган маънода қўлланади.

²³ Сўнги даврларда тикмоқ ёлғиз кийимга нисбатангина эмас, жонли-ларга ҳам қўлланган:

Билгач ул сўзни хотири поки,
Тикти икки қўлин этиб чоки.

²⁴ Бу сўз تىكمآكنجا тарзида берилган бўлса ҳам, уни арабча иборага муво-фиқ, تىكمآگىنچа тiкмәгiнчa тарзида тузилди.

- جَكْدِي ч ۆк д і — чекди, нуқта қўйди. اَلْ بَيْتُكُ جَكْدِي ол бі-
тік ч ۆк д і — у хатга нуқта қўйди.
- جَكْدِي ч ۆк д і — қон олди. اَلْ اَتْنُ جَكْدِي ол отін ч ۆк д і —
у отнинг томиридан қон олди. (جَكْمَاكُ. جَكَا. ч ۆк ăр,
ч ۆк м ăк).
- جُكْدِي ч ۆк д і — чўкди (тиз). اَلْ بَكْكَ جُكْدِي ол б ăкк ă ч ۆк-
д і — у бек олдида тиз чўкди.
- جُكْدِي ч ۆк д і — чўкди. تَشْيُ جُكْدِي т ăw ăj ч ۆк д і — туя
чўкди.
- جُكْدِي ч ۆк д і — чўкди, ботди. تَمْرُ سُنْدَا جُكْدِي т ăмур суw-
да ч ۆк д і — темир сувда чўкди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (جَكْمَاكُ. جَكَا. ч ۆк ăр, ч ۆк м ăк).
- جَكْدِي ч ۆк д і — боғлади. اَلْ تَرَكَاكُ بَاغُنُ جَكْدِي ол т ăрг ăк ба-
гін ч ۆк д і — у бўғчанинг б ăғини боғлади. Бошқаси
ҳам шундай. (جَكْمَاكُ. جَكَا. ч ۆк ăр, ч ۆк м ăк).
- سُكْتِي с ۆк т і — сўкди. اَلْ يَمَاغُ سُكْتِي ол жамағ с ۆк т і — у
ямоқни кийимдан сўкиб бўлди. اَلْ اَفْنُ سُكْتِي ол
ăwin с ۆк т і — у уйини (чодирини) сўкди (бузди).
اَلْ بَكْكَ سُكْتِي ол б ăкк ă с ۆк т і²⁵ — у бек олдида тиз
чўкди. Бошқаси ҳам шундай. سَكَا اَلْتَرُ с ۆк ă ол-
тур — чўкка тушиб ўтир сўзи ҳам шундан олинган.
(سَكْمَاكُ. سَكَا. с ۆк ăр, с ۆк м ăк).

²⁵ с ҳарфининг ч га алмашиниши тилимизда илгаридан сингиган ҳодиса экани маълум бўлса-да, унинг қадимги варианты ноаниқ эди. Левон материалларига кўра, с лик варианты қадимги экани аниқланди. Ҳозирги ўзбек тилида кўп сўзларда ҳар икки вариант қўлланиб юради. Соч—чоч, сичқон—чичқон, мусича—мучича ва бошқалар, лекин чўкди, чўкка сўзлари ҳар ерда қатъий ч билангина қўлланади, сўкди, сўкка вариантлари ҳеч қўлланилмайди. XI асрда бу сўзлар ҳам икки вариантда учрайди.

سۈكتى سۈكتى — сикти — сикди. *أَرَأَيْتَ سۈكْتِي* эр урағутнї сикти — эр хотинини жимо қилди. (سۈكۈر سۈكۈم سۈكۈم) сикәр, сикмәк).

بۈلدى بۈلدى — топди. *أَلْ يَرِمَاقُ بۈلدى* ол жармақ болдї — у танга топди. Бошқаси ҳам шундай. (بۈلۈر بۈلماق) болур, болмақ).

بۈلدى بۈلدى — билди, *أَلْ بۈلۈك بۈلدى* ол билік²⁶ билдї — у илм, ҳикматни билди. Бошқаси ҳам шундай. (بۈلۈر بۈلۈر بۈلۈر بۈلۈر) билүр, билмәк). Арғулилар у билан *بۈلۈر* билүр тарзида талаффус қиладилар, бу бошқалар талаффузига тўғри келмайди.

تۈلدى تۈلدى — тешди. *أَرَأَى تَامَ تۈلدى* эр там тәлдї — эр деворни тешди. Бошқаларга ҳам шундай.

تۈلدى تۈلدى — қўшди. *أَلْ أَعْلَاقُ سَعْلَاقَا تۈلدى* ол оғлақғ сағлїққа тәлдї — у қўзиқоқни эмизиш учун совлуққа қўшди. Бу совлуқ қўйнинг сути камайиб қолганда, ёки ўлиб, қўзи етим қолганда, кўрилади-ган чорадир. (تۈلۈر تۈلۈر) тәлүр, тәмләк).

تۈلدى تۈلدى — урди, ўйнади. *أَر تَبَقْنِي أَذْرِي²⁷ بَلَا تۈلدى*

²⁶ Илм, ҳикмат маъноларидаги билик сўзи ҳозирги жонли тилда кўп учрамаса ҳам Навоийда тез учрайди:

Неча вақт анда мақом айлади,
Билик касбига ихтимом айлади.
(„Хамса“, 432-бет).

Билик аҳлидин анда рой истади.
Борди эса ихтиёр иликдин,
Очилмас иш ул замон биликдин.
(„Хамса“, 122-бет)

²⁷ Бу сўзлар қўлөзмада *تۈلۈر تۈلۈر* экани ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. (Қ. II. 1, 22-бет).

эр тобїқнї азрї бїла тулдї — эр коптокни айри билан урди. Бу туркларга хос ўйиннинг бир тури бўлиб, ўйинчилар ўйиннинг олдин ўзидан бошланишини истаса, у коптокни шундай айри билан уради. Коптокни ким қаттиқ урса, ўйин ўша кишидан бошланади (чиллак уриш, (даста) ўйинида ҳам тўлди тулдї дейилади). (تَلْمَاقُ) тулар, тулмақ.)

тїлдї — узунасига ёрди. эр јарїндақ ар یرїндақ тўлди тїлдї — одам чармдан қайиш қирқиб олди. Узунасига тилинган ҳар бир нарса учун ҳам бу сўз қўлланади. (تَلْمَاقُ) тїлар, тїлмақ.)

чалдї — чалди.²⁸ ол анї чалдї — у уни чалиб йиқитди. ол сўзўк менк флага жлди мәнїң қулаққа чалдї — у сўзни менинг қулоғимга эшиттирди. Мақолда шундай келган: جَقْسَا تَتْنُورُ. Чақса тўтўнўр, чалса бїлїнўр — чақмоқ тош чақилса, олов тутади, сўз эшитилса, мақсад билинади. تُونُغ تَاشْ اَزَا جَلْدِي. Тонуг таш ўзә чалдї — Кир ювувчи кийимни тошга урди. Шеърда шундай келган:

اتَم تَوْتَب قَدِي جَلْدِي اَنَك تَوَسَن قَرَا يَلْدِي
بَشَن اَلْب قَدِي سَلْدِي بَغَز اَلْب تَكَل بَغْدِي

²⁸ Кўринадики, чалдї сўзи илгари кўп маъноли сўзлардан эди. Бу сўз йиқитмоқ, урмоқ, эшиттирмоқ ва бошқа маъноларда қўлланилар эди. Ҳозирги тилда ҳам бу сўз йиқитмоқ маъносида актив қўлланса ҳам, эшитилмоқ маъносида жуда кам қўлланади. Фақат айрим бирикмалардагина сақланиб қолган. Менинг қулоғимга шундай чалинди. Қулоғингга танбур чалаяпманми ва бошқа гаплардагина қўлланади, холос.

Ўтм тутуб қўзї чалдї
 Анїң тўсін қїра јолдї
 Башїн алїб қўзї салдї
 Боғаз²⁹ алїб тўгәл боғдї.

Итим (бўрини) тутиб, ерга йиқитди, юнглари
 юлди, орқасига ағдарди ва роса томоғидан тиш-
 лаб, бўғди (جَلْمَاقُ جَلَارُ чалар, чалмақ).

سَلْدِي салдї — ялтираб кўринди. اَلْ مَنكَا تُونُنْ سَلْدِي ол мән-
 ңа тонїн салдї — у менга кийими билан ялтираб
 кўринди.

سَلْدِي салдї — чиқарди. اَلْ مَنكَا كَشِيْدَا اَتُونُ سَلْدِي ол мәнә
 кишидә алтун салдї — у менга бир кишидан олтин
 чиқарди.

سَلْدِي салдї — тўплади. سُوْفُ يَغَايِغُ سَلْدِي суw јїгачїғ салдї—
 сув ёғочни тўплади. Бошқаларга ҳам шундай.
 Одам икки қўли билан узоқдан ишорат қилишига
 ҳам бу сўз қўлланади. (سَلَارُ سَلْمَاقُ салар, салмақ).

قَلْدِي қалдї — қолди. اَرُ كَيْدِيْنُ قَلْدِي эр кәдїн қалдї—
 эр кейинда қолди.

قَلْدِي қалдї — қолди. اَلْ اِيُونُ دَا قَلْدِي ол ујунда қалдї—
 у гаровда қолди. Қолган ва ташланган ҳар бир
 нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Мақолда шундай
 келган: اَيْلُ قَلْدِي تَرُو قَلْمَاسُ эл қалдї тору қалмас—
 шаҳар ташланар, расми ташланмас. Бу мақол одам
 расмга қараб иш қилишига ундаб айтилади.
 (قَلْمَاقُ قَلْمِيرُ қалїр, қалмақ).

²⁹ Басим Аталай бу сўз ёзма нусхада босма нусхадагидан фарқли равишда

«» экани ҳақида изоҳ бериб, босма нусхадагича олганини кўрсатган. (Қ. II том,
 24-бет).

قُلْدِي қолді — сұради. *أَلْ مِنْدَنْ نَانِكْ قُلْدِي* ол мәндин нән қолді³⁰ — у мендан нарса сұради. (قُلْوُرْ قَلْمَاقْ) қолур, қолмақ).

قُلْدِي қілді — қилди. *أَرْ ایشْ قُلْدِي* әр іш қілді — одам иш қилди. *أَرْ قَبِيزْغْ قُلْدِي* әр қізіг қілді — әр қизни жимо қилди. Бу сүз әркак билан хотин алоқаси маъносида қўллангани учун, ўғузлар бир иш қилганларида бу сўздан қочиш мақсадида уни қўлламайдилар. Бунинг ўрнида *ايتي* этти сўзини қўллайдилар. Чунончи *ايتي يَكُنْجِ* әр жүкүнч этти — одам намоз ўқиди дейдилар. Турклар „қілді“ сўзини қўллайдилар. (قُلْمَاقْ) қілур, қілмақ).

كَلْدِي кәлді — келди. *أَرْ أَفْكَا كَلْدِي* әр әwгә кәлді — әр уйга келди, (*كَلْمَاقْ* *كَلْبِرْ* кәлпир, кәлмәк). Мақолда шундай келган: *بِيرْ قَرْغَا بَرْلا قَشْ كَلْمَاسْ* бір қарға бірлә қиш кәлмәс — бір қарға билан қиш келмайди. Бу мақол ишга ёрдам бериши мўлжалланган дўстининг келишини кутишда ҳовлиқмаслик, сабр қилиб ишлашга ундаб сўзланади.

كُلْدِي күлді — кулди. *أَرْ كُلْدِي* әр күлді — одам кулди.

³⁰ Қўлмоқ сўзи сўнгги даврлар тилида XI асрдаги каби *ишламак*, *бажармак* билан бирга кўмакчи феъл вазифасида кенг қўлланади. Навоийда сўрмак ва умид қилмоқ маъноларида ҳам қўлланган

Бу лутфи сендин ўлди зоҳир,
Узрунгни нечук қулой мен охир.

Эмгаклари бўйнунга эрур фарз,
Узрин қулмоқ санга эрур қара. („Хамса“)

Бошқаси ҳам шундай. (كُلْمَاكُ) күләр, күл-
мәк).

Шеърда шундай келган:

كُلْمَا كَشِي أَنَّمَا أَنكَرُ أُرْتَرُ كَلَا

بِقَلِّ أَنكَرُ أَذْكَوْلُكُنْ أَغَزَنْ كَلَا

Külsä³¹ кіші этмә анар өртәр күлә
Баққил аңар эзгүлүгүн агзін күлә

— Кишини ўзингга кулиб қараган ҳолда қўрсанг,
яъни биров сенга кулиб боқса, сен унинг юзига
куйдирадиган иссиқ кул сочма, сен ҳам кулиб
боқ, яъни яхшиликка яхшилик қил, — дейилади.

تامدی — томди. سُوْفُ تَمْدِي суw тамдї — сув том-
ди. Бошқаси ҳам шундай. (تَمَارُ تَمَاقُ) тамар, там-
мақ).

چۆمْدِي чөмдї — чўмди, шўнғиди. اَغْلَانُ سَقْدَا جُمْدِي оғлан
суwда чөмдї — бола сувга чўмди, шўнғиди.
(جَمَاقُ جُمَارُ) чөмәр, чөммәк).

چۆمْدِي чөмдї — чўмди, шўнғиди. اَرْدَكُ سَقْدَا جُمْدِي өр-
дәк суwқа³² чөмдї — ўрдак сувга жуда ҳам қат-
тиқ шўнғиди. (جَمَاقُ جُمَارُ) чөмәр, чөммәк).

³¹ كُلْمَا — külsä сўзи 1-том, 115-бетда كَلْمَا kälmä шаклидадир. Маҳмуд Кошғарий икки хил изоҳ берган. Ҳақиқатдан кулса, кулиб боқса маъносиди 1-вариант тўғри бўлса керак. Иккинчидан, бунда сўз ўйини ҳам бор.

³² Сувга, сувнинг ичига мазмунида жўналиш қўшимчасидир. Бу тарзда қўллаш ҳозир жонли тилда қўлланилишига мос келади. Бироқ бу ҳол ҳар ерда тартибли кўринмайди. Баъзан худди шундай гапда ҳозирги ўрин тўлдирувчиси қўшимчиси каби -да қўлланади. *Темир сувда чўкди*, 2-том, 19-бет. Девондаги материаллар жўналиш келишиги қўшимчиси учун у вақтларда -ка қатъийлашмагани, баъзан -ка баъзан -да қўллана беришидан далолат беради.

Бу сўзнинг масдари -к билан, аввалгисининг масдар формаси -қ билан эди. Ораларидаги маъно фарқи билиниши керак.

қамдӣ — урди. **اَلْ اَنِي قَمَدِي** ол анӣ қамдӣ—у уни шунча қаттиқ урдикӣ, уни ярадор қилди, ҳалок қилди. (**قَمَاقُ قَمَارُ** қамар, қаммақ).

қумдӣ — тўлқинланди. **سُوْفُ قُمَدِي** суw қумдӣ — сув мавжланди. (**قَمَاقُ قُمَارُ** қумар, қуммақ).

кõмдӣ — кўмди. **اَلْ اَلْكُنِي كُمَدِي** ол õлўкнӣ кõмдӣ — у ўликнӣ кўмди. Бошқаси ҳам шундай. (**كُمَارُ كُمَاكُ** кõмәр, кõммәк) **كُوزْمَانُ كُمَدِي** кõзмән кõмдӣ — кўмоч нонни (қулға) кўмди.

бандӣ³³ — боғланди. **قُوِي بَنْدِي** қoй бандӣ — қўй боғланди. Боғич билан боғланган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. -н ҳарфи -л билан алмашгандир. (**بَانِرُ بِنْمَاقُ** банӣр, банмақ).

тундӣ **كُوكُ تَنْدِي** — кõк тундӣ — ҳаво булутланди. **قَبِيغُ تَنْدِي** қабуг тундӣ — эшик ёпилди. Тоғ бели қор билан қопланганда **اَرْتُ تَنْدِي** арт тундӣ дейилади. (**تُنْمَاقُ تَنْوَرُ** тунур, тунар, тунмақ). Бу хил феълларнинг келаси замон формасини ўғуз ва қипчоқлар а унлиси билан тунар шаклида қўллайдилар.

³³ Утган замон феъли функциясидаги бандӣ бандӣ ҳозирги тилимизда боғланди тарзида қўлланувчи феълнинг мажхул шаклидир. Бунинг ҳозирги варианти боғландидир. Бу феълнинг аниқлик шакли ҳам шу тарздадир. III том, 147 бетда бу сўз **اَلْ اَتِيغُ بَدِي** ол атӣг бадӣ тарзида берилган. Демак бу феъл формаси айрим ўзгариш билан етиб келган.

تىندى تىندى: يغمر تىندى jaғмур тінді — ёмғир тинди.
 ۋر اراغ تىندى ۋر улуг тінді — одам яхши дам олди.
 تىنار. تىنماق) ارق تىندى аруқ тінді — хориган тинди.
 тинар, тинмақ). Ўғузлар бировни сўзлашдан қай-
 тармоқ истаганларида тинма дейдилар. Бу
 тескаридир, яъни тинма демакдир. Бошқа турклар
 тин дейдилар, яъни сўзлама демакдир. Ўғуз-
 ларнинг тинма дейишлари сўзлама деган маъ-
 нони англатади. Ўғузлар бунда хато қилганлар.
 سىندى санді: ال ار خيل بلا سىندى ол ۋр хајл³⁴ bilä сан-
 ді³⁵ — у одам отлиқлар тудасидан саналди. Бошқа
 бир нарсдан ҳисобланган бирор нарсага ҳам бу
 сўз қўлланади. سانور. سىنماق) санур, санмақ). Мақол-
 да шундай келган: بارغ اتروتسا يوقا سىماس баріғ
 отру тутса,³⁶ јоққа санмас — бор нарсани меҳмон-
 га тақдим этилса, меҳмон йўққа санамас.

³⁴ Басим Агалай бу гапдаги хајл сўзи арабча экани, шунинг учун янглиш берилгани ҳақида изоҳ берган. (Қ. II, 1—28-бет).

³⁵ Бу феълнинг ўтган замон аниқлик шакли *сидидир*. (III том, 187-бет.). Демак, бу феъл формаси бизга бир н товуши ортиб етиб келган. Бу ҳодиса ягона ҳодиса эмасдир. Ҳозирги тилда *боғлади* тарзида қўлланувчи феъл „дево“да *бади тарзида* берилган. III том, 187-бет. Бу феълнинг мажҳул шакли (*боғланди*) *банди тарзида* берилган, II том, 23-бет.

³⁶ *Тутмоқ* сўзи XI аср тилида *ушламоқ* маъносида, чунончи, *ўғрини ушламоқ ва тақдим қилмоқ* маъноларида қўлланган бўлса, ҳозирги жонли ўзбек тилида шу маънолар устига *сақламоқ, ёпмоқ, қўлламоқ, ёзмоқ, санамоқ, қопламоқ* каби қатор маъноларда ҳам қўлланади. Навойда *тақдим қилмоқ*:

Манга *тутғилки* сўзни кўтаҳ эттим,
 Тинай бир лаҳза чун манзилга еттим,

Эй соқий манзилга етганим (ишим битганлиги) шодиёнасига қадаҳни менга
 тут — тақдим қил.

سۈندى سۈندى — сундї — сунди, берди. **أَلْ مَنْكَ أَمَّاكُ سۈندى** ол мә-
на этмәк сундї — у менга нон берди, узатди, тақ-
дим қилди. Бошқаси ҳам шундай. (**سۈنار. سۈناق**)
сунар, сунмақ).

سۈندى سۈندى — синди. **يَغَاجُ سۈندى** жігач сіндї—ёғоч синди.
سۈنور. سۈناق) **سۈ سۈندى** сү сіндї—аскар енгилди
сінур, сінмақ). **سۈنار** сінар варианты ҳам бор.

قۈندى قۈندى — тортиб олди. **أَغْرِي تَقَارُ قۈندى** оғри тавар
қундї — ўғри молни тортиб олди. Шеърда шун-
дай келган:

كۈچۈك بۈلبۈ ياغۈني يۈركۈ آماس

أذكر مذب قۈدسا أني ایلني قۈنار

Кічік болуб јағини јәргү эмәс

Әзгүрмәзиб қузса әни әни қунар.

Душман кичик бўлса ҳам, назарга илмаслик яхши
эмас, уни назарга илмай, менсимай қўйилса, у
шаҳарни сендан тортиб олади. (**قۈنار. قۈناق**)
қу-
нар, қунмақ).

Туттум ул доғим ўнгарди, доғи ҳикронни нетай
(„Фавондул кибар“).

фарғаз қилайки, касалим соғайди, ҳажр-аламини нима қилай,
Лисобламоқ маъносида:

Эй шаҳ карам айлар чоғи тенг *тут* ямону яхшини
Ким меҳр нури тенг тушар войрону обод устина.
(„Хазоннул маоний“).

Қўймоқ маъносида:

Қачон ул муҳрани оғзингга *тутсанг*,
Уюрсанг ҳар ёну суйини ютсанг
(„Хамса“, 198-бет).

кўнді — тикланди, тўғриланди. ^{يُغَاچُ كُنْدِي} jīgach kūndī — ёғоч тикланди. Бошқаси ҳам шундай.

кўнді — иқрор бўлди. ^{كُنْدِي اُغْرِي} oғри кўнді — ўғри ўғрилигига иқрор бўлди. Тонган нарсасига иқрор бўлган, ҳар бир кишининг иқрор бўлишига ҳам бу сўз қўлланади. ^{اَر يُولُقَا كُنْدِي} эр јолқа кўнді — одам йўлга чиқди, йўлга тушди.

кўнді — куйди. ^{كُنْدِي اَتْنِكُ} отун кўнді³⁷ ўтин куйди. Бу аргулар сўзидир. Аргулар -и ни -нга алмаштирадилар.

кўнді — тинди, дам олди. ^{كُنْدِي تَسُونُ اَت} тосун ат кўнді — ўйноқи шўх от тинди. Бадҳолликдан тузалиб, йўлга тушган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (^{كُنْمَاكُ} кўнмак, кўнмак).

мандī — кийди. ^{اَر تَلْمُ مَنْدِي} эр тулум мандī — эр жанг кийимларини кийди. ^{اَر اَتْمَاكُ سِرْكََاكَا مَنْدِي} эр этмак сиркага мандī — одам нонни сиркага сурди. Бирор нарсани иккинчисига аралаштириб хуш-хўрлашга ҳам бу сўз қўлланади.

мундī — алжиради, озди. ^{قَرِي اَر مَنْدِي} қарī эр мундī — қари одам алжиради, ақлдан озди. Бошқаси ҳам шундай. (^{مُنْمَاقُ} мунар, мунмақ).

³⁷ Ҳозир бу сўз жонли тилда ўтин тарзида охири -г ҳарфи туширилэб қўлланади. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, бурун товушлари иккига бўлинади: -ж ли бурун товушлари, -г ли бурун товушлари. Буларнинг ҳар бири ҳам ўртада келиши, охирида келишига кўра, яна иккига бўлинади. ^{اَتْنِكُ} отун сўзи охири бурун товуши билан битган сўзлардандир. Бундай сўзларнинг кўпларида -г ҳарфининг тушганлиги ҳозирги тилимизда характерлидир.

مندى موندی — минди آر آت مندى әр ат мундї — әр от минди. Бошқаси ҳам шундай. (منار. منماق) мунар, мунмақ).

ҚОИДАЛАР, ФЕЪЛЛАРНИНГ ТУСЛАНИШИ ВА СИФАТЛАР БАЁНИ ҲАМДА ҚИЁСЛАНИШ ЎРИНЛАРИ

Тангрининг ёрдами билан айтаман: Феълларнинг ясалишида ўтган замон феъли ва буйруқ формаси асосдир, дедим. Чунки ўтган замон феълнинг бош ҳарфи мафтуҳ (-а ли) бўлса, келаси замон феъли ҳам, масдар ҳам мафтуҳ (-а ли) бўлади. Унинг бош ҳарфи марфуъ (-ло ли) бўлса, утган замон феъли ҳам, масдар ҳам -ло ли бўлади. Ўтган замон феълнинг бош ҳарфи -и ли бўлса, улр ҳам -и ли булади. Чунончи, бош ҳарфи -а ли: بردى бардї ўтган замон феълнинг келаси замон шакли ҳам -а ли: بر барїр, ёки бош ҳарфи -у ли: توردي турдї ўтган замон феълнинг келаси замон феъли ҳам -у ли تور турар дир, масдари ҳам -у ли تورمق турмақдир. جىنجۇ تزدى jīnjū тізді — марваридни илга тізди, иборасидаги ўтган замон феъли тізди нинг биринчи ҳарфи ت т касра (-и)лик бўлгани учун, унинг келаси замон шакли ҳам касра (-и)ли تزار тізәр дир ва масдарида ҳам -т касра (и)ли: تزماک тізмәк дир.

Араб тилида феълларнинг ўтган замон шакли келаси замон ва масдар шаклларида фарқ қилади. Феълнинг ўтган замон шаклидаги биринчи

ҳарф **ق-қ** **قَعَدَ** (каъада) тарзида фатха (-а) ли бўл-
 са, келаси замон шаклида у **ق-қ** ҳарфи **يَقَعُدُ** (јақъу-
 ду) тарзида сукун (о) ли бўлади. Масдар шакли-
 да эса **قُعُودًا** (қуъудан) тарзида **ق-қ** замма (ـ) би-
 лан келади. Ўтган замон феъли -а ли бўлган
مَطَرَ матара феълининг **م-м** ҳарфи, келаси замон
 феълида **يَمُطِرُ** (јамтуру) да сукун (о) ли, масдари
مُطُورًا (мутуран) да замма (ـ) ли дир. Демак ўтган
 замон шаклидаги фатха ва келаси замон шаклидаги
 сукун масдар шаклида заммага айланади. Ҳарф
 ортирилган феъл даражаларида ҳам аҳвол шундай.
 Чунончи, даражалари ўтган замон феълидаги бош
 ҳарф **أَكْرَمَ** **ākram** да фатҳа — а лик бўлса, **يُكْرِمُ** **jūk-**
 риму келаси замон феълида бош ҳарф **ي-ј** замма
 (ـ) лидир. **يَسْتَغْفِرُ** **istagfir** да ҳам худди шундайдир.
 Араб тилида ҳамма феълларда ҳам ўтган, келаси
 замон шакллари ва масдарлар бир-бирига мос
 келмайди. Туркий тилларда бундай эмас. Турк
 тилларида икки, уч, тўрт, беш ҳарф ва ундан
 ортиқ ҳарфлик феълларнинг ўтган, келаси замон
 шакллари ва масдарларининг ҳаммасида мослик
 бўлади. Ўтган замон феълини асос дейишимда
 иккинчи далил шуки, ҳарфларнинг такрорланиш
 хусусияти фақат ўтган замон феълларидагина бў-
 лади. Келаси замон ва масдарда бу хусусият бўл-
 майди.

Учинчи, ишловчини билдирувчи сифат*

* Ҳаракат маъноси англашилган бундай шакллар ҳозирги замон грамматика-
 сида сифатдош деб номланади.

اسم فاعل лар (исми фоиллар) ўғуз, қипчоқ, ямак, яғмо, арғулар ва Суворлардан Пачанаккача бўлган к ўчманчилар тилида ўтган замон феълидан тузилади. Чунончи, улар ўтган замон феъли, بردی — бардідан дан بردجي бардачї тарзида ишловчини англатувчи сифат ясайдилар.

Ўтган замон феъл ясовчи қўшимча د — д билан орасига ح-ч қўшиб, تۇردى турдідан تۇردجي турдачї қилиб тузадилар. Бутун феълларда қонда шу хилдадир.

Биз юқорида феълларнинг ясалишида буйруқ феъли асос қилиб олинади деганимизнинг боиси шундаки, кўпчилик туркий қабиалар, чунончи, чигиллар ва бошқалар тилида ишловчини билдирувчи сифатлар буйруқдан ясалади. Шу билан бирга турли мақсадлар билан феълларга қўшилувчи феъл ясовчиларнинг ҳаммаси буйруққа қўшилади. Уларни биз, худо хоҳласа, қуйида баён қиламиз.

Шуни билан зарурким, феълнинг ўтган замон шакли ҳамма феълларда (феълларнинг ўзак ва негиз шаклларига) د-ди қўшилиб ясалади, ҳеч ерда ўзгармайди. Ўтган замон феъллини ясовчи د-д, ب-п, ت-т, ج-ч, ك-к каби тўртта қаттиқ ҳарфлар билан қўшилганда د-д т-тга алмашади. Чунончи تېتى таптї — тепди, تۇتتى — олди, قىچتى қачтї — қочди, چىكتى чўктї — чўкди каби. Ўзидан сўнгги د-д ни ت-тга айлантиришда -қ ҳам-к га ўхшайди. Чунончи آل منكا بقىتى ол мэнә бақтї каби.

Бу д ни т га алмаштириш, у ҳарфларнинг маҳ-
ражлари қаттиқ бўлгани учундир. Буларнинг
асли д дир, юқоридаги ҳарфларга қўшилганда -т
равишда талаффуз қилиш яхшироқдир. Ҳар қандай
феъл бобларида ва феъл турларида ҳам асос
шудир.

Келаси замон феъли барча феъл турларида ҳам
-р қўшиб ясалади. Ўзак охири -р билан битган
сўзларда -р такрорланади. Бири асл -р бўлади, ик-
кинчиси келаси замон феълини ясовчи -р бўлади.
Келаси замон феълларидаги -р ҳарфи араб тили-
да келаси замон феъли белгиси сифатида қўлла-
нувчи -ا, ت, ن, -н, ی -й ҳарфлари вазифасида-
дир. [38]

Агар феъл ўзагида -р бўлмаса, у вақт келаси
замон феълининг белгиси сифатида феълга бир -р
орттирилади.

Келаси замон феъли ва буйруқ формасини
яшаш қондаси: ўтган замон феълида -д ҳарфидан
олдин -р ҳарфи бўлса, у қолдирилиб, ўтган замон
феъли қўшимчаси -дї || -дї туширилади, бир -р ҳарфи
орттирилади. Буйруқда ҳам қоида шу. Ўтган замон
феълини ясайдиган -дї || -дї туширилгач, ўзакдаги -р
ҳаракатсиз қолади. Ўзак таркибида бор бўлган ҳарф-

³⁸ Араб тилида -а, -т, -н, -й ҳарфлари келаси замон феълининг белгиси
сифатида турли мақсадларда қўлланади, турли функцияларни бажаради. Маҳмуд
Кошғарий бу ерда шунини кўрсатмоқчи. Чунончи: ادخل، تدخل، ادخل، تدخل феъл-
ларнинг функциясидаги ҳар хиллик шу феъллар бошидаги ا، ت، ن، ی ҳарф-
ларидан ҳосил бўлган.

ларга келаси замон феъли қўшимчаси сифатида бир-
 -р кўшилади. Агар ўтган замон феълида ёки буй-
 руқда -р бўлмаса, келаси замон феъли қўшимчаси
 сифатида ўзак таркибида бўлмаган бир -р ҳарфи
 орттирилади. Чунончи, *بَرْدِي* *бардӣ* ўтган замон феъ-
 лида -дӣ қўшимчасидан олдин -р бордир. Бу феъл-
 нинг буйруғи *بَر* *бар* бўлиб, қўшимча ташлангач,
 ўзак охирида -р қолади. Бу -р ўзакнинг ўзида бор
 ҳарфдир. Шу ўзакдан келаси замон феъли яшаш
 учун яна бир -р орттирилади: *بَرِّير* *барӣр* каби.
أَل تَرْدِي *ол турдӣ* гапидаги *تَرْدِي* *турдӣ* феъли ҳам
 шундайдир. Бу феълнинг буйруғи *تُر* *тур* бўлиб,
 унинг келаси замон формаси *تُرُر* *турур* бўлади:
أَل يُقَارُو تُرُر *ол жуқару турур*. Бу феълда иккита -р
бор: бири ўзакники, иккинчиси келаси замон феъ-
 ли қўшимчаси. Ўғузлар ихчамлаштириш учун бу-
 ларнинг бирини кўп феълларда ташлайдилар. Буй-
 руқ формаларида бўлгани каби келаси замон фор-
 масини ҳам бир -р билан қўллайдилар. Бу ҳам
 яхши эмас, ҳам қоидага хилофдир. Ўзакда -р
 ҳарфи бўлмаган *كَلْدِي* *кәлдӣ* феълнинг буйруғи
كَل *кәл* дир. Бунинг келаси замон формаси *كَلِر*
кәлӣр дир. *أَر كَلْدِي* *әр кәлдӣ* гапидаги *كَلْدِي*
 кӯдӣ феъли ҳам ўзагида -р ҳарфи йўқ бўлиб, келаси за-
 мон феъли яшаш учун -р орттириб (*كَلِر* *кәлӣр*) тар-
 зида ясалган феълга мисолдир. Ўзакда -р ҳарфи
 бўлмаган феълларда ўғузлар туркларга эргаша-
 дилар. Бу қоида уч ҳарфли, тўрт ҳарфли ва ун-

дан ортиқ ҳарфли феълларнинг ҳаммасида умумийдир.

Туркий тилларда феъллар қурилиши араб тилидаги феъллар тузилишига ўхшайди. Чунончи ўтган замон феълида *فَعَلَى*, келаси замон феълида *فَعَلُ*, масдарда *فَعْلَانُ* шаклидадир. *بَرْدِي* барди сўзи арабчанинг *عَقْرًا* ва *حَلَقَى* сўзларига мосдир. Келаси замон феъли *بَرِر* барир сўзи арабча *نَمِرٌ رَجُلٌ بَكْرٌ* сўзларига мос келади. *بَرْمَاقٌ* бармақ масдари арабча *الْقَرَقَارُ وَالْخَلْخَالُ* сўзларига мосдир. Бу тилда мужаррад ёки мазид феълларининг ҳаммаси шу хилдадир.

Икки ҳарфлилар деб кўрсатилган феълларни талаффузда тўлиқ, чўзиқ ўқилишига асосланиб, уч ҳарфлиларга киритиш мумкин. Чунончи *بَرْدِي* дейиш мумкин бўлганидек, *بَارْدِي* дейиш ҳам мумкин. Шунингдек *تَرْدِي* ҳам, *تَوْرْدِي* ҳам мумкиндир³⁹. Бу ҳол фақат ўтган замон феълларидагина воқе бўлиши мумкиндир. Келаси замон феъли ва масдарларда мумкин эмас. Бу ҳол исмларда ўзакнинг аслида бўлмаган чўзиқ унлиларни орттириш, қисқартиш мумкин бўлган ҳолатга ўхшайди. Чунончи *بِغَاجٍ* дейиш ҳам мумкин, *بِغِجٍ* дейиш ҳам мумкин, *تَسْوِقٍ* дейиш ҳам мумкин; *تَتَقٍ* дейиш ҳам мумкин. Лекин исмларда ҳам, феълларда ҳам шакл-

³⁹ Бу жумла Басим Аталай нусхасидан олиб қўйилди. Чунки Басим Аталай кўрсағишича, арабча *وَكذَلِكَ يُقَالُ تَرْدِي إِذَا قَامَ فَلَوْ قِيلَ تَوْرْدِي جاز* деган гап тушган. (Қ. II, 1—36-бет).

да қисқалик, айтилишда қаттиқлик яхши ва тўғ-
ридир.

Масдарлар ҳамма феълларда бир хилдир. Ўза-
гида -қ, -ғ ҳарфлари бўлган ёки талаффузда тў-
лиқ айтиладиган сўзларда **ماق** (мақ) қўшиб яса-
лади. Ўзагида -к ҳарфи бўлган ёки юмшоқ та-
лаффуз қилинадиган сўзларда **ماک** (мăк) қўшиб
ясалади.

қ ли сўзлар мисоли: **ال يا قردى** *ol ja қурдi* га-
пидаги *қурдi* феълнинг масдари **قрмаق** *қурмақ*,
келаси замон шакли **قرا** *қура* бўлади. Бу мас-
дар **ماق** қўшиб ясалган, чунки сўз ўзагида **ق-қ**
бордир. **غ** ли сўзга мисол: **ال سوت سغدى** *ol sūt sağdı*
гапидаги *сағдi* феълнинг масдари **سماق** (мақ
билан) **سماق** *сағмақдир*. Чунки бу феъл ўзагида
غ-ғ ҳарфи бор. (**سماق** *сағар, сағмақ*). Қат-
тиқ талаффузли сўзларга мисол: **ار بردى** *эр бардi*
гапидаги *бардi* феълнинг масдари ҳам **برماق**
бармақдир, чунки бу феъл қаттиқ талаффуз қили-
нувчи сўзлардандир. (**بر** *барiр, бармақ*).

تردى турдi ҳам шундай, (**تراق** *турур, турмақ*).
қ ли сўзга мисол: **ك كئدى** *кăдi* феълнинг масдари
ككما *кăмăкдир*. Юмшоқ, яъни **ك** г ли сўзлар
ҳамқаттиқ **ك-к** ли кабидир. Чунончи, **ال منى**
ك كدى *ол мăни ѓдi* гапидаги *ѓдi* феълнинг мас-
дари ҳам **ككما** *ѓгмăкдир*. Сўзнинг бошида юм-
шоқ **ك** г келганда ҳам масдар қаттиқ **ك** к би-
лан ишлатилади. Чунончи, **ار تلم سردى** *эр тă-*

ларда -қи, -ғи, юмшоқ товушли сўзларда -ки, -ги қўшимчаларининг қўшилиши билан ясалади. Ўзақ буйруқ маъносини англатиши аниқдир. *أول برغ بردی* ол баріғ барді — у бора боргунча бирор нарсага тўхтамай тик борди. *آنک اپش قلغی بلکولکت* аниң иш қілігі бәзгүлүк — унинг иши, феъли маълум. *سگل تنغی ارتق* сөгәл тинігі артақ — касалнинг нафас олиши ёмон, оғир. Бу гаптаги *تنغی* тинігі феъли *تندی* әр улуғ тінді — киши баланд нафас олди гаптадаги тинди *تندی* феълидан олингандир. Яна *منک یرقیم ننگ* мәнің јүрїқім нәтәк — менинг ички холим қандай? *سنک یرқнک ننگ* сәнің јуруқнқ нәтәк — сенинг ички ҳолинг қандай? *آنک یرقی ننگ* аниң јүрїқі нәтәк — унинг ички аҳволи қандай каби. Бу гаплардаги *یرقی* јүрїқі сўзи *јүріді* — юриди феълидан изофа натижасида ясалган масдардир. Юриди ўзагида *ق* -қ йўқдир. Бу сўздаги *ق* қ изофа натижасида ортирилгандир. *ق* -ғ ҳарфига *ق* қ қўшилиб масдар ясалувчи сўзларда қўлланади. Бу хил масдарларнинг ясалиш қондаси ўтган замон феълидан *دی* -д -ді || -ді ташланиши натижасида ҳосил бўлган ўзақ — буйруқдир.

ق -қ бўлмаган сўзлардан бу хил ясама масдар *ک* -к қўшилиб ясалади. *آنک یرماق تیرکی کور* аниң јармақ тәрігі көр — унинг пул тўплашини кўр. Мақолда шундай келган: *تازکلیکی برکچیکا* таз кәлігі бөркчигә — калнинг келиш жойи (боши-

билан тугаган феълларнинг буйруқ шаклларида ⁰قَل қўшилади. ⁰اغقلا; тағқа ағқил, ⁰سوت سغقل, ⁰سوت сағқил каби. Ўзакда ك -к ҳарфи бўлган сўзларда ⁰كى -gil қўшилади. ⁰اڤكا كركىل Эвга *kirgil* — уйга киргин. ⁰يارماق تركىل *jarmaq tärgil* — танга — пул тўпла, бу мисолларда икки ҳарfli феъллар тўрт ҳарfliга кўчгандир. ⁰يوك كوتر *juk kotür* — юк кўтар, ⁰تام اتر *tam otür* — девор теш гапларидаги котур, отур уч ҳарfli феъллардир. Булар ⁰كوتر كىل *kotürgil*, ⁰اتر كىل *otürgil* формаларида қўлланиб, уч ҳарfliлар беш ҳарfliга кўчгандир ⁰ات سوغار *at suwғar* отни [суғар, ⁰مى اذغر *mәni* *užғur* мени уйғат гапларидаги ⁰سوغار اذغر *suwғar*, *užғur* феъллари тўрт ҳарfli феъллардир. Буйруғи ⁰اذغر غل *užғurғил*, ⁰سوغار غل *suwғarғил* формада қўлланади. Бу олти ҳарfli буйруқлар бобига киради.

Буйруқ охирига ⁰غل -ғил, ⁰قىل -қил, ⁰كىل -gil қўшин тингловчи бирликда бўлгандагина мумкин. Тингловчи иккита ёки ортиқ бўлса, бу қўшимчаларни қўшиб бўлмайди. Иккиталик ва кўплик фарқсиз, бир хилдир. Музаккар (муж. род), муаннас (жен. род) шакллари ҳам ўзаро фарқ қилинмайди, бир хил шаклда қўлланади. Бирлик учун ⁰بر бар, иккиталик учун ⁰برينكلار *баріңлар* *ikkigü* (икковингиз боринг), кўплик учун ⁰برينكلار قمغ *баріңлар*

қамуғ дейдилар. Тингловчи ёши катта, ҳурматли бўлса (ёлғиз бўлса ҳам), ҳурмат юзасидан кўплик формаси қўлланади: **بَرْنِكُ** *барің* дейилади. Аслида бунинг маъноси *боринглар* демакдир.

Ўғуз ва қипчоқлар бирликда **بَر** *бар*, кўпликда **بَرْنِكُ** *барің* дейдилар. Улар кўплик қўшимчаси **لَار** *lār*||лар ни тушириб қолдирадилар; лар ўрнига тингловчи бирлигида — *іңіз* қўллайдилар. Ҳурмат учун бир кишига ҳам -з орттирадилар, улар тилида бир кишига нисбатан ҳам кўплик устига кўплик қўлланади.

Шу парчада ҳам келган:

أَفَلَبُ مَنِي قِيمَنِكُرُ اَبِيْ اَيِّبُ قَيْمَنِيْكَرُ
 أَقَرُّ كَرَمُ اَشْ تَنَكُرُ نَكْرًا يَرَا قَشَّ اَجَارُ

Авлаб мёни қојмаңіз

Ајіқ ајіб қајмаңіз

Ақар кбзўм уш тэңіз

Тэгрә јүрә қуш учар.

Севиқлисига айтади: Мени овлаб ўзингизга асир қилганингиздан кейин, хўрлаб ташлаб қўймангиз, ваъдага вафо қилингиз, денгиз сувлари каби кўз ёшларим дарё каби оқаётир [кўз ёшида тузлик (шўрлик) бўлгани учун шундай ўхшатма берилди]. Ахир кўз ёшларим атрофида қушлар учиб юрибди.

Бу ҳол тингловчи формасидагина қўл-

ланади, сўзловчи ва ўзга шаклларда бўлмайди. Чунки ғуннали **ك** н ҳарфи тингловчи шаклига нисбатангина қўлланади. Чунончи, **بَرْدَنَك** бард^ои^о **كَلْدَنَك** кәлд^ои^о каби. Бу буйруқ шакли эмас, тингловчи ишидан хабар беришдир. Ўтган замон феъли **بَرْدَنَك** бард^ои^о формаси билан буйруқ формаси **بَرَنَك** бар^ои^о шаклининг бир-бирларидан фарқи аниқдир. Бу формаларнинг бир-биридан фарқи аниқ бўлгани учун бу икки форманинг охирида бир хил ғуннали **ك** н ҳарфнинг келиши зарарсиздир.

Ўтган замон феълининг қўшимчаси **دِي** д^ои сўзловчи, тингловчи, ўзга формаларда ҳар вақт шу равишда **ی** -ї ликдир. **بَرْدَم** бард^ом, **بَرْدَنَك** бард^ои^оц, **بَرْدِي** бард^ои^о каби. **بَرْدَم** бард^омда **م** ҳарфи иш-ҳаракат сўзловчи томонидан бажарилганини билдирувчи белгидир. **بَرْدَنَك** бард^ои^ондаги **ك** тингловчининг, **بَرْدِي** бард^ои^о даги **ی** -ї ўзгани билдирувчи белги (қўшимча)дир.

Турклар ҳурматли кишиларга нисбатан, гарчи у киши ёлғиз бўлса ҳам, **بَرْدَنَكْز** бард^ои^оңиз дейдилар. Ҳолбуки **نَكْز** и^оңиз аслида кўпликни билдирувчи қўшимчадир. Ўғузлар буни фақат кўпликда қўллайдилар. **بَرْدَنَكْز** бард^ои^оңиз ҳаммангиз борднингиз демакдир.

Бу ерда ўғузлар талаффузи қоидага мувофиқ бўлса ҳам, туркларникида ибораторолик, фасохат, катта-кичикни фарқ қилиш каби гузаллик бордир. *دی*-дī ҳамма ерда кўрсатганимиздек *ی*-ī лик бўлади. Бу қоида ҳар бир феълда ва ҳар бир бўлимда ва ҳамма туркларда умумийдир.

Бу бобда ва бошқа бобларда фоил [ишловчини билдирадаган сифатдош] формаси ҳар хил мақсадлар учун беш хилда қўлланади: феъллардан ясалувчи сўз турлари ҳамма қабилаларда бир хил бўлса ҳам, иш - ҳаракатнинг бажарувчисини билдирувчи сифатдош формаси қабилалар тилида ҳар хилдир. Ҳамма ҳар хил тарзда фарқли қўлловчи биринчи форма ишловчи мазмунини англаувчи фоил формасидир. *برَدَجِي* *бардачӣ* — борувчи, *تُرَدَجِي* *турдачӣ* — турувчи каби. Бунда сифатдош ўтган замон феълидан ясалгандир. Ўтган замон феъл шаклини ясовчи *دی*-дī қўшимчаси *د*-д билан *ی*-ī орасига *ج*-ч орттирилиб ясалади. Бу ўғуз, қипчоқ, яғмо, уғроқ, суворин, бажанак, то русларгача бўлганлар тилидадир. Бу қоидага мосдир. Чунки *برَدِي* *бардӣ* феълида *د*-д ўтган замон феълининг қўшимчасидир. *ی*-ī ўзгалик белгисидир. Тингловчи, сўзловчиларда *ی*-īнинг тушиши шуни кўрсатади. *بَرْدَنگ* *бардӣң*, *بَرْدَم* *бардӣм* дейилгандаги каби.

Ҳолбуки, *د*-д ўтган замон белгиси булгани

учун ҳар бирида ҳам сақланади. Маълум бўлдики, *бардаҷи* — шаклида *ج* -ч билан *ى* -ї фоил — ишловчилик қўшимчасидир. Бу *ى* -ї ўтган замондан хабар берувчи *ى* -ї эмасдир, демак бу *ى* -ї нисбат ва сифатни билдирувчидир. *әтҷи* — қассоб, *әтмакчи* — новвой каби.

Исмларга *جى* -чї қўшиб, ҳунар эгаси исмлари ясашда ҳамма қабилалар иттифоқдирлар, бунда фарқ қилмайдилар. Чунончи *тарғ* -дон, *тарғчи* — дон экувчи. *әтүк*, *әтүкчи* — этик тикувчи каби бўлиб, уларда исм ясовчи қўшимча *ج* билан *ى* яъни -чї экани аниқдир.

бардаҷи — борувчи, *турдаҷи* — турувчи сўзлари ҳам феълдан ясалган сифатдош формадир. Юқоридагилар исмлардан ясалган сифатдошлардир. Ҳаммасида (исм ва феълларда) бир хил бўлиши яхши эди.

Бу қоида *ق* -қ ли, *ى* -к ли қаттиқ талаффуз этилувчи ва бошқа хил сўзларда ҳам бир хил фарқсиздир.

Чигил, қашғар, арғу, барсаған, уйғур ва юқори Чингача бўлган қабилаларнинг ҳаммаси шу маънодаги ишловчини билдирувчи сифатдошларни буйруқдан ясайдилар. Ўтган замон феъли қўшимчаси ди ўрнига *-қ*, *-ғ* ҳарфлари бор ёки қаттиқ-талаффуз қилинувчи сўзларда *غ* *ғ* — бундан бошқа

юмшоқ сўзларда *к* -*г* қўшилади. *ج* -*ч* ва *ی* *ї* ўз ҳолида қолади. Булар тилида *بَر* -*бар* — буйруқ.

بَرغوجی барғучі — ишловчи сифатдошдир. *تُر* тур буйругининг сифатдош формаси *تُرغوجی* турғучі

шаклидир, қаттиқ сўзларда *يا قُرغوجی* *ja қурғучі*⁴³,

تَفَار قَبغوجی *tawar қапғучі* — молни ўғирловчи,

ات سَغغوجی *at суғғарғучі* — от суғарувчи,

*مَنی اذغورجی*⁴⁴ *мэни узғурчі* — мени уйғатувчи

каби. Таркибида *غ* -*ғ* ҳарфи бўлган икки ҳарfli сўзларда *غ* -*ғ* ҳарфи *ق* -*қ* га айланади. Чунки бундай сўзларда бир хил маҳражли икки бўғиз ҳарфи бирлашади. Ҳар иккисини айрим-айрим талаффуз қилиш оғир бўлгани учун шу оғирликдан қочиб, сингдириб сўзланади. Масалан: *تاغقا اغجوجی* *тағқа ағқучі* ва *قوی سغجوجی* — *қој сағқучі* каби.

Буйруқ шаклида ҳам қоида шудир. Буйруқ шакли охири *غ* -*ғ* билан битган сўзларда ҳам *غ* -*ғ*, *ق* -*қ* билан алмаштирилади. Чунки *تاغقا اغقل* *тағқа ағқил* — тоққа чиқ, *سوت سغقل* *сўт сағқил* — сут соғ каби сўзларда ҳам қоида шудир.

⁴³ Арабча текстда *ويَقْر* сўзи *ويَقْر* тарзида кетган. Биз *يقر* тарзида олиб таржима қилдик. (Д. л. т. II том. 41-бет).

⁴⁴ Бу сўзда бирон хато борлиги ҳақида босма нусхада (*) белгиси билан ишорат қилинган. Ҳақиқатан юқоридагиларга мувофиқ *اذغورجی* шаклида эмас, *اذغرغوجی* шаклида бўлиши керак эди. Басим Аталай бу сўзни *اذغورغوجی* шаклида олган ва бу ҳақда изоҳ берган. Қўлёзмада *اذغوجی* экан,

Таркибида **к** ҳарфи бор сўзларда ўтган замон феъли қўшимчаси **-д** ўрнига юмшоқ **-г** қўшилади. Чунончи, **كۆكۈچى** *köküçi* эр — куладиган одам **كۆچا** *köçä* киргүчи — уйга кирадиган одам каби. Юмшоқ талаффуз қилинадиган сўзларда ҳам шундай. Чунончи, **يارماق تېرگۈچى** *jarmaq tärğüçi* — танга — пул тўпловчи, **ات سۈرگۈچى** *at sürgüçi* — от ҳайдовчи, чопувчи каби юмшоқ **к**-г қўшилади.

Қоида ўғузлар ва юқорида ўғузлар билан бирга сўзланган қабилалар тилига мувофиқдир. Уларнинг сўзлари олдин кўрсатилган тартибдадир.

Қиз қуда ва куёв қудалар орасидаги совчи маъносидagi **يۈرگۈچى** *jürigüçi* ва **تۈرگۈچى** *türigüçi* — деҳқон сўзларида ўғузлар туркларга эргашадилар. Бу сўзларни улар ҳам **يۈرۈدۈچى** *jürüdüçi*, **تۈرۈدۈچى** *türüdüçi* демай **يۈرگۈچى** *jürigüçi* **تۈرگۈچى** *türigüçi* дейдилар. Ҳамма тилларда ҳам шундай. Бу сифатларни буйруқдан ясаганда, буйруқ охиридаги ҳарф ҳаракатсиз, сокин бўлса, охирги ҳарфга бир унли товуш ортдирадилар. **بۈرۈچى** *bürüçi* — борувчи, **تۈرۈچى** *türüçi* — турувчи каби.

Чунки **бор** буйруғи охирига бирор қўшимча қўшилса, **-р** ҳаракат белгисини олади. Буйруқлик ҳолидан ўзгаради. Шунинг учун қаттиқ сўзларда

غ -ғ, юмшоқ талаффузли сўзларда ك -г қўшиш зарур бўлган.

Бу хил сифат ҳамма бобларда, ҳамма қабила-ларда ҳам бир хил, фарқсиз қўлланилиб келинган. Бу хил сифатларда шу мақсад учун фақат غ ғ, ك -к || -г ҳарфларини орттириш масаласига келсак, бу ҳарфлар музоаф бўлиб келган масдарларда ҳам қўлланишига мосдир. Чунончи: **اَنْكَ تَرْغِي** *анің туруғі нэтәк*, **تاز كَلِكِي بَرْكِيكَا** *таз кәлі-гі бөркігә* (калнинг келадаган жойи дўппифуруш дўкони) гапларидаги **تَرْغِي** ва **كَلِكِي** сўзлари каби.

Баъзан фоил масдарлар билан сифатланади: **رَجُلٌ نَائِمٌ وَرَجُلٌ صَائِمٌ** иборалари **رَجُلٌ نَوْمٌ وَرَجُلٌ صَوْمٌ** маъноларидадир. Чунончи, қуръон оятида ҳам шундай келган: **قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا** гапидаги **غَوْرًا** сўзи **غَائِرًا** маъносидадир. Ҳамма туркий қабилалар тилида фарқ билан қўлланиладиган сифатлар шулардир.

Иккинчи: иш ва ҳаракатнинг кўп марталаб бўлганини, давомли жанини билдирувчи сифатдошдир. Бу сифатларнинг ясашиши ҳамма қабила-ларда ва ҳар бир бўлимда бир хил бўлиб, буйруқ шаклидандир. Буйруқ шакли охирига қаттиқ **ق -қ** ли сўзларга **-ған** ва юмшоқ сўзлар охирига **-ган** қўшилади. Чунончи, кўп марта такрорланувчи иш-ҳаракатни билдирувчи сифат **-барған**, **-бар** буйруғидан, **-турған** эса **-тур** буйруғидан ясал-

гандир. Масалан: *أَلْ أَرَّ أَفْكَأَ بَرَّغَانْ* ол эр эшгәй бар-
ган — у одам уйга күп борадиган. *أَلْ أَرَّ أَلْ إِشْلَارَقَا*
تُرَّغَانْ ол эр ол ишларқа турған — у одам иш-
ларга туриб берадиган, турған каби. Шеърда шун-
дай келган:

<i>تُرَّغَانْ أَلْغُ أَشْلَقَا</i>	<i>تُرَّكِي أَرُّبُ أَشْلَقَا</i>
<i>تُمْلُغُ قَدِيرُ قَشْلَقَا</i>	<i>قُدَّتِي أَرَّكُ أَمْدَرُو</i>

Турған улуғ ишлақа
Тіркi уруб ашлақа
Тумлуғ қадір қiшлақа
Қоғтi эрiг умдуру.

Бир одам ҳақида ачиниб айтади:

У одам улуғ ишларга чидам билан туриш бе-
радиган эди. Дастурхони қаттиқ қишларда очиқ
эди, одамларни ўзининг яхшиликларидан умидвор
қилиб ташлаб кетди.

كَلْكَانْ أَرَّ к-к ли сўзлардан ясалган бу сифатдош
кўлган эр — күп куладиган одам иборасидаги
كَلْكَانْ „кўлган“ дир. Бу сўзнинг буйруқ шакли *كَلْ*
кўл бўлиб, бўнинг охирига *كَانْ* -ган қўшиб тузил-
гандир. Иш-ҳаракатнинг күп марталаб ишлатилга-
нини билдирувчи сифатларда *غ* ғ, *ك* -г қўшил-
ганидай, ишни ишловчи мазмунини англатувчи сўз-
ларда ҳам *غ* -ғ, *ك* -г, қўлланилгандир. *بِرَّغُوجِي*
барғучи, *كَلْكَوَجِي* *кэлгүчи* каби.

Бу арабчадаги **فَعَالٌ مَّفْعَالٌ** сўзларига ўхшайди. Улар ишнинг кўп мартабалаб қилинганини англатиш учун **مَطْعَانٌ، مَطْعَامٌ، طَلَّاعٌ، شَرَّابٌ** шаклидаги сўзларни қўллайдилар.

Учинчи: бир иш қилинмасдан олдин, уни ба-жариш орзусида эканини билдирувчи сифатдир. Бу сифат феълнинг буйруқ шаклидан ясалмайди⁴⁵, ўзакнинг охирига қаттиқ сўзларда ватаркибида **ق** қ бўлган сўзларда **غَسَاقٌ** ғсақ, юмшоқ сўзларда ватаркибида **ك** -к || -г бўлган сўзларда **كَسَاكٌ** ксак қўшилиб ясалади.

بَر -бар буйруғидан ишни ишлаш, истамоқ мазмунида ясалган сифат **بَرِغَسَاقٌ** баріғсақдир. **أَلْ أَفْكَأُ بَرِغَسَاقٌ أَلْ** ол эвгә баріғсақ ол — у уйга боришни истовчидир. **أَلْ تَرٌ مُنْدَا** тур мунда — шу ерда тур, гапидаги тур феълдан шундай мазмундаги сифат ясамоқчи бўлинса **أَلْ تَرِغَسَاقٌ** ол мунда туріғсақ ол — у шу ерда турмоқ истайди, тарзида тузилади. Таркибида **ك** к бўлган сўзлар: **أَلْ بَرُوكْ كَسَاكٌ أَرْدِي** ол бэрү кәлігәг әрди — у бу ерга келишни истовчи эди. **أَلْ أَفْكَأُ** ол **أَلْ كِرْكَسَاكٌ** ол эвгә кірігәг ол — у уйга киришни истовчидир. **أَلْ تَقَارُ تِيرْكَسَاكٌ أَلْ** ол тавар тәріг-

⁴⁵ Маҳмуд Кошғарийнинг бу ерда „бу шакл буйруқдан ясалмайди“ дегани буйруқ охири сокин бўлганда, у ўз ҳолича қолмай, чўзги орттирилиб ясалади, демакдир.

сӓг ол — у мол тўплашни истовчи, тўпламоқчи эди. Бундай сифатлардан шу мазмун ифодалашни истамоқчи бўлинса, исмлардан ҳам тузилади. Бу қонидани яхши эсла.

Исмларда ҳам бу маънони англамоқчи бўлинганда, кишини шу сўз билан тавсиф қилиш мумкин. Чунончи *أل ار ال تقرساق* ол эр ол ташарсақ — у одам молни истовчи, молни дўст тутувчидир. *بواراغت ال ارساك* бу урагут ол эрсӓк — бу хотин эрни истовчидир. Лекин исмдан ясалганда, *غ* -ғ, *ك* г- ҳарфларининг аҳамияти йўқ.

Тўртинчи: гапда хабар берилгани маълум ишни қилиш унинг ҳаққи эканини билдирувчи сўз туридир. Бунда ишловчи бирор ишни қилишга қасд қилганини билдириш маъносидаги сифат деса ҳам бўлади.

Бу сифатлар буйруқ охирига *ق* -қ ли ва қалин сўзларда сўз охири сокин бўлса, *غلُق* „фулуқ“, юмшоқ сўзлар бошидаги *غ* -ғ ва охириги *ق* -қ ўрнига *ك* к||-г қўшилиб ясалади. *بر* бар буйруғидан унинг ҳаққи, унинг мақсади деган мазмунни бериш исталганда *برغلُق* барфулуқ тарзида ясалади. Чунончи *أل برغلُق اردى* ол барфулуқ эрди — унинг бориши керак эди, бориш унинг ҳаққи, у бориш ниятида эди демакдир. *أل مندا ترغلُق اردى* ол мунда турфулуқ эрди — бу ерда туриш унинг ҳаққи, унинг мақсади бу ерда туриш эди каби.

Ўғузларнинг баъзилари *ل*-л ҳарфи ўрнига *س* -с қўллайдилар. *أل مندا برغسق اردى* ол мунда ба-

рiҒсақ эрдi— у бу ерда туришга ҳақли эди. **أَلْ**
مِنْدَانْ بَرِغْسَقْ تَكَلْ ол мундiн барiҒсақ тэзүл — у бу
 ердан кетмайдиған, доим шу ерда турадиған де-
 макдир.

Бу хил сифатлар икки ҳарфлик феъллардан ту-
 зилса, беш ҳарфликка, уч ҳарфлик феъллардан ту-
 зилса, олти ҳарфликка айланади. Тўрт ҳарфлик
 феъллардан тузилса, етти ҳарфлик бўлади. Улар,
 худо ҳохласа, ўз ўрнида кўрилади.

Бешинчи, ишловчининг ўзи дилида шу ишни
 қилмоқ мақсадида эканини билдирувчи сифат. Бу
 хил сифат илгариги сифатга иш-ҳаракатнинг ба-
 жаришдаги қатъийлиги жиҳатдан яқинроқдир.
 Бу сифат буйруқ шаклидан ясалмайди. Бу сифатда
 ўзақ охири **ي**-и билан чўзилади ва қўшимчининг
бош ҳарфи ҳар бир бўлимда ҳам сукунли бўлади.
Сўз ўзагига ق -қ ли ва қалин сўзларда -ғ ли тар-
 кибида **ك** -к бўлган, ингичка сўзларда -г ли қў-
 шилиб ясалади. **مَنْ سَنَّا بَرِغْلِي مَنْ** мэн сэнә барiҒли-
 мэн — мен сенга борадиғанман, бормоқчиман, бо-
 ришни ўйлаб юрибман, дилимда бориш нияти бор
 демакдир. **أَلْ مَنْدَا تَرِغْلِي أَلْ** ол мунда туруғли ол —
 у бу ерда турмоқчи, туриш нияти дилида бор.
 Таркибида **ك** -к бўлган сўзлар мисоли: **أَلْ مَنَّا**
كَلِكَلِي تَر ол мэнә кәлигли туруп — у менга келиши
 керак. Келишга жазм қилган, келишни ўйлаб
 юрибди демакдир. **أَلْ مَنَّا تَقَارْ بَرِغْلِي أَلْ** ол мэнә та-
 вар бәригли ол — у менга мол бериши керак, бе-
 ришга жазм қилган. Бу хил сифатлар ясама мас-

дарга⁴⁶ لى = ل + ى -лі қўшиб ясалгандир. Ясама мас-дарлар буйруқ шакли охиридаги сукунли ҳарф унли ҳарф билан ҳаракатланиб, чўзилиб غ -ғ ёки ك -г ҳарфи қўшилиб ясалишини юқорида айтган эдик. Чунончи, *أَنْكَ بَرِّغِي كُرْ* *анің барігі көр* — унинг боришини, кетишини кўр; *أَنْكَ كَلِكِي كُرْ* *анің кәлігі көр* — унинг келишини кўр гапларидаги *بَرِّغِي* *барігі*, *كَلِكِي* *кәлігі* каби. Юқорида баён қилинганидек, бۇ ясама масдарлар لى -ли билан сифатга айланган. Бу хил сифатлар ҳамма қабила-лар тилида бир хил фарқсиз қўлланади. Шу хил сифатлар ҳар хил феъллардан ҳам юқоридагича беш хил мазмунда ишлатилади.

Иш-ҳаракатнинг бажарилганини билдирувчи исми мафъул (ҳаракат номи) формаси ҳамма феъл бобларида бир хил усулда — буйруқ шакли охирига *م، ش* -ш, -м қўшиб ясалади. Чунончи, ёй қур маъносидаги *يا قُرْ ja* қурнинг исми мафъул формаси *يا قُرْمِشْ ja* — қурилган ёйдир.

Бу *يا قُرْ ja* қур гапидаги қур буйруғи охирига *قُرْمِشْ اَرِقْ* қазм^оиш қўшиб ясалгандир. *قُرْمِشْ اَرِقْ* қазм^оиш *аріқ* — қазилган ариқ ҳам шундай. Ўзак бу хил сифатларда ҳар вақт ўз ҳолида ҳеч қандай ўзга-ришсиз сақланади. Ўзакка ўтимли феълларда *миш*

⁴⁶ „Ясама масдар“ терминини ўқувчилар тушунишига қулай бўлсин учун қўлладик. „Девон“да изофа йўли билан ясалган масдар тарзида ифодалангандир. Бу ифода у давр тили дарслиги учун яна ҳам мувофиқроқдир.

қўшимчаси қўшилади. Ўтган замон ўтимсиз феълларда ҳам ^оمىش -*миш* қўшимчаси қўшилади, у ҳолда бу ^оمىش ўтган замон гумон феъли ясайди: ^оافكا ^оبىرمىش — уйга борган эмиш (менинг эшитишимча), ^оال ^оمنكا ^оكلمش *ол мэнга кэлмиш* — у менга келган эмиш (менинг эшитишимга қараганда) каби. Бу мисолларда ишлатилган-миш қўшимчаси ^оبىردى *барди*, ^оكەلدى *кәлди* каби ўтган замон шаклини ясайди ва ^оدى *ди* қўшимчаси ўрнида қўлланади.

^оبىردى *барди*, ^оكەلدى *кәлди* феъли билан ^оبىرمىش *бармиш*, ^оكلمش *кәлмиш* феъллари ораларидаги фарқ: бири-

^оدى *ди* қўшимчаси ўтган замонда бўлган ишни сўзловчи ўз кўзи билан кўрганидан, аниқлигидан хабар беради.

^оبىردى *барди* — деган сўзнинг маъноси: борганини ўзим кўрдим, боргани аниқ демакдир. *миш-миш* қўшимчаси ҳам иш-ҳаракатнинг ўтган замонда бўлганини билдиради. Лекин бунда сўзловчининг ўзи кўрмагани, аниқ эмаслиги маъноси бор. ^оال ^оبىرمىش *ол бармиш* — у борган эмиш, лекин мен ўзим борганини кўрмадим. ^оال ^оكلمش *ол кәлмиш* — у келган эмиш, лекин келганини мен ўзим кўрмадим демакдир. Ўтган замон ўтимли, ўтимсиз феълларнинг ҳар турида шу қоида доимий ва умумийдир.

Қаттиқ, юмшоқ талаффузли сўзлар, музаккар ва муаннас шакллари фарқсиздир.

^обар^омиш, ^окал^омиш сўзлари отлар олдида аниқловчи бўлиб келганда, сифатга айланади. ^обар^омиш ^окиши — борадиган киши, ^окал^омиш ^окиши — келган одам. Бунинг ўрнида ^обар^оди ^окал^оди — феълларидаги ^оدی - د + ^оدی || ^оди ни қўллашнинг ўрни эмас.

Яғма, тухси, чигил, арғу, уйғур, то Чингача бўлган ҳамма қабилалар ўтган замон феъллини ^оدی-ді қўшиб яшада иттифоқдирлар. Чунончи, ^обар^оди кабидир. Чунки бу феъл бор буйруғига ^оدی-ді қўшиб ясалгандир. Ўғузлар ва қипчоқларнинг баъзилари — суворинлар -қ, -ғ ли сўзларда ва умуман қаттиқ сўзларда ^ой-ї ўрнига ^оқ-қ алмаштириб, ^оدی-ді эмас ^одуқ, ^ок -г ли ва умуман ингичка талаффузли сўзларда ^оدی-ді ўрнига ^одук -дўк қўшадилар. Буларда бирлик ва кўплик ҳам бир шаклда фарқсиздир. Чунончи, улар -қ ли сўзларда: ^оја ^оқур^одуқ — у ей қурди тарзида қўллайдилар. Мен ей қурдим ўрнида ҳам фарқсиз, бир хилда ^омн ^оја ^оқур^одуқ формасини қўллайдилар. ^обіз ^оја ^оқур^одуқ — бизлар ей қурдик каби. ^оғ -ғ ли сўзларга мисол: ^оأل

⁴⁷ *اَل سُوْت سَغْدِي* ол сүт сағди — у сут соғди.
اَلرُّ تَاغِقَا اَغْدِق олар тағқа ағдуқ — улар тоққа
 чиқдилар. Биринчи шахс учун ҳам шундай. *بِر اَغْدِق*
 биз ағдуқ — биз юқори чиқдик. Қаттиқ талаффуз-
 ли сўзларда ҳам улар *دِي* -дї ўрнида *دُق* -дуқ қўл-
 лайдилар. *اَل اَنِي اَرْدُق* ол анї урдуқ — у уни урди.
مَنْ مِّنْدا تَرْدُق мән мунда турдуқ — мен бу ерда
 турдим каби. *ك* -к ли ёки юмшоқ талаффузли
 сўзларда улар *دُك* -дўк қўллайдилар. Чунончи
اَل كَلْدُك ол кэлдўк — у келди. *بِر كَلْدُك* биз кэлдўк —
 биз келдик. *اَلرُّ اَفْكَا كِرْدُك* олар эвғә кирдўк —
 улар уйга кирдилар. Майлликсўзларда ҳам шундай:
مَنْ اَنَكْرُ تَفَارُ بَيْرْدُك мән аңар тағар бэрдўк — мен
 унга мол бердим *مَنْ يَرْمَاقُ تَيْرْدُك* мән жармақ
 тэрдўк — мен танга тўплладим.

Хулоса қилиб айтганда, уларда юқоридаги ми-
 солларда кўрганингизча, бирлик билан кўплик
 орасида фарқ йўқдир.

Кўпчилик ўғузлар феълнинг ўтган замон сўз-
 ловчи шаклида бордим феълдаги -м ўрнидагина
 бирликда ҳам, кўпликда ҳам *ق* -қ ёки *ك* -к ҳарф-
 ларини қўллайдилар. Қолган формаларда, яъни ўт-
 ган замон ўзга шаклида турклар билан бирлаша-

⁴⁷ Бу ерда текстда бир ноаниқлик белгиси бор. Ҳақиқатда бу ерда ўғуз-
 лар варианты кўрсатилётган эди. Шунинг учун *سَغْدِي* ўрнида *سَغْدِق* шакли бери-
 лиши керак эди. Басим Аталай бу сўз қўлёзмада шундай экани ҳақида маълум-
 от берган („Девону луготит турк“, II т., 61-бет).

Таъкид маъносидаги масдар арабчанинг акси тарзида феълдан олдин келади. *أَلْ بَرْمَاقُ بَرْدِي* ол бармақ бардѳ — у ҳеч қаёққа қарамай борди. *أَلْ كَلِمَاتُ كَلْدِي* ол кэлмак кэлдѳ — у, албатта, келди каби.

Феълнинг тусланиши қуйидагичадир: *بَرْدِي* бардѳ (феълнинг ўтган замон шакли), *بَرِيرٌ* барѳр (келаси замон шакли), *بَرْمَاقٌ* бармақ (масдар), *بَرٌّ* бар (бўйруқ шаклининг бирлиги), *بَرِينَكَلار* барѳнлар (бўйруқ шаклининг кўплиги). Ҳурмат учун бўйруқ шаклига *لار* -лар қўшиш туркларга хосдир. Ёлғиз одамга ҳам ҳурмат юзасидан⁴⁸ *بَرِينَك* барѳн дейилади ва ҳоказо.

Бўлишсиз феъллар ҳамма тилларда бир хилда бўлиб, бўйруқ шакли охирига -ма қўшиш билан ясалади. Масалан, *بَرْمَا* барма — борма, *تُرْمَا* турма — турма, *بَرْمَانَكَلار* барманлар — борманлар, *تُرْمَانَكَلار* турманлар — турманлар каби. *أَلْ بَرْمَاسُونُ* ол бармасун — у бормасин (бўлишсиз феълнинг учинчи шахс бирлиги), *كَلْمَاسُونُ* кэлмасўн — келмасин (бўлишсиз феълнинг учинчи шахс бирлиги), *بَرْسُونُ* барсун — борсин⁴⁹, *كَلْسُونُ* кэлсўн — келсин (бўйруқ феълнинг учинчи шахс бирлиги), иккинчи шахс

⁴⁸ Бу ерда Басим Аталай изоҳига кўра, *ўғузлар* деган сўз тушиб қолган, унинг учун у киши у сўзни орттирган. Бизнингча, бу сўзга зарурият ҳам йўқ. (Қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 64-бет).

⁴⁹ Басим Аталай бўлишлик шаклининг олдин, бўлишсиз формасини кейин келишини тўғри аниқлаб, шу ҳолда тузатиш киритган, (Қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 64-бет).

буйруқ шаклига ҳамма қабилаларда бир хил *سُون* -сун қўшиш билан ясалади. *بَرِيرْمَنْ* барірман — борарман (сўзловчи бирлиги). Ўғузлар келаси замон феълидаги ўзак таркибида бўлган -р ҳарфини сақлаб, келаси замон феъли қўшимчаси бўлган бир -р ҳарфини туширадилар. Масалан, *مَنْ بَرَنْ* мэн баран — мен бораман, *مَنْ تَرَنْ* мэн туран — мен тураман каби.

Агар ўзак таркибида -р ҳарфи бўлмаган тақдирдагина, келаси замон феъли қўшимчаси бўлган -р ҳарфини сайладилар. *مَنْ كَارَان* мэн кэлірән — мен келурман каби.

Ўғузлар *مَنْ كُلاَرَنْ* мэн күләрән — мен куламан дейдилар, чунки *كُلدِي* күлди сўзида -р ҳарфи йўқдир. Шунингдек, ўғузлар *مَنْ بَرِيرْمَنْ* мэн барірман — мен борарман гапидаги *بَرِيرْمَنْ* барірман феълидан охириги *م* -м ҳарфи ўрнига *ا* алиф қўйиб *بَارِيرَان* баріран тарзида қўллайдилар. Яна улар *مَنْ يَاقُورْمَنْ* мэн ја қуармэн ўрнида *مَنْ يَاقُورَنْ* мэн ја қуаран — мен ёй қураман дейдилар. Турклар бу феълни икки -р билан *قُورْمَنْ* қуарман тарзида қўллайдилар. Биринчи -р ўзак таркибида бор, иккинчиси келаси замон феъл қўшимчасидир. Бу усул қоидага мувофиқдир. Ўғузлар талаффузи қоида усулига мувофиқ эмас, лекин унда енгиллик бор. *اَلْ بَرْمَاس* ол бармас (келаси замон бўлишсиз феълнинг ўзга бирлиги.) *مَنْ بَرْمَاسْمَنْ* мэн бармасман (бўлишсиз феълнинг келаси замон сўзловчи бирлиги). Буларда ихтилоф йўқдир, ҳамма қабилалар бу жиҳатдан иттифоқдир.

Бўлишсиз феълнинг келаси замон шаклини ясаш қондаси ҳамма феълларда (хоҳ ўзга бўлсин, хоҳ сўзловчи бўлсин) бир хилда буйруқ шакли охирига *ماس* -мас ва кўплик учун *لر* -лар қўшилади, масалан, *الار برماسلار* олар бармаслар — улар бормайдилар, *بولار برماسلار* булар бармаслар — булар бормайдилар, *بز برماسمىز* биз бармасмиз — биз бормасмиз каби.

Иш-ҳаракатнинг келаси замонда бажарилишини англатиш учун буйруқ шакли охирига қаттиқ сўзларда *غاي* -гай, бошқаларда *كاي* -гай, *غ* -ли сўзларда *قاي* -қай қўшилади. *ال يا قرغاي* ол ја қургај⁶⁹ — у ёй қуради. *ال سوت ساغقاي* ол сўт сағқай —

⁶⁹ Бу феъл Навоий асарларида (турли стилистик тузилиш натижасида) жуда кўп маъноларда қўлланган:

Тонг эрмас соядек олнингда сарви рост бош *қўйгай*;

Тушар чун ҳар кишининг қадди туздур сояси ҳам туз.

(„Бадонул васат“, 212-бет).

Бу байтда шарт феъл маъносида *қўйса* демакдир.

Навоийдек қадам майхонага беркиг сутун янглиғ

Десаг олнингга юззам келмагай *қўйсанг* қадам ҳар ён

Бу байтда *келмагай*, буйруқ — *келмасун* маъносидадир

Юқмагай кўнглунга ғамим асари,

Тушмагай жонинга ўтум шарари.

Гар бу савод ўлмаса нетгай киши,

Назмин олиб қой сори кетгай киши.

Бу байтда *кой* феъли нима *қила олади*, *қаерга кета* олади маъносидадир.

Кўзим тортар ҳамоно ёр келгай,

Солур кўнглум магар дилдор келгай.

Бу байтда орзу феъли *келармикин* маъносидадир.

у сут соғади. **أَلْ أَفْكَا بَرَّغَايُ** ол әwгә баргај — у
 уйга боради. **أَلْ مَنكَا كَلْكَايُ** ол мәнә кәlgәј — у мен-
 га келади. **أَلْ يَرْمَاقُ تَبْرُكَايُ** ол јармақ тәргәј — у тан-
 га тўплайди.

Келаси замон феъли⁵¹нинг ясалиши ҳамма қа-
 билаларда, ҳамма феъллар учун бир хилда бўлиб,
 фарқ қилмайди.

Иш-ҳаракатнинг бажариш шарафига ишловчи
 муваффақ эканини, уни қилишга эришаётга-
 нини билдирувчи феъллар буйруқ охирида **ق-қ**
 ли, умуман қаттиқ талаффуз қилинувчи сўзларда
 ҳамма тилларда бир хил, **غَالِرٌ**-ғалір, бошқаларда
كَالِرٌ-gälir қўшимчаси қўшиб ясалади. **مَنْ بَرَّغَالِرْمَنْ**
 мән барғалірман — мен бориш шарафига эгаман.

⁵¹ Маҳмуд Кошгарийнинг изоҳига кўра, бу феълларнинг бир қисмини
 узоқ келаси замон, бир қисмини яқин келаси замон маъносида қўлланган деб
 тушуниш мумкин. Чунончи, **أَلْ يَا قَرَّغَايُ** ол ја қургај **سَوْفَ يُوْتِرُ الْقَوْسَ**
 ай анһе سوف يوتر القوس **أَلْ مَنكَا كَلْكَايُ** ол мәнә кәlgәј гапида бу феълга яқин келаси замон сифатида изоҳ қилган.
أَلْ يَا قَرَّغَايُ у (тезгина фурсатда) келади. Араб тили дарсликлариди
سَوْفَ савфа узоқ келаси замонни, **سَ**-са пре фикси яқин келаси замонни англа-
 тади деб изоҳланган:

وَدُخُولِ السَّيْنِ وَ سَوْفَ لِدَلَالَةِ الْأُولَى لِاسْتِقْبَالَ الْقَرِيبِ وَالثَّانِي عَلَى الْاسْتِقْبَالَ الْبَعِيدِ

Таржимаси: Син ва савфа префиксларининг биринчиси келаси замон феъ-
 лн олдига қўшилиб, яқин келажакни, иккинчиси узоқ келажакни англатади.

(Абдурахмон Жомий, „Фавоиди зиёия“, 299-бет)

مَن تَرْغَالِمَن *mән турғалірман* — мен туриш шара-
 фига эгаман. يَا قَرْغَالِرُ *ол ја қурғалір* — у
 ей қуриш шарафига эгадир. اَلْ تَاغُقَا اَغْقَالِرُ *ол тағ-*
қа ағқалір — у тоққа чиқиш шарафига эга, чиқи-
 ши яқинлашгандир. اَلْ اَفْكَا كِرْكَالِرُ *ол әтәгә кир-*
гәлір — у уйға кириш шарафига эга, кириши
 яқин қолгандир. اَلْ يِرْمَاقُ تَيْرْكَالِرُ *ол јармақ тәр-*
гәлір — у пул тўплашга әришган, мойил бўлган-
 дир. Бу ҳамма феълларда доимий қоидадир.

Исми замон — замон оти, исми макон — жой
 оти ва қурол отлари сўз ўзагига қаттиқ талаф-
 фузли, таркибида ق-қ ҳарфи бўлган сўзларда غو
 -ғу ва юшоқ талаффузли, таркибида ئ-к ҳар-
 фи бўлган сўзларда كو-гу қўшимчасини қўшиш
 билан ясалади. Бу қоида чигил, яғма, тухсий, ар-
 гу, уйғур то юқори чингача бўлган ҳамма қаби-
 лалар тилларига оиддир. Ўғузлар ва қипчоқ, ба-
 жанак, булғор тилларида бу хил сўзлар феълнинг
 буйруқ шакли охирига اسى осі қўшимчасини қў-
 шиш билан ясалади. Масалан, замон оти بو يا قَرْغُو
 бу ја қурғу оғур әрмәс — бу ей қуради-
 ган вақт эмас. بو تَرْغُو يَيْرْ اَرْمَاسُ *бу турғу јәр әр-*
мәс — бу турадиган жой эмас. Ўғузлар буни
 بو يا قُرَاسِي اَغْرُ تَكْلُ *бу ја қурасі оғур тәгүл* — бу
 ей қурадиган пайт эмас. بو تُرَاسِي يَيْرْ تَكْلُ *бу ту-*
расі јәр тәгүл — бу турадиган жой эмас тарзида

қўллайдилар. *بوتاغُ اغقوُ ارماسُ* бу тағ ағқу эрмәс—
 бу тоққа чиқадиган вақт эмәс. Юқорида ўзакнинг
 охири *غ -ғ* билан битганда, *غ -ғ* эмәс, *غ -ғ* ўрнига
ق -қ қўшилиши кўрсатилган әди. Бунда ўзак охи-
 рида *غ -ғ* бўлгани учун *غو -ғу* қўшимчаси ўрнига
قو -қу қўшилган сўзга мисолдир. Ўғузлар бу маз-
 мундаги гапни *بوتاغُ اغاسيُ اغرُ تكلُ* бу тағ ағаси
оғур тәгүл—бу тоққа чиқадиган вақт эмәс тар-
 зида қўллайдилар. Кўриладикки, ўғузлар вақт за-
 мон отига *اغرُ* — *оғур*, жой отига *يير* жер сўзла-
 рини қўшиб қўллайдилар. Таркибида *ك -к* ҳар-
 фи бўлган сўзлар учун мисол: *الُ اوكا كركوُ اوذُ الُ*
бу әтәгә киргү әз ол—бу уйга кирадиган вақт-
 дир. *الُ بزكا كلكوُ بلديُ* ол бизгә кәлгү болди—
 унинг бизникіга келадиган вақти бўлди. Ўғузлар бу
 маънони англатиш учун шу ўринда *الُ بزكا كلسيُ*
ол бизгә кәләси болди гапини қўллайдилар.
 Бу хил феъллар от ўрнидадир, чунки булар от-
 лар билан қўшилиб изофа тарзида қўлланади.
قچانُ سەنكُ برغونكُ сәниң барғуң қачан—сең қа-
 чон борасан? каби. Бу маънони англатиш учун бу
 ўринда ўғузлар *قچانُ سەنكُ براسنكُ* сәниң барасиң
қачан дейдилар. Яна *مەنيңُ برغومُ يەقتيُ*
барғум јақти—мениң кетишим яқинлашди, де-
 макдир. *انكُ برغوسيُ* аниң барғуси—униң бориши
 демакдир. Ўғузлар бу гап ўрнида *مەنيңُ براسمُ*

ниң барасим дейдилар. Бу хил отларнинг яса-
 шида ўғузлар қондасига кўра, ўзак охирига **سى**
 -сi қўшилади. Улар тилида бу хил сўзларнинг
 қаттиқ, юмшоқлиги фарқ қилинмайди. Бошқа тур-
 кий тилларда эса бу масалада баъзи фарқлар бор.

Феъллардан ясаладиган қурол отлари феъллик
 хусусиятини йўқотиб от ўрнида келади. Чунончи,
يېكۈ نانگ *jəgū nəŋ* — ичига солиб ейилади-
 ган нарса (лаган, товоқ). (Бундаги **يېكۈ** *jəgū* от ва-
 зифасидаги сўздир). **ۇرغۇ** *urǧu* — уриш учун ишла-
 тиладиган қурол, масалан, қамчи, чивик. (Бундаги
ۇرغۇ *urǧu* от вазифасидаги сўздир) **يىغاج بېغۇ** *jīgac*
بىچغۇ — ёғоч кесадиган қурол -- болта, **سۇرغۇ** *sorǧu* —
 сўрадиган асбоб, қурол: эмизик, қоруқ каби нар-
 салар. Бу сўз **سۇردى** *surdı* **эмик сордї** — эмчак сўр-
 ди (эмди) сўзидан олингандир. Бу отлар қаттиқ,
 юмшоқ талаффузли сўзлар фарқига мувофиқ, **-ғ**
-қ, -к, ғ ҳарфлари қўшилишида юқорида кўрса-
 тилган қабилалар тилларида фарқ қилади. Лекин
 ўғузлар фарқ қилмайдилар. Бунинг қондаси юқо-
 рида айтиб ўтилган.

Ўғузларда қурол отлари ҳамма феъллардан
 ҳам **سى -сi || -сi** қўшиб ясалади, чунончи: **يىغاج بىجاسى**
نانگ *jīgac bīcasī nəŋ* — ёғоч кесадиган нарса —
 асбоб. Яна **يىكاسى نانگ** *jəgāsī nəŋ* — овқат ейдиган
 нарса (лаган, товоқ).

Бу бобда (икки ҳарfli феъллар бобида) мен кўрсатган қоидалар шу бобнинг ўзигагина хос қоидаларгина эмасдир. Булар уч ҳарfli, тўрт ҳарfli, беш ҳарfli, олти ҳарfli, феълларда ҳам бир хил қўлланади. Лекин у ерларда худди шу тартибда кенг кўрсатиб бермай, мен кўпинча шунга ҳавола қиламан, шунинг учун бу қоидаларни шу ерда пухта ўзлаштириш зарур.

Бу қоидалар туркий тиллар усулларини тушунтирувчи бир *كيمّا*⁵² асосдир. Шунинг учун мен бу ҳақда бир қанча дафтарлар тўлдирдим.

Бу қоидаларни ўрганган киши эшитган нота-ниш туркий сўзларнинг ҳар бирини шуларга қиёс қилиб, ясашиш қоидаларини ўз-ўзидан аниқлай олади. Буни яхши англа.

Икки ҳарfliлар бўлими тугади.

* * *

УЧ ҲАРFLИЛАР БЎЛИМИ

ТУЗИЛИШИДА *فَعْلَدِي* ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БОБИ

т ў б ў р д и: *تَبِي تَبْرَدِي* *tūbi tūbūrđi* — шамол кўз-
تَبْرَدِي ғолиб, тупроқни тўзитди. (*تَبْرَارُ تَبْرَارُ* *tūbirār, tū-*
birār). Мақолда шундай келган: *تَشْمَا كُنْجَا تَرْلَمَاسُ*
тўтўш.мәгинчә тўзүлмәс, тўбир-

⁵² Бу ерда арабча *كيمّا* сўзининг аниқсизлиги ҳақида босма нусхада аниқсизлик белгиси қўйилган. (Қ. Д. л. т. II т. 59-бет). Бу сўзни Басим Аталай кимиё деб олишни мувофиқ кўрган ва шундай изоҳлаган. (Қ. Д. л. т. таржима-смя II т. 70-бет). Биз бу сўзни аниқлай олмадик, асос деб маъно бердик.

بُتْرَدِي بُتүрдү — битирди, тузатди, исбот қилди. اُنْتُ *от башіғ* *бүтүрдү* — даво (ўсимлик) ярани тузатди. اَنْكُ اَوْزَا اَلْمِنْ بُتْرَدِي *аниң ўзә әлімін бүтүрдү* — унинг устидаги олимини, қарзини ҳужжат билан исбот қилди. Қарздан бошқага ҳам бу сўз қўлланади. (بُتْرَمَاكُ *бүтүрүр, бүтүрмәк*).

بُتْرَدِي *батүрдү* — яширди. اَلْ سُوْزِيْنَ مَنْدِيْنَ بُتْرَدِي *ол сөзін мәндин батүрдү* — у сўзини, сирини мендан яширди.

بُتْرَدِي *батүрдү* — ботирди. اَلْ اَنْبِيْ سَقْمًا بُتْرَدِي *ол әнбү сүшқә батүрдү* — у уни сүшгә ботирди, қандни буламочга ботириш каби, ҳар бир сүшүк, юмшүк нарсага ботиришга ҳам бу сўз қўлланади. (بُتْرَمَاكُ *батүрүр, батүрмәк*).

تُتْرَدِي *түтүрдү* — туттирдим, едирдим. مَنْ اَنْكُرْ اَشْ تُتْرَدِي *мән әңәр аш түтүрдү* — мен унга ош едирдим. (تُتْرَمَاكُ *түтүрүрмән, түтүрмәк*).

تُتْرَدِي *түтүрдү* — туттирди. اَلْ اَنْكُرْ اَتْ تُتْرَدِي *ол әңәр әт түтүрдү* — уни туттиб олиш учун у итини солди. Бу сўзни *түткүрдү* талаффузи ҳам бор. Аслида *түттүрдү* (уч - т ли)дир. Енгилик учун бир -т туширилган. (تُتْرَمَاكُ *түттүрүр, түттүрмәк*).

تُتْرَدِي *түтүрдү* — чимирди. اَتْ قُلَاقِنْ تُتْرَدِي *әт қулақин түтүрдү* — от қулоғини чимирди. (Бу от би-

роп нарсадан таъсирланганда икки қулоғини дик-
райтишдир). (تَفْرِيقُ تَفْرِيرٍ. تَفْرِيرٌ, тужирар, тужурмақ).⁵⁴

қ а т а р д і — қайтарди. قَتَرْدِي ол атғ қа-
тардї — у отни қайтарди. جَافِي جَافِي қатардї —
душманни қайтарди. Бошқаси ҳам шундай. (قَتَرَرٌ.
قَتَرَمَاقُ қатарур, қатармақ). Шеърда шундай
келган:

أَرْدِي أَشْنَ تَتَرَّغَانُ يَفْلِقُ يَغِغُ قَتَرَّغَانُ
بَيْنُنْ تَتَبُّ قَدَرَّغَانُ بَسْتِي أَلْمُ أَغْتَرُو

Эрди ашн татурған,
Јаулақ јағғ қатарған,
Бојнн тутуб қазірган,
Басті өлүм ағтару.

Ошини едирадиган, душман тўдасини қайтаради-
ган, душман бўйинини қайирадиган эди, ўлим уни
ағдариб йиқитди.

қ а т у р д і — қотирди. قَتَرْدِي. قَتَرْدِي. قَتَرْدِي ол жум-
шақ нэңни қатурдї — у юмшоқ нарсани қотирди
(юмшоқ темирни қаттиқлаштиргани каби, юмшоқ
нарсани қотирди). تَاشِ يِيرُ أَانِي قَتَرْدِي. تَاشِ [Эр ані
қатурдї — чет мамлакат (мусофирчилик) уни таж-

⁵⁴ Босма нусхада تَفْرِيرٌ تَفْرِيرٌ. تَفْرِيرٌ шаклида, Басим Аталай нусхасида эса.

تَفْرِيرٌ تَفْرِيرٌ. تَفْرِيرٌ шаклида берилган. Қўёзмада تَفْرِيرٌ تَفْرِيرٌ Қар. 306—6.

риба ва имтиҳондан ўтказиб пиштди. (قَتْرُ. قَتْرَمَاقُ)
қатурур, қатурмақ).

қутурди — шодланди, ўсди, қутурди اَعْلَانُ قَتْرَدِي
оғлан қутурди — бола қутурди, ҳеч кимни мен-
симайдиган бўлиб кетди. تَرِيغُ قَتْرَدِي тарӣғ қутур-
ди — экинлар қутурди, ортиқ шиддат билан ўсди.
Меъеридан ўтган ҳар нарсага ҳам қутурди قَتْرَدِي
дейлади. (قَتْرُ. قَتْرَمَاقُ) қатурур, қатурмақ).

көтүрди — кўтарди. ЭР ЮК КӨТҮРДИ
киши юк кўтарди. Хотинларнинг юк (хомила) кў-
таришига ҳам бу сўз қўлланади. (كَتْرُ. كَتْرَمَاقُ)
көтүрүр, көтүрмәк).

Мақолда шундай келган:

تَقِي يَكُ كَتْرَسَا قَمِجُ يَمَا كَتْرُرُ

Təwəj jük kötürsä

Қаміч jəmä kötürür

Туя ҳамма юкни кўтарганда, капкирни кўтаришига
ҳам кучи етади. Бу сўз арабларнинг اتَّبِعِ الْفَرَسَ
деган мақоли кабидир. لِحَامِهَا

ачиг⁵⁵ нэң آجِغُ نَانِكُ سَجْرَدِي سўчирди — чучиди. سَجْرَدِي

⁵⁵ Ҳозир жонли тилда ҳам, адабиётда ҳам бу сўз фақат икки -ч билан ачиг тарзида талаффуз қилинади. Навоий асарларида бу сўз ҳар икки вари-
антда ҳам учрайди.

Бақт каму, йўл узуну, май ачиг,

Усру қатиг ҳол етибдур қатиг,

(„Хамса“, „Ҳайратул аброр“, 68-бет).

Узр демак барчага қаттиг келиб,

Неча чучук сўз деса, ачиг келиб

(„Хамса“, „Ҳайратул аброр“, 79-бет).

сүчирди — аччиг нарса чучиди, ширин бўлди. (سُجِرَارُ)
сүчирмак, сүчирмак).

قَجْرُدُم مَنَ اَنِي قَجْرُدُم — қачурдум — қочирдим, ҳайдадим.
мән анī қачурдум — мен уни қочирдим, мен унинг
эсани чиқариб, тумтарақай қилиб қочирдим.
(قَجْرُمَاقُ قَجْرُرْمَنُ қачурурмән, қачурмақ).

كَعْجُرْدِي اَلْ مَنِي سُوْدَانُ كَعْجُرْدِي — кечурди — кечирди, ўтказди.
ол мәнī сувдан кечурди — у мени сувдан кечир-
ди, ўтказди.

كَعْجُرْدِي كَعْجُرْدِي — гуноҳини кечирди, гуноҳидан ўтди.
بَعْجُ اَنِيْجُ جَازُكِيْنُ كَعْجُرْدِي — бэғ анīң жазукīн кечурди —
шоҳ унинг гуноҳини кечирди. (كَعْجُرْمَاكُ)
кэчүрүр, кэчүрмәк).

كَعْجُرْدِي اَلْ اَنِيْ اَقْدُنُ كَعْجُرْدِي — көчүрди — кўчирди.
ол анī эвдін көчүрди — у уни уйдан кўчирди.

كَعْجُرْدِي اَلْ بِيْتِكُ كَعْجُرْدِي — көчүрди — кўчириб ёзди.
ол битик көчүрди — у китоб ёзди. Бир нусхадан ик-
кинчисига кўчирди. Бирор нарсани бир жойдан
иккинчи жойга кўчиришга ҳам шу сўз қўлланади.

كَعْجُرْدِي اَلْ كَعْجُرْدِي — көчүрди — кўчирди.
ол көчүт көчүрди — у отни бир жойдан бошқа бир жой-
га кўчирди. (كَعْجُرْمَاكُ) көчүрүр, көчүрмәк).

تَدْرُدُم مَنَ اَنِيْ تَدْرُدُم — тўзурдум — тўйдирдим.
мән анī тўзурдум — мен уни тўйдирдим. Асли тўзурдум — тўзурдум.

Ғурдум дир. (تذرممن. تذرماق) тузурурмэн, тузур-
мақ).

қазурди қазурди — қайирди. *ال انك بينن قزدي* ол анің
бојнін қазурди — у унинг бүйини қайирди. Бунинг
бошқаси ҳам шундай.

қазірди қазірди — қайирди. *ال انك سوزن قزدي* ол
анің сөзін қазірди — у унинг сүзини қайирди.
(قزرماق. قزار. قازرار, قازрмақ).

қудурди қудурди — қутурди, ошди. *ال بو ايشتا قزدي*
ол бу ішта қудурди — у бу ішда қутурди. Қат-
тиқ ҳаракат қилди. Ҳаракатни ошириб юборди.
(قزرماق. قذر. قذурур, қудурмақ).

кэзурди кэзурди — кийгизди. *ال منكا تون كزدي* ол мэн-
ңа тон кэзурди — у менга тун кийгизди. Бошқа-
сига ҳам шундай. (كزрмақ. كزر. كээрур, кэзур-
мақ).

кэзірди кэзірди — сўйди. *ال قويغ كزدي* ол қојуғ кэзір-
ди — у қўйни сўйди, кесди, бўлак-бўлак қилди.
(كزрмақ. كزر. كээрур кэзірмақ).

қарарди қарарди — қорайди. *تون قزدي* тон қарарди — тун
қорайди. *تون قزدي* тон⁵⁶ қарарди — тун (кийим)

⁵⁶ Ҳозирги тилимизда икки хил шаклда ёзиладиган ва икки хил ўқиладиган тун ва тун сўзларининг ҳар иккиси босма нусхада биргина *تون* шаклида берилган. (Қ. Д. л. т. II том, 63-бет). Биз қўлэмани кўрмаганимиз учун аниқлай олмадик. Лекин қўлэзма билан солиштирган Басим Аталай ҳам бу сўзларнинг ёзилишини бир хил кўрсатиб, ҳеч қандай изоҳ бермаган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 77-бет). Демак, бу сўз у даврда омонимлардан бўлиб, сўнг дифференциациялашгандир. Қўлэзма ҳам шунни тасдиқлайди: Қар. 307—14.

- қора бұлди. Бошқаси ҳам шундай. (қарар, қарармақ).
- қурдӣ қурдӣ: қурдӣ نانк қурдӣ⁵⁷ нәң — нарса қуриш-
га юз тутди, қурий бошлади. (қур, қурмақ).
- қиздӣ қиздӣ: қиздӣ نانк қиздӣ нәң — нарса қизарди
(қизар, қизармақ).
- қаздӣ қаздӣ: қаздӣ نانк қаздӣ⁵⁸ нәң — кал бұлди,
кал бұла бошлади (қазар, қазар-
мақ).
- түздӣ түздӣ — текис бұлди. түздӣ түздӣ —
ер түғриланди, теп-текис қилинди. (түз, түз-
мақ).
- күздӣ күздӣ — куз бұлишга тутинди. күздӣ күздӣ —
вақт кузга юзланди, кузга айлана бош-
лади (күз, күз-
мақ).
- басурдӣ басурдӣ — басурдӣ басурдӣ — худо ерни тоғлар билан бос-
тириб қўйди. Оғир бир буюм билан бостириб
қўйилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.
(басур, басурмақ).
- бусардӣ бусардӣ — туманланди. бусардӣ бусардӣ —

⁵⁷ қурдӣ қурдӣ сўзини Басим Аталай қурдӣ қурдӣ шаклида берган (қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 77-бет). Биз босма нусхадагича бердик.

⁵⁸ Тоз — каллик, бошнинг туқлари тушиб кетиши маъносидадир. Бу сўз ҳозирги жонли тилда кам қўлланади, тос тарзида талаффуз қилинади.

дѣ — осмон туманланди. Ҳавони туман босди.
 (б^ос^ор^ор, б^ос^ор^ом^оқ).
 қ^ос^ор^од^и — қисқартди. ол узун
 н^он^они қ^ос^ор^од^и — у узун нарсани қисқартди.
 (қ^ос^ор^ор).
 қ^ос^ор^ом^оқ қ^ос^ор^ор, қ^ос^ор^ом^оқ)*.

к^ос^ор^од^и к^ос^ор^од^и — кашаклади. ол ат^и
 к^ос^ор^од^и — у от(нинг икки оёғини) кашаклади.
 (к^ос^ор^ом^оқ, к^ос^ор^ор, к^ос^ор^ор^ор, к^ос^ор^ор^ом^оқ).

б^ош^ор^од^и б^ош^ор^од^и — ол м^он^и пушурд^и — у
 менинг юрагимни сиқиб юборди.
 (б^ош^ор^ор, б^ош^ор^ом^оқ)
 пушурур, пушурмақ)

п^иш^ир^од^и п^иш^ир^од^и — ол ат^и п^иш^ир^од^и — у
 гўшт пиширди. Бошқаларга ҳам шундай.
 (п^иш^ир^ор, п^иш^ир^ор^ор, п^иш^ир^ор^ом^оқ).

т^ош^ор^од^и т^ош^ор^од^и — ол ат^и т^ош^ор^од^и — у
 олов қозонни тошириб юборди. Ўз ўр-
 нидан тошиб чиққан ҳар бир суюқ нарсага ҳам бу
 сўз қўлланади.
 (т^ош^ор^ор, т^ош^ор^ор^ор, т^ош^ор^ор^ом^оқ).

т^уш^ор^од^и т^уш^ор^од^и — ол м^он^и с^он^и т^уш^ор^од^и — у мен билан сени кўриш-
 тирди
 (т^уш^ор^ор, т^уш^ор^ор^ор, т^уш^ор^ор^ом^оқ).

т^уш^ор^од^и т^уш^ор^од^и — ол ал^ик^ид^ин یر^ом^оқ^и т^уш^ор^од^и — у қўлидан тангани
 тушириб юборди.
 (т^уш^ор^ор, т^уш^ор^ор^ор, т^уш^ор^ор^ом^оқ).

* Қўләзманинг 308-бетида шундай берилган.

tīn tūshūrđūm — мен уни отдан (ерга) тушир-
дим, тушириб қўйдим. Түшірмәк ҳам шундай.
(*түшүрүр, түшүрмәк, түшүрүр, түшүрүр, түшүрүр*).

сашурди — фарқ қилди. *ال ینجونې جش بلا سشردی*
ол jinjūni чаш bilā сашурди — у дур билан фәру-
зани бир-биридан фарқлади. Булардан бошқа гав-
ҳарларни ипга тизишда айиришга ҳам бу сүз
қўлланади. (*сашурур, сашурмақ, сашурмақ, сашурмақ*)
күшәрді — тошаёзди. *كۆل كۆشردی* —
ҳовуз тўлди, тўлиб тошаёзди. (*күшармақ, күшармақ*)
күшәрдүр, күшәрдүр). Шеърда шундай келган:

الین توبو یشردی ارت اتن یشردی
كۆلنگ سفن كۆشردی سغر بقا منكر شور

Алін тубу јашардї

Урут отін јашурдї

Көлінің суwін күшәрдї

Сігїр буқа мўңрәшўр

Баҳорни таърифлаб ёзади: тоғ чўққилари кўкат-
лар билан кўм-кўк бўлиб яшарди, қуриган ўтлар-
ни янги ўтлар қоплаб, яшириб юборди, кўллар
сувга тўлиб, ҳатто тошаёзди. Сигир, буқалар севи-
нишиб маърашади. Идиш суви оғзигача тўлиб
тошаёзса ҳам *күшәрді* дейишади.

буғардї — кесди. *ال ېغاج بگردی* *ол jīғач буғар-*
дї — у ёғоч кесди, ёрди. (*буғарур, буғарур, бу-*
ғармақ). Бу сўзнинг асли *буғрадї* *буғрадї*дир.

تَغْرَدِي تУҒУРДІ — туғди. *أُرَاغْتُ أُغْلُ* урағут оғул
туғурдї — хотин ўғил туғди. Ҳайвонлар туққанда,
бу сўз уларга нисбатан истиора тариқасида қўл-
ланади. (تَغْرَمَاقُ تَغْرُرُ. *туғурур, туғурмақ*). Мақол-
да шундай келган: *أَنَا أُغْلِي أَتَجُّ تَغَارُ* ата оғли
атач туғар — ота ўғли хулқда, албатта, отасига,
ўхшайди.

تَغْرَدِي تУҒУРДІ — ғазабланди. *أَلْ مِنْكَ تَغْرَدِي* ол мэнча
туғурдї — у ўз йўлини ташлаб, менга қараб шиддат
билан келди. Бирор ишга таассуф (қоидадан таш-
қари ҳаракат) билан бир юмушга йўналган киши-
га ҳам бу сўз қўлланади. (تَغْرَمَاقُ تَغْرُرُ. *туғурур,*
*туғурмақ*⁵⁹)

سَغْرَدِي сағурдї — ичди. *أَرَسُوفُ سَغْرَدِي* эр суw сағурдї —
одам сув ичди.

سَغْرَدِي сағурдї — шимди. *قُمُّ سَوْفُ سَغْرَدِي* қум суw сағур-
дї — қум сувни шимди. *أَلْ قُرْتُ سَغْرَدِي* ол қурут са-
ғурдї — у қурут қилиш учун (қатиқнинг) сувини
сирқитди (бу сўз қарлуқча).

سَغْرَدِي сағурдї — туплади. *أَلْ يُقَارُو يَارُنْ سَغْرَدِي* ол жоқа-
ру *јәрін сағурдї* — у осмонга қараб туплади. Ту-

⁵⁹ Бу сўзнинг имлоси ҳақида Басим Аталай изоҳ берган, унинг фикрича,
босма нусхада *تَغْرَمَاقُ تَغْرُرُ* шаклида берилган бу сўз қўлэзмада ҳам шундай
экан. Басим Аталай *تَغْرَمَاقُ تَغْرُرُ* бўлиши тўғрироқ деб уқтирган (қ. „Девон“,
Б. Аталай таржимаси, II том, 80-бет).

جَفْرُدِي چәwурди — уриб кўрди. *أَرَأَى جَفْرُدِي* эр оқ
чәwурди — одам (тирноғи учида) ўқни уриб кўр-
ди. Ҳар бир нарсани чап қўлнинг бош бармоғи
тирноғи учида айланттиришга ҳам бу сўз қўлланади.

جَفْرُدِي чәwурди — айланттирди. *أَلْ جَفْرُونِي جَفْرُدِي* ол чиф-
рғини чәwурди — у (қудуқ) чифриғини айланттирди.
Бошқаларга ҳам шундай. (*جَفْرَارُ جَفْرُمَاكُ* чәwур-
рәр, чәwурмак).

سَفْرُدِي саwурди — совурди, шопирди. *أَرْتَرَعُ سَفْرُدِي* эр
тарғ саwурди — одам буғдойни хирмонда шопир-
ди — совурди ва тозалади. Ҳар нарсани шамолда
совуриш ва тозалашга ҳам бу сўз қўлланади. (*سَفْرَارُ*
سَفْرُمَاكُ саwурар, саwурмак).

قَفْرُدِي қашурди — қисди, сиқти. *بِلَازُكُ نَكْبُكُ الْكِنُ*
биләзүк кўң. *بِلَازُكُ قَفْرُدِي* биләкузук ка-
низакнинг билагини сиқди — қисди. Бирон нарсани
сиқадиган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади⁶².
(*قَفْرَارُ قَفْرُمَاكُ* қашурар, қашурмак).

بَقْرُدِي буқурди — туширди, пастга урди. *أَلْ أَتْ تَكْبِيرُ نَدَا*
بَقْرُدِي ол ат тәғириндә буқурди — у от нархини

⁶² Басим Аталай бу сўзлар босма ва ёзма нусхаларда ҳам *قَفْرُدِي* қашурди,
قَفْرَارُ қашурар *قَفْرُمَاكُ* қашурмак шаклида бўлса ҳам, ҳозирги талаффузга асосан
قَفْرُمَاكُ қашурамак бўлиши тўғри деб кўрсатган (К. Д. л. т. таржимаси, II том, 82-
бет). Лекин бу фикрга қўшилиш қийин.

пастга урди. Ҳар нарсани ўз жойидан пастга туширилишига ҳам бу сўз қўлланади. (بَقْرُ. بَقْرَمَاقُ) *буқурур, буқурмақ*).

بَقْرُدِي ол мәнә киши бақурди⁶³. *бақурди* — у менга бировни қаратди. *бақурди* — у менга бировни қаратди. (بَقْرُ. بَقْرَمَاقُ) *бақурур, бақурмақ*).

جَقْرُدِمَ чіқардём — чиқардим. *чіқардём* — мен уни уйдан чиқардим. *чіқардём* — мен уни уйдан чиқардим. Бошқаларга ҳам шундай. (جَقْرَارُ. جَقْرَمَاقُ) *чіқарур, чіқармақ*).

سَقْرُدِي сіқірді — овоз чиқарди. *сіқірді* — овоз чиқарди. *сіқірді* — овоз чиқарди. *сіқірді* — овоз чиқарди. *сіқірді* — овоз чиқарди. (سَقْرَارُ. سَقْرَمَاقُ) *сіқірар, сіқірмақ*).

كِقْرُدِي қіқірді — қичқирди. *қіқірді* — қичқирди. *қіқірді* — қичқирди. *қіқірді* — қичқирди. *қіқірді* — қичқирди. (كِقْرَارُ. كِقْرَمَاقُ) *қіқірар, қіқірмақ*). Шеърда шундай келган:

قُنْدِي قَقْرَبْ اَغْش تَرْدِمَ يَغِي قَارو كَرِش قُرْدِمَ

تَقْش اَجْرَا اَرِش بَرْدِمَ اَرْن كُورْب بَشِي تَغْدِي

⁶³ Босма нусхада бу гап таржимасида бир аниқсизлик белгиси бор. (Қ. Д. л. т., II том, 68-бет). Лекин Басим Аталай таржимасида ҳеч қандай изоҳ берилмаган (Қ. Д. л. т. таржимаси, II том, 38-бет).

Қузі қіқріб оғуш тәрдім
Жағи қару кіріш қурдум
Тоқуш ічрә уруш бәрдім
Әрән көрүб баші тїғді

Қуйига қийқириб қабиламни тўпладим. Душман-
га қарши ўқни камонга жойладим. Жанг майдо-
нида отишдим. Менинг йигитларимни кўриб, боши-
ни панага олди.

تَكَرَدِي тэгүрді — етгизди, тегдирди. *أَلْ مَنْكَ بَكْدَنْ سَوْزُ*
ол мәңә бәгдін сөз тәгүрді — у менга амир-
дан сүз тегизди. Бошқалардан сүз тегизишга ҳам
шу сүз қўлланади (*تَكَرْمَاكْ تَكُرُرُ* тәгүрмәк, тә-
гүрмәк).

جُكْرَدِي чөкүрді — чүктирди. *أَلْ تَقِي جُكْرَدِي* ол тәқи чө-
күрді — у туяни чүктирди. Одамни чүккалатиш-
га ҳам шу сүз қўлланади. (*جُكْرْمَاكْ جُكْرُرُ* чөкү-
рүр, чөкүрмәк).

كَكْرَدِي кәкiрдi — кекирди. *أَرْ كَكْرَدِي* әр кәкiрдi — одам
(кўп ейишдан, қорни тўйишдан) кекирди. Бошқа-
ларга ҳам бу сүз қўлланади. (*كَكْرْمَاكْ كَكْرَارُ*
кәкiрәр, кәкiрмәк).

كُوكْرَدِي көкәрди — *كُوكْرَدِي نَانَكْ* көкәрди нәң — нарса
кўкарди, осмон рангига кирди. (*كُوكْرْمَاكْ كُوكْرُرُ*
көкәрүр, көкәрмәк).

كُولْرَدِي көләрди — *كُولْرَدِي سَوْفُ* көләрди суғ — кўлла-

ган сув, сув тўпланиб кўлга ўхшади, кўлга ай-
ланди. (كۆلرۆ. كۆلرۆر. كۆلرۆر, көләрүр, көләрмәк).

كۆلرۆدى кўләрді — ات كۆلرۆدى *at kölärdi* — от қорни
дамланиб шишганликдан чалқанча ётди. (كۆلرۆر.)
كۆلرۆمәك *kölärür, kölärmäk* Мақолда шун-
дай келган: ار اغلى منكادماس. ات اغلى كۆلماس. *әр оғлі муңазмас, ит оғлі кўләрмәс* — одам боласи
доим изтиробда қолмайди, бирор тадбир билан
ундан қутулади, ит боласи отдек доимо чалқанча
ёта олмагани каби.

تۆمردى тамурді⁶⁴ — ар бурни тамурді —
кишининг бурни қонади. ар یرغاج تۆمدى *әр jirgac*
тумурді — одам ёғочни устуннинг ва шунинг каби-
ларнинг тубига ўхшатиб юмалоқ доира қилиб кесди.
(تۆرمәк. تۆрۆ. تۆرمәк) *тумурур, тумурмақ*).

چۆمردى чомурді — чўмдирди, шўнғитди. ال انى سۇققا *ол ані суғқа чомурді** — у уни сувга чўм-

⁶⁴ Бу сўз ёзилишида биз асосланган нусхада шундай аниқсизлик бўлиб,
яъни تۆمردى шаклида берилган.

* — Бу сўз Навоий асарларида худди шундай — сувга чўктириш, фарқ бў-
лиш маъносида қўлланган.

Фарқ бўлди нотавон жисмим сиришким баҳрида,

Гарчи сув неча тиранг бўлса чўмурмас коҳни.

(Дарё ҳар қанча чуқур бўлса ҳам, сомонни чўктирмаслиги ҳақиқат эди. Лекин
кучсизликда сомон қатори ожиз гавдамни кўз ёшим дарёси чўктирди).

ли қилиб сўзлади). (تَبْرُؤُا تَبْرُؤُا تَبْرُؤُا, тэ-
бўзмак).

تَبْرُؤُا تَبْرُؤُا تَبْرُؤُا
тутуздум — ишорат қилдим. مَنْ اَنْكَارُ سَوْزُ تَبْرُؤُا
мэн аңар сөз тутуздум — мен унга сўзни ёки
риоя қилиши керак бўлган нарсани ишорат қил-
дим, уқтирдим. (تَبْرُؤُا تَبْرُؤُا تَبْرُؤُا, тутузур, тутузмақ)

تَبْرُؤُا تَبْرُؤُا
там уздї — томизди. اَلْ سَوْفُ تَبْرُؤُا
ол сув там уздї — у сув томизди. Бошқаси ҳам шундай.
(تَبْرُؤُا تَبْرُؤُا, тамузур, тамузмақ).

تَبْرُؤُا تَبْرُؤُا
кўз аздї — кутди, сақлади. اَلْ مَنكَا كَبْرُؤُا
ол мэн қа кўз аздї — у нарсани менга сақлади (асради).
اَلْ مَنِي كَبْرُؤُا
ол мэнї кўз аздї — дейилади, у менї
кутди маъносидадир. كَبْرُؤُا كَبْرُؤُа бу сўз „сақ-
ламоқ“ ва „кутмоқ“ маъноларида қўлланади.
(كَبْرُؤُا كَبْرُؤُа, кўз аздур, кўз азмак). Бу сўзнинг
асли كَبْرُؤُا كَبْرُؤُа, яъни эсида тутиш учун
кўзини бир нарсага отди, ташлади демақдир.
Бошқа бир тилда كَبْرُؤُа كَبْرُؤُа кузатдидир.
Бу феъллардаги ز 3 ҳарфи қоидадан ташқаридир.
Чунки ўтимсиз феъллар буйруқ охирига ر -r
ҳарфи қўшиш билан ўтимли бўлади, ز -z қўшиш
билан эмас. Чунончи: اَر قَبْرُؤُа эр қачтї гапида-
ги قَبْرُؤُа қачтї ўтимсиз феълдир. Бу феълнинг
ўтимли шакли قَبْرُؤُа қачурдїдир. اَلْ اَنِي قَبْرُؤُа
анї қачурдї гаптаги каби. Бу ерда ўтимсиз

олар іккі тутушдїлар — улар иккиси бир-бири билан тутишди. Шунингдек, бир нарса бошқа бир нарсага ёпишса ҳам, шу сўз қўлланади. **تَشْوَرُ** (тутушур, тутушмақ).

تَشْدِي тутушдї — тутишди. **أَلْ مَنْكَ كَيْكُ تَشْدِي** ол мэңа кэјік тутушдї — у менга (овда) кийик тутишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Талашиш маъносида ҳам **أَلْ اَكِّي تَشْدِيلَارُ** олар іккі тутушдїлар — улар иккови талашдилар дейдилар. Биринчи мазмун асослидир. (**تَشْوَرُ**, **تَشْمَاقُ**) **тутушур**, **тутушмақ**).

تَشْدِي титішдї — титишди **أَلْ مَنْكَ يُونْكَ تَشْدِي** ол мэңә јўң титишдї — у менга (қўл билан) јўң титишда ёрдам берди. Тортишиш, талашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. Бир-бирининг тўнини тортишга, йиртишга ҳам бу сўз қўлланади. (**تَشْوَرُ**) **تَشْمَاقُ** **titişür, titişmāq**). Мақолда шундай келган: **أَتْرَا تُونُ تَشْوَرُ** **سَكْشُبُ أَرْشُورُ** **сәкүшүб урушур**, **отра тон titişür** — сүкишдан уришиш бошланади. Ўртада тўн йиртилади. Бу мақол (одамларни) сүкишдан қайтаришга ундаб айтилади.

سَتَشْدِي сатішдї — сотишди. **أَلْ مَنْكَ تَقَارُ سَتَشْدِي** ол мэңә тақар сатішдї — у менга товар сотишда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (**سَتَشْمَاقُ**) **сетішур**, **сетішмақ**).

قاتیشدی қатішді — ол мә-
нің бірлә талқанқа^[67] јағ қатішді — у мен би-
лан талқонга ёғ суртишди. Бақслашишга ҳам шу
сүз қўлланади. (қатішур, қатішмақ)

кәтешді кәтешді —⁶⁸ олар бір
ікіндідін кәтешді — улар (икки дўст) бир-биридан
айрилишди. (кәтешур, кәтешмақ)

Шеърда шундай келган:

یرغ بلب یرغشدی ارتقلقن سکشدی
قلن قب کتیشدی سردا⁽⁶⁹⁾ منک قویمی

Јарағ болуб јағушді
Артуқлуқун сөкүшді
Қулун қапуб кәтешді
Сүрді мәнің қојімі*

⁶⁷ Толқон — уши сувга қориб товада пишириладиган бир хил овқат.

⁶⁸ Кәтешді сўзининг имлоси ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. (II том, 90-бет).
Биз босма нусхадагича олдик. Қўләзмада кәтешур дир. (313-бет).

⁶⁹ Сүзи ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор. Басим
Аталай бунинг тўғриси деб тўғри изоҳ берган. (Қ. „Девон“, Б. Аталай
таржимаси, 90-бет). Қўләзманинг 314-бетида ҳам шундай سردа дир.

* Қўй сўзи XI аср диалектларида икки хил: قوی — қој — қон, тар-
зида талаффуз қилинган. Кўпчилик қабилалар бу сўзни қој шаклида, баъзи
қабилалар қўн шаклида қўллаганлар. Бу сўз проф. С. Е. Малов асарида нима

Вақт топиб душманлик қилди. Ўртоқ бўлатуриб сўкишди. Қулунларни ўғирлаб, мендан айрилди. Қўйларимни ҳайдаб кетди. (Фойдаланиб, сўнг бир қанча нарсаларни ундан яширган шериги ҳақида айтади: у вақт топиб менинг тойимни ўғирлаб кетди, шерикликни⁷⁰ бузди. Қўйларимни ҳайдаб кетди, мендан айрилди).

لكن. لكن

līkīn, līkīn — булар бирга, билан маъносидаги келишиқ қўшимчаларининг икки хил вариантидир. Булар юқоридагича -и билан ҳам, -у билан: ^{لُكُنْ، لُكُنْ} *лукун, lūkūn* тарзида келиши ҳам мумкин. Баъзи жойларда бу қўшимча арабча бойи илсоқ⁷¹ функциясини бажаради. Чунончи ^{بَلِكِنْ الْعَلَقَا} *билиқин улуглуққа тэгдим* — билиқ, илм, ақл воситаси билан юқори мартабага эришдим дегандаги ^{لكن} *likin* каби. Яна бир мисол:

сабабдандир янглиш шакллар билан берилган, унда қој, қоіп, қојуп шаклларида кўрсатилган. (Қ. Памятники древне-тюркской письменности ,413-бет.) Бу ерда проф. С. Е. Малов ҳар уч шаклини ҳам „Овца“ деб изоҳлаган. Бу сўз ҳақида Ўрхун ёдгорликларида ҳам аниқсизлик бор. Ўрхун ёдгорликлари устида ишлаган олимлар Радлов, Томсен, Мелиоранский, Нажиб Асимлар баъзан *қўл*, баъзан *қуён* деб тахмин қилганлар ва аниқлай олмаганлар.

Девонда *қуй* сўзи уч маънода: *қуй*, *қўлтиқ*, водийдаги *қароргоҳ* маъноларида изоҳланган. Юқоридаги хато ва аниқсизликлар бу сўзнинг ана шу уч маъносидан хабарсизлик натижасида юзага келган.

⁷⁰ Бу сўзнинг арабча текстида бир оз хато бор. (Қ. „Девону луготит турк“, II том, 90-бет).

⁷¹ Бу қўшимча араб тилида илсоқ, мусобақат, муқобола каби қатор функцияларни бажаради. *Илсоқ-боғловчи*, *ёпиштирувчи*, *воситачи* маъносини англатади.

اَذْكُوْلُكُنْ كَلِّ. اَيْسَزْلِكُنْ كَلْمَا *əzğylükün* kəl, əsizlikin*
kəlmä — яхшилик билан кел, ёмонлик билан келма
 иборасидаги *اَذْكُوْلُكُنْ* сўзлари каби.

Бу сўзларда *ق* -қ асосдир. *ك* -к фақат юм-
 шоқ сўзларда *ق* -қ ўрнига алмашиб келади.
 Мен бу ҳақда юқорида баён қилганман. *لِقْن* *liқin*
لِكْن *likin* шакллари қуйидагича: ўртаси -у ли сўз-
 лардан сўнг келса, *لُقُن*, *lүкүн* тарзида, ўртаси
 -и ли ёки сукунли сўзлардан кейин келса, *liқin*,
likin тарзида қўлланади.

بِجَشْدِي *бічішді*: *أَلْ مَنِكْ بَرَا يَغَاچْ بِيْجَشْدِي* *ол мәнiң*
birlä jıgac biçişdi -у мен билан ёғоч кесишда
 баҳслашишиди. Бошқаси ҳам шундай. Ёрдамлашиш
 учун ҳам бу сўз қўлланади. *بِجَشُور* *біҷшур*.
بِجَشْمَاق *біҷшмақ*). Икки киши бир-биридан
 айрилиб кетишига ҳам бу сўз қўлланади.

سُجَشْدِي *сүчүшді*: *سُجَشْدِي نَانِكْ* *сүчүшди нән* — нарса
 чучиди, ширин бўлди. *سُجَشُور* *сүҷшур*.
سُجَشْمَاق *сүҷшмақ*).

سَجَشْدِي *сэҷишді* — сочишти. *أَلْ مَنِكَا يَرْمَاقْ سَجَشْدِي*
ол мәнiй жармақ сэҷишди — у менга танга сочишда

* XI аср тилида *яхши* маъносида *яхши* ва *эзгу* сўзлари синоним сифатида қўлланган. Бизга *яхши* сўзи тўла ҳолда етиб келган бўлса ҳам, *эзгу* сўзи кам қўлланадиган сўзлар қаторига кирган. Шу билан бирга бу сўзнинг талаффузида ҳам айрим шеваларда ўзгариш юзага келган: Бу сўз ҳозирги жонли тилда *эги* шаклида ҳам учрайди. *Чунончи эгиликнинг кечи йўқ*, каби.

ёрдам берди. Бошқаси учун ҳам шундай. Баҳсла-
шиш, тортишиш учун ҳам бу сўз қўлланади.
(*سَجْشَمَاكُ سَجْشُورُ* сәчишүр, сәчишмак).

سَجْشُدِي сочушди — чўчишди, сакрашди^[72] *اتلار قىغ سَجْشُدِي*
اتلار قامۇغ сочушди — отларнинг ҳаммаси сак-
рашди, чўчиб ирғиб тушишди. Бошқаларга ҳам
бу сўз қўлланади. (*سَجْشُورُ سَجْشَمَاقُ* сочушур,
сочушмақ).

قَجْشَتِي қачішті — қочишди. *الار بير بيردن قَجْشَتِي*
бир-бірдин қачішті — улар бир-биридан қочишди.
(*قَجْشَمَاقُ قَجْشُورُ* қачішур, қачішмақ).

قُجْشُدِي қочушди — қучоқлашди. *ال منك برلا قُجْشُدِي*
ол мэннің бірлә қочушди — у мен билан қучоқлашди.
(*قُجْشَمَاقُ قُجْشُورُ* қочушур, қочушмақ).

كَجْشَتِي кәчішті — кечишди. *ال منك برلا سوف كَجْشَتِي*
ол мэннің бірлә суw кәчішті — у мен билан сув
кечишди баҳслашди. (*كَجْشَمَاكُ كَجْشُورُ* кәчишүр,
кәчишмак).

كُجْشُدِي кўчәшди — талашишди. *الار اكي تقار كُجْشُدِي*

⁷² Бу сўзнинг арабча таржимаси босма нусхада *سَجْشُدِي* тарзида берилиб,
ёнида аниқсизлик белгиси қўйилган (қ. „Девону луғотит турк“, II том, 74-бет).
Бу ҳақда Басим Аталай изоҳ берган (II том, 92-бет). Таржима устида ишлаган
Бай *kilicli* *وب* эканлигини аниқлаганини кўрсатган. Биз ҳам *وب* сўзининг
таржимасини бердик.

олар *іккі ташар кўчәшдї*⁷³ — улар иккиси мол талашди, биров молини талаб олишда баҳслашишди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (كَجَشْمَاكُ كَجَشْوُرُ *кўчәшүр, кўчәшмәк*).

بۇزۇشْدِي *бўзүшдї* — бузишди. اَغْلَانْ بۇزۇشْدِي *оғлан бўзүшдї*

болалар ўйин (рақс)да уришди. (بۇشْوُرُ بۇشْمَاكُ *бўзүшүр, бўзүшмәк*).

بۇزۇشْدِي نَانِكْ *бўзүшдї нанк* — нарса ажралди. Ўлтирганда икки оёқ бир-бирдан ажралгани каби айрилди. (بۇشْوُرُ *бўзүшүр*).

تېزىشْدِي *тїзїшдї* — тийишди. اَلْاَرِيْرُ بِيْرِكْ تېزىشْدِي *олар бїр-бїрїг тїзїшдї* — улар бир-бирини бир нарсадан тийишди, қайтаришди. (تېزىشْوُرُ تېزىشْمَاكُ *тїзїшүр, тїзїшмәк*).

قَدَشْدِي *қадїшдї* — чоклашди⁷⁴. اَلْمَنْكَا تُونْ قَدَشْدِي *ол мәнқә тон қадїшдї* — у менга тўнни сўклашда, сийрак-сийрак қилиб чоклашда ёрдам берди. У бир турли тикишдир. (قَدَشْوُرُ قَدَشْمَاكُ *қадїшүр,* қадїшмәк*). Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади.

⁷³ Бу сўз куч сўзидан олингандир. *Кучушдининг асл таржимаси куч кўрсатишди, зўравонлик қилишди* демакдир.

⁷⁴ Бу сўзнинг арабча таржимаси اعانى فى شرحه الثوب тарзида берилган. (Қ. „Девону луғотит турк“, II том, 75-бет). Биз اعانى فى شرحه الثوب тарзда гулагиб ўқидик.

* Қўлзмада قدسور сўзи йўқ (316-бет).

قَدَشْدَى қідішді — жияк тикишди. *الْ مَنْكَا بَرْكٌ قَدَشْدَى*
ол мәңә бөрк қідішдї — у менга дүппи жиягини
 тикишда ёрдам берди. Тўгарак ҳошиялик ҳар-
 нарсанинг (кўйлак ёки тўн жияги) тикишга ёрдам
 беришга ҳам бу сўз қўлланади. (*قَدَشْمَاقٌ قَدَشْوُرٌ*
қідішур, қідішмақ).

قُدُشْدَى қодушдї — ишонишди. *الْ اَرْبَيْرُ بَيْرُكَا اَيْشٌ قُدُشْدَى*
олар бір-біргә іш қодушдї — улар бір-бирига
 ташлаб қўйишди, бір-бирига суянишди, ишо-
 нишди. (*قُدُشْمَاقٌ قُدُشْوُرٌ* *қодушур, қодушмақ*).

كُدُشْدَى кудушдї — кутишди, пойлашди *الْ اَرْبَيْرُ بَيْرُكٌ كُدُشْدَى*
*олар бір-біріг кудушдї*⁷⁵ — уларнинг ҳар бири
 бир-бирини, ҳамроҳини кутишди. (*كُدُشْمَاقٌ*
күдүшүр, күдүшмақ).

بَرِشْدَى барішдї — боришди. *الْ اَرْبَيْرُ بَيْرُكَا بَرِشْدَى* *олар*
бір-біргә барішдї — уларнинг ҳар бири бир-бири-
 никига боришди. Бу сўз боришда бир-бирига ёрдам
 қилди ва бир-бири билан баҳслашишди маъносида.
 ҳам қўлланади. (*بَرِشْمَاقٌ بَرِشْوُرٌ* *барішур, барішмақ*).

بَرِشْدَى бурушдї — буриб тикишга ёрдам берди. *الْ مَنْكَا*

⁷⁵ Ҳозирги замон тилида *қудушди* сўзи *кутишди* тарзида, -д товуши -т га
 ўтган ҳолда қўлланади. Бу ҳолат Навоий тилида ҳам учрайди. *Ўлдирмақ* сўзи
 Навоийда, асосан, *ўлтурмоқ* тарзида, баъзан *ўлдурмақ* тарзида учрайди:

Кимса ўлукни яна *ўлтурмади*
 Тутулғонлар қилиб жонини таслим,
 Қутулғонларни ҳар дам *ўлдуруб* бим.

برما برشدی ол мәңә бурма бурушдї — у менга оғни буриб тикишда ёрдам берди. Оғзи тўгарак кўн халта ва бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (برشماق. برشور. бурушур, бурушмақ).

برشدی бурушдї — برشدی نانک бурушдї нәң — нарса буришди. Бу юзи қаттиқлик, бадбашаралик дегән мазмунга тенгдир. (برشماق. برشور. бурушур, бурушмақ).

برشدی бәришдї — беришди الار ييز بيركا قيز برشدی олар бир-биргә киз бәришдї — улар бир-бирига киз беришди. Икки киши бир-бирига нарса тортиқ қилишига ҳам бу сўз қўлланади (برشور. برشماк) *бәришур, бәришмак*⁷⁰).

ترشدی турушдї — хафалашди كجك الغ برلا ترشدی *кичик улуг бирилә турушдї* — кичик катта билан тортишди, хусуматга боришди. (ترشور. ترشماق) *турушур, турушмақ*). Мақолда шундай келган: كجك الغ قا *кичик улугқа* قرغوي سنكقرقا قرشماس *Кичик улугқа қаршмас, қирғуј соңқурқа қаршмас* — кичик чаққон, шижоатли бўлса ҳам, катта билан олишишга қудратсиздир. Чунки каттанинг хийла ва зийраклиги бор. Шунга ўхшаш оқ лочин қирғий билан олишишдан ожиздир.

⁷⁰ Бу сўз ёзма нусхада *برشماک* бӯрушмак тарзида берилгани ҳақида Басим Агалай изоҳ берган. (қ. „Девону луғотит турк“, II том, 94-бет). Босма нусхада хато ёзилган (қ. қўлёзма, 317-бет).

تَرَشْدِي تірәшді — талашди *أَلْ مَنْكَ بَرَلَا تَرَشْدِي* ол мәнің
*biplä tiräshdi*⁷⁷ — у мен билан қаттиқ хусуматлаш-
 ди. Бир нарсани тиклаш, дарвоза орқасига тиргак
 қўйиб маҳкамлаш каби. Ишда ёрдам беришга ҳам
 шу сўз қўлланади. (تَرَشْمَاكْ تَرَشْوَر. *tiräshür, mi-*
räshmäk).

تَرُشْدِي түрүшді — тахлашди. *أَلْ مَنْكَ بَتِكْ تَرُشْدِي* ол
mәңä bitik türüşdi — у менга китоб тахлашда
 ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай: (تَرَشْمَاكْ تَرُشْوَر. *türüşür, türüşmäk*). Баҳслашиш учун ҳам бу
 сўз қўлланади.

تَرِشْدِي тәришді — теришди. *أَلْ مَنْكَ يَمِشْ تَرِشْدِي* ол мәңә
jämish tärişdi — у менга мева теришди. Бошқаси
 ҳам шундай. Ҳар бир нарсани териш ва тўплашга
 ҳам бу сўз қўлланади. (تَرَشْمَاكْ تَرِشْوَر. *tärişür,*
tärişmäk). Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўл-
 ланади).

تَرِشْدِي тирәшді — тиради. *أَلْ يَلْقَى تَيْغَن تَرِشْدِي* йилқи тујағин
tiräshdi — йилқи юриш қийинлигидан оёғини тира-
 ди, юришдан тўхтади. (تَرَشْمَاكْ تَرِشْوَر. *tiräshür,*
tiräshmäk).

⁷⁷ Босма нусхада бу ерда бир аниқсизлик белгиси бор. Басим Аталай бу ерда аниқсизлик йўқ деб изоҳ берган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, 95-бет). Ҳақиқатда Басим Аталай кўрсатганича, لَزَا سۆзи нинг сифати бўлса, бу ерда нуқсон бор. Чунки бу ҳолда сифат муфрад эмас, жумла бўлиб қолади, بُولِي لَزَا لَبَاب бўлиши керакдир.

سَرِشْدِي с а р і ш д і — ўрашишди (ипни, саллани). اَلْ مَنَكَا

سَرِشْدِي سَلْتَقْ سَلْتَقْ ол мәнәй суғлуқ сарішдї — салла ўрашда у менга ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Жанжаллашди, баҳслашди маъносида ҳам бу сўз қўлланади. (سَرِشْمَاقْ سَرِشُورْ. сарішур, сарішмақ).

سَرِشْدِي с о р у ш д і — сўрди, шимди. تُون تَارِكْ سَرِشْدِي тон тәриг сорушдї — тўннинг ҳар қисми, ҳамма ери терни сўрди, шимди. (سَرِشْمَاقْ سَرِشُورْ. сорушур, сорушмақ).

سَرِشْدِي с у р і ш д і — сурбет бўлди. اَنِكْ يُوْزِي سَرِشْدِي аниң јузи сурішдї — унинг юзи буришди, сурбет бўлди. (سَرِشْمَاقْ سَرِشُورْ. сурішур, сурішмақ).

سَرِشْدِي с і р і ш д і — тўқишди, босишди. قِيْزِ اَنَسِنَكَا كَلْزِ سَرِشْدِي қіз анасиңа кїзїз сїрїшдї — қиз онасига кийиз Тўқишда, кийиз босишда ёрдам берди. Бу туркманларнинг сарой маҳкамалари ва бошқаларнинг ўрови—чодирини тикиш кабидир. (سَرِشْمَاقْ سَرِشُورْ. сїрїшур, сїрїшмақ).

سَرِشْدِي с у р ў ш д і — чопишди. اَذْغَرِ قَسْرَاقْ بَرَلَا سَرِشْدِي аҙғир қїсрақ бїрлә сўрўшдї — айғир қисир байтални тишлаб ўйнашди. Бу айғирнинг байталга ирғиш истаганида бўлади.

اَلْ مَنِكُ بَرَلَا سُرُشْدِي. سُرُشْدِي سۈرۈشْدى — олишди, таъқиб этди.
ол мэниң *birlä sۈrۈshdi* — у мени таъқиб этди, мен
билан олишди. (سُرُشْمَاكُ سۈرۈشۈر, сۈرۈشمәк).

اَلْ اَنْدَا اَلْمَنُ سُرُشْدِي. سُرُشْدِي سۈرۈشْدى — сурушди.
alimän sۈrۈshdi — у унинг устидаги қарзини, ола-
диганини сурушди. (سُرُشْمَاكُ سۈرۈشۈر, сۈрۈشمәк).

قَرِشْتِي بۈرۈشْتى قَارِشْتِي — қамашди.
qarışti — (чия) бўрининг тиши қамашди. Бу унинг
овқат емайдиган (рўза) кунларида тишларининг
гириҳ бўлишидир. Чунки бўри ойда бир ҳафта
овқат емайди. Бу кунларда у шамолдан фойда-
ланиб кун кечиради. تۇن كۈن بَرَلَا قَرِشْدِي.
birlä qarışdi — тун кун билан қаршилашди. Шеър-
да шундай келган:

اَرْدَمُ يَاسِنُ قَرِشْتِي يَاسُ قَشْ بِلَا قَرِشْتِي
اَقْتَاغَلِي اَتْرُشۈر جَرَكُ تَتْبُ كُرِشْتِي

Jaž qış bilä qarışti

Ərdäm jäsın qurışti⁷⁸

Çəriğ tutub körüşti

Oқтағалі отрушур

⁷⁸ Бу сўз ҳақидаги Басим Аталай изоҳига кўра, *күрүшти* ёзма нусхада *кәришди* экан. Унинг фикрича, *күрүшти* кўрашти бўлиши тўғридир. (Қ, „Девон“ Б. Аталай таржимаси, II том, 97-бет).

Ёз билан қиш қаршилашди ва талашди, ҳар бири мақтаниш камонининг ипини таранг қилиб тортишди. Ҳар бири бир-бирининг урушда ўлдиран даражада қизишди, ҳар бири бир-бирини ўқ билан отишга яқинлашди. Ёз қиш билан қаршилашди, ҳар бири ҳунар, санъат ёйини қуришди (ўз ҳунарини кўрсатишга киришди). Саф тортишиб ўқ отишда (бир-бирдан) ўтказишди.

قَرَشْتِيْلَارُ қ а р і ш т і л а р — қаршилашдилар اَكِّي بَكَلار قَرَشْتِيْلَارُ
 İkki bəglär qarıştılar — икки бек қаршилашди ва
 бир-бирини ўлдиришди. اَلْ مَنكا يُولدا قَرَشْتِيْ ол
 мәнә јолда қаріштї — у менга йўлда йўлиқди.
 (قَرَشْماقُ. قَرُشورُ. қарішур, қарішмақ)

قَرَشْتِيْ қ у р у ш т і : اَلْ مَنك بَرلایا قَرَشْتِيْ ол мәннң бірлә јә
 қуруштї — у мен билан ёй тортишда баҳслашди.
 Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (قَرُشورُ.
 قَرَشْماقُ қурушур, қурушмақ).

قَرُشْدِيْ қ у р у ш д і — қуриди. قَمْعُ قَرُشْدِيْ этмәк қа-
 муғ қурушдї — нон бутун қуриди, бутунлай ҳам-
 ма ери қуриди. Бошқаси ҳам шундай. (قَرُشورُ.
 قَرَشْماقُ қурушур, қурушмақ).

قَرَشْتِيْ қ о р і ш т і — қўришди, сақлашди, пойлашди. اَلْ
 مَنكا قَرُغُ قَرَشْتِيْ ол мәнә қоріғ қоріштї — у қўри-

ладиган, сақланадиган ерни қўришда менга ёрдам берди, қуришди⁷⁹.

قَرَشْدِي қ і р і ш д і — қиришди. اَلْ مَنكَا يِرِ قَرَشْدِي ол мәнә
jёр қірішді— у менга ер қиришда ёрдам берди.
Бошқаси ҳам шундай. Ер қиришда баҳслашиш
учун ҳам бу сўз қўлланади. (قَرَشْمَاقُ، قَرَشُورُ, қірішмақ).

كِرَشْدِي к ё р і ш д і — керишди, чўзишди. اَلْ مَنكَا يِبْ كِرَشْدِي ол мәнә
jіп кәрішді — у менга ип-арқон чўзишда
ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашишга
ҳам бу сўз қўлланади. (كِرَشْمَاكُ، كِرَشُورُ, кәрішмәк),
кәрішмәк).

كِرَشْدِي к ё р і ш д і — уришди, жанжаллашди. اَلْ اَنَكْتِ بَرَلَا
قَرَشْدِي ол анің бірлә кәрішді⁸⁰ — у билан бир нар-
са (хусусида) жанжаллашди, уришди. اَلْ اَنَكْ بَرَلَا
كِرَشْدِي ол анің бірлә кәрішді — у унинг билан ўз-
аро талашди, тортишди. (كِرَشْمَاكُ، كِرَشُورُ, кәрішмәк),
кәрішмәк)

⁷⁹ Басим Аталай бу феълнинг музори ва масдар формалари қўлёзмада йўқ бўлгани ҳолда, ўзи ортирганини кўрсатган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 98-бет).

⁸⁰ Босма нусхада бу гап икки қайта такрорланган. Туркий текст тамоман бир хил бўлгани, арабча таржимада ва маънода фарқ йўқлиги учун ортиқча ҳисобладик. Басим Аталайда ҳам туширилиб қолдирилган. (II том, 99-бет)-Демак, бу гап қўлёзмада ҳам йўқ бўлиб, босма нусхада янглиш равишда такрорланган.

كُرْشُدِي k ö r ü ş d i — кўришди. اَلْ مَنِكْ بِرَلَا كُرْشُدِي ол мәннің бірлә кбрүшді — у мен билан кўзма-кўз кўришди. Бир-бирини кўрган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (كُرْشُمَاكْ. كُرْشُور. кбрүшўр, кбрүш-мәк).

كُرْشُدِي к у р ä ш д и — курашди. اَلْ مَنِكَا قَار كُرْشُدِي ол мәнцә қар кўрәшді — менга қор курашда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (كُرْشُمَاكْ. كُرْشُور. кўрәшўр, кўрәш-мәк).

كُرْشُدِي к и р и ш д и — киришди. اَلْ مَنِكْ بِرَلَا ايشقا كُرْشُدِي ол мәннің бірлә ишқа кiрiшдi — у мен билан бирга ишга киришда баҳслашди. Бошқаси ҳам шундай. (كُرْشُمَاكْ. كُرْشُور. кiрiшўр, кiрiшмәк)

بَزْشُدِي б э з ä ш д и — яшашди, безашди. اَلْ مَنِكَا بَزْكَ بَزْشُدِي ол мәнцә бэзәк бэзәшдi — у менга бир нарсанинг нақшини қилишда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (بَزْشُمَاكْ. بَزْشُور. бэзәшўр, бэ-зәшмәк).

بَزْشُدِي б у з у ш д и — бузишди. اَلْ مَنِكَا اَفْ بَزْشُدِي ол мәнцә әw бузушдi — у менга уй бузишда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (بَزْشُمَاكْ. بَزْشُور. бузушўр, бузушмак).

تَزْشُدِي т э з и ш д и : اَلْ اَرَاكِي تَزْشُدِي олар iккi тэзiшдi — улар

иккови ҳам қочишиб кетишди. (تَزْشُورُ. تَزْشَمَاكُ)
тәзішүр, тәзішмәк).

تَزْشُدِي تۈзۈشدі — текислашди, тўғрилашди. ¹ ол мәнә йәр тۈзۈшд⁸¹ — у менга ер текислашда, тўғрилашда ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади.

(تَزْشَمَاكُ. تَزْشُورُ. تۈзәшур, тۈзәшмәк)
تَزْشُدِي تۈзәшд¹ — тизишди. ¹ ол мәнә йәр тۈзәшд¹ — у мен билан марварид тизишда, шеър тузишда ва бошқаларда баҳслашишди. Ёрдамлашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (تَزْشُورُ.)
تَزْشَمَاكُ тизішүр, тизішмәк).

قَزْشُدِي қазішд¹ — қазішди. ¹ ол мәнә йәр қазішд¹ — у менга ер қазішда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (قَزْشَمَاكُ. قَزْشُورُ. қазішур, қазішмақ).

⁸¹ Басим Аталай ¹ тۈзۈшүр сўзи ҳақида изоҳ беради. Унингча, қўл-
ёзмада ҳам, босма нусхада ҳам ¹ тَزْشَمَاكُ, ¹ تَزْشُورُ, ¹ تَزْشُدِي шаклида берилиши ха-
тодир, буларнинг ҳаммаси ҳам ¹ تَزْشُدِي бўлиши керак эмиш. (Қ. „Девону луғотит
турк“ таржимаси, II том, 100-бет). Бизнинг фикримизча, бу изоҳнинг бир то-
мони, яъни ҳар уч шаклнинг бир хил бўлиши тўғри. Бу қонда бу ерда бу-
зилган. Аммо ҳар уч шаклнинг ¹ تَزْشُدِي тۈзәшд¹ бўлади деган фикрига қўшилиб
бўлмайди. Чунки шу феъл III том, 101-бетда ¹ تَزْشَمَاكُ, ¹ تَزْشُدِي тарзида
берилган. Демак, ¹ تَزْشَمَاكُ, ¹ تَزْشُورُ, ¹ تَزْشُدِي тۈзүшүр, тۈзүшмәк тарзида бўлиши керак.

كۆزۈشدى كۆزۈشدى⁸² — айланишди, тавоф қилишди. آل مَنكا

يۈر كۆزۈشدى ол мәңә јәр кәзішді — у ер устини айланиб чиқишда мен билан баҳслашди, тўғриси — у мен билан ерни айланиб чиқишда баҳслашди. (كۆزۈشماك كۆزۈشور. кәзішүр, кәзішмәк).

كۆزۈشتى كۆزۈشتى — ўтни равон ёндиришга ёрдам берди. آل مَنكا اوت كۆزۈشتى ол мәңә от кўзәшти — у менга ўтни равон ёндиришда ёрдам берди⁸³.

Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. كۆزۈشور. (كۆزۈشماك كۆزۈшүр, кўзәшмәк),

بېشۈشدى بېشۈشدى — босишди (кийиз, наMAT ишлашди). آل مَنكا اйма بېشۈشدى ол мәңә ојма⁸⁴ босишди — у менга ўйма (туркман намати) босишда — босиб ишлашда ёрдам берди. Тўзғоқ ҳолатини қолдир-

⁸² Ҳозир *юрмоқ* маъносида қўлланувчи *кезмоқ* сўзининг ўзаги шундандир. Лекин ҳозир у вақтда қўлланганича махсус ерни айланиб чиқилишигина эмас, умуман, *юрмоқ* мазмунидадир. Бу сўзнинг маъно чегараси ҳозирги тилда анча кенгайган.

⁸³ Ҳозир бу сўз *охир бўлди, охири бўлди, тамом бўлди* маъносида қўлланади. Чунончи, *қовунни кузадик, ҳаммасини олиб тамом қилдик* демакдир. Будагов *супуриш* деб изоҳлаган. Бу гапни ҳозирги жонли тил асосида оловни косов билан жўнатиб юборишга ёрдам берди, тарзида бериш мумкин. Чунки жонли тилда *ўчоқнинг олови жўнашиб кетди, ўчоқдаги ўтни жўнаштириб юбордим* дейилади. „Султон Али Мирза олов жўнаштириб ўлтурар эди“. (А. Қодирӣ, „Меҳробдан чаён“, 1929 й., Тошкент, 213- бет). Демак, *кўзуди — косов воситаси билан жўнаштирди* демакдир. („Девону луғотит турк“, III том, 198-бетда худди шундай изоҳланган).

⁸⁴ Ўйма — ҳозир туркман намати дейиладиган босма кийиздир. Ҳозирги кийиз у даврда кизиз дейилар эди. Ўғузлар *кача* дер эдилар.

магунча босилиб маҳкамланган нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (بَسْشُورُ. بَسْشِمَاقُ) басішур, басішмақ).

بَسْشُدِي پۈسۈشدى — писишди. بېگلەر بَسْشُدِي бəglär пусушди⁸⁵ — беклар бир-бирига қарши пистирма қуришди. (بَسْشُورُ. بَسْشِمَاقُ) пусушур, пусушмақ).

سۈسۈشدى سۈسۈشدى — сузишди. ائىكى قۇچقار سۈسۈشدى ikki қочқар сўсүшди — икки қўчқор сузишди. (سۈسۈشۈرۈ. سۈسۈشماق) сўсүшүр, сўсүшмақ).

كەشىدى كەشىدى — кесишди. اۇل مەنكە يىغاج كەشىدى ol мәңә jıғач кәсішди — у менга ёғоч кесишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (كەشىشۈرۈ. كەشىشماق) кәсішур, кәсішмақ).

كۆسەشدى كۆسەشدى — иташди, кусашди. ارىن قەمغ تەقار كۆسەشدى arın қамуғ тавар көсәшди — одамлар мол кусашди, иташди. Мол билан фаҳрланиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (كۆسەشۈرۈ. كۆسەشماق) көсәшүр, көсәшмақ).

بۇغشدى بۇغشدى — бўғишди, اۇلار ائىكى بۇغشدى olар ikki боғушди — улар иккови (бир-бирини) бўғишди. (بۇغشۈرۈ. بۇغشماق) боғушур, боғушмақ).

⁸⁵ *Бекинишди* маъносида бу сўз ҳозирги баъзи шеваларда девондагича пусушди ёки писишди тарзида талаффуз қилинади.

ساغىشدى saғiшdī — соғишди. اراگى سوت سغىشدى олар
 ikki сўт сағишдī* — улар иккови сўт соғишда баҳс-
 лашишди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади.
 (سغشماق: سغشور: сағишур, сағишмақ).

соғушдī — соғушга юз тутди, соғуш бошлади.
 اود سغىشدى оуд соғушдī — вақт (кун, ҳаво) соғуш
 бошлади. (سغشور: سغشماق) соғушур, соғушмақ).

تۇۋىشدى tūwīшdī — жойлашди. ال منگ بولا ات تۇشدى
 ол мэниң бірлә эт тўwишдī — у менга гўшт жойлаш-
 да, гўштни сихга тиқишда баҳслашди. Бошқаси ҳам
 шундай. Ёрдамлашиш учун ҳам бу сўз қўллана-
 ди. (تۇشماк: تۇشور: tūwīшўр, tūwīшмăк).

* Соғ сўзи „Девон“ да у даврда ҳамма диалектларда қўлланишини ҳи-
 собга олганда тоза, равшан, ҳамма аъзоси ўрнида, ақл, зийраклик — ҳушёрлик,
 соғ-саломатлик, ўнг томон, юнг титиш, юнг тараш учун ишлатиладиган новда
 ва соғмоқ сўзининг буйруғи маъносида қўлланган.

Ҳозирги ўзбек тилида бу сўзнинг баъзи маънолари анча пассивлашган
 бўлса ҳам кўп маънолари тўла сақланган: чунончи: соғ тупроқ — тоза тупроқ.
 Соғ одам — ҳамма аъзоси саломат одам, тавоно одам.
 Сигирни соғмоқ.

Тани соғлиқ талай бойлиқ. (Мақол)

Юнг титиш учун ҳозирги тилда ишлатиладиган савоғич сўзи бизга шу сўзнинг
 шакли ўзгариб етиб келганига мисолдир. Ўнг томон маъносида ҳозирги тилда
 соғ сўзи кам қўлланади.

Соғ ила сўлдин турубон аҳли жоҳ

Барчаси бошида қаёний қулоҳ

Соғ сўзи ақл маъносида учрамайди.

سَاشَدِي sawashdī — sawashdi. اَلار اَكِي سَاشَدِي олар іккі sawashdī — улар иккови sawashdi, уришди (ўғузча). (سَاشَمَاق. سَاشُور. sawashur, sawashmaq).

سَاشَدِي сәwішdі — севишди. اَلار اَكِي سَاشَدِي олар іккі сәwішdі — улар иккови севишди. (سَاشَمَاق. سَاشُور. сәwішүр, сәwішмәк).

سَاشَدِي суwішdі — суйилди, бұшашди. يَغْرَمِشْ اُون سَاشَدِي јуғурміш ун суwішdі — қорилган ун (хамир) суви кўплигидан суйилиб, бұшашиб, кетди. Суви кўплигидан суюлган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (سَاشَمَاق. سَاشُور. суwішур, суwішмақ).

سَاشَدِي суwашdі — сувашди. اَل مَنكَا اَف سَاشَدِي ол мәнә әw суwашdі—у менга уй сувашда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (سَاشَمَاق. سَاشُور. суwашур, суwашмақ).

Лекин Навоийда шу маънода ҳам қўлланган:

Демас Фарҳод ила Мажнунни мендек ҳар ким эрса соғ,
Бошимга сочғали йўқ арсанй олам аро туфроғ.

Мазмуни:

Ақли бор одам Фарҳод билан Мажнунни менга ўхшатмайди. Фарҳод бир тоғни ағдаргани билан, Мажнун бошига тупроқ сочиб юргани билангина менга ўхшаб қолмайди. Ахир менинг дастимдан бутун дунё саҳнида бошимга сочиш учун бир хович тупроғ ҳам қолмадику, ҳаммасини чочиби битирдим-ку!

Шу билан бирга бу сўзга ҳозирги тилда этик ва маҳсининг тўпиқдан устки қисми маъноси ҳам юкланди. Баъзи диалектларда бу қўнж деб ҳам юритилади.

قَشُدِي q a w u ш д і — қовушди. اَرْكَك تَشِيْقَا قَشُدِي әрқак тiшiқа қауушдi — әрқак аёлға қовушди, никоҳ билан боғланди. Бу сўзнинг асл маъноси бир нарсанинг бир нарсага ёпишиши, бирлаштирилишидир. Чунончи, قَدَاشُ قَدَاشُقَا قَشُدِي қадаш қадашқа қауушдi — яқин-яқини билан қовушди. Икки шоҳ орасидаги ярашув учун учрашишни قَشُتُ қашшут дейилиши ҳам шундан.

Мақолда шундай келган:

تَاغُ تَاغُقَا قَشْمَاسُ. كَشِي كَشِيْقَا قَشُورُ.

Тағ тағқа қауушмас, кiшi кiшiгә қауушур — тоғ тоғқа қовушмайди, одам одамга қовушади. (قَشُورُ قَشْمَاقُ) қауушур, қауушмақ).

Бу сўздаги юмшоқ ف ни в га айлантриш ҳам мумкин.

قَشُدِيْلَارُ қууушдiлар — қувишдилар. اَلْأَرُ بِيْرُ اَكْنَدِيْنِي قَشُدِيْلَارُ олар бiр iкiндiнi қууушдiлар — улар бiри иккинчисини (бир-бирини) қувишдилар. (قَشُورُ قَشْمَاقُ) қууушур, қууушмақ).

بَقَشُدِي бaқiшдi — қарашишди. اَلْأَرُ بِيْرُ بِيْرُكَا بَقَشُدِي олар бiр-бiргә бaқiшдi — улар бiр-бiригa риоя қилишдилар, риоя билан боқишдилар. (بَقَشُورُ بَقَشْمَاقُ) бaқiшур, бaқiшмақ).

تَقَشْتِي тоқуштi — уришди. بَكْلَارُ تَقَشْتِي бeглар тоқушдi — бeглар уришди. Бошқаси ҳам шундай. (تَقَشُورُ) тоқiшур, тоқiшмақ).

Шеърда шундай келган:

كُحِي تَنكِ تَقَشْتِي اَغْش قُونُمُ اَقَشْتِي
جِرْكُ نَبَا يَفَشْتِي بَرُكَا كَلْبُ اَجْ اَنَارُ

Күчи тәни тоқішті
Оғуш қонум оқушті
Чәріг таба жақішті
Біргә кәліб өч өтәр.

Бир кишини таърифлаб айтади: Кучига лойиқ уришди, қабилаларини, уруғ аймоқларини чақириб, аскарларга яқинлаштирди. Бирга тўплашиб келиб ўч олмоқ истар.

تَقَشْتِي تِ كِ ش تِي — тиқилишди, тўпланишди. كَشِي اَفْدَا تَقَشْتِي
кіші Әвдә тіқішті — уйда халқ тиқилиб тўпланди, уй тўлди. (تَقَشْمَاقُ. تَقْشُورُ. تِ كِ شْمَاقُ).

جَقَشْدِي چ ا قِ ش دِ — чақишди, чақишга ёрдам берди. اَلْ
مِنَا جَقْمَاقُ جَقَشْدِي ол мәнә чақмақ чақішді — у
менга чақмоқ чақишда ёрдам берди. Баҳслашиш
учун ҳам бу сўз қўлланади. (جَقَشْمَاقُ. جَقْشُورُ. چ ا قِ شْمَاقُ)
қішур, чақішмақ).

جَقَشْدِي چ ا قِ ش دِ — чиқишди. اَلْ اَكِّي اَفْدَنْ جَقَشْدِي олар
іккі Әвдін чіқішді — улар иккови уйдан чиқиш
ишида бир-бирлари билан баҳслашдилар. Ёрдам-
лашишга ҳам бу сўз қўлланади. (جَقَشْمَاقُ. جَقْشُورُ. چ ا قِ شْمَاقُ)
чіқішур, чіқішмақ)

سُقْشُدَى со қуш ді — майдалашди. أَلْ مَنْكَا تُوْزُ سُقْشُدَى ол мэнә туз* соқушді — туз майдалашда у менга ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (سُقْشُورُ. سَقْشِمَاقُ соқушур, соқушмақ).

سُقْشُدَى с і қ і ш ді — сиқишди. أَلْ مَنْكَا اُزْمُ سَقْشُدَى ол мэнә ўзўм с і қ і ш ді⁸⁶ — у менга узум сиқишда ёрдам берди. Ёрдамлашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (سَقْشُورُ. سَقْشِمَاقُ с і қ і ш ур, с і қ і ш мақ).

سُقْشُدَى с і қ і ш ді — сиқилишди, тўпланди. كِشَى سَقْشُدَى кіші с і қ і ш ді — халқ тўпланди, ҳатто жой танглик қилди.

قَقْشُدَى қа қ і ш ді — койишди. اَرْنُ قَمْعُ قَقْشُدَى ёран қа-муғ қақ і ш ді — одамлар баъзиси-баъзисига қарши газабланишди.

*Туз сўзи Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, у даврда икки маънода, *туз* ва *تُوْزُون*, *чанс*, *ғубор* маъноларида қўлланган. Навоий асарларида бу сўз яна бир қанча маъноларда қўлланиши билан бирга у маънолар ҳам сақланган:

Қадинг *туз* нахли гулзори ирам *туз*
Ки *туз* ашға бўлғай соя ҳам *туз*
Бошига тож этди аёғи *тузин*.

أَيُّ اَنَّهُ أَلْ مَنْكَا اُزْمُ سَقْشُدَى ол мэнә ўзўм с і қ і ш ді гапининг таржимасида *أَيُّ اَنَّهُ* *أَعَانِي فِي عَصْرِ الْعِنَبِ وَكَذَلِكَ الْأَعَالَةُ* деб ёзилган. Бу хатодир. Чунки бир маъно икки қайга такрорланиб қолган. Тўғриси бу қўшма гапининг иккинчи қисми *وَكَذَلِكَ الْمُبَارَاهُ* бўлиши керак. Басим Аталай изоҳига кўра, қўлёзмада ҳам шундай хатога йўл қўйилган.

قَشْدِي қақшді — уриши. اَلْ اَرَّ اَكِّي بَشْرًا قَشْدِي олар іккі башра қақшді — улар иккиси бир-бирининг бошига қоқиши, уриши. (قَشْمَاقُ қақшур, қақшмақ).

بَكْشِي نَانِكْ бәкішді нәң⁸⁷ — нарса мустақкамланди. (بَكْشُورُ бәкүшүр, бәкішмәк).

بُكْشِي бүкүшді — букиши. اَلْ مَنكَا تَالْ بُكْشِي ол мәңә тал бүкүшді — у менга тол новда букишда ёрдам берди. Бу сүз қаттиқ, яъни ك -к билан ёзилади. (بُكْشُورُ бүкүшүр, бүкүшмәк).

بُكْشِي бүкүшді — боғлаши, тўгон қилиши. اَلْ مَنكَا سُوْفُ بُكْشِي ол мәңә суw бүкүшді — у менга сув боғлашда, сувни бўғишда ёрдам берди. Баҳслашиш учун ҳам бу сүз қўлланади. (بُكْشُورُ бүкүшүр, бүкүшмәк).

تَكْشِي тәгішді — аки бәккә тәгішді — улар иккиси ҳоқим олдида муҳокама этилдилар.

تَكْشِي тәгішді — тегиши, етиши. مَنِكْ اَلْكَيْمُ تَرْسَقَا

⁸⁷ Бу сўзнинг шу шакли жонли тилда қўлланмайди. Қаттиқ боғла маъносида қўлланувчи *берк боғла* иборасидаги *берк* сўзи шу ўзакдандир. Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг асли *бек* бўлиб, сўнгра р орттирилган вариант юзага келганидан дарак беради (қ. „Девону луғотит турк“, I т., 292-бет). Бизга ҳам ҳар икки вариант этиб келган: *эшикни бекит* ва юқорида кўрсатилган *берк боғла* каби.

تَكْشَدِي мәнің әлігім⁸⁸ тарусқа тәгішді — менинг
қўлим шипга етди. Мақолда шундай келган:

مَوْشُ يَقْرِيْقًا تَكْشِمَاسُ. اَيْرُ كَشِي نَكِي يَرَشْمَاسُ

Муш јақріқа тәгішмәс, ајур кіші нәңі јарашмас —
мушук михга осилган ёғ (чарви)га етолмай (ета
олмагач), „бировнинг моли ярашмайди“, — дейди.
Бу мақолни қидирган нарсасига етиша олмай, „у
ўзимга зарур бўлмади“, — дейдиган кишига айти-
лади. „Пуф, сассиқ экан“ таъбири каби.

تُكْشَدِي тўғўшді — тугишди. اَلْ مَنِكْ بَرَلَا تُكُونُ تُكْشَدِي ол
мәнің бірлә тўғўн тўғўшді — у мен билан тугун
тугишда бақслашди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз
қўлланади. (تَكْشِمَاكُ. تَكْشُورُ. تўғўшўр, тўғўшмәк).

⁸⁸ Қул сўзи „Девон“да асосан *илик* || *илиг* тарзида учрайди. Илик сўзи
XV асргача ҳам актив қўлланиб келган. Чучончи, Навоий асарларида: фалак
стиб оёғ *илкин* ушотиб...

Ушолиб *илки* ҳижрон панижасидан. Навоий даврида қўл сўзи ҳам кенг
қўллани бошлаган:

Уна ҳам икки мужда еткурурмиз,
Қўлунгга икки жавҳар топшурурмиз.
Ки бурун сол ики қўлиға шигол.

(Шундай усталик билан ўқ отдики, биринчи отиш билан молни сўйишга тайёр-
лагандек, икки қўлини ўқ билан боғлади).

Хаттоки, Навоийда айрим ўринларда қўл билан илик тенг қўлланган:

Базл *илигин* юқори сойил қўлин кўргил қуйи

(Кўрмайсанми ҳимматли, нарсасини аямай тухфа қилувчининг қўли доим
юқорию олувчининг қўли тубандир.)

Шу билан бирга Навоийда қўл маъносида ал ҳам қўлланган:

Дема Навоийға ким берма ихтиёр алдин

تۇگۇشدى ¹ ол мәннң бірлә түз тўгүшдi — туйишди. ¹ ол мәннң бірлә түз тўгүшдi — у мен билан туз туйишда басқлашди. Бошқаси ҳам шундай. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (توكشور. تكشماك) тўгүшур, тўгүшмәк).

تكشتي ¹ тiкiштi — тикишди. ¹ ол мәннң тон тiкiштi — у менга тўн тикишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай.

تكشدي ¹ тәгiшдi⁸⁹ — таклиф қилди. ¹ ол мәннң турмак-турмак овқатини таклиф қилди. Бошқасида ҳам шундай. (تكشور. تكشماك) тәгiшур, тәгiшмәк).

تكشدي ¹ тўгүшдi — туйишди. ¹ ол мәннң тарғи тўгүшдi — у менга хирмонда дон туйишда

⁸⁹ ⁰تكشدي сўзининг бош ҳарфига босма нусхада белги қўйилмаган. Басим Аталай бу сўзни Броккельман тiкiшмәк қилиб олганини хато деб уқтирган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 106-бет).

⁹⁰ „турмак-турмак“ ҳозирги дўлма каби бир хил овқатнинг номидир. Илгари чарвига ўраб пиширилар эди. Сўзлар мазмунини ошириш, кучайтириш учун сўзининг ўзини такрорлаш билан ясалувчи оширма сифатдир. Бу форма ўзбек тилида кенг қўлланади. *Уй-уй китоб, қоп-қоп ум* каби. Бу ерда „турмак-турмак“ сўзи шу хилда ясалган сўздир, (*чак-чак* каби). Бу хил сўзлар турли сўз категорияларидан тузилади: *юз-юз ўқувчи, минг-миг илмий ходим, яхши-яхши одамлар, жажжи-жажжи қизлар. Ўқи-ўқи, эй қўзим. Юрди-юрди, чарчади ва бошқалар.* Басим Аталай бу сўзининг биттаси ортиқча ишлатилган дейиши тўғри бўлмаса керак. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 106-бет).

ёрдам берди. Сочиб сув сепишга ҳам бу сўз қўлланади. (تُكْشُورُ. تَكْشِمَاكُ. тўғушўр, тўғушмәк).

Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади.

جَكْشِدِي чёкишди — чекишди. اَلْ مَنَّا جَكْشِدِي ол мәнә чёкик⁹¹ чёкишди — у менга хатга нуқта қўйишда ёрдам берди. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (جَكْشُورُ. جَكْشِمَاكُ. чёкишўр, чёкишмәк).

سِكْشِدِي сикишди — сикишди. اَرْ اَرَاغْتْ بَرَلَا سِكْشِدِي эр урагут бiрлә сикишди — эр-хотин жимо қилишди. Буларнинг ҳар иккиси ҳам бу сўзда бирлашгандир. (سِكْشُورُ. سِكْشِمَاكُ. сикишўр, сикишмәк).

سُكْشِدِي сёкүшди — сўкишди. اَلْ اَرَّ اَكِّي سُكْشِدِي олар икки сёкүшди — улар иккови бир-бирини сўкишди. (سُكْشُورُ. سُكْشِمَاكُ. сёкүшўр, сёкүшмәк).

سُكْشِدِي сёкүшди — сўкишди, йиртишди. اَلْ مَنَّا تُونُ سُكْشِدِي ол мәнә тон сёкүшди — у менга тўн чокларини сўкишда ёрдам берди. Уй ва бошқаларни бузишда ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (سُكْشُورُ. سُكْشِمَاكُ. сёкүшўр, сёкүшмәк).

⁹¹ Бу сўз арабчаси босма нусхада چِكْكُ чикик тарзида нотўғри берилган, тўғриси جَكْكُ чәкик, нуқта маъносидадир, чунки бу сўз II том, 143 ва 118-бетларда шундай берилган.

بِلِشْدِي bilishdi — билишди, танишди. اَلْ مَنَكْ بَرَلَا بِلِشْدِي ол мәннің бірлә билішді — у мен билан билишди, танишди. (بِلِشْمَاكْ بِلِشْوُر. билішүр, билішмәк).

بُولُشْدِي болушди — бўлишди, топишди. اَلْ اَرَاكِي بِيْر بِيْرِكْ بُولُشْدِي олар іккі бір-біріг болушди — улар иккови бир-бирини топишди. (بُولُشْمَاقْ بُولُشْوُر. болушур, болушмақ).

بُولُشْدِي болушди — ёқлади, бўлишди. اَلْ مَنَكَا بِلِشْدِي ол мәнға болушди — у менга ён берди, менинг томоним бўлди. Манманлик қилувчи кишига, менинг ёнимни олиб, қаршилиқ қилди, менинг душманимга душман бўлди. (بُولُشْمَاقْ بُولُشْوُر. болушур, болушмақ).

تَلِشْدِي тәлишди — тешишди. اَلْ اَرَاكِي تَامْ تَلِشْدِي олар іккі там⁹² тәлишди — улар иккови девор тешишда бир-бири билан баҳслашди. Бошқаси ҳам шундай. Бир-бирига ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَلِشْمَاكْ تَلِشْوُر. тәлишүр, тәлишмәк).

⁹² Том сўзи ҳозирги ўзбек тилида ҳар хил маъноларда: уйнинг устки қисми (Тошкентда), ҳавли (Фарғонада), айрим шеваларда — девор, Навойида ҳам „Девон“дагича девор маъносидадир.

*Гаҳ томға қўпуб минор эди чуст
Ҳар сори аёғларин этиб руст,
(„Хамса“, 130-бет).*

*Том узра наҳотки чекса ногоҳ,
Ул хат келиб ихтиёрсиз оҳ.
(„Хамса“, 140-бет).*

تَلْشُدِي tilişdi — тилишди. اَلْ مَنكَ يَرِنْدَاقْ تَلْشُدِي ол мәнә жарындақ тилишди — у менга қайишни тилишда ёрдам берди. Шунингдек, баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَلْشُمَاكْ تَلْشُورْ. тилишўр, тилишмак).

تَلْأَشْدِي tiläşdi — йўқлашди. اَلْ مَنكَ بَرَلَا نَانَكْ تَلْأَشْدِي ол мәннің бірлә нәң тиләшди — у мен билан йўқолган нарсани билдиришда, йўқолган нарсани сўроқлашга ёрдам берди. (تَلْأَشُورْ تَلْأَشْمَاكْ. тиләшўр, тиләшмак.)

جَلْشُدِي чалішди — очилди. قَبْغُ جَلْشُدِي қапуғ чалішди — эшикнинг ёриқлари очилди — шунингдек, идишнинг ёриғи ва эгарнинг бўғини очилишига ҳам бу сўз қўлланади.

جَلْأَشْدِي чалішди — кураш тушди. اَلْ مَنكَ بَرَلَا جَلْأَشْدِي ол мәннің бірлә чалішди — у мен билан кураш тушди. (جَلْأَشْمَاقْ جَلْأَشُورْ. чалішур, чалішмак).

جَلْأَشْدِي чїлашди — қирқишди, ўришди. اَلْ مَنكَ اَتْ جَلْأَشْدِي ол мәнә от чїлашди — у менга ўт қирқишда⁹³ ёрдам берди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Бу сўзнинг асли тўрт җарфлилардан бўлса ҳам, шундай қўлланади. (جَلْأَشْمَاقْ جَلْأَشُورْ. чїлашур, чїлашмак).

⁹³ Ўт қирқмоқ, ўт ўрмоқ маъносидадир. Бу сўз ҳақида арабча иборәга кўра, ўтни ҳўлламоқ деб изоҳлаш ҳам мумкин эди. Биз ҳозирги тилда маълум маъносига кўра изоҳладик. Ҳозир дарахтнинг ортиқча майда новдаларини қирқиб ташлаш маъносида чилпимоқ сўзи қўлланади.

سَالِشْدِي салішді — қоқишди, силкишди. **الَارِ اَيِّي يِينِكْ**
 سَالِشْدِي олар іккі jэц салішді — улар иккиси бир-
 бирига енг силкитишди. Шунингдек, икки киши
 бир-бирини курашда ўнгга, чапга силтаб йиқит-
 моқчи бўлиб, чайқатишига ҳам سَالِشْدِي салішді —
 дейилади. (سَالِشْمَاقُ. سَالِشُورُ салішур, салішмақ). Бу
 сўзнинг асл маъноси икки киши орасида тўн ва
 бошқаларни силкитишдир.

سُولُشْدِي солушді — сўлишди. **يَاشُ سُولُشْدِي** јаш солушді
 ўт сўлиди, намлиги кетиб қурий бошлади. Намлиги,
 рутубати кетган ҳар қандай мева ва сабзавотлар-
 га ҳам бу сўз қўлланади. (سُولُشْمَاقُ. سُولُشُورُ солушур,
 солушмақ).

قَالِشْدِي қалішді — сакрашди, ирғишди. **اَتَّ اَذْغَرُ قَالِشْدِي**
 ат азгїр қалішді — айғирлар, биялар сакрашди.
 Шунингдек, халқни ташлаб кетишда баҳслашган
 икки кишига ҳам бу сўз қўлланади⁹⁴. (قَالِشْمَاقُ. قَالِشُورُ
 қалішур, қалішмақ).

قَالِشْدِي қілішді — қилишди. **اَلْ مَنَّا ايش قَالِشْدِي** ол мәнә
 іш қілішді — у менга иш қилишда ёрдам берди.
 Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (قَالِشْمَاقُ. قَالِشُورُ
 қілішур, қілішмақ).

⁹⁴ Босма нусхада бу ерда ноаниқлик бор. (Қ. „Девону луғотит турк“, II том, 88-бет). Лекин қўлёзмани ўзи кўриб солиштирган Басим Аталай бу ҳақда ҳеч қандай изоҳ бермаган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 109-бет). Қўлёзмада шундай (316-бет).

қолушді — сұрашди. **قُلشُدِي** олар іккі қіз қолушді — улар иккови бир-биридан (бола-лари учун) қиз сұрашди. (Қарши қуда бұлишмоқчи бұлди). Икки киши ўзаро бир-биридан бирор-нарсә сұраши учун ҳам бу сўз қўлланади. Шеър-да шундай келган:

تُونُكْرُ قَدَنْ بُلُشْتِي قَرِقِنْ تَقِي قُلشْتِي
 اَمْدِي تَشْمُ قَمَشْتِي اَلْتِي تَرُمْتَايْمِنِي

Тўнўр қазін булуштї
 Қірқін тақї қолуштї
 Әмді тїшїм қамаштї
 Алтї турумтајимнї

Шоир ваъдасига вафо қилмайдиган, алдамчи бир киши ҳақида шундай ёзади: у мен билан қудалашисга ваъдалашди. У менинг қизимни айттирди. Мен унинг қизини сўратдим. Сўнг ваъдани бузди. Турумтой отлиқ қулимни олиб кетди, шунинг учун тишимнинг дами қирқилди, тишим ўтмас бўлиб қолди.

кәлішді, бәрішді — келишди. **اَلْ مَنكَا كَلشُدِي بَرشُدِي**
 ол мәңә кәлішді, барішді⁹⁵ — у мен билан ара-

⁹⁵ *Боришди-келишди* ўтган замон феъли маъносида эмас, ҳар иккиси бирга қўлланиб, бир-бирига қаршилиқ қилиш маъносида қўлланувчи идиоматик таъбирдир. Ҳозирги тилимизда бу таъбир ҳар хил формаларда бутунлай тескари маънола кенг қўлланади. *Борди-келди қилишайлик, улар бир-бирига борган келган эдилар.* Биринчи гап *яқинлашайлик, алоқа қилайлик* мазмунида бўлса, иккинчи гап *улар бир-бирига яқин эдилар* деган мазмунни ифодалайди.

лашди, мен у билан аралашдик, бориш-келиш қил-
дик. (كَلْشُورُ. كَلْشِمَاكُ) кәлішүр, кәлішмәк).

كَلْشُدِي кәлішді — күмишди. اَلْ مَنِكَا اَلْكُ كَلْشُدِي ол мәнә
өлүк кәлішді⁹⁶ — у менга үлик күмишда ёрдам
берди. (كَلْشُورُ. كَلْشِمَاكُ) кәлішүр, кәлішмәк).

كَلْشُدِي кўлүшді — кулишди. بۇزۇن قەغ كَلْشُدِي бузун қа-
муғ кўлүшді — ҳамма одамлар кулишди, халқнинг
ҳаммаси кулишди. (كَلْشُورُ. كَلْشِمَاكُ) кўлүшүр, кў-
лүшмәк).

تَمَشُدِي тамішді — томди, қатра-қатра томди. سُوْفُ تَمَشُدِي
суw тамішді — (муздан) сув (қатра-қатра) томди.
Бошқаси ҳам шундай. (تَمَشُورُ. تَمَشِمَاكُ) тамішүр,
тамішмак).

جُمَشُدِي чомушді — шўнғишди. اَلْ مَنِكُ بَرَلَا سَقْنَا جُمَشُدِي
ол мәнiң бiрлә суwқа чомушдi — у мен билан сув-
га шўнғишда баҳслашди. (جُمَشُورُ. جُمَشِمَاكُ) чому-
шүр, чомушмак). Чуқурроқ шўнғишди. جُمَشُدِي
چوموشدِي، جُمَشُورُ، جُمَشِمَاكُ чомушдi, чомушүр, чомушмоқ⁹⁷
дейлади. Бу яна ҳам чуқурроқ шўнғишдир.

⁹⁶ Бу маънода II том, 89-бет 11-сатрда كاشماك камішмак сўзи берилган. Биз қўлёмани кўрмаганимиз учун қатъий бир фикр айта олмадик. Лекин Басим Аталай ҳам ҳеч қандай изоҳ бермаган (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 110—111-бетлар).

⁹⁷ Бу ҳақда Басим Аталай қўлёмза ва босма нусхалардан جمرماک сўзлари қатъий хато экани ҳақида изоҳ берган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 111-бет). Бизнингча, Басим Аталай тилда орттирма даража феъллар борлигини ҳисобга олмаган бўлса керак. Чунончи, чўммоқ феълда оширмоқ мазмуни бор. Буни Маҳмуд Кошғарий бир неча ерда пухталаб уқтирган „Девон-

قَمَشْدِي қ а м а ш д і — қамашди. تَيْش قَمَشْدِي т і ш қ а м а ш д і —
нордон беҳи ва шу кабиларни ейишдан тишлар
қамашди. (قَمَشْمَاقُ قَمَشُورُ қамашур, қамашмақ).

قَمَشْدِي қ у м і ш д і — уринди. اَلْاَر اَيْشَقَا قَمَشْدِي لَارُ о л а р
їшқа қумішділар — улар ишга қизиқадилар, ундан
завқ топдилар. Бу сўзнинг асли ҳар томондан
тўлқин қўзғолди маъносидаги سُوْف قَمَشْدِي суw қу-
мушдї⁹⁸ суw тўлқинланди гапидан олингандир.
(قَمَشْمَاقُ قَمَشُورُ қумушур, қумушмақ).

كَمَشْدِي к о м у ш д і — кўмишди. اَلْاَل مَنكَا نَانِكْ كَمَشْدِي о л м ă-
ңă н ăң к о м у ш д і — у менга нарсани (ер остига)
кўмишда ёрдам берди. (كَمَشْمَاقُ كَمَشُورُ кōмī-
шўр, кōмīшмăк).

كَمَشْدِي к ă м і ш д і — айирди. اَلْاَل نَانِكْ كَمَشْدِي о л н ăн к ă-
мīнди — у нарсани айириб ташлади, чиқариб таш-
лади. (كَمَشْمَاقُ كَمَشُورُ к ăмīшўр, к ăмīшмăк). Ма-
қолда шундай келган:

اَذْكُوْلِكْنِي سُوْف اَذَاقِنْدَا كَمِشْ بَشِنْدَا تَلَا

пу луғотит турк*, II том, 62-бет, 15-сагр. Мазкур асар, II том, 70-бет, 7-сагр.
Мазкур асар, II том, 89-бет. Маҳмуд Кошғарий каби улў олимнинг пухта, му-
каммал кўрсатмасига бундай эътироз билдириш фактларга зиддир.

⁹⁸ Босма нухасида قَمَشْدِي қумішдї ўрнида قَمَشْدِي қумушдї тарзида берил-
ган. (Қ. „Девон“, II том, 89-бет).

Азгўлўкни суw азақїнда* кэмїш башїнда тілā — халққа яхшилик қил, уни суw тагига ташласанг-да, уни суw устида кўрасан. Бошқа маъноси овқат-нонни дарё тагига ташласанг ҳам, (дарё) устида топасан, (кўтарилиб чиқади).

الار اكي سوز تَنْشَتِي تان уштї — ишорат қилди. تَنْشَتِي
олар іккі сўз танушті — улар иккови бир-бирига бирор сўз айтишди. Асли تَنْوُدِي „танудї“ дир. (تَنْشَمَاقُ. تَنْشُورُ танушур, танушмақ).

الار مَنِي تَنْشَدِي танїшдї — тонишди, инкор қилишди. تَنْشَدِي
олар мэнї танїшдї⁹⁹ — улар ҳар иккови бир-бирининг қарзини инкор қилишди. (تَنْشُورُ.
تَنْشَمَاقُ танїшур, танїшмақ).

* Оёқ сўзи XI асрда турли қабилалар тилида турлича талаффуз қилинар эди. Девонда бу сўз ايق аяқ, اذق азақ, ازق азақ шаклларида учради. Шу билан бирга идиш маъносидаги аяқ сўзи у даврда бир вариантда اياق оёқ шаклидагина қўлланган.

XI аср тилида оёқ маъносида икки шакл оёқ, бут || пут, сўзлари синоним сифатида тенг қўлланган. Оёқ сўзи у даврда икки маънода оёқ ва кейин маъноларида қўлланган. Туркологлар диалектларни тасниф қилишда бу ҳарфлар алмашишига алоҳида эътибор берганлар. Шунинг учун бу факт яна муҳимдир.

⁹⁹ Бу жумла ҳақида босма нусхада бир ноаниқлик белгиси бор. Ҳақиқатда, гапнинг мазмунига кўра, бу таржима шубҳалидир. Лекин биз Маҳмуд Кошғарийнинг арабча изоҳига кўра изоҳладик. (Қ. „Девону луғотит турк“, II том, 90-бет). Басим Аталай бу ноаниқлик ҳақида изоҳ бериб, اَلْمَنِي сўзи مَنِي бўлиши керак, деб уқтирган. Бу мулоҳаза анча тўғри. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 112-бет).

سۈنۈشۈدى سۈنۈشۈدى — узатишди, сунушди. **الار اكي اتماك**
 سۈنۈشۈدى олар іккі ӗтмак сонушді — улар иккови бир-
 бирига нон узатишди, тутишди. Бошқаси ҳам
 шундай. (سۈنۈشۈر. سۈنۈشۈم. سۈنۈشۈم).

قۈنۈشۈدى قۈنۈشۈدى — тортиб олишди. **الار اكي تۈنۈشۈدى**
 олар іккі тавар қонушді — улар иккови бир-би-
 рининг молларини тортиб олишди. Бир-бирига
 ӗрдам бериш, бир-бири билан баҳслашишга ҳам
 бу сўз қўлланади. (قۈنۈشۈر. قۈنۈشۈم. قۈنۈشۈم).

قۈنۈشۈدى قۈنۈشۈدى — қувонишди, севинишди, шодланишди.

يۈگۈتۈلەر ايشقا قۈنۈشۈدى Jigitlär işqa қінішді — йигит-
 лар ишда қувонишди, суюнишди. Бу бирор ишда
 завқланиш, роҳатланишдир. (قۈنۈشۈر. قۈنۈشۈم. قۈنۈشۈم)
 шур, қінішмақ).

Бу бобнинг қоидаси: **ش-ш** ҳарфи бу феъл-
 ларда бир қанча мазмунларни ифодалайди. Бу
 феълларнинг ўзаги икки ҳарфлидир. Чунончи:
ار تۈنۈشۈدى ӗр тавар қапті — одам молни тортиб
 олди **ال انى تۈنۈدى** ол ані тӗпти — у уни тепди. Бу
 феълларга **ش-ш** қўшилиб, иш икки ва бир
 неча кишилар орасида, улар иштироки би-
 лан бажарилганини билдиради. Масалан: **ال منك**

برلا تۈنۈشۈدى ол мӗнің бірлә топіқ қапушді. — у

мен билан тўпиқни тортиб олишда шерик бўлди
 اَلْ مَنَّكَ بَرَلَا تَبَشْدِي ол мәнің бірлә тәпүшді — у
 мен билан тепишди каби. Сўнг бу феълдан тўрт
 хил вариант майдонга келади. Биринчи, ишда ёр-
 дамни билдиради, чунончи, اَلْ مَنَّكَ تَوْنُ تَكْشُدِي ол
 мәнә тон тикишди — у менга тўн тикишда ёрдам
 берди ва яна اَلْ مَنَّكَ بَتَشْدِي ол мәнә битик би-
 тишди — у менга хат ёзишда ёрдам қилди. Иккин-
 чи, ишда қай бирининг кучлилиги, тўғрилиги,
 билимдонлиги ҳақида баҳслашиш мазмунини ифо-
 далайди. Чунончи, اَلْ مَنَّكَ بَرَلَا جَلَشْدِي ол мәнің
 бірлә чалшди — у мен билан куч синашиб кура-
 шишди. اَلْ مَنَّكَ بَرَلَا يَا قَرُشْتِي ол мәнің бірлә ја қу-
 руштi — усталикни, қувватни синаб кўриш учун у
 мен билан ёй қуришди демакдир. „Ёрдам“ мазмуни
 билан „баҳслашиш“ мазмуни орасидаги фарқ
 шундай: феълга مَنَّكَ мәнә сўзи қўшилса, ёрдамни
 билдиради. Феълга مَنَّكَ بَرَلَا „мәнің бірлә“ ибо-
 раси қўшилса, баҳслашишни билдиради. Учинчи,
 бу феъллардаги ش - ш ҳарфи ل - л билан бир-
 ликда исмга қўшилиб, отиш, гаров, қиморда ўр-
 тага қўйилган нарса номини билдиради. اَيْنَادِمُ اَتَلَشُو
 ојнадiм атлашу — отдан қимор, гаров ўйнадим,
 ўртага от тикиб (қўйиб), қимор, гаров ўйнадим

демакдир. **اينادِم اَلتَنَاشُو** ојнадім алтунлашу — ол-
тиндан гаров қўйиб қимор ўйнадим. Бу баҳс-
лашишнинг бир хилидир.

Тўртинчи, бу мазмунлардан эмас, балки феъл
маъносида келади. **كَمْشَدِي نَانِكِن** кэмәшдi нә-
ңдi¹⁰⁰ — нарсани айириб ташлади. Нарсани чиқа-
риб ташлади. Яна: **اَلْ اَنِكْ بَرَلَا كَرَشَدِي** ол анің
бiрлә кәрiшдi — у у билан талашдi, тортишдi. Бу
қондани билиб ол.

تَرْقَتِي тарiқтi — торайди. **يِير تَرْقَتِي** jәр тарiқтi* — жой
танг бўлди. Бошқаси ҳам шундай. (**تَرْقَار. تَرْقِمَاق**)
тарiқар, тарiқмақ).

تُرُقَتِي туруқтi — йиғилди. **قَان تَرْقَتِي** қан туруқтi—қон
йиғилди. Ярада йиринг ва фасод тўпланишига ҳам
бу сўз қўлланади. (**تُرُقَار. تَرْقِمَاق**) туруқар, туруқмақ).

سُرُقَتِي соруқтi — сўроғлаб билди, суриштирди. **تِيُول سُرُقَتِي**

¹⁰⁰ Бу ерда Басим Аталай изоҳ берган. Унинг фикрича, бу гаптаги **نَانِكِن**
нәниң сўзи қўлэзмада ҳам, босма нусхада ҳам **نَانِكِن** шаклида бўлиши хато бўлиб,
نَانِكِنِي нәниң тарзида бўлиши керак. Аммо бу фикрни қувватлайдиган пухта бир
далил кўрсатилмаган (қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 116-бет).

* Бу сўз Навоий асарларида ҳам шу маънода одам ва қушларга нисба-
тан яъни кўнгил торайишига, сиқилишига қўлланган.

Ўлтуруб эл базмдин ул шўх чиқмоқ не эди,
Сархуш ўлмай аҳли мажлисдин *ториқмоқ* не эди.
Мен қушидурмен чамандин чиқмоғон,
Дашту водии сайридин *ториқмоғон*.

tiyl¹⁰¹ соруқті — йўқолган нарса сўроғлашдан кейин топилди. (سُرُقًا. سُرُقًا. سُرُقًا. سُرُقًا).

қаріқті — қамашди, чарчади. اَرَكُوْزِي قَرَقْتِي эр көзі қаріқті¹⁰² — одам кўзи қордан қамашди. (قَرَقْمًا. قَرَقًا. قَرَقًا. قَرَقًا). Бу сўз قَار „қар“ „қор“ сўзидан олинган бўлса, قَارَقْتِي қаріқті бўлиб, манқус¹⁰³ бобиға кирган бўларди. قَرَق „қарақ“ қарачиқ сўзидан олинган бўлса, унда саҳиҳ¹⁰⁴ бобиға киради. (قَرَقْمًا. قَرَقًا. قَرَقًا. قَرَقًا).

басіқті: كَشِي يَغِي قَا بَسَقْتِي кіші јағіқа басіқті — душман халққа кечаси босқинчилик қилди¹⁰⁵. (بَسَقًا. بَسَقًا. بَسَقًا. بَسَقًا). Бу сўз асли икки с билан بَسَقْتِي бассіқті тарзидадир.

¹⁰¹ Басим Аталай қўлёзма ва босма нусхалардаги تَيُول сўзи янглиш эканини кўрсатиб, тўғриси يَتِيك „jitük“ дир деб изоҳ берган (қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 115-бет). Бу мулоҳаза ҳақиқатга анча яқиндир.

¹⁰² Ҳозирги тилда кўзим қариқти тарзида шу маънода қўлланади. Яъни кута бериб кўзим чарчади демакдир.

¹⁰³ Феълининг охириги учинчи ҳарфи, ҳарфи иллат (و، ا، ي) ҳарфларидан бўлган феъл.

¹⁰⁴ Феъл таркибидаги ҳарфларнинг бирор ҳарфи, ҳарфи иллат (و، ا، ي) бўлмаган ёки такрорланган ҳарфи бўлмаган феъл саҳиҳ дейилади.

¹⁰⁵ Бу гап маъносида босма нусхада бир ноаниқлик белгиси бор. Ҳақиқатда бу гапда жўналиш келишиги кўшимчаси يَغِي jaғi душман сўзига қўшилгандир. Шунга кўра, одамлар душманга кеч билан босқинчилик қилишиди тарзида изоҳлаш керак эди. Ҳолбуки, арабча таржима بَسَقْتِي الْعَدُوِّ عَلَى الْقَوْم тарзида, бунинг аксидир. Биз арабчага мувофиқ изоҳладиқ.

بَسَّقْتِي пусуқтi — писди, яширинди, ўзини панага олди.
أَرَّ بَسَّقْتِي Әр пусуқтi — одам писди, ўзини панага
олди. (بَسَّقَمَاقُ. بَسَّقَارُ. пусуқар, пусуқмақ).

تَسَّقْتِي тосуқтi — фойда қилди. بُوَاتُ مَنكَ تَسَّقْتِي бу
от мәнча тосуқтi — бу ўт (дори) менга фойда берди.
(تَسَّقَمَاقُ. تَسَّقَارُ. тосуқар, тосуқмақ).

تَشَّقْتِي та шiқтi — чиқди, ташқарига чиқди. أَرَّ أَقْدَنُ تَشَّقْتِي
Әр әвдiн ташiқтi¹⁰⁶ — одам уйдан ташқари чиқди.
Бу сўз яғмо, тухси, ябоқу, қипчоқ ва баъзи туркман
уруғлари тилидадир. Кўпчилик турклар جَقْتِي „чиқ-
ди“ дейдилар. (تَشَّقَمَاقُ. تَشَّقَارُ. ташiқтi¹⁰⁷, та-
шiқар, ташiқмақ).

تَتَّقْتِي татiқтi: تَرَكَّ تَتَّقْتِي турк татiқтi — турк тотлашди,
форсийга айланиб кетди, форс қилиқли бўлди.

تَتَّقْتِي тутуқтi — зангланди, уни занг босди. قَلِجٌ تَتَّقْتِي
қилич тутуқтi¹⁰⁸ — қилич зангланди, уни занг босди.
(تَتَّقَمَاقُ. تَتَّقَارُ. тутуқар, тутуқмақ).

تَلَّقَدِي талиқтi — тиллашди, сўзлашди. كَشِي مَنكَ بِرَّلا تَلَّقَدِي
кiшi мәнiң бiрла талиқдi — киши мен билан

¹⁰⁶ Бу сўзнинг бош ҳарфини та ёки ти ўқиш мумкинлигига ишора қилув-
чи белги бор.

¹⁰⁷ Бу ерда одатдагидан ортиқча сўз берилган.

¹⁰⁸ Бу сўзнинг арабчаси: عَلَا الطَّيِّعَ عَلَى السَّيْفِ тарзида берилган. أَغْلَا
عَلَى الطَّيِّعِ бўлиши керак эди (қ. „Девону луғотит турк“, II том, 93-бет).

сўзлашди, мандан маълумот сўради. **أَرِ اَيْسَزْ تَلْقَتِي**
эр эсиз талікті — унинг ёмонлиги тилларга тушди,
ёмонлиги одамлар ғашига сабаб бўлди. Биринчиси
ўғузлар сўзидир. Турклар бу сўзни билмайдилар.
(**تَلْقَمَاقُ** таліқар, таліқмақ).

تَغْتِي тағікті — тоғлашди. **أَجْكُو تَغْتِي** эчкў тағікті
эчки ёввойи бўлиб, тоғ эчкиларига қўшилиб кет-
ди. Бошқаси ҳам шундай. (**تَغْقَمَاقُ** тағіқар,
тағіқмақ).

جَفْقَتِي чаўікті — овозаси чиқди, машҳур бўлди, шуҳ-
рат топди. **أَرِ جَفْقَتِي** эр чаўікті — одам донғи¹⁰⁹
(овозаси, шуҳрати) чиқди, киши ном чиқарди.
(**جَفْقَمَاقُ** чаўіқар, чаўіқмақ).

جِنْفَتِي чінікті — чин бўлди, аниқланди, чинга чиқди.
سُوْزُ جِنْفَتِي сўз чінікті — сўз ва хабар чин бўлди,
чинга чиқди. (**جِنْقَمَاقُ** чініқар, чініқмақ).

كِرْكَتِي кірікті — кир бўлди, кир босди, кирланди. **تُونُ**
كِرْكَتِي тон кірікті — тўн кирланди, кир бўлди. Бош-
қаси ҳам шундай. (**كِرْكَمَاقُ** кіркіар, кі-
рікмәк).

¹⁰⁹ Бизда ҳозир: *ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас*, деган мақолдаги *чанги* сўзининг асли ана шу **جَفْ** чаў сўзидандир.
* **تَلْقَمَاقُ** талқар, сўзларининг бош ҳарфига ҳам фатҳа, ҳам касра белгилари қўйилган.

سۈزۈكتۈم сөзүктүм: ۈزۈكتۈم انكارۈ ايشۈغۈ бу ишиг аңар¹¹⁰

сөзүктүм — бу ишни ундан сездим. (سۈزۈكتۈم).
сөзүкәрмән, сөзүкмәк).

كۈزۈكتۈي күзүктү — күз бұлди, күз бошланди. يۈلۈ كۈزۈكتۈي

јіл күзүктү — вақт¹¹¹, мавсум күз бұлди, күз вақ-
ти бұлди. (كۈزۈكتۈي. كۈزۈكتۈي күзүкәр, күзүкмәк).

بۆلۈكتۈي бөлүктү — бөлинди. قوۈيۈ بۆلۈكتۈي қой бөлүктү — қуй

тұдаларга бөлинди, тұда-тұда бұлди, (بۆلۈكتۈي. بۆلۈكتۈي
бөлүкәр, бөлүкмәк), Ҳар қандай Ҳайвон тұдаларга
бүлиниб туришига ҳам бу сүз қўлланади.

چۈلۈكتۈي чүлүктү: ۈرۈ ايشۈي چۈلۈكتۈي эр иші чүлүктү — одам

қиёфаси бузилди, чалкаш бұлди. (چۈلۈكتۈي. چۈلۈكتۈي
чүлүкәр, чүлүкмәк).

¹¹⁰ Ангар „Девону луғотит турк“да жўналиш келишиги маъносида изоҳ-
ланган (қ. „Девону луғотит турк“, I том, 86-бет). Бу ўринда чиқиш келишиги
функциясида қўлланган. Шунингдек, бу гапта -иғ қўшимчаси тушум келишиги
функциясида қўлланган. Бу қўшимча, баъзан, жўналиш функциясида ҳам қўл-
ланади. Демак, у даврда жўналиш келишигида аниқ қатъият бўлмаган.

¹¹¹ *Йил* (يۈلۈ) сўзи девонда икки маънода келади: 1) ўн икки ойлик муд-
дат (қ. „Девону луғотит турк“, III том, 3-бет); 2) вақт, фасл, мавсум маъносида
ҳам келади (қ. „Девону луғотит турк“, II том, 94-бет), *йил* сўзининг бундай
икки маънода қўлланиши стилистик асосда келиб чиққан. Демак, бу лексик ху-
сусият у давр тилидаёқ юзага келган.

Шеърда шундай келган:

ئىنىيَ يَمَا اُجْكَتِي اَرِي اَتِي اَجْكَتِي
ايشي تَقِي جُلْكَتِي سُوْرُنْ اَنَكْ كِيْمْ تَتَارُ

Тіні йәмә үчүкті

Әрі аті ічікті

іші¹¹² тақі чүлүкті

Сөзін анің кім тутар.

Бир асирни таърифлаб айтади: у киши асир қилинғач, нафаси ўчди, одамларини, отларини бизга топширди. Қиёфаси бузилди. Энди бу воқеадан сўнг унинг сўзига (ялинишига) ким қулоқ тутади.

Бу феъллардаги қ-қ, к-к ҳарфлари икки хил функциядадир. Бири, иш енгилган нарса устига тушганини билдиради. Чунончи, **بَسَقْتِي اَرُ** бас-сїқтї әр — одам босилди, душман томонидан босилди демақдир. Асли **بَسَدِي** басдїдир. **تُونُ كِرْكْتِي** тон кїрїктї — кир тўнга ғалаба қилди, яъни тўнни кир босди демақдир. Иккинчиси, бу маънони англазмайди, балки ўз маъносида келади: чунончи,

¹¹² Басим Аталай бу ердаги **ايشي** іші сўзи **يِن** јін бўлиши керак, деб изоҳ берган (қ. „Девону луғотит турк“, II том, 118-бет). Бизнингча, бундай даргумон тахминдан ўз **ايشي** іші шакли тўғрироқдир.

بَلَقَارُ. (بَلَقْتُ) әр баліқті — одам яраланди каби.
بَلَقْمَاقُ баліқар, баліқмақ).

جُلْكُتِيَّ ارَّ чүлүкті әр — кишининг қиёфаси бузилди.

بِتْلَدِيَّ бітілді — ёзилди. بَتِكْ بَتْلَدِيَّ бітік бітілді — китоб
ёзилди. (بَتْلَمَاقُ. بَتْلُوْرُ бітілүр, бітілмақ).

تَبْلَدِيَّ يِرَّ тәпиді jәр — ер тепилди. Бошқаси ҳам шундай.
(تَبْلَمَاقُ. تَبْلُوْرُ тәпілүр, тәпімәк).

تَبْلُدِيَّ тубулді — очилди. اوتْ تَبْلُدِيَّ օт тубулді — те-
шик тешилди, очилди.

تَبْلُدِيَّ тубулді — ечди. اَرَّ تَوْنِيَّ تَبْلُدِيَّ әр тонін тубул-
ді — у киши тўнини ечди (ўғузча). (تَبْلَمَاقُ. تَبْلُوْرُ
тубулур, тубулмақ).

تَبْلُدِيَّ тапулді — топилди. تَبْلُدِيَّ نَانِكْ тапулді нәң —
йўқолган, яширилган нарса топилди. (تَبْلَمَاقُ. تَبْلُوْرُ
тапулур, тапулмақ).

جَبْلَدِيَّ чапїлді — чапилди, сувалди. اَنْكْ اَقِيَّ جَبْلَدِيَّ
анїң әwi чапїлді — унинг уйи суюқ лой билан
чапилди, сувалди. (جَبْلَمَاقُ. جَبْلُوْرُ чапїлур, чапїл-
мақ). Уйғурлар тилида бу сўз бўйнига урмоқ
маъносидадир.

سَبِيلْدِي са б і л д і — ұтказилди. *جِبْ يَجْنَاهَا* жіп жігінеге сабілді — ип нинага ұтказилди.

سَبِيلْدِي са б і л д і — эргашди. *اُغْلُ اَتاسِنَا* оғул ата-сіңа сабілді — ұғил бир ерга боришда отасига эргашди. (*سَبِيلُور. سَبِيلْمَاق*). сабілур, сабілмақ).

قَبِيلْدِي қа п і л д і¹¹³—қамалди. *اَرْ اَقْدَا* әр әwdä қапілді — әр уйда қамалди.

قَبِيلْدِي қа п і л д і — ұғирланди. *اَنْكُ تُونِي* анің тоні қапілді — унинг тўни тортиб олинди, шилиб олинди, ұғирланди. (*قَبِيلْمَاق. قَبِيلُور*). қапілур, қапілмақ).

كُوبُلْدِي к о п ұ л д і — қавиилди. *اَنْكُ تُونِي* анің тоні көпүлді — унинг тўни қавилиди¹¹⁴. (*كُوبُلْمَاق. كُوبُلُور*) копулур, копулмақ).

تُتُلْدِي т у т у л д і — тутилди. *كَيْكُ تُّتْلِي* кәйік тутулді — кийік тутилди, Бошқас и хам шундай. (*تُّتْلْمَاق. تُّتْلُور*). тутулур, тутулмақ).

¹¹³ Бу сүз „Девон“да *قَبِيلْدِي* қабілді тарзида берилган. Ҳамма луғатларда *қабалмоқ* ва *қамалмақ* тарзидагина берилиб, қабілді формасини ҳеч ерда учратмадик. Навонийда ҳам *қабалмақ* тарзида қўлланган. Шоҳ Хисрав Ширинни хотинликка сўратиб юборган элчиси рад жавоби келтиргач, Хисрав газабланиб, аскар тўплаб, ҳужум бошлаш ҳақида шундай дейди:

Қабаб қўрғонни допқир-допқир ул ҳайл,

Тушарга қилдилар тушлуқ туши майл.

¹¹⁴ Басим Аталай бу сүз ёзма нусхада *كُوبُلْمَاق* эмас *كُوبُلْمَاك* шаклида бўлиши зарурлигини кўрсатади (қ. „Девон“, Б. Аталай, II том, 120 бет).

кетди. Бир-бирига аралашиб кетган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (قَتْلَمَاقُ. قَتْلَرُ қатилур, қатилмақ).

قَتْلَدِي қатилдї — қўшилди, жимо қилди. اَرَاغْتَا قَتْلَدِي ар арағтқа қатилдї — эркак хотинга қўшилди, у билан жимо қилди. (قَتْلَمَاقُ. قَتْلَرُ қатилур, қатилмақ).

قَتْلَدِي қуталдї — қутли бўлди, бахтли бўлди. اَرَا قَتْلَدِي қуталдї эр — одам қутли, бахтли бўлди. Асли قُتُّ اَلْدِي қут алдї — бахт тонди иборасидан олингандир. (قَتْلَمَاقُ. قُتَالَرُ қуталур, қуталмақ).

قَتْلُدِي қутулдї — қутулди. اَرَا اَمَكْكُتِن قَتْلُدِي эр эмгактин қутулдї — одам қийинчиликдан қутулди. (قَتْلَرُ. قُتْلَمَاقُ қутулур, қутулмақ).

قَتْلُدِي қутулдї — қутулди, бўшалди, اَرَاغْت قَتْلُدِي урағут қутулдї — хотин туғди ва туғиш қийинчилигидан қутулди. Бу сўз ҳақида икки хил фикр юритиш мумкин: бу сўз قُتْرُتْلُدِي қуртулдї сўзидан бўлиб, бир ҳарф туширилган ёки бу قُتُّ بُلْدِي қут болдї (қийинчиликдан қутулиш билан) бахт тонди, бахтли бўлди иборасидан олингандир.

بِجَلْدِي бїчїлдї — кесилди يِغَاج بِيْجَلْدِي jīgach бїчїлдї —

ёғоч кесилди. Бошқаси ҳам шундай. (بِجْلُورْ: بِجْلُمَاقْ)
бiчiлур, бiчiлмақ).

سَجْلَدِي сачiлдi — сочилди. يَرْمَاقُ سَجْلَدِي жармақ сачiлдi—
танга сочилди. Бошқаси ҳам шундай. (سَجْلُورْ)
سَجْلُمَاقُ сачiлур, сачiлмақ).

سُجْلَدِي сучулдi — ечди. اَر تُونِن سَجْلَدِي эр тонiн су-
чулдi — одам тўнини ечди, қўй терисининг шили-
нишига ҳам шу сўз қўлланади. Шеърда шундай
келган:

تَرْكُ جِجَاكُ سَجْلَدِي يَغْمِرُ يَغْبُ سَجْلَدِي
جِنْدَانِ يَبَارُ يَغْرُشُورُ يَنْجُو قَابِي اَجْلَدِي

Jaғmur jaғub сачiлдi
Tўrlўk чэчэк сучулдi
Jinju* қапi ачiлдi
Чiндан jipар juғрушур.

Ёмғир ёғиб сочилди, ҳар хил гуллар очилди.
Инжу қопи очилди, ҳақиқатан ҳам ипор ҳидлари
бурқирайди.

[Баҳорни таърифлаб ёзади: ёмғир томчилари со-
чилди, ерлардан гуллар униб чиқди. Дур ва мар-
жон қутичалари, яъни оппоқ дарахт гуллари очил-
ди. Худди мушк ва ипорлар бир-бирига қўшилиб,
ҳид сочаётгандай бўлди].

* Маҳмуд Кошғарий инжу тарзида талаффуз қилиш шарқий группа диа-
лектларига хос хусусият бўлса, ғарбий группа диалектлари жинжу тарзида
талаффуз қилиб фарқ қилишларини, яъни шарқий диалектлар „й“ ловчи, ғарбий
диалектлар „ж“ ловчи деб уқтирган.

سەرلدى cәpилдi — ар сәpилдi¹¹⁷ — маст киши чай-
қалди, гандираклади ва йиқилаёзди. Ҳар нарсанинг
қийшайиб йиқилаёзишига ҳам бу сўз қўлланади.
(سەرلماк. сәpилўр, сәpилмәк).

арлدى арлди арлди — ғазаб қилди. بگ انكار ارلدى
сарлди бәғ аңар арлди-сарлди — амир унга ғазаб
қилди. Бошқаси ҳам шундай. (сарлмак).
сарлур, сарлмак).

сурлди сурлди сурлди — сурди. Бошини бурмай чопти. ات سурلدى
ат сурлди — от сурди. ар сурлди — одам
сурилди, ҳайдалди, узоқлатилди. Бошқа нарсага
ҳам бу сўз қўлланади.

сурлди сурлди сурлди — эзиб янчилди. منجق سурلدى мунҷуқ
сурлди — мунчақ эзиб янчилди, майдаланди. Нар-
санинг ўз-ўзидан майдаланишига ҳам бу сўз қўл-
ланади. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз ҳолда
қўлланади. (сарлмак). сурлўр, сурлмәк).

сарлди сарлди сарлди — ўралди. يشغ يغاچقا سارلدى jīshīf
jīғачқа сарлди — арқон дарахтга ўралди. Бошқа нар-

¹¹⁷ Арабча иборага кўра, одам гандираклади тарзида эмас, маст гандирак-
лади тарзида бериш тўғри бўлар эди, („Девон“, II том, 98-бет).

*Арлди-сарлди ҳар иккиси бирликда ғазабланмоқ мазмунида қўлланувчи
идеоматик таъбирдир.

са ўралишига ҳам **سَرِلْدِي** сарілді дейилади. (**سَرِلْرُ** сарілур, сарілмақ).

سِرِلْدِي сірілді — сурилди. **يَاغُ الْكَا سِرِلْدِي** jaғ әліккә сірілді—еғ құлга суртилди. Бир-бирига суртилган, ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Ун ва бошқаларнинг наमतга суртилиши каби¹¹⁸ (**سِرِلْرُ سِرِلْمَاقُ**) сирілур, сирілмақ).

سُزِلْدِي сүзүлді — сузилди. **سُوفُ سُزِلْدِي** суw сүзүлді — сув сузилди, тиниқланди. Бошқаси ҳам шундай. (**سُزِلْمَاقُ**) сүзүлур, сүзүлмәк).

سَشِلْدِي сәшилді — ечилди. **تُكُونُ سَشِلْدِي** тугун сәшилді — тугун ўз-ўзидан ечилиб кетди. Биров томонидан ечилса ҳам шу сўз қўлланади. Демак, бу феъл ўтимли ҳам ўтимсиздир. (**سَشِلْرُ سَشِلْمَاقُ**) сәшилур, сәшилмәк).

سِشِلْدِي сішлді — кўпчиди, шишди. **بِشِغُ تَرِغُ سِشِلْدِي** бi-шiғ тарiғ сiшлді — сув билан қайнатилган буғдой шишди — кўпчиди, ҳатто қайнатилиб турган қозонга сиғмайдиган бўлди. Бўлаклари шишиб ўз жойига сиғмай қолган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади. (**سِشِلْرُ سِشِلْمَاقُ**) сiшiлур, сiшiлмақ).

¹¹⁸ Басим Аталай бу бўлимга доир изоҳ берган. Унинг фикрича, арабча **بَالِبِدِ** деган сўз ўрнида **بَالِيدِ** бўлиши керак (II том, 124-бет). Бизнингча, ўзи тўғри. Басим Аталай изоҳига кўра, ун ва бошқаларнинг қўлга суртилиши каби, деган маъно англашилади. Аммо бу ғайри табиийдир.

سَغْلَدِي сағилді — соғилди. سَوْتُ سَغْلَدِي сүт сағилді — сүт соғилди. (سَغْلَمَاقُ سَغْلَوْرُ. сағилмур, сағилмақ).

سُغْلَدِي суғулді — сингди. سَوْفُ سَغْلَدِي суw суғулді — суw ерга сингди, тортилди, озайди. Шунингдек, сигир ва қўйларнинг сути тортилса, озайса ҳам бу сўз қўлланади. (سَغْلَمَاقُ سَغْلَرُ. суғулур, суғулмақ).

سَغْلَدِي саwилді — оғди, ботти. كُونُ سَغْلَدِي кўн саwилді — кун оғди, кун ботти.

سَغْلَدِي саwулді — севилди, мойил бўлди. كُنْكَوْمُ اَنْكَارُ سَغْلَدِي кўңлўм анар саwулді — дилим унга мойил бўлди. Ўз ўрнидан оққан, қийшайган ҳар бир нарсага ҳам سَغْلَرُ سَغْلَمَاقُ саwулді дейилади. (سَغْلَمَاقُ سَغْلَرُ. саwулур, саwулмақ).

سَغْلَدِي суwалді — суғарилди. تَرَعُ سَغْلَدِي таріғ суwалді — экин суғарилди. Ҳар нарсага суw сепилса ҳам бу сўз қўлланади. (سَغْلَمَاقُ سَغْلَرُ. суwалур, суwалмақ).

سَغْلَدِي соқулді — майдаланди¹¹⁹ تُوْزُ سَغْلَدِي туз соқулді — туз майдаланди. (سَغْلَمَاقُ سَغْلَرُ. соқулур, соқулмақ).

سَغْلَدِي суwалді — суwалди. اَفَّ سَغْلَدِي эw суwалді — уй суwалди (سَغْلَمَاقُ سَغْلَرُ. суwалур, суwалмақ). Бошқаси ҳам шундай.

¹¹⁹ II-том, 85-бетда шу маънода туйилмоқ сўзи берилган. Демак, булар синоним сўзлардир. Бу сўз ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик (..) белгиси бор (қ. II том, 99-бет).

سُقُلْدِي суқулдї: تَقَارُ أَفْكَا سُقُلْدِي tawar əwga суқулдї — мол уйга суқулдї¹²⁰

سُقُلْدِي сїқїлдї — сиқилди. اَزْمُ سُقُلْدِي ўзум сїқїлдї — узум сиқилди. Сиқилган ёки қисилган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланади. (سُقُلْدِي سِقَامًاق) сїқїлур, сїқїлмақ).

سُقُلْدِي сөкүлдї — сўкилди. تُونُ سُقُلْدِي тон сөкүлдї — тўн ва бошқаларнинг чоклари сўкилди. Бинонинг йиқилиши, бузилишига ҳам бу сўз қўлланади. (سُقُلْدِي سُكُورُ سُقُلْدِي сөкүлүр, сөкүлмәк).

سُقُلْدِي сүкүлдї — қовурди, қовуриб пиширди. اَرَاتُ әр әт сүкүлдї¹²¹ — киши гүшт ва бошқа нарсани қовурди. (سُقُلْدِي سُكُورُ سُقُلْدِي сүкүлүр, сүкүлмәк).

سُقُلْدِي сїкїлдї — сиқилди. اُرَاغْتُ سُقُلْدِي урағут сїкїлдї — хотин жимо қилинди (سُقُلْدِي سِكْلَرُ سُقُلْدِي сїкїлүр, сїкїлмәк).

¹²⁰ Бу парча (бу гап), босма нусхада тушиб қолган. Бу ҳақда Басим Аталай изоҳ берган, ёзма нусхага мувофиқ тўлдиргани ҳақида уқтирган. Биз ҳам шунга асосан бу жумлани орттирдик.

¹²¹ Басим Аталай бу парчадаги әр сўзини ортиқча деб изоҳ берган (к. II том, 127-бет). Дарҳақиқат, бу гапда бир мужмаллик бор. Бизнингча, арабча текстга кўра, бу ерда аниқлик феъл ўрнига мажҳул феъл қўлланилгани учун хатога йўл қўйилган, деб изоҳлаш тўғрироқ бўлади.

سِنْدِي سиналдї — синалди. ايش سِنْدِي یش синалдї—иш тажриба қилинди. (سِنْدِي سِنْلُر. سِنْلِمَاق) синалур, синалмақ).

تَدْلِي تїзілдї — ийилди. اَر ايش تَن تَدْلِي эр іштан тїзілдї — одам ишдан тийилди, қайтарилди. Биров ишдан тийийлса ҳам, яъни, тийди маъносида ҳам шу сўз қўлланади. Бу феъл ўтимли ва ўтимсиз функцияда қўлланади. (تَدْلِي تَدْلُر. تَدْلِمَاق) тїзілур, тїзілмақ).

تَرْلِي тарїлдї — экилди. تَرِغ تَرْلِي тарїғ тарїлдї — экин экилди, сочилди. Бошқа экинлар экилса ҳам, تَرْلِي тарїлдї дейилади. (تَرْلِمَاق. تَرْلُر) тарїлур, тарїлмақ).

تَرْلِي тарїлдї — тарқалди, айрилди. تَرْلِي نَانِك тарїлдї нэң — нарса айрилди.

تَرْلِي таралдї — таралди. سِج تَرْلِي сач таралдї — соч таралди (تَرْلِمَاق. تَرْلُر) таралур, таралмақ).

تُرْلِي турулдї — یش تَن تُرْلِي эр іштін турулдї — киши ишдан малолланди, иш жонига тегди. Овқатга тўйиб оғирлашишга, у, кўнглига тегса ҳам бу сўз қўлланади. (تُرْلِمَاق. تُرْلُر) турулур, турулмақ).

تَرْلِي тїрилдї — тирилди. اَلِك تَرْلِي ölüк тїрилдї—ўлик тирилди. (تَرْلِمَاق. تَرْلُر) тїрилур, тїрилмақ).

تەرلدى تәрилди — йиғилди. بۇون تەرلدى бузун тәрилди — одамлар (халқ) терилди, йиғилди. یرماق تەرلدى жармақ тәрилди — тангалар йиғилди, тўпланди. Бошқа нарса тўпланишига ҳам бу сўз қўлланади. (تەرلماک تәрилүр, тәрилмәк).

تۈرۈلدى түрүлди — тугилди; тахланди. بیتک تۈرلدى бітік түрүлди — китоб йиғилди, хат ўралди. Китобдан бошқа нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (تۈرلۈ تۈرلماک түрүлүр, түрүлмәк).

تۈزۈلدى түзүлди — тўғриланди, текисланди. یر تۈزۈلدى ер тўғриланди, текисланди. (تۈزلۈ تۈزلماک түзүлүр, түзүлмәк).

تۈزۈلدى түзүлди — тузилди. ایش تۈزۈلدى іш түзүлди — иш тузилди, иш ўрнига тушди. (تۈزلۈ تۈزلماک түзүлүр, түзүлмәк).

تیزلدى тизилди — тизилди, тизиб терилди. ینجو تیزلدى јинжү тизилди — марварид ва шеър тизилди. Нарса ўз-ўзидан тизилишга ҳам бу сўз қўлланади. Бу феъл ўтимли ҳам ўтимсиз функцияда ҳам келади. (تیزلۈ تیزلماک тизилүр, тизилмәк).

تۈسلدى тусулди — фойда қилди. بوات انكار تۈسلدى бу от аңар тусулди — бу дори (ўт) унга фойда қилди (ёқди). Бирор нарсага фойда қилган ҳар бир нар-

сага ҳам бу сўз қўлланади. Бунинг асли *تَسُوْبُدِي*
тусу болдидир. (*تُسَلْمَقُ. تَسْلُرُ.* тусулур, тусулмақ).

تَشَلْدِي тәшәлди — тешилди. *قَابُ تَشَلْدِي* қап тәшәлди —
қоп тешилди. Шеърда шундай келган:

قَابِي قَمْعُ تَشَلْدِي *قَانِي آقُ يَمَلْدِي*
تَغْمِشُ كُنِي أَشُّ بَتَارُ *الْكُ بِلَا قُشَلْدِي*

Қані ақіб јүмүлді

Қабі қамуғ тәшәлді

Әлүк билә қошулді

Туғміш күні уш батар

Ўлган (нарса) ҳақида ёзади: Худди меш ёрилиб,
ичи тўла суюқ нарса тўлиб оққандай, унинг
қони тўлиб-тошиб оқди. Ҳозир ўликка яқин-
лашди. Унинг туққан қуёши, яъни бахту давлати,
ҳаёти энди ботаётир. (*تَشَلْمَاكُ. تَشَلْرُ.* тәшәлмәк, тә-
шәлр).

تَشَلْدِي тәшәлди — *تَشَكُّ تَشَلْدِي* тәшәк тәшәлди — ўрин
солинди¹²².

تَشَلْدِي тәшәлди — тишланди, қайралди. *أَرْغَاقُ تَشَلْدِي*
орғақ тәшәлди — ўроқ қайралди. *تَكَرْمَانُ تَشَلْدِي* тә-

¹²² Бу феълнинг келаси замон ва масдар формаси китобда берилмаган. Басим Аталай шу шаклни орттирган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 128-бет).

гірмән тишәді тегирмон тишланди, яъни тегирмон-
нинг тиши ўткир қилинди. Арра ва бошқа нарса-
ларнинг тиши ўткирланишига ҳам бу сўз қўлланади.
(⁰تَشَالُورُ. ⁰تَشَالُمَاكُ. тишәлүр, тишәлмәк).

⁰تَغْلُدِي тағилді — дами қайтди. ⁰اُقُ بَشَقِي تَشَقَا تَكْبُ تَغْلُدِي. оқ башақі ташқа тәғиб тағилді — ўқнинг бошоғи —
тиғи тошга тегиб тўмтоқланиб, ўтмас бўлди, дами
қайтди. Ҳар бир тиғлик нарсанинг тошга ёки
қаттиқ бир нарсага тегиб ўтмасланишига ҳам бу сўз
қўлланади. (⁰تَغْلُمَاقُ. ⁰تَغْلُرُ тағилур, тағилмақ).

⁰تَقْلُدِي тақилді — жойланди. ⁰اَتُ شَيْشَقَا تَقْلُدِي. тақилді — гўшт сихга тиқилди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (⁰تَقْلُمَاقُ. ⁰تَقْلُرُ тақилур, тақилмақ).

⁰تَوُقْلُدِي тоқулді — урилди, тўқилди. ⁰اَرُ ЭР тоқул-
ді — эр урилди. ⁰بُوزُ تَوُقْلُدِي боз тоқулді — бўз тў-
қилди. Бошқаси ҳам шундай. (⁰تَوُقْلُمَاقُ. ⁰تَوُقْلُرُ тоқил-
ур, тоқилмақ).

⁰تَوُقْلُدِي тоқулді — занг босди. ⁰قَلِجُ تَوُقْلُدِي қиліч тоқул-
ді — қилични занг босди, занглади. Пичоқ занг-
ланишига ҳам бу сўз қўлланади. ⁰اَرُ ЭР то-
қулді — ибораси ўғузчадир. (⁰تَوُقْلُمَاقُ. ⁰تَوُقْلُرُ тоқилур,
тоқилмақ).

تَقْلَدِي تіқілді — тиқилди, тиқин қилиб тиқилди. كَنْدَسْكَ
 اَوْنُ تَقْلَدِي кэндүккә¹²⁸ ун тіқілді — хумга ун ти-
 қиб солинди. اَفْكَا كَشِي تَقْلَدِي ǝwǧä kişī тіқілді —
 уйга одам тиқилди. Бирор нарса күп бўлиб,
 жой танг бўлишига ҳам бу сўз қўлланади.
 (تَقْلَمَاقُ تِقْلُرُ тіқілур, тіқілмақ).

تُكْلَدِي тōкүлді — тўкилди. سُوْفُ تُكْلَدِي суw тōкүлді —
 сув тўкилди. Ун, буғдой каби тўкилиши мумкин
 бўлган нарсаларнинг идишдан тушиб тўкилиб
 қолишига ҳам бу сўз қўлланади. Бу феъл ҳам
 ўтимли ҳам ўтимсиздир. (تُكْلَمَاقُ تُكْلُرُ тōкүлур,
 тōкүлмәк).

تُغْلَدِي тўгүлді — тугилди. تُوْنُ تُغْلَدِي тўгүн тўгүлді —
 тугун тугилди. Биров томонидан тугилган ҳар бир
 нарсага, ҳам бу сўз қўлланади. (تُغْلَمَاقُ تُغْلُرُ тў-
 гүлур, тўгүлмәк). Бу феъл ўтимли ва ўтимсиз
 ҳолда қўлланилади.

تُغْلَدِي тўгүлді — тиқилиб қолди, тиқилди. اَشُّ بَغْرَدَا
 تُغْلَدِي аш боғузда тўгүлді — овқат тиқилди, то-
 моғида туриб қолди. (تُغْلَمَاقُ تُغْلُرُ тўгүлур, тў-
 гүлмәк).

¹²⁸ *Кандукни* лугатларда ҳар хил идиш-асбоблар, дон-дунлар қўйиш учун тайёрланган ер остидаги кичик уй деб изоҳланган. Ҳозир бурчақдаги кичик ҳужра ёки сандиқ шаклида, лекин ундан икки уч барабар катта тахтадан қилинган асбоб маъносида ишлатилади.

تەگۈلدى تәгілді — әнек күзі тәгілді —
унинг күзи айбдор бұлиб қолди. (تەگۈلۈر. تەگۈلمەك).
тәгілүр, тәгілмәк).

تەگۈلدى тікілді — тикилди, экилди. يىغاج تەگۈلدى јіғач ті-
кілді — дарахт экилди. Ҳар бир нарса тикка қў-
йилса ҳам бу сўз қўлланади. (تەگۈلۈر. تەگۈلمەك).
тікілүр, тікілмәк).

تەنۈلدى танулді: ۋانکار سوز تەنۈلدى аңар сөз танулді —
унга сўз ишорат қилинди. Бошқаси ҳам шундай.
(تەنۈلۈر. تەنۈلمەك).
танулүр, танулмақ).

تەنۈلدى тінілді: ۋمكائن تەنۈلدى эмгәктін тінілди. Машақ-
қатдан, қийинчиликдан тинилди, қутилинди. Бу
ўтимсиз феълнинг мажхул формасидир. Бу тилда
бунинг мисоли кўпдир. Бундай ўтимсиз [феълдан
араб тилида мажхул феъл ясалмайди. Лекин тур-
кий тилларда бу сўз тез учрайди. Чунончи: ائفكا
تاغدن ۋانلدى ۋىغە барілді — уйга борилди.
تاغدين ۋينلدى — тоғдан қуји тушилди. (تەنۈلۈر. تەنۈلمەك).
тінілүр, тінілмақ).

بۇرۇلدى бұрүлді: ۋبتك بۇرۇلدى бітік бұрүлді — мактуб,
хат бураб букланди. Бошқаси ҳам шундай. (بۇرۇلۈر.
بۇرۇلمەك).
бұрүлүр, бұрүлмәк).

بَرِّلْدِي бәрилди: اَنكَارِيْرَمَاقُ бәрилди — аңар жармақ бәрилди — унга танга берилди. Бошқаси ҳам шундай. بَرِّلْرُ (بَرِّلْمَاقُ бәрилүр, бәрилмәк).

بَزَّالْدِي бәзәлди: اَفْ بَزَّالْدِي әw бәзәлди — уй безалди, нақшланди. Бошқаси ҳам шундай. بَزَّالْوْرُ. (بَزَّالْمَاقُ бәзәлүр, бәзәлмәк).

بُزُّلْدِي бузулди: اَفْ بُزُّلْدِي әw бузулди — уй бузилди. Бошқаси ҳам шундай. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир. (بُزُّلْمَاقُ. بُزُّلْرُ. бузулур, бузулмақ).

بُزُّلْدِي бузулди — зарарланди. اَرْ بُزُّلْدِي әр бузулди¹²⁴ — одамнинг моли хароб бўлди, зарарланди.

بُغُّلْدِي боғулди — бўғилди. اَرْ بُغُّلْدِي әр боғулди — киши бўғилди (бирова уни бўғди). Бошқаси ҳам шундай. (بُغُّلْمَاقُ. بُغُّلْرُ. боғулур, боғулмақ).

بَقْلْدِي бақилди — боқилди. يِيرْگَا بَقْلْدِي jәrgä бақилди — ерга боқилди, ерга қаралди. (بَقْلْمَاقُ. بَقْلْرُ. бақилур, бақилмақ).

¹²⁴ Басим Аталай — бу гап туркчада йўқ бир таъбир бўлса керак, деб Ғзади (II том, 131-бет). Ҳақиқатда *мол* сўзининг текстда йўқлиги шундай шубҳа туғдиради. Ҳозирги тилда *бузилди*, *ёрилди* тарзида *хароб бўлмақ* маъносидаги идеоматик таъбир ана шу асосда келиб чиққанлиги эҳтимолдан йироқ эмас.

بۇقۇلدى *буқулді*¹²⁵ — букилди. اذاق بۇقۇلدى *азақ буқулді* — узатилган оёқ буқланди, йиғилди, тортилди. (بۇقۇلماق *буқұлур, буқұлмақ*).

بۇكۈلدى *бүкүлді*¹²⁶ — узилди. بۇتۇق بۇكۈلدى *бүтүк бүкүлді* — ёш бутуқ узилди. Шунингдек бутуқ эгилишига ҳам *بۇكۈلدى* бүкүлді — букилди дейилади. Бу феъл ўтимли ҳам, ўтимсиз ҳамдир. (بۇكۇلماق *бүкүлүр, бүкүлмәк*).

بۇكۈلدى *бүкүлді* — йиғилди, тўпланди. سۇف بۇكۈلدى *сув бүкүлді* — сув тўпланди, тўғон билан тўсилгани учун кўпайди. (بۇكۇلماق *бүкүлүр, бүкүлмәк*).

چۈزۈلدى *чўжүлді* — чўзилди. يېب چۈزۈلدى *јіп чўжүлді* — ип

¹²⁵ Ҳозирги тилимизда қатъий равишда *букилди* тарзида қўлланувчи бу сўз девонда ҳар ерда шундай қ билан учрайди. Масалан: II том, 15-бетда ол азақин буқлди — у *оғғини буқди*, каби. Девондаги материаллар қ қ нинг к к га, к к нинг қ қ га алмашилиши тез учровчи ҳодиса эканини кўрсатади. Девонда қ қ билан берилган қатор сўзларнинг ҳозирда к к балан талаффуз қилиниши тилга тарихий ҳодиса эканини исботлайди. *كۈچ* қуч ҳозирда *كۈچ* кўч тарзида талаффуз қилинади. Бу фолбинларнинг такрорлаб *куч-куч* деб айтилдиган сўзларидир (3-том, 122-бет). Бу мисолдаги буқулди сўзи ҳам шу кабилардандир. Ҳозирги тилдаги *букилди* шу сўздандир.

¹²⁶ Басим Аталай *букилди* сўзининг *кесилди* маъносини тан олмайди. Шунинг учун бу ерда янглишлик бор, *انقطع* сўзи *انقطعت* бўлиши керак деб ёзади (2 том, 132-бет). Бу изоҳга қўшилиб бўлмайди. Чунки М. Кошғарий жуда аниқ — *кесилди* деб маъно бериб, бу сўз *букилмоқ* маъносида ҳам қўлланади деб изоҳлаган. Басим Аталай бу қарашда сўзларнинг кўп маъноли бўлишига эътибор бермаган.

чўзилди. Суюқ нарсаларнинг қўйилиб чўзилишига ҳам бу сўз қўлланади. Қуюқ шинни, сақич ва бунга ўхшашларнинг чўзилиши каби. (جُرُّرٌ. جُرُّرٌمَک) (икки жағ орасидаги ر — ж билан).

چغلىدې чуғладі — боғланди. اربغ چغلىدې эр буғ чуғладі¹²⁷ — одам бўхчани арқон билан боғлади. (چغلىدې چوغلاماق чоғулур, чоғулмақ)

چاقىلدې чақилді — чақилди. چاقماق چاقىلدې чақмақ чақилді — чақмоқ чақилди. Тошга бир нарса урилишидан ўт чақнаса تاش چاقىلدې таш чақилді — тош чақилди, ҳатто ўт чиқди дейилади. سوز قلاقا چاقىلدې сўз қулаққа чақилді — сўз қулоққа эшитилди. (چاقىلدې چاقىلدې. چاقىلدې. چاقىلدې) чақилур, чақилмақ). Шеърда шундай келган:

¹²⁷ Бу гапнинг ёзилишида аниқсизлик ишорати бор. Сўзлари шу ҳолда ўқиш ҳам мумкин эмас. Бу гапнинг иккинчи ва учинчи сўзлари ноаниқдир. Иккинчи сўз учинчи томнинг 92-бетида ва иккинчи томнинг 274-бетида بۇغ буғ тарзида берилган. Арабча таржима бу ердаги ноаниқ сўз шу сўз эканини тасдиқлайди. Бу сўз ҳозирги тилдаги тугуч маъносидаги бўғча сўзнинг қисқарганидир. Бу гапдаги 3-сўз III томнинг 219-бетида аниқ кўрсатилган چغلىدې чоғладі сўзининг ўзидир. Арабча таржимага кўра ҳам, шундай бўлиши тўғри. Басим Аталайда ҳам шундай изоҳ берилган. Лекин Б. Аталай гапдаги ار эр сўзини ҳам янглиш ال бўлиши керак деб уқтирган. Қ. II том, 133-бет, бизнингча, изоҳнинг бу қисми ортиқча.

يُكْرَدِي كَفَّلَ اَتَ جَقْلَدِي فَزَلُ اَتَ
 كِيرْدِي اَرْتُ اَتَ سَجْرَبَ اَنِّ اَرْتَنُورُ

jügürdi kâwâl at
 Чақилді қізіл от
 Күжүрді арут от
 Сачраб әнін ортанур.

Душман отини таърифлайди: учар от чопганда, туёқларидан ўтлар чақнади. Ундан чақнаган олов (сахро) хашакларини куйдириб юборди.

جَقْلَدِي чіқилді — чиқилди. اَقْدَنْ جَقْلَدِي әwdн чіқилді — уйдан чиқилди. Бошқа ердан чиқишга ҳам бу сўз қўлланади. (جَقْلَمَاقُ جَقْلَرُ чіқилур, чіқилмақ).

جَكْلَدِي чәкілді — чекилди, нуқта қўйилди. بَشِكْ جَكْلَدِي бітік чәкілді — хатга нуқта қўйилди. Бошқаси ҳам шундай. (جَكْلَمَاقُ جَكْلَرُ чәкілүр, чәкілмәк).

جَكْلَدِي чігілді: تَكُنْ جَكْلَدِي тугўн чігілді — тугун боғланди. Ип боғланса ҳам бу сўз қўлланади. (جَكْلَرُ جَكْلَمَاقُ чігілүр, чігілмәк).

قَجْلَدِي қачілді — қочилди. اَلْمُدُنْ قَجْلَدِي ölүмдін қачілді — ўлимдан қочилди. Бошқа нарсадан қочишга ҳам бу сўз қўлланади. (قَجْلَمَاقُ قَجْلَرُ қачилур, қачилмақ).

تون قَدَلْدِي. қа д і л ді — сийраклаб қавилди, тикилди. قَدَلْدِي
тон қаділді — тун қавиб тикилди, яъни тикувчи
чокларини қавиққа ўхшатиб (кўрпа қавигандек)
катта-катта чоклаб тикди. (قَدَلْدِي قَدَلْمَاقْ) қаділур,
қаділмақ).

بِير نَانَك بِيْر كَا قَرْلِي. қа р і л ді — қорилди, аралашди. بِيْر نَانَك بِيْر كَا قَرْلِي
бір нэң біргә қарілді — бирор нарса иккинчисига
аралашди (ўғузчадир). Турклар قَاتْلِي قَرْلِي қа-
тилді қарілді равишида икки сўзни қўшиб қўллай-
дилар, яъни улар бу сўзни эргашмали қўшоқ сўз
тарзида қўллайдилар. (قَرْلِي قَرْلَمَاقْ) қарілур, қа-
рїлмақ),

اَر الْكِي قُرْلِي. қу ру л ді — тортишди. اَر الْكِي قُرْلِي¹²⁸
қурулді — кишининг қўли тортишди, чангак бўл-
ди. Томирлари тортишади. (قُرْلَمَاقْ) қурулур,
қурулмақ).

يا قُرْلِي. қа ру л ді — қурилди. يا قُرْلِي ja қурулді — ёй
қурилди. (قُرْلَمَاقْ) қурулур, қурулмақ).

¹²⁸ Қўл сўзи „Девон“да асосан *илик* || *илиг* тарзида учрайди. Бу сўз Навоийда *илиг*, *ал*, қўл сўзлари билан ифодаланган.

Иликдан борди борча ихтиёри.

(„Фарҳод ва Ширип“, 202-бет).

Дема Навоийға ким берма ихтиёр *алдин*

Яна ҳам икки мужда еткурурмиз,

Қўлунгга икки жавҳар топшурурмиз.

قَرْلَدِي қірілді — نَانِكُ қірілді нәң — нарсанинг
пўсти, қобиғи, шилинди, қирилди. (قَرْلَمَاقُ).
қірілур, қірілмақ).

قَرْلَدِي қірілді — қирилди, куралди. قَار قَرْلَدِي қар қіріл-
ді — қор ердан куралди.

قَرْلَدِي қірілді — қашшоқ бұлди, моли, нарсаси юлиб
олинди. اَر قَرْلَدِي әр қірілді — әр қашшоқ бұлди,
яъни ундан моли олиб қўйилди.

قَزْلَدِي қазілді — қазилди. اَرَق قَزْلَدِي аріқ қазілді — ариқ
қазилди. Бошқаси ҳам шундй. (قَزْلَمَاقُ). قَزْلَرُ қазі-
лур, қазілмақ).

قَزْلَدِي қізілді: اَر يَزَقْتَن قَزْلَدِي әр јазуқтін қізілді — у
кишига буғов — кишан солинди. Қилган ёмонли-
гининг жазосини тортди. Бундан кейин у бу ёмон
ишни қилмас бұлди. (قَزْلَمَاقُ). قَزْلَرُ қізілур, қізіл-
мақ).

قَسْلَدِي қісілді — қисилди. اَلِك قَبْعًا قَسْلَدِي Әлік қапуғ-
қа қісілді — қўл эшикка қисилди. Икки нарса ора-
сида қисилган, орада қолган ҳар нарсага ҳам бу сўз
қўлланади. (قَسْلَمَاقُ). قَسْلَرُ қісілур, қісілмақ).

قَشْلَدِي қошулді — қўшилди, яқинлашди. بِيْر نَانِكُ بِيْرَا

قَشُدِي́ бiр нәц бiргә қошулдi — бiр нарса иккинчисига яқин келди, қўшилди¹²⁹. Уни бошқа нарса яқинлаштирганда ҳам бу сўз қўлланади. (قَشُلْمَاقُ قَشُلُرُ. قَشُلْمَاقُ) қошулуру, қошулмақ). يِر قَشُدِي́ j̄r қошулдi — шеър айтилди. Қўшиқ тўқилди ибораси ҳам шундан олинган.

قَقَلْدِي́ қақилдi: بَشْرَا قَقَلْدِي́ башра¹³⁰ қақилдi — бошга қоқилди, урилди (бошига урилди). قَقَلْدِي́ سَقَلْدِي́ қақилдi - суқулдi¹³¹ — урилди ва қоқилди ибораси ҳам шундан. Бу сўзни бiр киши хўрланганда айтилади.

قَمَلْدِي́ қамулдi — ёнбошлади. اَر قَمَلْدِي́ әр қамулдi — одам ёнбошлади, ёнбошлаб ётди. (قَمَلْمَاقُ قَمَلُرُ. قَمَلْمَاقُ) қамулур, қамулмақ).

¹²⁹ Бу изоҳга кўра, қўшуқ сўзининг асли маъноси бiр еўзни бошқа сўзларга қўшилиши, маълум бiр вазн талаб қилган миқдордаги сўзлар қўшилмаси — тизмаси демакдир.

¹³⁰ XI аср тилида жўналиш келишиги бор бўлса ҳам, Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда махсус изоҳ ва таъриф бермаган. У давр тилида бу келишик асосан **-қа, -ка, -га, -ға** аффикслари билан, баъзан **-табару, -таба** аффикслари билан ифодаланган. Бу мисолда шу функцияда **-ра** қўлланган. Маҳмуд Кошғарий *башра* сўзини *бошига* деб изоҳлаган. Демак у давр тилида бу функцияда баъзан **-ра** ҳам қўлланар экан.

¹³¹ Бу таъбир бу бобдаги феъл формасида тасодифий шакли ўхшашлик асосида келтирилгандир. Бу феъл эмас, ҳар иккиси бирликда *хўрланмоқ* маъносидаги идеоматик таъбирлардир. Ҳозирги тилда ҳам шу ибора *уринмоқ, қоқилмоқ* маъноларида қўлланади.

كُجَلْدِي кәчиді — кечилди. سُوْفُ كُجَلْدِي суw кәчиді — суw кечилди. Бошқаси ҳам шундай. (كُجَلْمَاكُ. كُجَلْرُ. كُجَلْمَاكُ) кәчәлүр, кәчәлмәк).

كُجَالْدِي күчәлді — куч күрсатилди, зүрлик қилинди. كُجَالْدِي آر تَفَارِي әр таварі күчәлді — кишининг молига ва бошқа нарсасига зүрлик қилинди¹³². (كُجَالْمَاكُ. كُجَالْرُ. كُجَالْمَاكُ) күчәлүр, күчәлмәк).

كُذَلْدِي кәзиді — кийилди. تُونُ كُذَلْدِي тон кәзиді — тун кийилди. Бошқа нарсанинг кийилишига ҳам бу сүз қўлланади. (كُذَلْمَاكُ. كُذَالْرُ. كُذَلْمَاكُ) кәзәлүр — кәзәлмәк).

كُزَلْدِي кәрилді — керилди, эснади, керишди. آر كُزَلْدِي әр кәрилді — киши эснади, керишди.

كُزَلْدِي кәрилді — кенгайтирилди, чүзилди. اَرْقُ كُزَلْدِي уруқ кәрилді — арқон ва бошқа нарса, масалан, пишган тери ва хом тери каби нарсалар чүзилди. (كُزَلْمَاكُ. كُزَلْرُ. كُزَلْمَاكُ) кәрилүр, кәрилмәк).

كُزَلْدِي көрүлді — қаралди. نَانِكُ كُزَلْدِي көрүлді нәң — нарсага қаралди. (كُزَلْمَاكُ. كُزَلْرُ. كُزَلْمَاكُ) көрүлүр, көрүлмәк).

¹³² Басим Аталай бу сүзни Броккельман бир ерда күчәлді оғини узатди, яна бир ерда көчәлді тарзида әзиб янглиш қилгани ҳақида изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 136-бет).

к^ір^іл^ді — кирилди. اَکْکَا кір^іл^ді —
уйга кирилди. Бошқаси ҳам шундай. (к^ір^іл^мәк).
к^ір^іл^үр, к^ір^іл^мәк).

к^әс^іл^ді — кесилди. کَکْکِ نәң —
нарса кесилди. (к^әс^іл^мәк). к^әс^іл^үр, к^әс^іл^мәк).

к^өс^үл^ді — узатди, ч^үзди. اَرَّ اَذَقَّ әр азақ
к^өс^үл^ді¹³⁸ — одам оёқ узатди. يَغْرَقْنَدَا اَرْتَقَّ اَذَقَّ كُسْلَسَا
одам оёғини к^үр^пасидан ортиқ узатса, оёғи уви-
шади, совуқ қотади. Бу мақолни одам үз ҳадди-
дан ошмасликка ундалиб айтилади. (к^үс^үл^мәк).
к^үс^үл^үр, к^үс^үл^мәк).

к^әв^іл^ді — б^ұшашди. اَرَّ كُوچِي әр к^үчи к^ә-
в^іл^ді — одамнинг қуввати заифлашди. Шеърда
шундай келган:

تَكْرًا اَقْبَ اَكْرَلِمُ اَتْنِ تَشْبُ يُكْرَلِمُ
اَرَسَلْنِ لِيُو كُكْرَلِمُ كُوچِي اَنْنِ¹³⁸ كَفْلَسُونُ

¹³⁸ Бу иборанинг охирида бир оз аниқсизлик бор. Мажхул феъл аниқ
феъл ҳолида изоҳланган.

¹³⁴ Бу с^ўзда ўрин келишиги қўшимчаси دا -да يَغْرَقْنَدَا чиқиш келишиги
қўшимчаси دن -дан يَغْرَقْنَدَنْ мазмунида қўлланган.

¹³⁵ Бу парчадаги اَنْنِ с^ўзининг ёзилишида жузъий хато бор, асли, اَنْنِ
бўлиши керак эди. Маҳмуд Кошгарийнинг иборасига кўра, اَنْنِ бўлиши ке-
рак. Аммо قوتَه منه деб берилган, яъни у ҳаракатларимиздан душ-
ман кучи заифлашсин, демакдир.

Тәгрә аwіб огрәлим
 Аттін түшүб жүгрәлим*
 Арсланлају көкрәлим
 Күчи анін кәwилсүн.

Ёв атрофини ўрайлик, отдан тушиб қаттиқ ҳамла қилайлик, арслонларча бўкирайлик, душман кучи шундан бўшашсин.

манїлдї — ботирилди, сурилди. *آتماك سركاكا منلدى*
 ۆтмәк сїркәгә манїлдї — нонни сїркага ботирилди, сурилди. Бошқаси ҳам шундай. *(منلماق. منلر. مانل-لур, مانلماق)*.

мўнәлдї — арайиши олинди. *تون منلدى* тон мўнәлдї — тўннинг атрофи, ортиқча жойлари қирқиб олинди, арайиши олинди. *(منلماكت. منلر. مۇنايۇر, مۇنәймәк)*.

мўнүлдї — минилди, *ات منلدى* ат мўнүлдї — от

*Югурмак сўзи XI асрда от, одамларнинг чопиши, чопиб юриши маъносидагина қўлланган. Навойида шу маъно билан бирга сўзнинг истеъмол доираси кенгайган:

Югурди хийлагар девоналардек

Йиқилган шамъ уза парвоналардек.

Келди ёдинг қўнглима ашким *югурди* ҳар тараф

Тифага одат эрур келганда меҳмон ўйнамоқ.

Ҳозирги ўзбек тилида бу сўз яна бир қанча қўшимча маънолар ҳам англатади. Сурмоқ маъносида: устидан тилла суви югиртирилган, тиришмоқ маъносида: югурган етар (мақол). Тиришган киши мақсадига етади. Пайдо бўлмоқ: Ҳайтовир унинг юзларига қон *югириб* қолибди каби.

минилди. Бошқаси ҳам шундай. (مَنْلُرُ. مَنَّلمَاكُ) мў-
нўлўр, мўнўймăк).

Қоида: Бу бўлим ل -л ҳарфига асосланган. ل -л
ҳарфи уч хил вазифада қўлланади. Биринчи, икки
ҳарфли феълга ل ҳарфи қўшилиб, уч ҳарфли
сўз ясалади; ل ҳарфи мажҳул феъл белгиси
функциясини бажаради. Чунончи, يا قَوْلْدِي ە қу-
рулди — камон қурулди. اَرُّ اَرُّلْدِي ەر урулди — одам
урилди. Бу феълларнинг асли قَوْلْدِي қурди, اَرُّ اَرُّلْدِي
дир. Бу бўлим -л га асослангандир. Иккинчи,
ўтимсиз феълдан тузилган мажҳул феъл бў-
лади. Бу ҳолат араб тили қоидасидан чет-
дадир (унда бу ҳолат йўқ). Чунончи, اَلْ
كُرُّلْدِي نَانَكُ ол нăң кўрўлди¹⁸⁶ — у нарса
кўрилди. اَلْ يِيْرَكَا بَرُّلْدِي ол йăргă барїл-
ди — у жойга борилди. Баъзан бу ҳарф
ўзидан сўнгги ҳарфга мослашади¹⁸⁷. Чунончи,
اَرُّ اَرُّلْدِي ەر битик битинди — хат ёзилди.

¹⁸⁶ Басим Аталай كُرُّلْدِي кўрўлди феъли бу ерда ўринсиз берилганини, чунки
бу бўлим ўтимсиз феъллар бўлими эканини, كُرُّمَاكُ кўрмăк ўтимли феъл
екани ҳақида изоҳ берган (қ. II том, 139-бет).

¹⁸⁷ Басим Аталай бу ерда М. Кошғарийнинг ҳарф мослашишига берган
мисоли мослашишга эмас, алмашинишга мисол эканини кўрсатган (қ. II том,
139-бет). Ҳозирги тилшунослик термини билан айтилганда бу ҳодиса ҳарф орт-
тириш, ҳарф тушириш ҳодисаси дейилади.

itindі¹³⁸ — одам сустанди. Бу феълнинг **اتدی**
itidі — итилди шакли ҳам бор.

Учинчи, бу мазмунлардан ташқари, мустақил
феъл бўлади. **تردی** oluk тіріді — ўлик тирил-
ди. **سوت سغدی** сўт соғулді — сут соғилди. **سوف**
سزدی суw сўзүді — сув сузилди, тинитилди каби.

تېندم та пін дїм — бўйсундим. **من تنكرىكا تېندم** мән тәң-
рігә тапіндїм — мен худога бўйсундим, унинг буй-
руқларига итоат қилдим **ال بگكا تېندی** ол бәккә
тапіндї — у бекка бўйсунди.

اگرن انک بلیکن کندا انکار بارو
قتقلین تېغل قذغل کفر نارو

Әгрән әнїң билігін
кўндә әңар бару*

¹³⁸ Басим Аталай бу боб учун берилган бу мисол ўтимсиз эмас, ўтимли эканини, мисолнинг эса янглиш эканини кўрсатган (қ. „Девону луғотит турк“, II том, 139-бет).

* Бу ерда *бору* сўзига Маҳмуд Кошғарий буйруқ маъносини бериб изоҳлаган. Ҳолбуки, кўп ерларда бу сўз буйруғини М. К. *бор* деб кўрсатган эди. Лекин бу ерда фарқли қўлланиш сабаби ҳақида ҳеч қандай изоҳ бермаган.

Буйруқ охирига у унлисини орттириб қўллаш Навоий асарларида ҳам учрайди:

Эй сабо, овора кўнглум истаю ҳар ён *бору*
Водию, тоғу биёбонларни бир - бир *ахтару*.

қутқіліқін тапінгіл*

қозғіл кўwāz нару

Ўғлига насиҳат қилиб айтилади: Агар билимдон одамга йўлиқсанг, ҳар кун унга бор, яхши муомала билан унинг илму ҳикматларини ўрган. Такаббурликни ташла. (تَبْنُورُ. تَبْنِمَاقُ) тапінур, тапінмақ).

تَبْنُدِي

тэпінді — тепинди. اَرَاتِنُ تَبْنُدِي

ди — одам отини оёғи билан тепди. Ҳар нарсани ҳам оёғи билан уришга, ҳаракатлантиришга бу

сўз қўлланади. (تَبْنِمَاكُ. تَبْنُورُ) тэпінўр, тэпінмāk).

„Хазойнул-маони“нинг IV да бутун бир ғазалда (509) буйруқ охирига у орттириб берилган. Эҳтимол бунинг сўз маъносини кучлатув каби бирор функцияси бордир. Ҳар ҳолда, бу масала тилшунослар диққатига сазовордир.

* Бу мисраълардаги „ғил“ ҳақида Маҳмуд Кошғарий шу томнинг 49—50-бетларда буйруқ охирига *ғил*, *гил* қўшимчаларини қўшиш кўпчилик туркий қабила-лар тилида ги қатъий қоида эканини кўрсатган. Лекин М. Кошғарий ўз изоҳида, биринчидан, қабилаларни аниқ кўрсатмаган; иккинчидан, бу қўшимчанинг семантик функциясини қайд қилмаган. Шунга қарамай, Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳи бир неча жиҳатдан муҳимдир:

1-бу хусусият ўша замонлардаёқ, тилда бор хусусият эканини чуқур тилшунос кўзи билан пайқай олган. Уни биринчи марта қайд қилган.

Ҳақиқатда бу қўшимчанинг у давр тилидаёқ бўлиши, бўлишсиз буйруқлар охирига қўшилиши оммавий тусга кирган эди.

2-Маҳмуд Кошғарий изоҳидан бу хусусият диалектал ҳолат экани маълум бўлади. Тил тарихи устида ишловчилар, айниқса у даврдаги айрим қабила тиллари устида ишловчиларга бу ҳодисани конкрет қандай сўзларда қўлланганини ҳисобга олиш, тизма ёки насрий асарларда қўлланиш масалаларини текшириш, бир тарафдан, бу қўшимчанинг функциясини очиб берса, иккинчидан, у текстларнинг қайси қабилага тааллуқли эканини очишга ҳам хизмаг қилади.

3 Маҳмуд Кошғарийнинг бу қўшимча ҳақидаги изоҳининг аҳамиятини Мелиоранский асаридаги маълумотлар пухта исботлайди. Унда айтилишича, бу

بِتْنَدِي бiтiндi — ар бiгк битiк бiтiндi — киши ўзини китоб — хат ёзаётгандай кўрсатди. Шунингдек, бировдан ёрдам олмай, ёлғиз ўзи китоб ёзса ҳам битiндi дейилади. (بِتْنَمَاكُ. битiнур, битiнмәк).

بُتْنَدِي бутандi — буталди بُتْنَدِي بُتْنَدِي 11гач бутандi — дарахт шохлари кесилди. Одам ёғочни бутаётгандай, кесаётгандай кўринса ҳам, шундай дейилади. (بُتْنَمَاكُ. бутанур, бутанмақ),

بِجْنَدِي бiчiндi — ар ازُنْكَ اَتْ بِجْنَدِي ёр дзўңдә ёт бiчiндi — одам ўзини гўшт кесаётгандай қилиб кўрсатди. Ёлғиз ўзи бу ишни бажаришига ҳам шу сўз қўлланади. (بِجْنَمَاكُ. бiчiнур, бiчiнмақ).

қўшимчанинг қайси ўринда ғил, қайси ўринда гил тарзида қўлланиши билан Тухфатул мулук تخفته الملوك автори ҳам қизиққан экан. Чунончи:

قال صاحب كتاب تخفته للملوك سألته علماء الترك لم خصوا موصفاً باللام من اللام و الغين و اللام [فى آخره و موصفاً بالكاف و اللام فلم يجيبوا بى]

(к. П. М. Мелиоранский, Араб филолог о турецком языке, 40-бет).

Таржимаси: „Тухфатул мулук“ китобининг автори айтади: Буйруқ охирига қаерда ғил, қаерда гил орттириш нега қатъийлаштирилган эмас деб туркшунос олимлардан сўраган эдим, улар бирор нарса деб жавоб бермадилар. Демак, бу хусусиятни сўнгги давр тилшунос олимлари ҳам аниқлай олмаганлар. Қолбуки, Маҳмуд Кошғарий XI асрдаёқ бу қўшимчанинг тилдаги мавқеини, унинг имло ва талаффузига доир қондани аниқлаб берган.

Сўнгги даврларда ҳам бу қўшимча тилда барқарордир, балки мустаҳкамланган, кенгайгандир. Бизнингча, бу қўшимча: 1-буйруқнинг маъносини баъзан кучлатади ёки орзу ва хоҳишни билдиради. 2- икки ҳарfli буйруқларда муттасил қўлланади. 3- тез-тез қўлланган ўринларда, бир жумлада икки марта такрорланган жойларда стилистик оҳангдорлик функциясини бажаради.

بُرُنْدِي بُрўнді — اُرَاغْتُ يَغْرَقَانُ урағут жуғурқан
бўрўнді — хотин устки тўнни кийди, бурканиб ол-
ди, ёпинди. Бошқаси ҳам шундай. (بُرُنْمَاكُ. بُرُنُوْرُ.
بُرُنُوْرُ, بُرُنُوْمَاكُ).

بَارِيْنْدِي барінді — اُرَاغْتُنْ قَانُ بُرُنْدِي уроғуттін қан барін-
ді — хотин томири қондан бұшалди, у ҳайз қони
чиқадиган томирдир. (بَارِيْنْمَاكُ. بَارِيْنُوْرُ. барі-
нур, барі-
нмақ).

بَارِيْنْدِي барінді — اَلْ اَفْكَا بُرُنْدِي ол эwгā барінді — у
уйга бораётгандай кўринди. Бошқаси ҳам шундай.
(بَارِيْنْمَاكُ. بَارِيْنُوْرُ. барі-
нур, барі-
нмақ). Бу хил феъллар
تَفَاعُلُ маъносида қўлланади. Бу, киши ҳақиқатда
ишламаган нарсасини ишлагандек қилиб кўрсатиш-
дир. Чунончи, تَصَامَّ الرَّجُلُ وَتَمَاوَتْ одам ўзини га-
рангдай кўрсатди, гарангликка солди ва ўзини
ўлгандай қилиб кўрсатди.

بَزَنْدِي бэзәнді: اُرَاغْتُ بَزَنْدِي урағут бэзәнді — хотин ясан-
ди, اَفْ بَزَنْدِي эw бэзәнді — уй кўркамланди, бе-
залди. ن خарфи ل харфи ўрнига алмашгандир.
(بَزَنْدِي. بَزَنْدِي. бэзәнур, бэзәнмәк).

بَسِيْنْدِي басінді — куч кўрсатди. اَلْ اَرْكُ بَسِيْنْدِي ол эриг
басінді — у, у кишини заиф ҳисоблади, унга куч
кўрсатди, қахр килди. (بَسِيْنْمَاكُ. بَسِيْنُوْرُ. басі-
нур, ба-
сінмақ).

بوشاندی бошанді — قوي بوشندی қой бошанді — қўй бой-
лиғидан, қозигидан бўшалди. Қўй таппилаб бўшал-
ди. (بوشانور. بوشانماق) бошанур, бошанмақ).

بوشاندی бошанді — бўшалди. تۇغۇن بوشاندی тўғун бошан-
ді — тугун бўшалди, ечилди. (بوشانور. بوشانماق) бо-
шанур, бошанмақ).

بوشاندی бошанді — бўшалди, талоқ қилинди. اراغت بوشاندی урағут бошанді — хотин талоқ қилинди, арғучадир.
Бу мўътабар эмас (بوشانور. بوشانماق) бошанур, бо-
шанмақ).

بوغۇندى боғунді — бўғилди, боғланди. ات بوغۇندى ат бо-
ғунді — от бўғилди, бўғилиб ўлди. Бошқаси ҳам
шундай. (بوغۇنور. بوغۇنماق) боғунур, боғунмақ).

باقىنگىل бақінгіл — кут, кўзла. ايش كىدىنكا بقىنگىل иш
кэдіңа бақінгіл — ишнинг охирини кўзла, шунга қа-
раб ҳаракат қил. (باقىنور. بقىنماق) бақінур, бақінмақ).

بۇقۇندى буқунді¹³⁹ — боғлади. ار اذاقىن بۇقۇندى эр азақін
буқунді — одам ёйиқ оёғини буклади, йиғди. (بۇقۇنور)
букунур, букунмақ).

تەكىندى тэкінді¹⁴⁰ — етишишга эришди. Хоқон ва амир-

¹³⁹ Бу сўзнинг босма нусхада қандай ўқилиши аниқланиб кўрсатилмаган ва бу ҳақда бир аниқсизлик белгиси кўйилган, сўз мазмунига кўра II томнинг 105-бетига берилган *буқунди* сўзи билан бир хилдир.

¹⁴⁰ Ҳозирги тилда шу маънода *муяссар бўлди* сўзи ишлатилади.

ларга бировнинг келганини билдирганда чигилларда **أَلْ تَكُنْدِي** ол тәгинді дейилади. Яъни, ҳозир бўлди, зиёратларига етишди, демакдир. Кетса ҳам шундай дейдилар. Ўғузлар бу сўзни ёқтирмайдилар. (**تَكْنُورُ. تَكْنِمَاكُ** тәкинӯр, тәкинмәк).

تُغُونْدِي тугунди — бир ўзи тугди. **أَلْ تَكُونُ تَكُنْدِي** ол тугун тугунди — у бир ўзи тугун тугди. Ўзини тугун туккандай кўрсатишга ҳам бу сўз қўлланади. (**تُغُونُورُ. تَكْنُورُ. تَكْنِمَاكُ** тугунӯр, тугунмак):

بُلْنُدِي булунди — топилди. **بِتْكُ بُلْنُدِي** битүк булунди¹⁴¹ — йўқолган нарса топилди, бошқаси ҳам шундай. (**بُلْنُورُ. بُلْنِمَاقُ** булунур, булунмақ).

بِلْنِدِي билинди — билди. **أَرْ ايش بِلْنِدِي** эр ишн билинди — одам ишини билди, тушунди. (**بِلْنُورُ. بِلْنِمَاكُ** билнӯр, билнмәк). **أَرْ يازقن بِلْنِدِي** эр язуқн билинди — эр гуноҳини билди, иқрор бўлди.

تُتْنُدِي тутунди — тутилди. **كُونُ تُتْنُدِي** кун тутунди — кун тутилди.

تُتْنُدِي тутунди — тутилди. **أَيُّ تُتْنُدِي** ай тутунди — ой ту-

¹⁴¹ Босма нусхада **بِتْكُ** битүк тарзидадир. Мазмунига кўра, **بِتْكُ** битүк бўлиши керак эди. Басим Аталай нусхасида аниқ **بِتْكُ** дир.

тилди **بُكْ مَنِ اَغْلُ تَتْنَدِي** бѳг мѳні оғул тутундї —
бек мени ўғил қилди, ўғилликка олди. Бошқаси
хам шундай.

تَتْنَدِي тутундї — тутди. **اَرَكِيكُ تَتْنَدِي** 3р кѳјік тутун-
дї — одам бир ўзи бошқаларнинг 3рдамисиз, кийик
тутти. Шунга ўхшаш, ҳар бир нарсани олишда ва
ушлашда киши 3лғиз бир ўзи бўлса хам, шундай
дейилади.

تَتْنَدِي тутундї — тутади. **اوتُ تَتْنَدِي** от тутундї — ўт
ѳнди (**تَتْنَمَاقُ** туннур, тутунмақ). шу пар-
чада келган:

اَذِكُ اُتِي تَتْنَبُ اَبَا يَرِكُ قَغْرَلُرُ

Ўзїк отї тутунуб 3пка јўр3к қағрулур*

Севгини таърифлаб айтади: Қачон севги ўти ѳнса
ундан юрак, ўпка ва унинг атрофидаги аъзолар
куйиб қоврилади.

* Қоврилмоқ сўзи „Девон“да бир неча ерда учрайди. Ҳар ерда Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг икки хил талаффузи борлигини, яъни юмшоқ w билан қоврилмоқ, ѳки f билан қоғрулмоқ вариантларини кўрсатади (қаранг: II т. Арабча нусхада 114, 67, 173, I т. 409-бетлар. Ўзбекча таржимада II т. 147, 205, 85-бетлар, I т. 457-бетлар.).

Шу билан бирга бу сўзнинг ѳзилиши хам Истамбул нусхасида икки шаклда **قَغْرَلِمَاقُ** қағрулмоқ ва **قَغْرَلِمَاقُ** қоғрулмоқ шаклларида берилган (қаранг: II т. 114, 67-бетлар).

Бу сўз бизга хам икки вариантда қовирмоч ва қсғурмоч тарзида етиб келган. Навойида **قَوْرِمَاقُ**—қавирмоч тарзида учрайди:

Хирман ерида тазарву дуррож,
Ер тобасидин териб қавирмач.

تۇتۇندى تۇтундї — тутинди. اَلْ اَفْرَتَا تَتْنَدِي ол аwurfта тундї — у доя олди.

تۇتۇندى تۇтундї — тутинди. اَلْ مَنِي اَتَكْجِي تَتْنَدِي ол мѣни ѳтүкчи тутундї — у мени шоғға воситачиликка олди.

Бунинг масдар формаси юқоридагичадир.

تَتْنَدِي тѣтіндї — хезланди, қарши қўзғолди. اَلْ اَنَكْرُ ол аңар

тетнди ол аңар тѣтіндї — у унга хезланди, қарши турди, тик қаради. اَنَكْرُ يُوْزِنَكَا تَتْنُوْ بَقْسَا بِلْمَاسْ

Анїң јүзицä тѣтінү бақса болмас — унинг юзига (чиройлилигидан) киши тикилиб боқолмайди, деганда ҳам шу маъно бор. (تَتْنُوْرُ تَتْنِمَاكْ), тѣтінур, тѣтінмак),

تَدْنَدِي тодундї: اَرُ تَدْنَدِي эр тодундї — эр тўйинди, киши ўзини тўйгандай кўрсатди, тўйинса ҳам шундай дейилади. (تَدْنُوْرُ تَدْنِمَاقْ) тодунур, тодунмақ).

تَدْنَدِي тїзіндї — тийилди. اَرُ اِشْتِنُ تَدْنَدِي эр іштін тїзіндї — одам ишдан тийинди. (تَدْنُوْرُ تَدْنِمَاقْ) тїзінур, тїзінмақ).

تَرْنَدِي таріндї — таради. اَلْ سَجِنُ تَرْنَدِي ол сачін тарін-

Таржамаси; Каклик ва булдуруқ қушлари хирмондан ер иссиғида қовурилиб қолган донларни териб ейишар эди. Бу ерда Навоий каклик томоғидаги холни ҳам кўрсатмоқчи.

Шу ҳам муҳимки, бу сўз XI асрда бугдой, тариқ ва одамга нисбатан қўлланган бўлса, ҳозирги ўзбек тилида ҳам шу ҳолат сақланган.

дї — у бировнинг ёрдамисиз сочини таради. (تَرَانُ) таранур, таранмақ).

تَرَنْدِي тарандї: اَر تَرِغُ таріғ тарандї¹⁴² — киши ўзини экин экаётгандай қилиб кўрсатди. Бировнинг ёрдамисиз ёлғиз ўзи экса ҳам бу сўз қўлланади. (تَرَنْمَاقُ тарїнур, тарїнмақ).

بُشْتِي تَرَنْدِي пуштї тарундї — хафаланди, сиқилди. اَر ایشْتَا ӊр ішта пуштї тарундї¹⁴³ — киши ишда хафа бўлди ва дили сиқилди. (تَرَنْمَاقُ тарунур, тарунмақ).

تُرُنْدِي турундї — хезланди. اَلْ مَنكَا اْتُرُو تَرَنْدِي ол мӊнӊ утру турундї — у менга қарши турди, хезланди. Шу каби бир-бирига юзма-юз турса ва қаршилашса ҳам шундай дейилади. (تُرُونْرُ تَرَنْمَاقُ турунур, турунмақ).

تُرُنْدِي тўрундї — ўради, اَر اَوْزُ بَتَكْنُ تَرَنْدِي ӊр ӊз бї-

¹⁴² Бу сўз Басим Аталай изоҳига кўра, биринчи гапда تَرَنْدِي тарандї иккинчи гапда تَرَنْدِي тарїндї шаклида берилган экан. Ҳақиқатан қўлэзмада шундайдир. (қ. Д. л. т. II, 1, 115-бет).

¹⁴³ Пуштї тӊріндї birlikда *сиқилмоқ*, *хафа бўлмоқ* мазмунларида қўлланувчи идеоматик таъбирдир.

тігін түрүнді — у киши хатини бир ўзи ўради.

‘(تُرْنَمَکْ) تُرْنُورُ турунур, турунмак).

تُرْنَدِي тирәнді — тийинди. اَر ايشِن تَرْنَدِي Әр іштін тирәнді — киши ишдан тийинди, ман қилинди. Тийилган, ман қилинган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланади. اَل تَامَقَا تَرْنَدِي. ол тамқа тирәнді — у деворга, бошқага суянди. (تُرْنَمَکْ) تِرَانُورُ тирәнүр, тирәнмәк).

تُرْنَدِي тәринді — اَل اوزنكا يَمِش تَرْنَدِي ол озица жәмiш тәринді — у ўзи учун ўзи мөва терди. Ёлғиз ўзи бошқа нарсани теришига ҳам бу сўз қўлланади. (تُرْنَمَکْ) تَرْنُورُ тәринүр, тәринмак).

تُرْنَدِي турунді — ўйноқлади. اَت تَرْنَدِي ат турунді — от ўйноқлади. Бошқаси ҳам шундай. (تُرْنَمَکْ) تُوْرُوْرُ турунур, турунмақ).

تُرْنَدِي турунді — турди. اَر ايشتا تَرْنَدِي Әр iшта турунді — одам ишда турди. (تُرْنَمَکْ) تُوْرُوْرُ турунур, турунмақ).

تُرْنَدِي тазинді — қочаётгандек кўринди. اَل تَرْنَدِي ол тазинді — у ўзини қочаётгандек кўрсатди. У қочаётгандек кўринди. (تُرْنَمَکْ) تَرْنُورُ тазинур, тазинмак).

تُرْنَدِي тизинді — тақди. اُرَاغْت يَنْجُوْسِن تَرْنَدِي урағут jin-

Ўсін тізінді — хотин марваридини тақди, тизди,
(تَزْنَامَكُ تیزнур, тізнмәк).

تُشْنَدِي тушанди — чалишди. اَرْ اَذَاقِي تُشْنَدِي әр азақи тушанди — кишининг оёқлари қўрқувдан ўралишди. Мақолда шундай келган:

اَرْسَلَنْ كَكْرَسَا اَتْ اَذَاقِي تُشَالِرْ

Арслан көкрәсә ат азақи тушалір — арслон бўкирса, отнинг оёқлари чалишади, ўралишади, тушовланади. Бу мақол ўзидан кучли киши билан қаршилашиб, яқинига борганда титраб, орқасига қайтиш маъносида қўлланади. (تُشَانِرْ تُشْنَمَاقُ тушанур, тушанмақ).

تُشْنَدِي тўшәнди — тўшади, ўрин солди. اَلْ اَوْزِنَاكَا تُشْكُ اَلْ اَوْزِنَاكَا تُشْكُ ол өзінә тўшәк тўшәнди — у ўзи учун тўшади, ўрин солди. (تُشَانِرْ تُشْنَمَاقُ тўшәнур, тўшәнмәк).

تُشْنَدِي тәвинди: اَتْنَدِي اَتْنَدِي اَلْ اَلْ كَنْ әр әлгін ўвүнди тәвинди — киши бир ишга уялиш ва пушаймонликдан қўлини юзига тутди. (تُشَانِرْ تُشْنَمَاقُ тәвинур, тәвинмәк).

تُشْنَدِي тоқинди — гавдаси билан урилди. اَرْ تَامَقَا تُشْنَدِي әр тамқа тақинди — одам деворга гавдаси билан урилди. اَرْ تُشْنَدِي әр тоқинди — одам урилди, тўқинишди (ўғузча).

تَقْنَدِي toқінді — занг босди. قَلِجْ تَقْنَدِي қиліч тоқінді — қилични занг босди, қилич занглади.

تَقْنُدِي тоқунді — ўзи учун бўғизлади, сўйди. نَقْمُ تَقْنُدِي тоқум тоқунді — у ўзи учун туя бўғизлади (تَقْنُورُ). تَقْنَمَاقُ тоқунур, тоқунмақ).

تَقْنَدِي тiқiндi — зич, тиқиқ қилиб тиқди. اَر يُونُك تَغَارِقَا тiқiндi — киши қанорға юнгни қаттиқ тепиб тиқди. اَش تَقْنَدِي аш тiқiндi¹⁴⁴ — у зўрлик билан, кўнгли тортмай еди. Бу сўз бировдан аччиқланганда сўзланади. (تَقْنَمَاقُ). تَقْنُورُ тiқiнур, тiқiнмақ)

تَلْنَدِي тiлiндi — тешилди. تَام تَلْنَدِي тiлiндi — девор тешилди. (تَلْنَمَاقُ). تَلْنُورُ тiлiнўр, тiлiнмiк). Шеърда шундай келган:

كُجْنَدِي بِلَاكِمُ يَغُودِي تِيَلَاكِمُ
تَلْنَدِي بِلِيكِمُ تَكْرُبُ اَنْكُرُ جَرْتَلُورُ

Кўчiндi билiгим

җағудi тiлiгим

Тiлiндi билiгим

Тiгрўб ақар җiртiлўр

¹⁴⁴ Ҳозир шу сўзнинг ўзи айнан қўлланмайди. Лекин ошдан тортинган кишига, *тиқиладим* тарзидаги қочириқ сўз шу ўзакдандир.

Билагимга зўр келтирдим, илму фан ҳақида кўп ёзиб, уни чарчатдим. Тилак яқинлашди, илм, ҳикмат чашмаларининг кўзи, эшиги очилганда умр тугаб бормоқда¹⁴⁵.

تَلْنَدِي тилінді — узунасига кесилди. تَرِي تَلْنَدِي тәри-тілінді — тери узунасига кесилди¹⁴⁶, تَلْنُورُ تَلْنَمَاكُ (тілінүр, тілінмәк).

تَمْنَدِي тамінді: اَلْ اَوْزِنْكَا يَافْ تَمْنَدِي ол өзінә яғ тамінді — у ёлғиз ўзи ёғ томизишга тутинди. (تَمْنُورُ. تَمْنَمَاكُ тамінүр, тамінамақ).

جَبْنَدِي чапінді — қамчилади. اَرْ اَتْنُ جَبْنَدِي эр атін чапінді — одам отини қамчилади.

جَبْدِي чапді — чопди, сузди. اَرْ سُوْدَا جَبْدِي эр суwда чапді — эр сувда сузди. Бу сўзнинг جَبْنَدِي чапінді — талаффузи ҳам бор. (جَبْنُورُ. جَبْنَمَاكُ чапінур, чапінмақ).

جَقْنَدِي чақінді: اَرْ اَوْزِنْكَا جَقْمَاكُ جَقْنَدِي эр озиқә чақмақ чақінді — эр ўзини чақмоқ чаққандек кўрсатди. (جَقْنُورُ. جَقْنَمَاكُ чақінур, чақінмақ).

¹⁴⁵ Басим Аталай арабча текстдаги وَتَظَلُّمٌ сўзи ҳақида қўлёзмага кўра, فَظَلْمٌ бўлиши лозим деб қўлёзмада сўнг киритилган тузатишлар ҳақида кенг изоҳ берган (II том, 148-бет).

¹⁴⁶ Бу сўз сарроҳларда ҳозир ҳам худди шу узунасига кесмоқ маъносида қўлланади. Қайиш тилинди каби.

جَكْنَدِي чәкінді — آر بَتِكْ كَا جَكْكَ جَكْنَدِي әр бітіккә чәкік чәкінді — у одам хатга нуқта чекишга тутинди, уринди, киришди. (جَكْنَمَاكْ جَكْنُورُ чәкинур, чәкинмәк).

جَكْنَدِي чәкінді — اَلْ يُوْكُنْ جَكْنَدِي ол јукун чәкінді — у юкини маҳкамлашга, боғлашга бир ўзи тутинди, киришди. (جَكْنَمَاكْ جَكْنُورُ чәкинур, чәкинмәк).

جَلْنَدِي чалінді — ориқлади¹⁴⁷. اَت جَلْنَدِي ат чалінді — ем-хашак ёмонлигидан от ориқлади. سُوْز بَكْ فَلَاقِنْكَ سُوْز بَكْ فَلَاقِنْكَ суз бәг қулақиңа чалінді — сүз бек қулоғига чалинди, эшитилди. Бошқаси ҳам шундай (ўғузча).

جَلْنَدِي чалінді — ташлади, йиқилди. اَر اَوْزُنْ يِرْكَ جَلْنَدِي әр өзін јәргә чалінді — у киши ўзини ерга ташлади. Ерга ташлагандек кўрсатди. (جَلْنَمَاقْ جَلْنُورُ чалінур, чалнмақ).

جَلْنَدِي чіланді — намланди. جَلْنَدِي نَانْگْ чіланді нәң — рутубатдан нарса намланди. اَسْلِي جِلْنَدِي چِلْجَلْنَدِي дир (جِلْنَمَاقْ جِلْنُورُ чіланур, чіланмақ).

جَلْنَدِي чіланді — терлади. اَت جَلْنَدِي — ат чіланді — от терлади.

¹⁴⁷ Ҳозирги тилда *илиниб, чалиниб юрибди, илинди, чалинди* таъбирлардаги *чалинди* сўзи ана шу ўзакдандир. *Зурға юрибди, ориқлаган, мазаси кетган, қийналган* демакдир.

سَبِيْدِي са б і н д і — ип ўтказди. اَشْلارُ يَكْنا سَبِيْدِي эшлар
јігнә са б і н д і — хотин нинага ип ўтказаётгандай
кўрсатди (ҳақиқатда у бу ишни қилмаган эди)
(سَبِيْماقُ. سَبِيْنورُ са б і н у р, са б і н ма қ).

سَاتِيْدِي са т і н д і — сота дигандек кўринди. اَر اَتِن سَاتِيْدِي
эр атін са т і н д і — у киши отини сотаётгандай кўр-
сатди. (سَاتِيْماقُ. سَاتِيْنورُ са т і н у р, са т і н ма қ).

سَاجِيْدِي са а ч і н д і — сочди. اَر اوزنكا سَوْف سَاجِيْدِي эр бəзгə
сув са ч і н д і — у одам ўзига сув сочиш билан шу-
фулланди. (سَاجِيْماقُ. سَاجِيْنورُ са ч і н у р, са ч і н ма қ).

سُجُوْدِي с ў ч ў н д і — ширин туюлди. اَر سوزكا سُجُوْدِي эр сəз-
гə с ў ч ў н д і — киши сўзнинг ширинлигини тотди,
сўзга берилди, ишига қарамади. (سُجُوْماقُ. سُجُوْنورُ
с ў ч і н ў р, с ў ч і н м ə қ). Мақолда шундай келган:
سوزكا سُجُوْسا بِلن بَرِيْر سۆзгə с ў ч ў н с ə булун бар і р —
одам сўзнинг ширинлиги билан лаззатланса, унга
асир бўлиб кетади. Бунинг бир ҳикояси бор. Бу
мақол эшитаётган сўзига қизиқиб, қилаётган иши-
ни ташлайдиган киши тўғрисида айтилади.

سَرِنْدِي са р і н д і — ўради. اَر سۇقلن سَرِنْدِي эр сувліқін

сарінді — одам саллани бошига ўради. **ارَاغْتْ بَرْنَجْگْ**
 урагут бурўнчўк* сарінді — хотин бошини
 ёпинчиқ билан ўради. Умуман бирор нарса ёпи-
 ниш, ўраш, кийинишга ҳам бу сўз қўлланади.
 (сарнмақ. **سَرْنَمَاقْ** сарнур, сарнмақ).

сарінді — ҳисоблади, ўйлади, санади. **اَرَايشْقا**
 ёр ішқа сарінді — одам ўзини мақсадига
 етган киши қаторида санади. (сарнмақ. **سَرْنَمَاقْ** сар-
 нур, сарнмақ).

сўрунді — қашинди. **كيشى اوز يىن سَرْنَدى** кіші өз
 јіјнін сўрунді — одам ўз баданини қашиди. Қат-
 тиқ бир нарсани эзишга ҳам бу сўз қўлланади.
 (сўрунур. **سُرُونُورْ** сўрунмақ).

сўзўнді — тинитди, тозалади. **اَرَاوزُنْكا سُوْفْ سَزُنْدى**
 ёр ёзиқа суw сўзўнді — киши ўзига сув тинитган-
 дай кўрсатди. (сўзўнур. **سَزُونُورْ** сўзўн-
 мақ).

сөзінді — гумон қилди. **اَلْ اَنْكار سِيزْگْ سِيزِنْدى** ол

* Бурунчук сўзи 1-томда пешанавоғ, бошга ўраладиган рўмол маъносида қўлланган эди. Бу ерда бошга ўраладиган ёпинчиқ маъносидадир. Навонйда бу сўз ҳарир рўмол маъносида келган:

Сочида шабнам бурунчук, э кўнгил, эрмас ажаб,

Сунбул узра гар тушар шабнам таажжуб қилмағил.

аңар сәзік әәзінді — у, у одам ҳақида гумон қилди. (сизнмак). *сизнур, сәзінмак*.

сәсінді сәсінді — уришга қасд қилди. *арқан арғали сәсінді*
Әр қулн урғалі сәсінді — одам қулини уришга қасд қилди. От боғини бұшатишга яқинлашса ҳам бу сүз қўлланади. (*сәснур, сәсінмак*).

сүсүнді сүсүнді — ураётгандай кўринди. *арбашн тамқа*
Әр башн тамқа сүсүнді — киши боши билан деворни ураётгандай кўринди. Бошқаси ҳам шундай. (*сүснур, сүсүнмак*).

сағинді сағинді — соғаётгандай кўринди. *арқоин сәғинді*
Әр қојун сағинді — киши қўйни соғаётгандай кўринди. (*сағнур, сағинмак*).

соғунді соғунді — совуқ еди. *ар сәғунді* әр соғунді — одам совуқ еди. Бу гап сийдик ва бошқалардан тозаланишга ҳам қўлланади. (*соғнур, соғунмак*).

сигинді сіғинді: *кәйк трғна сәғинді* кәйк турағқа сіғинді — кийик туроққа, турар жойга — инга (оғилига) сифинди. Бошқа бирига сифинган ҳар нарсага ҳам бу сүз қўлланади. *мән тәңригә сәғинурман*. Мән худога сифинаман, дейиш ҳам шундан дир. (*сәғнур, сәғинмак*).

سَعْنَدِي سәwунди — آر سَعْنَدِي әр сәwүнді — одам севинди,
қувонди. (سَعْنَمَاك سَعْنَوْر. сәwүнүр, сәwүнмәк).

Шеърда шундай келган:

سَعْنَمَكْل يَنْدِ اَكْر اَذْغَر اَنْنِ التَّنْ كَمْشْ بَلْبِنِ اَغِي تَقَارْ

Сәwинмагил јунд өгүр, азғір анін алтун — кўмўш
бөлнәбән ағи тавар — йилқи, наслдор от, айғир ва
нор туялар, шунингдек, олтин-кумуш ва ипакли
кийимлар топганингга суюнма, ўзингга ҳунар ва
санъат орттир.

سَعْنَدِي сағинди — соғинди, ҳисоблади, гумон қилди.
اَلْ مَنَا اَذْكَو سَعْنَدِي ол мәнә эзгү сағинди — у мени
эзгү — яхши соғинди, гумон қилди, синади ва
кўнглида бунди сир тутди. Сўз билан (бирова-би-
ровига) ёрдам берса ҳам шундай дейилади.
(سَعْنَمَاق سَعْنَوْر. сағинур, сағинмақ).

سَعْنَدِي сақинди — сақланди, ҳазар қилди. اَلْ مَنَدَنْ سَعْنَدِي
ол мәндин¹⁴⁸ сақинди¹⁴⁹ — у мендан сақланди. Бу
сўздаги ق ҳарфи олдинги сўздаги ق дан қаттиқ.

¹⁴⁸ Чиқиш келишиги қўшимчаси дан ёки дин тарзида учрайди. Навоий асарларида фақат дан учрайди. Шунинг учун навоийшунослар: Навоийда дин йўқ, Фузулийда дан йўқ, деган хулоса чиқаргандирлар.

¹⁴⁹ Ҳозирги тилда қўлланувчи сақланди сўзи ана шу ўзакдан бўлиб, мазмун ҳам бирдир. Фарқ шундаки, бир л орттирилган варианты бизга етиб келган. Бундай ҳарф орттирилиб, ҳарф туширилиб етиб келган сўзлар мисоли тилимизда тез учрайди.

سُقندى суқундї — ювди. اُرَاغْتِ بَشْنِ سُقندى урағут ба-
шїн суқундї — хотин бошини ювди. Бу уч қаби-
ласининг сүзидир. (سُقنماق. سُقنور. سُقنور. суқунур, су-
қунмақ).

سُقندى сөкүнді — чүкди¹⁵⁰. اَر بَكْكا سُقندى әр бәккә
сөкүнді — у киши бекка тиз чүкди. Бек олдида
(тавозиъ билан) чүккалаб ұтирди. اَل نُونِ سُقندى
ол тонїн сөкүнді — у тўнининг чокларини сўкаётган-
дай кўрсатди. (سُقنماق. سُقنور. سُقنور. сөкүнур, сөкүнмәк).

سَلندى салінді — солинди, тортиб олинди¹⁵¹. يَنْجُو فَلَاقْتِنِ
سَلندى јінјү қулақтін салінді — марварид қулоқдан
чиқариб олинди. Ҳар нарсани тортиб, чиқариб

¹⁵⁰ Фонетик қоидага мувофиқ сөкүнді сўзи бизга чүкди тарзида етиб келган.

¹⁵¹ Солмоқ сўзи у давр тилида бир неча маънода қўлланган бўлса ҳам, бизга фақат бир нарсани қўймоқ маъносигина етиб келган. Ошга ёғ солмоқ, челаққа сув солмоқ ва бошқалар. Шу билан бирга бу сўзда бино қилмоқ, урмоқ каби янги маънолар юзага келган. Бу сўзнинг айириб олмоқ маъноси Навоий асарларида ҳам учрайди. Навоий „Ҳайратул табор“да мастларнинг шарманда кўринишларини тасвир қилар экан, шундай ёзган:

Не топибон бошида дасторини,

Не кўрубон белида динорини.

Қин қолибон йўлда пичоғин солиб,

Кафши доғи бир тушубон бир қолиб.

Маст жуда аянч ҳолда уйига келиб ҳушёрлангач, на бошида салласини топади-ю, на чўнтагида пулини топади. Ҳатто белбоғидаги пичоғини ҳам тортиб олиб, қинини йўлга ташлаб кетганлари маълум бўлади. Кавушининг ҳам бир пойи бор, бир пойи тушган эди.

олишга ҳам бу сўз қўлланади. (سَلْنُورُ. سَلْنِمَاقُ) сал-
лїнур, салїнмақ).

قَبْنَدِي қапінді: اَرُ تَقَارُ قَبْنَدِي әр тавар қапінді — одам
буюмларни шилиб олаётгандай кўринди. قَبْنُورُ.
(قَبْنِمَاقُ қапїнур, қапїнмақ).

قَبْنَدِي қапінді: اَعْلَانُ يَلُ قَبْنَدِي оғлан jāl қапінді — бо-
лага ширинча чиқди (бош яраси) чиқди. قَبْنُورُ.
قَبْنِمَاقُ қапїнур, қапїнмақ).

قَتْنَدِي қатінді — аралаштиргандек кўринди. اَلُ تَلْقَانَا
قَتْنَدِي ол талқанқа jaғ қатінді — у толқонга ёғ
қориштираётгандек кўринди. (قَتْنِمَاقُ) қатї-
нур, қатїнмақ).

قَتْنَدِي қутанді.¹⁵² قَتْنَدِي نَانِكُ қутанді нәң¹⁵³ — қутлан-
ган нарса. (قَتْنِمَاقُ) қатїнур, қатїнмақ).

قَجْنَدِي қачїнді — қочаётгандек кўринди. اَلُ مَنْدُنُ قَجْنَدِي

¹⁵² Босма нусхада сўзнинг ўқилиши ноаниқ қолдирилган, ёнида аниқсиз-
лик белгиси қўйилган. Басим Аталай ёзма нусхада қутанди экани ҳақида изоҳ
берган (II том, 154-бет).

¹⁵³ Бу сўз бундан олдин берилган феълнинг мафъул формасидир. Арабча
изоҳида кичик бир техник янглишлик кетган مَجْلُودًا мајдухан сўзи
мајдудан бўлиб кетган, حَا шакли دَا шаклига ўхшаб қолган.

ол мѣндін¹⁵⁴ қачінді — у мендан қоचाётгандек кў-
ринди. (قَجِنْمَاقْ. قَچِنُور. қачінур, қачінмақ).

قُرُنْدِي қурунді — қурумсоқлик қилди. اَلْ تَقَارِنِكا قُرُنْدِي ол таваріца қурунді — у молига қурумсоқлик, ба-
хиллик қилди. (قُرُنْمَاقْ. قُرِينُور. қурінур, қурінмақ).

قُرُنْدِي қурунді ар ыр қурунді — у киши ювинган-
дан сўнг ўзини қуритди. (قُرُنْمَاقْ. قُرِينُور. қурінур
қурінмақ).

قُرُنْدِي қірінді — пўстини, қобигини ажратаётгандай кў-
ринди. اَلْ نَانِكِنِي قُرُنْدِي ол нәңні қірінді — у бир
нарсанинг қобигини ажратаётгандек кўринди. (قُرِينُور.
قُرُنْمَاقْ қірінур, қірінмақ).

قَزِنْدِي қазінді — қазишга тутунди. اَلْ اَوْزِنِكا قُذُغْ قَزِنْدِي ол озиқа қузуғ қазінді — у ўзига қудуқ қазишга
тутунди. Қудуқ қазиётгандай кўринишга ҳам бу
сўз қўлланади. (قَزِنْمَاقْ. قَزِينُور. қазінур, қазінмақ).

بَزَنْدِي قَزَنْدِي бэзанді, қузанді; اُرَاغْتْ بَزَنْدِي قَزَنْدِي урағут бэ-
занді, қузанді — хотин ўзига оро берди, безанди,
зийнатланди. (قَزِنْمَاقْ. قَزَانُور. қузанур, қузанмақ).

¹⁵⁴ Басим Аталай ёзма нусхада бу сўз міндин шаклида экани ҳақида изоҳ берган (II том, 154-бет).

قَسْنَدِي قісінді — бахиллик қилди. اَر تَقَارُن قَسْنَدِي әр тауарын қісінді — у киши мол-буюмларини. чиқим қилишга қисинди — қурумсоқлик қилди. Киши сийдигини чиқаришда қисишга ҳам бу сўз қўлланади (قَسْنَمَاقُ قісінур, қісінмақ).

قَشْنَدِي қашанді — ات قَشْنَدِي ат қашанді — от ва бошқа хайвонлар сийди. Бу сўз асосан отга хосдир. (قَشْنُورُ қашанур, қашанмақ).

قُلْنَدِي қолунді — سُرَادِي сўради. اَر نَانِك قُلْنَدِي әр нәң қолунді — одам бир нарсани сўради. (قُلْنُورُ қолунур, қолунмақ).

قَلْنَدِي қілінді¹⁵⁵ — қилди. اَر تَكْمَا قَلْنَج قَلْنَدِي әр тәгмә қілінч қілінді — одам ҳар бир ишни ишлади. Ҳаддидан ошмоқ, истаган кишига اَكْش قَلْنَمَا ўғуш қілінма дейиш шундандир — кўп ҳаддингдан ошма демақдир. (قَلْنَمَاقُ қілінур, қілінмақ).

كَجْنَدِي кәчүнді: اَر سَوْف كَجْنَدِي әр суw кәчүнді — одам сувдан кечиb ўтаётгандек кўринди. (كَجْنُورُ кәчүнур, кәчүнмақ).

¹⁵⁵ Мажҳул формада берилган бу феъл мажҳул эмас, қилди маъносидаги маълум шаклдир. Бу феълнинг шу маънида қилди варианты ҳам бор. Демак, бу феъл очилди, очилинди (I том, 216-бет) ва ошинди, ошди (I том, 175-бет)лар каби икки вариантли феъллардандир.

كُجْنَدِي кўчанди — ات كُجْنَدِي — ат кўчанди — от кучан-
ди, от оғир юк кўтаришдан заифланди. اَلْ اَنَكْ
تَفَارِن كُجْنَدِي ол аниң таварин кўчанди — у киши
унинг молига зўравонлик қилди. Олдингиси ўтим-
сиз, буниси ўтимлидир. (كُجَانُورُ. كُجْنَمَاكْ) кўчә-
нўр, кўчәнмәк).

كُجْنَدِي кичинди: اُرَاغْت كُجْنَدِي урағут кичинди — хотин
шўхлик қилди, йўлдан озди. Итоатсизлик маъно-
сидаги كُجْنَمَا кичинмә сўзи шундан олинган. Асли
آت كُجْنَدِي эт кичинди — бадан қашилди ибораси-
даги сўздандир. (كُجْنَمَاكْ. كُجْنُورُ) кичинўр, кичинмәк).

كِرْنَدِي киринди — шўнғиди. اَر سۇدا كِرْنَدِي эр суwда кi-
ринди — одам сувга тушди, чўмилди. اَر اَفْكَا كِرْنَدِي
эр эwгә киринди — одам уйга кираётгандай кўрин-
ди. (كِرْنَمَاكْ. كِرْنُورُ) киринўр, киринмәк).

كُورُنْدِي кўрўнди — йўлиқди, учрашди, кўринди. اَلْ
بَكْ كَا كُورُنْدِي ол бәккә кўрўнди — у бекка учраш-
ди, йўлиқди ва кўринди.

كُورُنْدِي кўрўнди — кўринди, билинди, кўзга маълум бўл-
ди. تَاغ كُورُنْدِي тағ кўрўнди — тоғ кўринди ва зо-
ҳир бўлди. Бошқаси ҳам шундай. Узоқдан қора

дай кучсизланиб чалишди. (كُنْمَاكُ كُنْرُ kuyun-
нур, куйунмак).

كُمْنَدِي كَوْمُونْدِي — бекитилгандек кўринди. اَرْتَقَارُنْ كُمْنَدِي
Эр таварин кўмунди — одам молини бекитаётгандек
кўринди. (كُمْنَاكُ كُمْنُورُ кўмунур, кўмунмак).

Бу фасл бир неча хилдир:

Биринчи, бошқаларнинг ёрдамисиз ишловчининг
бир ўзи ишнинг қилганини англатади. Бу феъл-
нинг асли икки ҳарфлидир. اَلْ اَفْكَا بَرَنْدِي ол эwгә
баринди — у уйга кетмаган бўлса-да, кетаётгандек
кўринди ва اَلْ اَشْ تَتْنَدِي ол аш татинди — у ош
тотингандек кўринди. Аслида ул тотинмагандир.
Бу хил феъллар арабча тафоул бобига ўхшайди.
Чунончи, арабларда تَصَامَّ الرَّجُلُ одам ҳақиқатда
кар бўлмаган бўлмаса-да, кар кўринди, карликка
солди, تَعَاقَلَّ одам ўзи ҳақиқатда ақлли бўлмаган-
ни ҳолда ақлли кўринди демакдир.

Иккинчи, ишда ишловчи ёлғиз ўзи бировнинг
ёрдамисиз ишлаганини билдиради.

اَرُ اَلْمِنْ اَلْنَدِي Эр алмін алінди — қарз берган одам
қарзини бир ўзи ундириб олди.

اَلْ تَرِيغُ تَرَنْدِي ол тарғ таринди — у ўзи учун

феъл шу муштараксизлик маъносини англатади. Бу ҳолда **أَوْزُ** ўз сўзини қўллашга зарурат қолмайди, маъно нуқсонсиз тамом бўлади. Чунончи, оятда **كَأَنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَإِطْفَاءً لِّأَعْيُنِنَا رَوْحُنَا فِيهَا رَاةٌ تُؤْتِي السَّمْعَ وَأُبْصَارَ الْبَشَرِ هُمْ فِيهَا صُمٌّ بُصُرًا يَخْفَىٰ عَنِ الْعَيْنِ** каби, яъни арабчада ҳам бундай ҳолларда нафс — ўз сўзи қўлланмайди. Бу иборада **أَنْ رَأَىٰ تَفْسَهُ اسْتَعْنَىٰ** дейилмай, аксинча нафс сўзи туширилади. Бу „ишнинг охирига қара“ маъносида **أَيْشًا بَقْنًا** Ўшқа бақин дейишимиз, сув ичига шўнғи, ювин маъносида **كِرْنًا سُقْنَا** суwқа кiрiн тарзида қўллашимиз ҳам шу қоидага мосдир. Чунки бу бўлимда **ل**-л билан **ن**-н ҳарфларининг бири ўрнига бири алмашиб тенг келиши бор. Чунончи, **بِتَنكِ بَتْنَدِي** битiк битiлдi — ёки **بِتْنَدِي** битiндi каби ҳар икки вариант ҳам бирдир. Мазмун ҳам бир — китоб ёзилди демакдир. Бу феълларда **ل**-л ҳам, **ن**-н ҳам мажҳул феъл белгисидир. **ل** билан **н** нинг тенг келиши араб тилида ҳам бордир, чунончи, **رَجُلٌ** ибораларида **ل** билан **н** алмашиб келгани каби.

Тўртинчи, юқоридаги мазмунларни ифода қилмай, ўз бошича мустақил, ўзининг аслий маъносида қўлланувчи бир феъл сифатида қўлланади. **تَنْكِرِيكًا تَبْنَدِي** тэвригä тапiндi — худога ибодат қил-

ди. **تَنْكِرِيكَا سِغْنَدِم** тәңригә сiғiндiм — худога сиғиндим каби. Шу маънолар иллатли,¹⁵⁶ ғуннали¹⁵⁷ ва бошқа уч ҳарфли, тўрт ҳарфли феъллар учун ҳам татбиқ этилади.

Қоида: уч ҳарфли келаси замон феъллари икки хилдир. Уларнинг бир хили — ўртаси сукунли феъллардир. Чунончи, **أَل تُون كَازِدِي** ол тон кәзўрди — у тўн кийдирди гапидаги **كَازِدِي** кәзўрди феъли каби. Бу феълнинг келаси замон формаси **كَازِرُو** кәзрўрдир, яъни ўтган замон феълида ҳаракатли талаффуз қилинувчи **ز** -з ҳарфи келаси замон формасида сукунли — ҳаракатсиздир, Яна: **تَنْكِرِيكَا تَبْنَدِي** тәңригә тапiндi — худога ибодат қилди гапидаги **تَبْنَدِي**—тапiндi феълининг келаси замон формаси **تَبْنُور**—тапiнур каби. Бу феълнинг ўтган замон формасида **ب** || п ҳаракатли, келаси замон формасида **ب** сукунлидир.

¹⁵⁶ Феъл ўзагида **а**, **у**, **и** ҳарфларидан бири ёки икkitаси бўлган феълга **معتل** „муътал“ феъллар дейилади. Бу муътал феъллар ҳам яна бир неча хил ном билан аталади. Шу ҳарфлардан бири биринчи ҳарфда келса мисол дейилади, биринчи ҳарф **و** ли бўлса „мисоли воли“. **ي-ي** й—ли бўлса, „мисоли ёйи“ дейилади. У ҳарфлардан бири ўртада бўлса „ажваф“ дейилади. Ўртадаги товуш **و** бўлса „ажвафи воли“, **ي-ي** бўлса „ажвафи ёйи“ дейилади. У ҳарфлардан бири охирада бўлса, „ноқис“ дейилади. Охириги ҳарф **و** бўлса, „ноқиси воли“, **ي-ي** бўлса „ноқиси ёйи“ дейилади. Агар феълда у ҳарфлардан икkitаси бўлса, „лафиф“ дейилади. Улар ёнма-ён келса, „лафифи мақрун“ дейилади. Агар **у** ҳарфлар ёнма-ён келмаса, „лафифи мафруқ“ дейилади.

¹⁵⁷ Таркибида бурун товушлари бор бўлган сўзлар ғуннали дейилади.

Бу феълларнинг бир хили ўтган замон ва келаси замон формаларининг ҳар бири ҳам ўрта ҳарфи ҳаракатли бўлган феъллардир. Чунончи, **أَتَّ** **قُلُقُ تُقُرْدِي** ат қулақ тўшурди — (бирор сезги натижасида) от қулоқларини тиккайтди. Бу феълнинг ўтган замон шаклида **ف** w ҳарфи ҳаракатли бўлганидек, келар замон шакли ҳам (ўша **ف** “ ҳарфи) ҳаракатли **تُقَرَّرُ** — тўшррди. Яна **تَنْكِرِي** **مَنِي كُنَزْدِي** тэңри мәни кўзәзди — худо мени сақлади гапидаги **كُرَزْدِي** кузәзди феълининг келаси замон шаклида -з ҳарфи характерлидир. Бунга асос: исмдан ясалган феълларнинг келаси замон формасининг ўртасидаги ҳарфи, асосан, ҳаракатли бўлади. Чунончи: **تُشَكُّ تَشَكُّ** тәшәк тәшәлдi — ўрин солинди, **تُكُونُ تَكُونُ** тугун тугулди — тугун тугилди, **تَرِغُ سُغْلَدِي** тарiғ сувалдi — тарик суғорилди каби¹⁵⁸.

Туб феълларда келаси замон феълининг ўрта ҳарфи, асосан, сукунли бўлади. **سُوتُ سَغْلَدِي** сут сағлдi — сут соғилди каби. **سَغْلَدِي** сағлдi феълининг келаси замон формаси **سَغْلُرُ** сағлур. **كُونُ سَغْلَدِي**

¹⁵⁸ Масала келаси замон феъли ҳақида борса ҳам, берилган мисолда у форма келтирилмаган.

кўн савулди — кун оғди гапидаги **سَوُّلْدِي** савулди
феъли **سَوَّلُر** савлур тарзида ўрта ҳарфи сукунли-
дир.

Бу бобнинг бўлимлари бошқаларда бўлмайдиган бир қанча мазмунларга эга.

Таркибида **ر**-р ҳарфлари бўлган феъллар уч хилдир. Биринчиси исмдан тузилган феъллардир. Чунончи, **تُون قَزَرْدِي** тон қизарди — тўн ва бошқалар қизил бўлди. Бунинг асли **قَزِيل اَرْدِي** қизил эрди — қизил эди. **ل** билан **э** туширилди. Туб феългина бўлиб қолди. Яна, **تُون قَرَرْدِي** тон қарарди* — тўн қорайди. Бу феълнинг асли **قَرَا اَرْدِي** қара эрди — қорага айланди бўлиб, қора сўзидан ясалган.

Иккинчиси икки ҳарфли [ўтимсиз] феъллардир.

Буларда **ر**-р ҳарфи феълни ўтимли феълга айлантиради.

* Қарормоқ бизда ҳозир қораймоқ тарзида қўлланилади. Навоий асарларида ҳар ерда „Девон“дагича қарармоқ шаклидадир.

Жон нақдин олурға кўз қорартиб (Ҳамса, 134-бет).

Баским ғам ўти танин қарортиб (Ҳамса, 135-бет).

Ёлгон нафос чу урди қорорди ҳам ул нафас. (Фавоидул кибар).

Кузум андоғ қорармиш тийра зуҳд ичраки гар соқий (Фавоидул кибар).

Фитнаки кўзига сурма тортиб,

Жон нақдин олурға кўз қорортиб.

۳ر سۈف كَجْتِي ۳ر суу кэчті — одам суздан ў-
 ди. Бу гапда кэчті сўзи ўтимсиз, ۳ر سۈف كَجْتِي
 ані суздан кэчўрді гапида эса бу феъл ۳ر-р ор-
 тирилиб, ўтимлига айлангандир. Яна: ۳ر كَجْتِي ۳ر
 қачті — одам қочди гапидаги қачті ўтимсиз феъл-
 дир, ۳ر-р қўшилиб, ўтимлига айланди. ۳ر قَجْرَدِي қа-
 чурді — қочирди каби.

Учинчи, ۳ر-р ҳарфи ўзакнинг асосий ҳарфидан
 бўлиб, бу маъноларни англамайди, ўзи шу форма-
 даги мустақил феъл сифатида қўлланади. Чунон-
 чи: ۳ر قَلْرَدِي ۳ر اَنَكُ بَيْنِنُ قَلْرَدِي ۳ر анің бојнін қазірді — унинг
 бўйинини қайирди. ۳ر قَابُ قَلْرَدِي қап қутурді — қоп
 ичига солинган нарсадан бўшади.

Бу бобдаги феълларда ۳ر-з ҳарфи икки хил
 вазифани бажаради: ۳ر-з ҳарфи бир хил феълни
 ўтимлига айлантириш вазифасини бажаради. Чу-
 нончи: ۳ر سۈف تَمَزْدِي ۳ر суу тамузді гапидаги
 ۳ر تَمَزْدِي тамузді каби.

Иккинчи хил феълда ۳ر-з ҳарфи бундай вази-
 фада қўлланмай, ўзакнинг асосий ҳарфи сифатида
 ишлатилади. ۳ر تَبْرَغُ تَبْرَدِي табузғуқ табузді — то-
 мизғини томизди каби.

Таркибида ۳ر ش ҳарфи бор феъллар вазифаси
 ҳақида юқорида айтилган.

۳ر ق-қ, ۳ر ك-к ҳарфли феъллар икки хилдир. Би-
 ринчиси икки ҳарфли феъллардан бўлиб, ۳ر ق، ۳ر ك

-к, -қ қўшилиб, исталмаган ишнинг таъсири остида қолганини, кутилмаган иш бўлгани, енгилганини англатади. Чунончи: **اَرَّ يَغِيْمًا بَسَقْتِي** эр jaғi-қа басiқтi — одамга кечаси ҳужум қилинди, уни душман бости, душманга мағлуб бўлди, демакдир. **اَرَّ اُسُقْتِي** эр усуқтi — чанқади. Одамда чанқоқлик ғалаба қилди. Бу феълларнинг асли **اَسَدِي. اُسُدِي** бусдi, усдидир.

ك-к ҳарfli феълларга мисол: **تُون كِرْكْتِي** тон кiрiктi — тўнда кир ғалаба қилди, тўнни кир босди. **اَرَّ كُنْكْتِي** эр кўнiктi — одамда заифлик ғалаба қилди. Ҳатто шерикларидан орқада қолди. Бу хил феълларнинг яна бир тури бундай мазмунларни англатмай, асл маъносида қўлланади. Чунончи, **اَرَّ اَفْكَ اَشُقْتِي** эр əwғä ашуқтi — одам уйига шошилди. **اَرَّ اَيْشِي جَلْكْتِي** эр IшI jʉlʉkt¹⁵⁹ — одамнинг иши (кўриниши) ёмонлашди.

ل-л, **ن**-н ли феъллар ҳақида юқорида айтилди.

Бу бобларнинг масдари **فَعْلَلَالُ** фаъаллол шаклларида ўрта ҳарфи ҳаракатли бўлади. Чунончи, **يَكُّ كَتْرُمَاكُ** jʉк кётўрмак, **قَجْرُمَاقُ** қачурмақ каби. Булар туб масдарлардир.

¹⁵⁹ **اَيْشِي** сўзи гавдаси, қиёфаси деб изоҳланган. Басим Аталай бу сўз бўлса керак деб тўғри изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 160-бет).

Бир сўзнинг бошқасига боғланиши, (изофа) натижасида юзага келадиган ясама масдар **فعلی** фуълули шаклида — ўрта ҳарфи сукунли шаклда бўлади. Чунончи: **أَنْكَ يَكُ كَثْرَتُكِي كُرُ** анің јук кѳт-ўргі кѳр — унинг јук кўтаришини кўр. **أَنْكَ** **سُوفُ كَجْرُكِي كُرُ** анің суw кѳчрўгі кѳр — унинг сувдан кечиришини кўр каби.

غ -Ғ ва ك -к ҳарфларининг қўлланишини юқорида кўрсатган эдим.

Бу бобнинг буйруғи уч ҳарфлидир. Шунинг учун биз уч ҳарфли деб атадик. **تَنْكْرِيكَا تَبْنُ** тѳң-риғā тап̄н — худога қуллуқ қил, **تَنْكْرِيكَا يَكُنُ** тѳң-риғā јукун — худога сажда қил, **سَرِنُ** сѳрін — чидагин, сабр қил демақдир. Хоҳласанг, бу буйруқларни юқорида кўрсатганимизча, **تَبْنِغُلُ** тап̄нғил, **يُكُنْغِلُ** јукунгил, **سَرِنْغِلُ** сѳрингил — чидагин равишида қўллаш ҳам мумкин.

Бўлишсиз феъллар ҳақида юқорида кўрсатганимизча, ўзак охирига **ل** -ма қўшилиб ясалади: **سَقْنِمَا** сақинма — ўйлама, фикр қилма, **سَؤْنِمَا** сѳўинма — суюнма каби.

Сўзловчи бирлигида **م** -м билан **تَبْنَدِم** тапнџдџм,
 тингловчи бирлигида **نك** -ң билан **تَبْنَدَنَك** тапн-
 дџң, ўзга бирлигида **ي** -и билан **تَبْنَدِي** тапнџдџи шак-
 ли қўлланади. Баъзи арғулар тилида **ك** -г, **غ** -ғ
 га айлантрилади. Чунончи, **تَبْنَدُغ** тапнџдџуғ* — то-
 пиндинг. **سَنَ اَنِي قَجْرُدُغ** сџн анџ қачурдџуғ — сен
 уни қочирдинг каби. Қоида ҳамма феълларга уму-
 мийдир. Бу ерда асос **ك** -г дир. **ك** -г ўрнига
غ -ғ қўллаш тўғри эмас.

Бу бобда ишни ишловчи мазмунини англатув-
 чи шакл ўғузлардан башқалар тилида: **تَبْنَدِجِي** та-
 пнџгџи, **يُكُنْجُوچِي** јукўнџгџи шаклидадир. Бу сўз
 шакли ўғузлар тилида **تَبْنَدِجِي** тапнџдџи, **يُكُنْجِي**
 јукўндџидир. Ишда давомлилик маъносини англа-
 тувчи сифатлар **تَبْنَدِجِي** тапнџдџи, **يُكُنْجَان** јукўнџан-
 лардир.

Бу сифатдошларда **ق** -қ, **ك** -к, **غ** -ғ ҳарфла-
 рининг қўлланиши юқорида кўрсатилган қоида
 асосидадир.

* Бу хусусият Фарғонанинг айрим районларида сақланган;

— *Ишларинг* яхшима Мирзо? деб сўради хон...

Бу жигит *бизнинг* мирзолар орасида ўбод кўринади (А. Қодирий,
 „Меҳробдан чаён“).

Ишни ишлаш орзусида эканини билдирувчи сифат қуйидаги шаклда қўлланади: **تَبَغْسَاقُ آر** табуғ-сақ эр — ишни, хизматни истовчи, севувчи одам. Бу хил сифатдош уч ҳарфли ва ундан ортиқ ҳарфли феълларда жуда оз қўлланади. Лекин қоида умумийдир. Иккидан ортиқ ҳарфли феъллардан бундай сифатдош ясаш учун охирги ҳарф туширилади-да, сифат қўшимчаси қўшилиб тузилади. Чунончи: **تَبْنَدِي** тапінди феълидан бу хил сифат ясаш учун ўзакнинг охирги ҳарфи **ن**-н туширилиб, сўз хизмат маъносидаги ўзак **تَبَغ** табуғ шаклига қайтарилади. Сўнг бу вазифани бажарувчи **سَاقُ** сақ қўшимчаси қўшилиб, юқоридаги сифат ясалади.

Бирор ишни қилишга унинг ҳақи бор эканлигини англатувчи сифатдош **فَعَلَعَلُّ** шаклида қўлланади, яъни икки айн ҳаракатли биринчи ва иккинчи лом ҳарфлари сукунлидир. Чунончи, **بَكُّ يَزُقُّ كَجِرْكُكْ آرَدِي** бэғ јазуқ кэ-чўргўйүк эрди — бекнинг вазифаси гуноҳдан кечиш, кечириш эди. Яна: **أَلْ تَنْكُرِيكَا تَبِنَغْلُقُ آرَدِي** ол тэңригә тапінғулуқ эрди — унинг ҳаққи, вазифаси худога топиниш эди. Бу хил сифатлар қоидаси: ўзакнинг қалин-ингичкалигига кўра, шу ўзак охирига **غُلُقُ** гулуқ ёки **كُنُكُ** кўйүк || -гўйүк қўшимчаларини қўшишдир.

Бу хил сифатларда бир озгина масдар мазмуни ҳам бордир.

Феълнинг ишловчиларидан бири эканини билдириши маъносидаги сифатдош **فَعْلَمَلِي** шаклида икки **ع** ҳарфи сукунли, икки **ل** ҳарфи ҳаракатлидир. Ўзакнинг охирига **غَلِي** **فَلِي**, **كَلِي** **فَلِي** қўшимчалари қўшиб ясалади. Чунончи: **أَلْ تَنْكْرِيكَا تَبْنَعَلِي** **أَلْ** ол тэнригә тапниғли эрди — у худога топинадиганлардан эди. **أَلْ مَنِي سَفْدَنْ كَجْرُكَلِي أَرْدِي** ол мәнни сувдн кҷрүклі эрди — у мани сувдан кечирувчилардан эди. Бу сифатга **أَرْدِي** эрди феъли қўшилиб айтилса, ишловчи у ишнинг бажарганлигидан хабар беради. Агар у сифатдан сўнг **أَلْ** ол ёки **تُرُر** турур қўшилса, у вақт ишловчи шу ишни ишлашни истаса ҳам, ҳали ишламаганини билдиради.

Ишнинг ишланганлигини билдирувчи **مَفْعُول** мафъул формаси ҳамма феълларда бир хилда фарқ қилинмасдан ўзак охирига **مِش** -миш қўшиб ясалади: **كُرْتَمِش نَانِك** кўзәтмиш нәң — сақланган нарса. **قُتْرَمِش قَاب** қутурмиш қап — бўшаган қоп каби. **مِش** миш қўшимчаси ўтимсиз феълларга қўшилса, иш-

нинг ўтганлигидан хабар берувчи сифат ясалади.

سَقَمْتُ كُون سәwilmish кун, пастланган оққан кун,

سَقَمْتُ سَوْف суғулmiş суw — қолган суw каби.

Феълларнинг турланиш усуллари икки ҳарф-
лилар бобида айтиб ўтилди. Пайт исми, жой исми
ҳам юқорида кўрсатилганча у сўзлар охирига
ясовчи қўшимча -лар қўшиш билан ясалади. Ҳеч
бир сўз қоидадан четда қолмайди. Буни яхши ту-
шун. Уч ҳарфлилар битди.

* * *

Тўрт ҳарфлилар бўлими

ل ҳарфи уч хил ҳаракатнинг бири билан ҳаракатли,

ع ҳарфи сукунли فَعَلَّيْ фаълалди

шаклидаги сўзлар

بُرْكَرْدِي буркўрди — буркалди. كۆك بُرْكَرْدِي кўк бур-

кўрди — ҳаво буркалди, булутланди, булут босди.

بُرْكَرْدِي буркўрди — буркиди, устига суw сочди. يَغْجِي

بُرْكَرْدِي سَوْف تُونْقَا juғчи тонқа суw буркўрди — юва-
диган одам ивитиш учун чопонга суw буркиди,

суw қуйди. بُرْكَرْدِي بُرْكَرْدِي بُرْكَرْدِي буркўрди, буркўр-
мәк).

بۆرکۈردى بۆرкүрді: قان بۆرкۈردى қон бۆркүрді — ярадан қон оқди.

بىچتۈردى бiчтурдi — кестирди. آر يىغاج بىچتۈردى әр jġач бiчтурдi — одам ёғоч кестирди. (بىچتۈرۈم. بىچتۈرۈم) бiчтурур, бiчтурмақ).

بارتۈردى бартурдi — боргизди, кеткизди. آل منى افكا بارتۈردى ол мәни әwгә бартурдi — у мени уйга кетказди, жўнатди, юборди. Бошқаси ҳам шундай. (بارتۈرۈم. بارتۈرۈم) бартурур, бартурмақ).

باستۈردى бастурдi — бостирди. بگ اغرىنى بستۈردى бәг оғ-рiнi бастурдi — амир ўғрини оёқ-қўлидан босиб ётқиздирди. Ҳар қандай нарсани кўтарилиб кетишига қўймаслик [учун ҳам бу сўз қўлланади. (باستۈرۈم. باستۈرۈم) бастурур, бастурмақ).

بوغتۈردى боғтурдi — бўғдирди, бўғишга буюрди. آل انى بوغتۈردى ол анi боғтурдi — у уни бўғдирди, бўғишга буюрди. (بوغتۈرۈم. بوغتۈرۈم) боғтурур, боғтурмақ).

بىر قىردى бiркiрдi — пишқирди. ات بىر قىردى ат бiркiрдi — от пишқирди. Бошқаси ҳам шундай. (بىر قىرۈم. بىر قىرۈم) бiркiрар, бiркiрмақ).

بۇر قۇردى бурқурдi: اشلار يوزى بۇر قۇردى әшләр jyzi бур-

қурдї — хотин юзи халтум бўлди, буришди. Терн
буришса ҳам шу сўз қўлланади. (بُرُقْرَارُ. بُرُقْرِمَاقُ)
бурқуар, бурқурмақ),

بَلْكَورْدِي бәлкүрдї — билинди, маълум бўлди, кўринди.
ايش بَلْكَورْدِي иш бәлгүрдї — иш маълум бўлди.
Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шундай: كوز كَلِكِي
كوز кәлгї жазн бәлгүрәр — күзницңг
.بَلْكَورَارُ. يازن кәлгї жазн бәлгүрәр — күзницңг
келиши ёзда маълум бўлади. Олдиндан маълум
бўлган кейин келадиган нарса ҳақида бу мақол
қўлланади. Шеърда шундай келган:

كزَلَب تتر سَفَكْتُ لُكْتُ اَذْرَش كُنِي بَلْكَرَارُ
بَشَلِغ كُزُك يَيْسَمَا يَاشِي اَنِك سَفْرَقَارُ

кәләб тутар сәwүкүк аэриш күни бәлгүрәр
башлғ козүг бајсама¹⁶⁰ јашї анн саврїқар.

Яширин тутилган севги айрилиш куни билиниб
қолади, маълум бўлади. Яралик күзни беркитма,
ёшини тўхтатиб яшириб бўлмайди, ёш ошкора
қилади. (بَلْكَرَارُ. بَلْكَرْمَاقُ) бәлгүрәр, бәлгүрмәк).

تَلْبِرْدِي талпїрдї — талпинди, қанотларини қоқти. قش
تَلْبِرْدِي қуш талпїрдї — қуш икки қанотини қоқди,

¹⁶⁰ Јапсама сўзи босма нухада *ييسما* *бајсама* тарзида берилган, *ييسما*
бўлса керак деб Басим Аталай тўғри изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Аталай тар-
жимаси, II том, 172-бет).

силкитди. ^{оо}تَلْفَر ^{оо}تَلْبِرْدِي талвѳр талпѳрдѳ — урғочи
 каклик силкинди. Ҳар нарсанинг типирлашига ҳам
 бу сўз қўланади. (^{оо}تَلْبِرَار. ^{оо}تَلْبِرْمَاق) талпѳрар, талпѳр-
 мақ).

^{оо}تَغْتَرْدِي туғтурдѳ — туғдирди. ^{оо}تَنْكُرِي ^{оо}اَغْلُ ^{оо}تَغْتَرْدِي тэнкри
 оғул туғтурдѳ — худо хотиндан ўғил туғдирди.
 Асли ^{оо}تَغْتَرْتُرْدِي туғтурттурдѳдир. Бунинг қондаси
 шундай: ўтимли бўлган феълларга **ت**-**т** қўшилиб,
 икки фоилдан ўтимли феъл тузилади. Бир ишга
 буюрувчи бўлади, иккинчиси ишловчи бўлади. Чу-
 нончи: ^{оо}سُوْفُ ^{оо}اَجْرْدِي суw ичўрдѳ — суw ичирди га-
 пидаги ичирдѳ феъли ўзи аввалда ўтимлидир. Бу
 феълга **ت**-**т** орттириб ^{оо}سُوْفُ ^{оо}اَجْتَرْدِي суw ичтўрдѳ
 деганда, биров ичиришга буюрди, иккинчиси ич-
 ди демакдир.

^{оо}بَغْتَرْدِي ол анѳ боғдѳ — у уни бўғди. ^{оо}اَلْ ^{оо}اَنِي ^{оо}بَغْدِي
 боғтурдѳ дейилса, у бировни бўғишга буюрди де-
 макдир. Бу араб тилида феълга алиф ҳарфини
 орттириш йўли билан юзага келади. Чунончи:
^{оо}لَقَطَّ ^{оо}السَّنْبِلِ. ^{оо}وَالْقَطَّةُ ^{оо}غَيْرُهُ. ^{оо}وَتَقَطَّ ^{оо}المَصْحَفَ. ^{оо}وَأَنْقَطَهُ
^{оо}لَقَطَّ ^{оо}اَلْقَطَّ ҳамда ^{оо}تَقَطَّ ^{оо}غَيْرُهُ. ибораларидаги

билан **تَغْتَرُّمَاقُ** феъллари каби мисоли кўпдир. (**تَغْتَرُّ**)
туғтурур, туғтурмақ).

تَقْتَرْدِي тақтурдї — тердирди. **آت سېشقا تَقْتَرْدِي** ət sışqa
тақтурдї — гўшти сихга тердирди. (**تَقْتَرْمَاقُ**)
тақтурур, тақтурмақ).

تَقْتَرْدِي тїқтурдї — тиқтирди. **اُونُغ قَابَقَا تَقْتَرْدِي** unuğ qapqa
қа тїқтурдї — унни қопга тиқдирди. Одам унни
қопга қаттиқ қилиб тиқишга ва боғлашга буюрди.
Бошқаси ҳам шундай. (**تَقْتَرْمَاقُ**) **تَقْتَرُّ** тїқтурур, тїқ-
турмақ).

تَتْرُدِي туттурдї — туттирди, **بَكْ اَغْرِنِي تَتْرُدِي** bəg oğ-
rini туттирди, бег ўғрини тутишга буюрди ва тут-
тирди. (**تَتْرُمَاقُ**) **تَتْرُرُ** туттурур, туттурмақ).

تۆكتۈردۈ тۆктўрдї — тўктирди. **ال سۇف تۆكتۈردۈ** ol suw
тۆктўрдї — сувни тўкишга буюрди. Бошқаси ҳам
шундай. (**تۆكتۈرْمَاقُ**) **تۆكتۈرۈر**, тۆктўрмәк).

تېكتۈردۈ тїктўрдї — тиктирди. **ال تون تېكتۈردۈ** ol ton tik-
тўрдї — у тўн тиктирди, тўн тиктиришга буюрди,
сўнг тўн тикилди. (**تېكتۈرْمَاقُ**) **تېكتۈرۈر**, тїк-
тўрмәк).

تالتۈردۈ талтурдї — толдирди. **آني ارب تالتۈردۈ** anı urub

талтурдї — уни уриб толдирди, чарчатди. Ҳаттоки каловланиб қолаёзди. (تَلْتُرُ. تَلْتُرْمَاق) талтурур, талтурмақ).

تَلْتُرْدِي тәйтүрді — тештирди. أَلْ تَامْ تَلْتُرْدِي ол там тәйтүрді — у том, девор ва бошқани тештирди. Сўнги т-т (.) л-л билан¹⁶¹ алмашгандир. Арабчада ҳам шу хил алмашиниш бор. Чунончи, араб тилида قَدَّرَ عَلَيَّ قَتَرَ عَلَيَّ عِيَالِهِ وَقَدَّرَ дейилганидай, قَدَّرَ عَلَيَّ тарзида ҳам қўлланади. Оятда бир ерда إِذَا مَا ابْتَلَاهُ وَمَنْ قَدَّرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ тарзида, иккинчи ерда إِذَا مَا ابْتَلَاهُ وَمَنْ قَدَّرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ каби د-д ҳарфи т-т ўрнига алмашган бўлса, خَتَرَ وَخَتَلَ ибораларида т-т ҳарфи д-д ўрнига алмашгандир. Бунинг асли غَدَّرَ дир. Бу сўзда уч хил алмашиниш бор. (تَلْتُرُ. تَلْتُرْمَاق) тәйтүрүр, тәйтүрмәк).

تَلْتُرْدِي толтурдї — тўлдирди. أَلْ أَيْقْ تَلْتُرْدِي ол аяқ толтурдї — у косани тўлдирди. Бошқаси ҳам шундай. (تَلْتُرُ. تَلْتُرْمَاق) толтурур, толтурмақ).

تَلْتُرْدِي тилтүрді — тилдирди. أَرْ يَرِنْدَاقْ تَلْتُرْدِي эр [арин-

¹⁶¹ Босма нусхада бу ерда бир аниқсизлик белгиси бор. Ҳақиқатда бу мисоллар -д ни -т га алмашинишини кўрсатувчи мисоллардир. Лекин Маҳмуд Кошғарий бу ҳолни -д ни -л га алмашиниши деб кўрсатган.

дақ тілтурді — одам қайиш тилдирди. Қайиш каби
тилинадиган, чунончи, ошланмаган тери каби нар-
саларни тилдиришга ҳам бу сўз қўлланади. (تلتور) ^{0,0,0}
تلتورۇر, тилтурмақ).

تامтурді — томдирди, томизди. (تامتور) ^{0,0,0}
تامтурді — унинг оғзига
анің ағзіңа суу тамтурді —
сув томдирди, томизди. (تامتور) ^{0,0,0} тамтурур,
тамтурмақ). Бу сўз заиф бир сўзdir.

тамчурді — томчилади. (تامچور) ^{0,0,0} јағмур там-
чурді — ёмғир ва шунинг кабилар томчилади, оз-
оз ёғди. (تامچور) ^{0,0,0} тамчїрар, тамчїрмақ).

тапчурдум — топширдим. (тапчордум) ^{0,0,0,0}
ман оғулнї анасїна тапчурдум — ман ўғилни она-
сига топширдим, унинг қўлига тутқаздим. Бу сўз-
даги ж ҳарфининг асли ш дир. Бошқаси ҳам
шундай. (тапчор) ^{0,0,0,0} тапчурур, тапчурмақ).

толдурді — гавдаси билан урди. (толдорди) ^{0,0,0}
атліғ ані толдурді — отлиқ уни гавдаси билан ур-
ди. Бошқаси ҳам шундай¹⁶².

тілдіурді — тилдирди. (тилдорди) ^{0,0,0} ані пі-

¹⁶² Бу сўзнинг келаси замон ва масдар шакллари берилмаган. Басим Ата-
й, бу шаклни ўзи орттирган ва бу ҳақда изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Аталай
ажимаси, II том, 176-бет).

чәк билә тилдүрди — уни пичоқ билан тилдирди.

(^{0,0,0}تلدرور, ^{0,0,0}تلدرور, ^{0,0,0}تلدرور, ^{0,0,0}تلدرور).

^{0,0,0}بلتردی билтүрди — билдирди. ^{0,0,0}ال منكا ايش بلتردی ол мәңгә иш билтүрди — у менга иш билдирди, үргатди.

(^{0,0,0}بلترور, ^{0,0,0}بلترور, ^{0,0,0}بلترور, ^{0,0,0}بلترور).

^{0,0,0}تامتردی тамтурди — томдирди, ёқтирди. ^{0,0,0}ال اوت تامتردی ол от тамтурди — у ўт томдирди, ўт ёқтирди. Чироқ ёқишга ҳам бу сўз қўлланади. (^{0,0,0}تامدرور, ^{0,0,0}تامدرور, ^{0,0,0}تامدرور, ^{0,0,0}تامدرور) ¹⁶³.

^{0,0,0}تانتردی тантурди — тондирди. ^{0,0,0}ال منكا الين تانتردی ол мәңгә älimin тантурди — у менга олимини, қарзини тондирди. Бошқаси ҳам шундай. (^{0,0,0}тантрор, ^{0,0,0}тантрор, ^{0,0,0}тантрор, ^{0,0,0}тантрор) тантурур, тантурмақ).

^{0,0,0}тиндрди тиндурди — тиндирди, тинчитди. ^{0,0,0}ال منى تيندردی ол мәңи тиндурди — у мени роҳатлантирди, тинчитди. Бу сўз нафас олди маъносидаги ^{0,0,0}тинди тинди сўзидан олингандир.

^{0,0,0}тунтурди: ^{0,0,0}ات انك كوزن تونتردی от анің кәзин тунтурди — үсимлик (дори) унинг кәзини бекитди. Бирор нарсани иккинчисига бекитса ҳам бу сўз қўлланади. (^{0,0,0}тонтрор, ^{0,0,0}тонтрор, ^{0,0,0}тонтрор, ^{0,0,0}тонтрор) тунтурур, тунтурмақ).

¹⁶³ Ўтган замон ^{0,0,0}тамтурди тамтурди шаклида берилгани ҳолда, келаси замон ва масдар формалари ^{0,0,0}тамдурур, ^{0,0,0}тамдурмақ шаклида берилган.

تَدْعُوْرِدِيْ ت о зғурдї — тўйдирди. اَلْ مَنِيْ تَدْعُوْرِدِيْ ол мѣни то зғурдї — у мени тўйдирди. (تَدْعُوْرِمَاقُ то зғурур, то зғурмақ). Мақолда шундай келган: اَفْلَاكٌ تَدْعُوْرَسَا كُوْزِيْ يَلْقَا بَلُوْر. ёwlik то зғурса кбзи Јолқа болур — уй эгаси меҳмонни тўйдирса, меҳмон кўзи кетишга отланиб, йўлда бўлади. Бу мақол зиёфатдан сўнг кетмоқ учун узр сўраган меҳмонга нисбатан қўлланади. Шеърда шундай келган:

تَدْعُوْرِمَدِيْ اَتْمِنِيْ تَرْغُوْرَعَلْر اَتْمِنِيْ
سُرْدِيْ مَنِكُ قَتْمِنِيْ قَاَز تَقِيْ قُرْدَايْمِنِيْ

то зғурмадї ітїмнї турғурғалїр атїмнї
сурдї мѣниц қутумнї қаз тақї қурдаїмнї

Овга зарур воситалар: ит, отларини сўраб олиб, ҳеч нарса овлай олмаган овчи ҳақида ёзади: итимга тўйдирарлик ов ҳам топа олмади. Отимни уринтириб ориқлатаёзди. Ғоз ва қурдойимни ҳайдаб, бахтимни поймол этди.

تَدْعُوْرِدِيْ ت о зғурдї — тўйдирди, безор қилди, малол келтирди. اَلْ مَنِيْ بُو اَيْشْتِن تَدْعُوْرِدِيْ ол мѣни бу іштїн то зғурдї — у мени бу ишдан тўйдирди, мен ундан малолландим.

تُرْغُوْرِدِيْ ت у рғурдї — ориқлатди. اَلْ اَتْعُ تُرْغُوْرِدِيْ ол атїғ турғурдї — у отни ориқлатди. (تُرْغُوْرِمَاقُ тор-

ғурур, торғурмақ). $\text{أَل مَنِي أَرْنَدُن تَرْغَدِي}$ ол мән-
ні орундун турғурдї — у мени ўрнимдан турғизди.
($\text{تَرْغَر. تَرْغَرْمَاق}$ турғурур, турғурмақ).

تَرْغَدِي тузғурдї — турғизди, тиклади, қурди. أَر تَام
 تَرْغَدِي әр том тузғурдї — одам девор урди, қур-
ди. Уй ва бошқа нарсаларни тиклашга, қуришга
ҳам бу сўз қўлланади. ($\text{تَرْغَر. تَرْغَرْمَاق}$ тузғурур,
тузғурмақ).

تَرْغَدِي тазғардї¹⁶⁴ — кал бўлаёзди, бош туклари тушиб
кетаёзди. $\text{أَر بَاشِي تَرْغَدِي}$ әр башї тазғардї —
одамнинг бош туклари тўкилиб, кал бўлаёзди.
($\text{تَرْغَر. تَرْغَرْمَاق}$ тазғїрар, тазғїрмақ).

تَرْغَدِي тозғїрдї — тўзон тўзаёзди. يِر تَرْغَدِي | әр тоз-
ғїрдї — ер тўзғиёзди, тўзон кўтарилаёзди. (تَرْغَر)
 تَرْغَرْمَاق тозғїрар, тозғїрмақ).

تَشْغَرْدِي тошғурдї — тўлдирди. $\text{أَل أَفْن تَقَار بَرَلَا تَشْغَرْدِي}$
ол әwin тавар бїрлā тошғурдї — у уйини мол би-
лан тўлғизди. Идишни сув ва бошқа нарсалар
билан тўлдирилса ҳам шу сўз қўлланади. (تَشْغَر)
 تَشْغَرْمَاق ташғурар, ташғурмақ).

¹⁶⁴ Ҳозирги тилда бу сўз шу формада, феъл ҳолида қўлланмайди. Кал маъносида қўлланувчи *тоз-тос* сўзи шу ўзакдандир.

تاشغۇردى تاشғурдї — тошаёзди. اشیح تاشغۇردى ашїч ташғур-
дї — қозон тошаёзди, қозондан сув (тошиб) чиқа-
ёзди. تاشغۇرار. تاشغۇرماق ташғураар, ташғурмақ).

тошғурдум — учраштирдим. من اغلىنى اتاينىڭكا تاشغۇردىم
мэн оғулнї атасїңа тошғурдум — асли تاشغۇردىم ту-
шурдумдир. Ўғил ва ота ўртасида учрашувни вақуга
келтирдим, учраштирдим. Шунингдек, икки киши
ўртасидаги учратилишга ҳам бу сўз қўлланади.
тошғурурман, тошғурмақ). تاشغۇرمن. تاشغۇرماق

толғурдї — айниёзди, қўзғолаёзди, тўлғона-
ёзди. كۆنلۇم تولغۇردى. Булғонч, но-
пок таом ейишдан кўнглим айниёзди. تولغۇر. تولغۇرماق
талғурур, талғурмақ).

талғурдї — қўзғолди. арт башї. ارت بېشى تولغۇردى
талғурдї¹⁶⁵ — тоғ бошида совуқ шамол, бўрон қўз-
ғолди. талғїрар, талғїрмақ). تولغۇرار. تولغۇرماق

тамғурдї — томаёзди, томинқиради. سوف تامغۇردى
суw тамғурдї — муз ва шу кабилардан сув тома-
ёзди. тамғїрар, тамғїрмақ). تامغۇرار. تامغۇرماق

¹⁶⁵ Бу сўз бир ерда талғурмақ, иккинчи ерда талғирмоқ шаклида берил-
Басим Аталай қўлэзмага кўра, талғирди варианты тўғри деб изоҳ берган.
ж, 179-бет).

تُبْكُورْدِي түбкәрді — тубига кирди, кетига тушди, текширди. اَلْ اِشِيغْ تُبْكُورْدِي ол Ішіг түбкәрді — у ишни текширди. У ишнинг тубини текширди, кетига тушди. (تُبْكُورْمَاكْ. تُبْكُورْ. تُبْكُورْ) түбкәүр, түбкәрмәк).

تِرْگُورْدِي тиргүрді — тиргизди.. تَانْرِي تَنْكُرِي الْكُتْ تِرْگُورْدِي таңри танкәри әлкәт тиргизди. ئۆلُكْ تِرْگُورْدِي — худо үликни тиргизди. (تِرْگُورْمَاكْ. تِرْگُورْ) тиргүр, тиргүрмәк).

تُزْكَورْدِيм түзкәрдим — түғри йўлга бошладим — йўлладим. مَن اَنِي تَزْكَورْدِيْمَنْ мән ані түзкәрдим¹⁶⁶ — мен уни түғри йўлга бошладим — йўлладим, йўлга солдим. (تَزْكَورْمَاكْ. تَزْكَورْمَنْ. تَزْكَورْ) түзкүрүрмән, түзкүрмәк).

تَلْمِرْدِي тәлімрді¹⁶⁷ — термилди, үнг ва чапга қаради. اَر تَلْمِ تَلْمِرْدِي әр тәлім тәлімрді — одам бир нарсани истаётгандай, ە бировни кўрсатгандай үнгга, чапга қаради. Бошқаси ҳам шундай. (تَلْمِرْمَاكْ. تَلْمِرْمَنْ. تَلْمِرْ) тәлімрә, тәлімрмәк).

¹⁶⁶ *Тузкардим* шаклида берилган бу сўз ҳақида Басим Аталай тузқурд бўлиши керак деб изоҳ берган. Қўлэзмада ҳам шундай, (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 179-бет).

Бу сўз ҳозирги тилда, түғри йўлга солмоқ, яъни тузатмоқ шаклидагина қўлланади. Демак айрим сўзларда ўтимли феъл ясовчи аффикслар ўзгарид айрим феълларда ўтимли феъл ясалиш усули ўзгариб етиб келган.

Навойда тузатмоқ ва туз этмак шаклларида учрайди. Найлаб *тузатай* қад ким жисмида шиканлардир.

Бўлса илик эгрилик ичра самар

Элани кесмакта туз этгай магар.

¹⁶⁷ Бизда ҳозир бу сўзнинг мазмуни бир мунча ўзгарган, ҳозирги тилда сўз асосан тикилиб турмоқ, тикилиб қолмоқ маъноларида қўлланади. Шу бил бирга бу сўзнинг метатеза варианты *термилмоқ* шакли кенг тарқалгандир. Жу кўп асарларда шу вариант учрайди, Бу сўзнинг ҳозирги тилда *термулмоқ* варианты ҳам бор.

چبتردی چаптурдї — суздирди. **اَرَقْلِن سَفْدَا جِبْتَرْدِي** *эр*
 қулїн сууда чаптурдї — одам қулини сууда суздир-
 ди. Бошқаси ҳам шундай. **اَلْ اَنْك بَيْنِن جِبْتَرْدِي** ол
 аниң бојниң чаптурдї — у унинг гарданиға уришға
 буюрди (уйғурча) **اَلْ اَفْن جِبْتَرْدِي** ол *эвин* чаптурдї —
 у уйни суоқ лой билан чаптирди, суватди.
 (چبترماق. چبتر. چبترماق) чаптурур, чаптурмақ).

چزتۇردى чїјтўрдї — чўктирди (белини букди). **بُو يُوْكَ اَتَغ**
چزتۇردى бу јўк атиғ чїјтўрдї — бу јук оғирлигидан
 от орқасини чўктирди. Оғир јукдан от ва бошқа-
 ларнинг орқаси букилишиға ҳам бу сўз қўллана-
 ди. (چزتۇرۇر. چزتۇرماق) чїјтўрўр, чїјтўрмақ).

چزتۇردى чōјтўрдї — чўздирди. **اَلْ يَبِيغ جِتَرْدِي** ол јїшиғ чōј-
 тўрдї — бўшашған арқанни торттирди. Қўй ичагини
 артишға ҳам бу сўз қўлланади. (چزتۇرۇر. چزتۇرماق) чōј
 тўрўр, чōјтўрмақ). Бу сўз ҳам юқоридаги каби
 икки маҳраж орасидаги *ж* билан талаффуз этилади.

چكتۇردى чїктўрдї — тугдирди, чигдирди. **اَلْ جِكْتَرْدِي** ол
 тўгўн чїктўрдї — у тугун тугдирди. Бирōвни ту-
 гун тугишға буюрди. Бошқаси ҳам шундай.
 (چكتۇرۇر. چكتۇرماق) чїктўрўр, чїктўрмақ).

анар чөккүк чөктүрдү — унга хат-ёзув нуқталарини күйдирди. **أَلْ أَاتِنْ جَكْتُرْدِي** ол атін чөктүрдү — туёқ касали ва бошқа касал сабабли отининг томиридан қон олдирди. (**جَكْتُرُرْ. جَكْتُرْمَاكْ** чөктүрүр, чөктүрмәк).

جَكْتُرْدِي чөктүрдү — чүктирди. **أَلْ أَنْكْ تَقْسِينْ جَكْتُرْدِي** ол анің тәwәсін чөктүрдү — у унинг туясини чүктирди. **أَلْ كُمْشُ التَّوْنَدَنْ جَكْتُرْدِي** ол күмүш алтундан чөктүрдү — у чүктириш усули билан олтинни күмүшдан айиртирди. (**جَكْتُرُرْ. جَكْتُرْمَاكْ** чөктүрүр, чөктүрмәк).

جَلْتُرْدِي чалтурдү: **أَلْ أَنِي جَلْتُرْدِي** ол ані чалтурдү — у уни чалдирди. **أَلْ يَتِكْ جَلْتُرْدِي** ол йиткү чалтурдү — у йитган — йүқолган нарсани қидиришга буюрди. Эшиттириш учун айтилган ҳар бир сүз ҳам шундай дейилади. (**جَلْتُرُرْ. جَلْتُرْمَاكْ** чалтурур, чалтурмақ) (ўғузча).

جَمْتُرْدِي чомтурдү — чүмдирди, ботирди. **أَلْ أَنِي سَفَا** ол ані суwқа чомтурдү — у уни сувга чүмдирди, шўнғитди. (**جَمْتُرُرْ. جَمْتُرْمَاكْ** чомтурур, чомтурмақ). Бунинг **جَمْتُرْدِي، جَمْتُرُرْ، جَمْتُرْمَاكْ** чөмтүрдү, чөмтүрүр, чөмтүрмәк варианты аввалги сүз-

га кўра яна ҳам чуқурроқ чўмдириш маъносида-
дир.

چندردى چантурдї — тонишни бўйнига қўйди, юклади,
тондирди. $\text{أَلْ أُنِي بُو إِشْقَا جَنْتَرْدِي}$ ол анї бу ішқа
чантурдї — у уни бу ишдан қайтишга ундади.
Асли « جَنْتَرْدِي чїндутурдї » дир. (جَنْتَرْمَاق جَنْتَرْمَاق
чантурур, чантурмақ).

چىنغاردى чїнғардї — текширди, суриштирди. $\text{أَلْ إِشْغْ جَنْغَرْدِي}$
ол ішғ чїнғардї — у ишнинг аслини текширди,
ҳақиқат қилди. Асли ي ҳарфи билан جىنغردى дир.
(جىنغرماق جىنغر чїнғарїр, чїнғармақ).

سېتىردى сәптүрдї — сеп қилишга буюрди. أَلْ أَنْكَ قَرْن
 سېتىردى ол анїң қїзїн сәптүрдї — у қизига сеп
қилиб куёвга узатишни буюрди. $\text{أَلْ مَنكَا قُشْ قَنْتَن}$
 سېتىردى ол мёңә қуш қанатїн сәптүрдї — у менга
қуш қанотини бирлаштиришга, қуш қанотини
тузатишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар
нарсани тузатишга ҳам бу сўз қўлланади.
Аввалги феълнинг масдари ك -к билан سېتىرماك
сәптүрмәқдир. (سېتىرْمَاق سېتىرْمَاق сәптурур, сәптур-
мақ).

اَلْ اَنْكُرُ قُوَى سِرْتُرْدَى ол аңар қој суртурдї — у унга
қуј ва бошқаларни ҳайдатди. اَلْ اَنْكُرُ تَاشْ سِرْتُرْدَى
ол аңар таш суртурдї — у унга тош ишқатди.
(سِرْتُرْمَاقْ سِرْتُرْمَاقْ سِرْتُرْمَاقْ)

اَلْ سِرْتُرْدَى сортурдї — сўраттирди. اَلْ سِرْتُرْدَى ол со-
руғ сортурдї — у йўқолган нарсани суриштиришга
буюрди. اَلْ قَانِغْ سِرْتُرْدَى ол қаніғ сортурдї — у
қонни қортуқ билан сўриб олишга буюрди, сўр-
дирди. (سِرْتُرْمَاقْ سِرْتُرْمَاقْ)

سِرْتُرْدَى сузтурдї — суздирди. اَلْ سِرْتُرْدَى ол суw
сузтурдї — у сув тинитишга, сузишга буюрди.
Бошқаси ҳам шундай. (سِرْتُرْمَاقْ سِرْتُرْمَاقْ)

سِرْتُرْدَى су суртурдї — суздирди. اَلْ قِجْ سِرْتُرْدَى ол қоч
су суртурдї — у қўчқорни суздиришга ундади, ҳатто
у сузди. (سِرْتُرْمَاقْ سِرْتُرْمَاقْ)
سِرْتُرْدَى сәштүрдї¹⁶⁹ — ечтирди. اَلْ تَكُونْ سِرْتُرْدَى ол тў-
гўн сәштүрдї — у тугунни ечишга буюрди, ечтир-
ди. Бошқаси ҳам шундай. (سِرْتُرْمَاقْ سِرْتُرْمَاقْ)

¹⁶⁹ Босма нусхада бу сўзнинг имлосида аниқсизлик бор. Басим Аталай ёзма нусхага кўра *саитурди* варианты тўғри деб изоҳ берган (қ. „Девон“, II том, 185-бет).

^{0,0}سشتردی саштурдї — бошма-бош қилди. ^{0,0}أَلْ أَلِمْ بَرِمْ سَشْتَرْدِي. ^{0,0}ол алім бәрім бірлә саштурдї — у оладиган моли билан берадиганини бошма-бош қилди. Оладиганини олмай, берадиганининг ўрнига топширди. ^{0,0}سَشْتَرْمَاقْ (саштурур, саштурмақ).

^{0,0}سغتردی сағтурдї — соғдирди. ^{0,0}أَلْ قَوِي سَغْتَرْدِي. ^{0,0}ол қој сағтурдї — у қўй соғдирди. Бошқаси ҳам шундай. ^{0,0}سَغْتَرْمَاقْ (сағтурур, сағтурмақ).

^{0,0}سغتردی сїғтурдї — сїғдирди. ^{0,0}بِيرْ نَانْكَنِي بِيرْكَ سَغْتَرْدِي. ^{0,0}бир нәңни биргә сїғтурдї — бир нарсани бир нарсага сїғдирди, жойлаб қўйди. ^{0,0}سَغْتَرْمَاقْ (сїғтурур, сїғтурмақ).

^{0,0}سغتردی сәwtурдї — севдирди. ^{0,0}أَلْ تَنْكُرِي سَنِي مَنْكَ سَغْتَرْدِي. ^{0,0}ол тәнри сәни мәца сәwtурдї — у тангри сени менга севдирди. Дилимга муҳаббатингни солди. ^{0,0}سَغْتَرْمَاقْ (сәwtурур, сәwtурмақ).

^{0,0}سغتردی суқтурдї — суқтирди, киргизди. ^{0,0}أَلْ بِيرْ نَانْكَنِي. ^{0,0}ол бир нәңни биргә суқтурдї — у бир

^{0,0}سغترماق ^{0,0}мас ^{0,0}سغترماك ^{0,0}170 Басим Аталай изоҳига кўра, бу сўз ёзма нусхада шаклидадир (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 185-бет.

нарсани иккинчисига суқишга, киритишга буюрди. (سَقْتَرُورْ سَقْتَرْمَاقْ سَقْتَرُورْ, سَقْتَرْمَاقْ).

سَقْتَرْدِي سَوَقْتَرْدِي — майдалатди. ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ол мурч соқтурді — у мурч майдалатди. Бошқаси ҳам шундай.

سَقْتَرْدِي سَقْتَرْدِي — сиқтирди, эздирди. ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ол ұзұм сіқтурді — у узум сиқишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. (سَقْتَرْمَاقْ سَقْتَرْمَاقْ سَقْتَرْمَاقْ, سَقْتَرْمَاقْ).

سَقْتَرْدِي سَقْتَرْدِي — сўктирди. ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ол тон сөктүрді — у тўн чокларини сўктирди, сўқишга буюрди. Девор ва бошқаларни бузишга ҳам бу сўз қўлланади. (سَقْتَرْمَاقْ سَقْتَرْمَاقْ سَقْتَرْمَاقْ, سَقْتَرْمَاقْ).

سَقْتَرْدِي سَقْتَرْدِي : ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ол ані сөктүрді — у уни сўктирди. Асли у орқали ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} сөктүрдідир. Сўнг идғом¹⁷¹ қилинган (سَقْتَرْمَاقْ سَقْتَرْمَاقْ سَقْتَرْمَاقْ, سَقْتَرْمَاقْ).

سَقْتَرْدِي سَقْتَرْدِي — сиктирди. ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} ^{سَقْتَرْدِي} эр кўңин сиктирді.

¹⁷¹ Маҳмуд Кошғарий кўпчилик ўринда *идғом* терминини *сингиш* — ассиляция маъносига қўллаб, бундай ўринларда *тахфиф* тушиб қолиш терминини юритган эди.

سَرغَرْدِي سارғардї: نَانِك سَرغَرْدِي نانک سارғардї нән — нарса сарғайди. (سَرغَرْمَاق سَرغَرور سارғарур, сарғармақ).

سِزغَرْدِي сїзғурдї: اَر يَاق سِزغَرْدِي әр јағ сїзғурдї — одам ёғ әритди. Бошқаси ҳам шундай. (سِزغَرور سِزغَرْمَاق сїзғурур, сїзғурмақ).

Иситма беморни ҳолдан оздиришига ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

كُنْكَلِي كَيْبُ قَانِي قُرْبُ اَغْزِي اَجِبُ قُغْرَارُ
سِزغَرغَالِير اذْكَالِر اَسْزِي بُرْقَرَارُ

Köңli küjüb, қані қуріб, ағзї ачїб қуғуар,
Сїзғурғалїр ўзүкләр әссїз јүзї бурқарар.

Дили куйиб, қони қуриб, оғзини очиб куларди.
Ишқ уни әритиб юборар даражада, бечоранинг юзларини сарғайтирарди.

Аламли ошиқ одамлар наздида оғзи очик кулгили кўринса ҳам, ишқ унинг дилини ёндирган, қонини қуритган, чеҳрасини ачинарли ҳолда сўлдирган.

سُغَرْدِي суғғардї: اَل اَت سُغَرْدِي ол ат суғғардї — у отни суғғарди. Бошқаси ҳам шундай. (سُغَرور سُغَرْمَاق суғғарур, суғғармақ).

سَنغَرْدِي سانغاردі: اَلْ اَنِي كَشِيْدَنْ سَنغَرْدِي ол ані кішідән¹⁷²
санғарді — у уни киши деб ҳисоблади. (سَنغَرْمَاقْ سَنغَرْمَاقْ)

санғарур, санғармақ).

سَرْقُرْدِي сарқурді: اَلْ يَاغْنِي قَابَتَنْ سَرْقُرْدِي ол јағні қаптін
сарқурді — у ёғни идиш(меш) силқитди. Ҳар
бир суюқ нарса бир идишдан иккинчи бир идишга
солинганда, тагида қолганини силқитишга ҳам бу
сўз қўлланади. (سَرْقُرْمَاقْ سَرْقُرْمَاقْ) сарқурур, сар-
қурмақ).

سُوْتَكَّرْدِي сўткәрді — сутга айланди. يَغُرْتٌ سُوْتَكَّرْدِي јуғурт
сўткәрді¹⁷³ — ивиған сут чайқалиб — қўзғолиб сут-

¹⁷² Кўздан сўзидаги „дан“ чиқиш келишиги аффиксидир. Бу келишик XV аср тилида анча кенг қўлланган келишиклардандир. Чиқиш келишигининг аффикси кўпинча دَنْ дін—дін шаклида баъзан دَنْ دَان — дан шаклида учрайди, ҳатто, айрим ҳолларда дун шаклида ҳам учрайди. Чунончи, Девоннинг II томида, 83—84 бетларда ашдін шаклида берилган бўлса, 68-бетда шу сўз ўрнида авдан шаклларида, 140-бетда ўрундун тарзида берилган.

Бу аффикс охири жарангсиз ундошлар билан тугаган сўзларга қўшилганда تَنْ тән || тан тарзида қўлланади. Чунончи, азоқ тін каби. Лекин иштан сўзъ бир ерда иштан(ايشتن) бир ерда ايشتن иштин (192-бет) шаклида учраши характерлидир. Бу аффиксларнинг ўзакка қўшилиб ёки ажратилиб ёзилишида ҳам қатиъят йўқ.

¹⁷³ Арабча текстдаги يِعْتِرُ ювсиру сўзи ёнида бир аниқсизлик белгисъ бор. Бизнингча, يِعْتِرُ ювтиру бўлса керак. Бир нуқта ортиқча бўлиб қўзғолди—чайқалди демакдир.

дек суйилди. (سۈتكۈرۈر. سۈتكۈرۈر) сۈткۈрۈр, сۈт-
кۈрۈр),

سۈسۈرۈر с ۈ с ۈ р д і — сузди سۈسۈرۈر سۈسۈرۈر еггир ۈрг
сۈсۈрді — сигир одамини сузмоқчи бұлди. Бошқа-
си ҳам шундай. (سۈسۈرۈر. سۈسۈرۈر) сۈскۈрۈр, сۈс-
кۈрۈр).

قېتىرىر қаптурд і — ол انكار تۈرۈر قېتىرىر ол анар тавар
қаптурд і — у унга мол ۈғирлатди, мол ۈғирлаш-
га буюрди. (قېتىرىر. قېتىرىر) қаптурур, қаптурмақ).

قچتىرىر қачтурд і — қочтирди. ол آرک قچتىرىر ол ۈрг
қачтурд і — у одамини қочтирди, бировни қочишга
буюрди. (قچتىرىر. قچتىرىر) қачтурур, қачтурмақ).

قۇچتىرىر қучтурд і — қучоқлашга ундади. ол منى قۇچتىرىر ол мані
қучтурд і — у мени уни қучоқлашга ундади.
(قۇچتىرىر. قۇچتىرىر) қучтурур, қучтурмақ).

قەتتىرىر қаттурд і — эштирди. ол ايىب قەتتىرىر ол јип қат-
турд і — у ип эштирди, пишиттирди.

قەتتىرىر қаттурд і — қотиштирди. ол تالقانقا ياغ قەتتىرىر ол
талқанқа јағ қаттурд і — у толқонга ёғ қотиштирди.
Аралаштирилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўллана-
ди. (قەتتىرىر. قەتتىرىر) қаттурур, қаттурмақ).

қартурді — тикилдирди. ^{0,0,0}ال انى سفقاً ^{0,0,0}قرتردى ^{0,0,0} ол ані суwқа қартурді — у унга сув тикилтирди.
ані суwқа қартурді — у унга сув тикилтирди.
^{0,0,0}ال انكر ياغ ^{0,0,0}تالقانقا ^{0,0,0}قرتردى ^{0,0,0} ол аңар Јағ талқанқа қартурді — у талқонға ёғ қордирди (ўғузлар сўзи).
^{0,0,0}قرترماق ^{0,0,0}قرتر. ^{0,0,0}қартурур, қартурмақ).

қуртурді — қурдирди. ^{0,0,0}ال منكا يا ^{0,0,0}قرتردى ^{0,0,0} ол маңа
Јә қуртурді — у менға ёй қурдирди. ^{0,0,0}خان انكر جواج ^{0,0,0}
^{0,0,0}قرتردى ^{0,0,0} хан аңар жаваж қуртурді — хон унга хон-
лик чодирини қуришға буюрди. ^{0,0,0}خان بککا سوسن ^{0,0,0}
^{0,0,0}قرتردى ^{0,0,0} хан бёккә сўсін қуртурді — хон бекка ас-
карини тўнлашға буюрди. ^{0,0,0}قرتر. ^{0,0,0}قرترماق ^{0,0,0} қурту-
рур, қуртурмақ).

қіртурді — қирдирди. ^{0,0,0}ال انكر يير ^{0,0,0}قرتردى ^{0,0,0} ол
аңар Јёр қіртурді — у унга ер қирдирди. Бошқа-
си ҳам шундай. ^{0,0,0}قرتر. ^{0,0,0}قرترماق ^{0,0,0} қіртурур, қірту-
рмақ).

қазтурді — қаздирди. ^{0,0,0}ال انكر قدغ ^{0,0,0}قرتردى ^{0,0,0} ол
аңар қазағ қазтурді — у унга ариқ қаздирди.
^{0,0,0}قرتر. ^{0,0,0}قرترماق ^{0,0,0} қазтурур, қазтурмақ).

қустурді — қустирди. ^{0,0,0}سجکت ارت ^{0,0,0}قستردى ^{0,0,0} сүчүк
ёриг қустурді — ичимлик одамни қустирди. Бирор

қолдирилган ҳар бир нарса ҳақида ҳам бу сўз нарса бўёқ рангини ўзгартса ҳам, шу сўз қўлланади. (قستردى. قستردى. قستردى. قستردى).
қўстурур, қўстурмақ).

қўстурди қўстурди — қўстурди, қўстурди. بَكْ اَنْكْ اَذاقِنْ

бўёқ аңар азақин қўстурди — бек унинг оёғини қўстурди. Бек исканжага солиб азоблаганига

ҳам бу сўз қўлланади. اَنْكْ اَشِنْ قستردى

ашиң қўстурди — унга тайинланган овқатни камитишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. Асли

ол ашиң тонин қўстурди — унинг тўнини калта қилишга буюрди гапидаги сўздан келиб чиққан. Бошқаси ҳам шундай.

қўстурур, қўстурмақ). (قستردى. قستردى. قستردى. قستردى).

қўстурди қўстурди — бошига урдирди. اَلْ اَنِ بَشْرَا ققتردى

ол ани башра қўстурди — у уни бошига урдирди, бошига уришга буюрди. (ققتردى. ققتردى. ققتردى. ققتردى).
қўстурур, қўстурмақ).

қўстурди қўстурди — қўстурди (қўстуриб кетди).

ол ани йаршта қўстурди — у уни юришда орқада қўстуриб, ўзиб кетди. Орқада

қўланади. (قَلْتُرُ. قَلْتُرْمَاق) қалтуруп, қалтурмақ).

قَلْتُرْدِي қултурді — сураттирди. اَلْ مَنَّ دِنْ نَانِكْتِ قَلْتُرْدِي ол мәндин нән қултурді — у мәннан нарса сураттирди. (قَلْتُرْمَاق. قَلْتُرُ. قَلْتُرْمَاق) қалтуруп, қалтурмақ).

قَلْتُرْدِي қилтурді — қилдирди. اَلْ اَنَكْرُ ايش قَلْتُرْدِي ол аңар іш қилтурді — у унга иш қилдирди. (قَلْتُرْمَاق. قَلْتُرُ. قَلْتُرْمَاق) қилтуруп, қилтурмақ).

قَمْتُرْدِي қамтурді — ўлгудек урдирди. اَلْ اَنِي اَرْبُ قَمْتُرْدِي ол ані уруб қамтурді — у уни ўлгудек урдирди, нафаси ўчгунча урдирди. (قَمْتُرْمَاق. قَمْتُرُ. قَمْتُرْمَاق) қамтуруп, қамтурмақ).

قَمْتُرْدِي қумтурді — тўлқинлатди. اَلْ يِيْلُ سَوْغِ قَمْتُرْدِي jәл сууғ қумтурді — ел сувни мавжлантирди. (قَمْتُرْمَاق. قَمْتُرُ. قَمْتُرْمَاق) қумтуруп, қумтурмақ).

قَمْتُرْدِي қантурді — қондирди. اَلْ مَنِي سَقْقَا قَمْتُرْدِي ол мәнни суwқа қантурді — у мени сувға қондирди. Бу сўзнинг асли د -д билан قَمْتُرْدِي қандурдидир. (قَمْتُرْمَاق. قَمْتُرُ. قَمْتُرْمَاق) қантуруп, қантурмақ).

قَمْتُرْدِي қондурді — қўндирди. اَلْ اَفْنَدَا قَش قَمْتُرْدِي ол

Әwіндә қуш қондурді — у уйида қуш қўндирди.
 أَلْ أَلْتُونُ أَرَا جَشْ قَنْدَرْدِي ол ältün уза жаш қон-
 дурді — у олтин устига феруза қўндирди, қадади,
 феруза ёпиштирди. Ҳар нарсанинг устига бир
 нарсани қадашга ҳам бу сўз қўлланади. (قَنْدَرْدِي. قَنْدَرْمَاق)
 қондурур, қондурмақ).

قَتَغْرَدِي қатғурді — кулиб қотиб қолди. أَرَكْلِبُ قَتَغْرَدِي
 эр кўлүб қатғурді — эр кулиб қотиб қолди.
 (قَتَغْرَمَاق. قَتَغْرَار) қатғурар, қатғурмақ).

قَتَغْرَدِي қутғарді — қутқазди, қутқарди. تَنْكِرِي مَنِي قَتَغْرَدِي
 тэнкри мэни қутғарді — таңгри мени қийинчиликлар-
 дан қутқазди. (قَتَغْرَمَاق. قَتَغْرَار) қутғарар, қутғармақ).

قَدْغَرْدَمُ қазғурдум — қайғурдим. مَنَ اَنْكَرَ قَدْغَرْدَمُ мэн аңар
 қазғурдум — мен унга (униңг учун) қайғурдим.

Шеърда шундай келган:

اودُنْ اَنِ اِدْغَرَا	كَلْسَا سَنَكَا يَلْغَرَا
سَتِي مَنِكُ اَلْيَمِي	بِرْسَنُ نَرُو قَدْغَرَا

kәlsä sәңä jәлғira
 узун әнi узғура
 барсун нару қазғура
 сәттi мәнiң ә:јiмi

Ўзига вафосизлик қилган киши ҳақида айтади:
 Сенга у йўлда йўлиқса, сен уни уйқусидан уй-
 фот, қилган иши (ёмонлиги)ни билдириб қўй.

(Ёмонлигини билиб) хафаланиб кетсин. Чунки у мендан рухсатсиз хизматкоримни сотибди. **قَدَّغُرَارُ** қаъғураар сўзи ذ - 3 ни j га алмаштирувчилар тилида **قَيَغُرَارُ** қайғураар равишда ҳам талаффуз қилинади. (**قَدَّغُرَارُ** қаъғураар, қаъғурамақ).

قُوزْغُرْدِي қузғирди — учқунлади. **قَارْ قُوزْغُرْدِي** қар қузғирди — бирдан ёмғир орасида қор учқунлаб келди (қипчоқча). (**قُوزْغُرَارُ** қузғирар, қузғирмақ).

قُرْغُرْدِي қурғирди — қуриди, қурғади. **يِرْ قُرْغُرْدِي** ёр қурғирди ер қурғади, сувсизликдан ер, бошқалар қуриди. (**قُرْغُرَارُ** қурғирар, қурғирмақ). Бошқаси ҳам шундай.

قُرْغُرْدِي қурғирди — қурғади. Қуруғлик қилди, ҳовлиқди. **أَرْ قُرْغُرْدِي** эр қурғирди¹⁷⁴ — одам қуруғлик қилди, беҳуда олиб қочди. (**قُرْغُرَارُ** қурғирар, қурғирмақ).

قُرْغُرْدِي қўзғурди — тийди, қайтарди. **أَلْ أُنِي بُوْأَيْشْتَا قُرْغُرْدِي** ол ані бу йшта қўзғурди — у уни бу ишдан тийди. Ишнинг зиёнини ўзига тоттирди, энди у ўша ишни иккинчи марта қилмайди. (**قُرْغُرَارُ** қўзғурар, қўзғурмақ).

¹⁷⁴ Бу феъл „Девон“да берилганча *қурғирди* шаклида ҳозирги тилда қўлланмайди. Шу ўзакдан ясалган *қуруғ* сифати шу маънода қўлланади: *Қуруғ одам* — беҳуда, йўқ сўзларни сўзловчи ҳовлиқма одам; ёки шу сифатдан ясалган қўшма феъл тарзида қўлланади: *қуруғлик қилди* каби.

قَلْعَرْدِي قолғірді¹⁷⁵ — сұраёзди. اَلْ مِنْدَنْ قَلْعَرْدِي ол мән-

дін қолғірді — у мөндан сұраёзди. (قَلْعَرْدِي قَلْعَرْدِي қолғірар, қолғірмақ).

قَمْعَرْدِي қамғірді — қийшайди, тескари бұлди. اَنْكُ يُوْزِي аңк юзи

анің юзи қамғірді — унинг юзи қийшайёзди. (قَمْعَرْدِي قَمْعَرْدِي қамғірар, қамғірмақ.) Ҳар бир

қийшайётган нарсаға ҳам шу сўз қўлланади.

كَجْتَرْدِي кэчтүрді: اَلْ اَنْي سُقْدَنْ كَجْتَرْدِي ол ані суwdін

кэчтүрді — у уни суwdан кечтирди. (كَجْتَرْدِي كَجْتَرْمَاكْ кэчтүрүр, кэчтүрмәк).

كَرْتَرْدِي кэртүрді — ёздирди. اَلْ اَنْكُ تُونِنْ كُنْكَ كَرْتَرْدِي ол анің тонін кўңа кэртүрді — у унинг тўнини

офтобға ёздирди. (كَرْتَرْدِي اَلْ يِيْپْ كَرْتَرْدِي ол јіп кэртүрді

у арқонни чўздирди. Бошқаси ҳам шундай. (كَرْتَرْمَاكْ كَرْتَرْمَاكْ кэртүрүр, кэртүрмәк).

كۆرْتَرْدِي көртүрді — кўрдирди, اَلْ اَنْكُرْ نَانْكَ كۆرْتَرْدِي ол

анар нёң көртүрді — у унга нарсани кўришни юк-
лади. (كۆرْتَرْمَاكْ كۆرْتَرْمَاكْ көртүрүр, көртүрмәк).

¹⁷⁵ „Девон“даги материалларға кўра, иш бажарилиши яқинлашганини ифода-
лаш учун бу формадаги феъллар буйруқ феъл ўзагига ^{غَر} -ғир қўшимчаси қў-
шилиб ясалади ва ишнинг яқинлашганини аңлатади. ^{سَجْفَرْمَاقْ} сачғурмақ —
сачратаёзмоқ (II том, 147-бет) ^{تَمْعَرْدِي} тамғурди — томаёзди (II том, 141-бет)
^{تَزْغَرْدِي} тазғурди — тоз — кал бўлаёзди (II том, 140-бет). ^{تَشْغَرْدِي} ташғурди —
тошаёзди (II том, 140-бет).

ككجۇردى كىكчўрді — ишқади. آر بجاك ككجۇردى әр пі-
чәк кикчўрді — одам пичоқни бир-бирига юргизди —
ишқади. آل اكي آر ككجۇردى ол іккі әр кикчўрді —
у икки кишини бир-бирига қизиштирди — ғазаб-
лантирди. (ككجۇر. ككجۇرماك) кикчўрүр, кикчўр-
мәк).

كۆمتردى كۆмтўрді — кўмдирди. آل ييردا نانك كۆمتردى
ол јәрдә нәң кۆмтўрді — у ер остига нарса кўм-
дирди. (كۆمتر. كۆمترمәк) кۆмтўрүр, кۆмтўрмәк).

كۆلسردى кўлсирді — кулимсиради. آر كۆلسردى әр кўлсир-
ді — одам кулимсиради, кулаётгандек кўринди.
كولسا ҳам, шундай дейилади. (كۆلسر. كۆلسرماك)
кўлсирәр, кўлсирмәк).

كۆدكردى кәдкёрді — саркашланди. ات كۆدكردى ат кәдкёр-
ді — от бўйин товлади, саркашлик қилди. (كۆدكر. كۆدكرمәк).
кәдкёрәр, кәдкёрмәк).

كۆزگردى кәзкәрді — юқори тутди. آر اقي كۆزگردى әр оқ
кәзкәрді — әр ўқни юқори тутди. (كۆزگر. كۆзгрмаك)
кәзкәрүр, кәзкәрмәк).

كۆزгәردى кўзгәрді¹⁷⁶ — кўриштирди. آل اتامني مەنكا كۆزگردى
ол атамні мәнә кўзгәрді — у отам билан мени кў-
риштирди. (كۆزگر. كۆзгрмаك) кўзгәрүр, кўзгәрмәк).

¹⁷⁶ *Кўзгарди* сўзи бизга *кўргазди* тарзида етиб келган. Бу хил ўзгарш тилшуносликда метатегә ҳодисәси деб юритилган бир қонунга мувофиқ юзага келади. Бу хусусиятнинг XI аср тилидаёқ кенг тарқалгани тўғрисида М. Кошғарий

күзгәрді — кузлашди, кузга юз тутти, куз бұлиб қолди. *أَذْلَكُ كُزْكَرْدِي* özläk күзгәрді — вақт, фасл куз бұлиб қолди. (*كُزْكَرْمَاكُ* күзгәрүр, күзгәрмәк).

кәлкірді — келмоқчи бұлди. *أَلْ مَنَّكَ كَلْكَرْدِي* ол мәнә кәлкірді — у менга келмоқчи бұлди, келәзди. (*كَلْكَرْمَاكُ* кәлкірәр, кәлкірмәк).

күңәрді — тўғрилади. *أَلْ أَقْ كُنْكَرْدِي* ол оқ күңәрді — у ўқни тўғрилади. Бошқаси ҳам шундай.

күңәрді — тўғрилади (йўлни). *أَلْ يُولُ كُنْكَرْدِي* ол юл күңәрді — у тўғри йўл күрсатди.

күңәрді — иқрор қилдирди, күндирди. *بَكْ أَغْرِيْنِي كُنْكَرْدِي* бәг оғрiнi күңәрді — бек ўғрини иқрор қилдирди. (*كُنْكَرْمَاكُ* күңәрүр, күңәрмәк).

мүндүрді — миндирди. *أَلْ مَنَّكَ أَتْ مُنْكَرْدِي* ол мәнә ат мүндүрді — у мени отга миндирди. Бошқаси ҳам шундай. (*مُنْكَرْمَاكُ* мүндүрүр, мүндүрмәк).

мандурді — тақтирди; булаттирди. *أَلْ مَنَّكَ قَلِيْجْ مُنْكَرْدِي* ол мәнә қилiч мандурдi — у менга қилич

хабар беради. Унинг изоҳига кўра, *саримсоқ, бугдой, ёмғир* каби қатор сўзлар у даврда икки вариантда *самурсақ, будғой, ёғмур* тарзида қўлланар эди. У даврдан бизга метатеза асосида ўзгариб етиб келган сўзлар анча бор. *Ўгранмак — ўрганмоқ, арвамак — аврамоқ* ва бошқалар.

тақишга буюрди, тақтирди. **اَلْ مَنكَا اَتْمَاكِكْ يَاغَقَا**
مَنْدَرْدِي ол мәнә әтмәкиг јағқа мандурдї — у менга
 нонни ёққа булаттирди. (**مَنْدُرُرُ. مَنْدَرْمَاقْ** мандурур,
 мандурмақ).

مَنْغَرْدِي манғїрдї — суркатаёзди. **اَلْ اَتْمَاكِكْ يَاغَقَا مَنْغَرْدِي**
 ол әтмәкиг јағқа манғїрдї — у нонни ёққа була-
 ёзди, суркаёзди. Бошқаси ҳам шундай. (**مَنْغَرَارُ**)
مَنْغَرْمَاقْ манғїрар, манғїрмақ).

Бу бўлим тўрт хилда қўлланади:

Биринчиси икки ҳарфли феъллардан ўтимли феъл
 ясалишидир. Чунончи: **بَرْدِي** бардї феълдан тузил-
 ган **بَرْتَرْدِي** бартурдї — ўтимли феълдир. **اَرَسُقَا قَرْدِي**
 эр суwқа қардї — одам суwга шўнғиди гапидаги
قَرْدِي қардї феълї ўтимсиздир, **تُر** -тур қўшиб ун-
 дан ясалган **قَرْتَرْدِي** қартурдї ўтимли феълї каби. Бу
 феъл икки ҳарфли ўтимсиз феъл эди, бу бобда (ўзак-
 ка) **تُر** -тур аффиксини қўшиш билан ўтимли феъл
 ясалди. Ёки икки ҳарфли ўтимли феъл -тир, -тур
 қўшиб, икки ишловчини англатуwчи феъл ясала-
 ди. **اَر يَا قَرْدِي** эр ја қурдї — одам камон қурди
 гапида қурди феълї бир ишловчинигина англатса,
اَلْ اَنَكْرُ يَا قَرْتَرْدِي ол аңар ја қуртурди гапидаги
 қуртурди феълї икки ишловчини билдиради. Бирн
 ишга буюруwчи, иккинчиси ишловчидир. Арабча:

نَقَطَ الرَّجُلُ الْمُصْحَفَ. وَأَنْقَطَهُ غَيْرُهُ. وَلَقَطَ السُّنْبَلَ.
 жумлаларида ҳам бир фоилга ўтувчи
 феъл икки фоилга ўтувчига айланган. Ёки ўзак-
 ка **-гур, -гур** қўшимчалари қўшилиб, икки ишлов-
 чини англатувчи феъл ясалади. Чунончи, **أَتَّ تَرُدِي**
 ат турдї гапидаги турди феъли **أَرَّ أَتَنَّ تَرُغْرُدِي** эр
 атн турғурдї гапидаги турғурди феъли ўзакка **-гур**
 қўшилиб, икки ишловчини англатувчи феъл ясал-
 гандир. **أَرَّ أَرَّ يُقَارُو تَرُدِي** эр жуқару турдї гапидаги
 турди феълидан ясалган **أَنِي تَرُغْرُدِي** анї турғурдї
 жумласидаги турғурди феъли ҳам шундайдир,
 яъни одам отини биров орқали турғизди. **يَاغْ أَرُودِي**
 јағ эрўдї гапидаги эрўдї феъли билан тузилган
يَاغْ أَرَّ أَرَّ يَافُغْ أَرُكْرُدِي эр јағ эргўрдї — одам ёғ эриттирди
 гапидаги эргўрдї феъли ҳам икки ишловчини
 англатувчи феълдир. **أَقُّ كُنْدِي** оқ кўндї — ўқни
 тўғриланди гапидаги **كُنْدِي** кўндї феълнинг ўза-
 гига **كُرَّ** гўр қўшиб ясалган **أَقَّجِي كُنْدُكْرُدِي** оқчї
 кўндгўрдї — ўқ эгаси ўқни тўғрилатди гапидаги
كُنْدُكْرُدِي кўндгўрдї феъли ҳам шундай.

Феъллардаги **т, ғ, к** ҳарфлари ўтимли феъл
 ясовчи ҳарфлар эмас, балки ўтимли феъл ясовчи
 фақат **ر -р** ҳарфидир. Чунончи: **قُشُّ أُجْرُدِي** қуш

учурдї **سوف كَجَرْدِي** суw кѣчўрдї гапларидаги учурдї, кѣчўрдї феъллари шу даъвонинг исботи учун далил бўла олади. Бу феълларда ўтимли феъл ясовчи ҳарф фақат **ر**-**p** дир. Юқоридаги мисолларда ҳам шундайдир. Яъни ўтимлилик фақат **ر**-**p** ҳарфи билан юзага келган.

Бу феълларда **т, ғ, к** ҳарфлари феъллар талаффузини осонлатиш учунгина киритилади. Агар бу ҳарфларни киритмаса, ўтимли ўтган замон феълларида икки **ر**-**p**, келаси замон ўтимли феълларида уч **ر**-**p** ёнма-ён келишга тўғри келади. Масалан, **قَتَرْدِي** қутғардї феълида **غ**-**ғ** ҳарфи бўлмаганда, ўтган замон ўтимли феъли **قَتَرَرْدِي** қутрардї бўлар эди ва ўтган замон ўтимли феъли **سُقَرْدِي** суwгардї эмас **سُقَرَرْدِي** суwрардї тарзида бўлар эди. Келаси замон феълида бу феъллар **قَتَرَر** қутрарур, **سُقَرَر** суwрарур бўлар эди. Бу феълда биринчи **ر**-**p** ўзакнинг асл ҳарфи, иккинчи **ر**-**p** ўтимлик белгиси, учинчи **ر**-**p** келаси замон феъли белгисидир. Шунинг учун ҳам сўзларда талаффуз қулайлиги учун ўзакнинг асл ҳарфи бўлган **ر**-**p** қаттиқ сўзларда **ت**-**т** га, **ق** ли ёки қалин сўзларда **غ**-**ғ** га, юмшоқ ва **ك**-**к** ли сўзларда **ك**-**г** га алмаштирилади.

Иккинчи, уч ҳарфли ўтимсиз феълларнинг ўтимлига айланиши ҳам бу бобга киради. **آر تَرَلْدِي** эр тирилдї

гапидаги тiрiлдi феълидан ясалган **تَنْكُرِي تَرْكُرْدِي** тiнрi тiргурди гапидаги тиргурди феъли каби. **أَر قَزْلُدِي** эр кiзiлдi — одам жазоланди, ишнинг мукофотини курди гапидаги кiзiлдi феълидан ўтимли феъл **قَزْغُرْدِي** кiзгурди тарзида ясалади. **أَنِي قَزْغُرْدِي** ани кiзгурди — уни жазолаттирди гапидаги кизгурди каби.

Учинчидан, иш қилишни исташ, орзу қилиш маъносидаги ўтимсиз феъллар бу бобга киради. Бу феълларда ишни оз-оз, секин-секин қилиш мазмуни бор. Чунончи, **سُوف تَمَجِرْدِي** суw тамчiрдi гапидаги тамчiрдi феъли каби. Булутдан сув томчилади, оз-оз томди демакдир. Яна: **أَشِيح تَشْغُرْدِي** ашiч ташгурди ҳам шундай. Қозон тошишга яқинлашди, тошаёзди демакдир. Феъл бу мазмунда қўлланганда, ўтган замон ва келаси замон шаклларининг иккинчи ҳарфи чўзиқсиз, сукунли бўлади, ёлғиз келаси замон шаклининг тўртинчи ҳарфигина чўзиқ — фатҳали бўлади.

Тўртинчидан, феъл ўз асл маъносида бўлиб, бу маънолардан ҳеч бирини ифода қилмайди. Чунончи, **مَنِي تَنْكُرِي مَنِي قَنْغُرْدِي** тiнрi мiнi кутғарди гапидаги кутғарди феъли каби. **أَر قَنْغُرْدِي** эр қатғурди—одам кулиб қотди, гапидаги **قَنْغُرْدِي** қатғурди феъли ҳам шундай.

Бу феъл бобида бошқа биров ёрдам қилганлик ёки баҳслашганлик маъносини билдирмоқ исталса, ўтган замон белгиси **د** д ҳарфидан олдин феълга бир **ش** орттирилади. **أَلْ مَنْكَ أَتْ سَغْرَشْدَى** ол мэнца ат суwғарішдї — у менга от суғоришда ёрдам берди демакдир. **أَلْ مَنْكَ يِرْلَ قَرْنْ تَدْغُرَشْدَى** ол мэниң бирлә қарін тозғурішдї — у мен билан қорин тўйғизишда баҳслашди каби.

Агар бу феъл орқали ўзи бу ишни қилгандек кўриниб, ҳақиқатда иш ишланмаганлиги мазмунини англатиш исталса, бу мазмун икки хил йўл билан ифодаланади:

1. Феълдаги **د** -д ҳарфидан олдин **ن** -н қўшилади. Бунинг қоидаси юқорида айтиб ўтилган эди. Чунончи, **أَلْ أَتْ سَغْرَنْدَى** ол ат суwғарундї — у отни суғораётгандек кўринди. **أَلْ قَرْنْ تَدْغُرَنْدَى** ол қарін тозғурундї — у қорин тўйғизаётгандек кўринди ёки иш ёлғиз ўзи, бошқалар иштирокисиз бажарилганлигини англатади. 2. Бу хил феълларда энг тўғри ва энг яхши, кўп истеъмолли йўл ёлғиз **ن** -н ҳарфини қўшишгина эмас, уч ҳарф **м, с, н** қўшишдир. Чунончи, **أَلْ أَتْ سَغْرَمَسَنْدَى** ол ат суwғарімсіндї — у от суғораётгандек кўринди. Бу ўринларда **м, с** ҳарфлари чўзиқсиз, сукунли бўлиб, **ن** -н ҳарфидагина и чўзиқ бўлади. Бу масала тезда ўз ўрнида кенг изоҳланади.

بلدزدی булдузді — бұлдирди. بلدزدی ناکدی булдузді
 нәңні — у нарсани бұлдирди, топдирди. (بلدزر.)
 بلدزماق булдузур, булдузмақ).

بلدزدی білдүзді — билдирди. ایش بلدزدی ол мәнә
 іш білдүзді — у менга иш билдирди. (بلدزماق.)
 білдүзүр, білдүзмәк.) Бу ұғулар сүзи бұлиб, қои-
 дадан ташқаридир. Турклар бу хилда қўлламай-
 дилар.

بريشدی бұрбәшді — қоришди, аралашиб кетди. ایش
 بريشدی іш бұрбәшді — иш қоришди. Бошқаси ҳам
 шундай. (برباشور. برباشماق) бұрбәшүр, бұрбәшмәк.)

برتشدی бартішті — яралашди, иритишди. الاربير اکندی
 اولار بئر اکندی олар бір ікіндінің көңін
 бартішділар¹⁷⁷ — улар бири иккинчисининг кўнглини
 иритишди, яралашди.

¹⁷⁷ Ҳозир бизда худди шу маънода аниқ *иритишди* тарзида қўлланишига кўра, шу сўзнинг бош ҳарфи **ба** бўлмай, **я** бўлса керак. *иритишди* эмас, *иритишди* дир. Фақат бир нуқта тушган. Чунки „Девон“даги фактлар **й** нинг **и** га, **и** нинг **й** га алмашиниши қоида ҳолига кўчганидан дарак беради. Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шунлай дейди: бошда **й** лик сўзларни ўғуз ва қипчоқлар **и** га айлантирадилар (I том, 31-бет). Маҳмуд Кошғарий бу масалани жуда қисқартириб берган. **а** товуши **я** га, **у** товуши **ю** га, **и** товуши **й** га алмашарди: *اوزك* узук — *اوزك* узук, *اشق* ашук — *اشق* ашук, *جاشق* јашук, *جیرينك* јірің — *ارينك* ірің каби.

буғрушді — кесишди. **ال منكا يغاج بغرشدى** ол
мәнә жіғач буғрушді — у менга ёғоч кесишда ёр-
дам берди. Баҳслашиш ҳам шундай. (**بغرشور. بغرشماق**)
буғрушур, буғрушмақ).

бўтрўшді — талашишди, тортишишди. **الاراكى**
олар іккі бўтрўшді* — у иккови талашиш-
ди, тортишишди ва ҳар бири ўз даъвосига далил
келтиришди. (**بترشور. بترشماک**) бўтрўшўр, бўт-
рўшмәк).

батрушді — ботиришди. **الاراكى پير بيرك سقفا**
олар іккі бір біріг суwқа батрушді —
улар иккови бир-бирини сувга ботиришди.
(**بترشور. بترشماق**) батрушур, батрушмақ).

бәкләшді — ваъдалашди. **ال منگ برلا بکلشدى** ол
мәннің бірлә бәкләшді — у мен билан ваъдалашди.
бәкләшді — бекитишди. **ال منكا قبع بکلشدى** ол
мәңә қапуғ бәкләшді — у менга эшикни бекитиш-
да ёрдамлашди. (**بکلشور. بکلشмаک**) бәкләшўр, бәк-
ләшмәк)

бәкләшді — сақлашди. **ال منكا ات بکلشدى** ол
мәңә ат бәкләшді — у менга от сақлашда ёрдам
берди. Бошқаси ҳам шундай (ўғузлар сўзи.)
(**بکلشور. بکلشмаک**) бәкләшўр, бәкләшмәк.)

* Бу сўз Навоийда ҳам шу маънода қўлланган.

Сабру ором сипоҳи неча ким йиғласа ишқ
Ғаҳ ани синдурадур, ғаҳ ани *бутратадур*.

تۈرپۈشدى تۈرپۈشدى — пүстини айиришди, оқлашишди.

ال منک برلا يجاج تۈرپۈشدى ол мәниң бирлә јіғач тۈр-
пۈшди — у мен билан ёғоч оқлашишди, ёғоч
оқлашда менга ёрдам берди. Бахслашишда ҳам
шу сўз қўлланади. (تۈرپۈشۈر. تۈرپۈشمәк).

تۈبرۈشدى تۈبرۈشدى — ҳаракатга тушди. كشي قمغ تۈبرۈشدى
кіші қамуғ тәбрәшди — ҳамма киши тебраниб
кетди, ҳаракатга тушди. (تۈبرۈشۈر. تۈبرۈشمәк).

Шеърда шундай келган:

ال قر قمغ قيشن انار اشلق ترغ ان انار
يقتق يغي مندا تنار سن گلين تۈرشور

Ол қар қамуғ қішін інәр
Ашліқ таріғ анін ўнәр
јаwлақ јағі мәнда тїнар
Сән кәібән тәбрәшўр.

Ёз билан қиш тортишувини таърифлаб айтади:
Қор ва ёмғирлар ҳаммаси қишда ёғади, экин,
дон ундан унади. Ёвуз душманлар менда
тинади, тинчишади, жанг қилишмайди, сен кели-
шинг билан, э ёз, улар ҳаракатга тушиб кети-
шади.

تَلَبَّشْدِي талпїшдї — қанот қоқишди. قَشْلَار قَمْع تَلَبَّشْدِي
қушлар қамуғ* талпїшдї — қушлар ҳаммаси қанот-
ларини талпintiришди, қоқишди.

تَلَبَّشْدِي талпїшдї — ҳилпиллашди. بَيْرَق قَمْع تَلَبَّشْدِي бай-
рақ¹⁷⁸ қамуғ талпїмдї — байроқлар ҳилпиради. Бай-
роқ найзасининг учидаги ипак гажимлар ҳилпил-
лади. (تَلَبَّشْمَاقُ تَلَبَّشُورُ талпїшур, талпїшмақ).

تَرْتِشْدِي тартїшдї — тортишди. اَل مَنكَا اُرُق تَرْتِشْدِي ол
мәнә уруқ тартїшдї — у менга арқон тортишда
ёрдам берди.

تَرْتِشْدِي تَانَكُ тартїшдїн ёң — нарса бўлакларини тортилди. Яна
اَل مَنكُ بَيْرَاق تَرْتِشْدِي ол мәнїң бїрлә ја тартїшдї —
у мен билан ёй тортишда баҳслашди. اَل مَنكَا التَّوْنُ
تَرْتِشْدِي ол мәнә алтун тартїшдї — у менга тилла

* Қамуғ сўзи XI асрда қамуғ ва қамуқ шаклларида учрайди, ҳамма — ҳам-
маси маъносида кўпчиликни англатувчи олмош ва ҳар бир маносида равиш
функциясида қўлланган:

Қамуғ ерда эрга бу соқлиқ керак...

Ўсал бўлма сақлан қамуқ ишдасан...

Мунингдин нарус қамуғ эгри йўл.

Бу сўз адабий тилда Навойгача қўлланиб келган:

Қилиб ҳукмким мулк султонлари,

Қамуғ хайлу кишлар ниғаҳбонлари.

¹⁷⁸ Басим Аталайнинг изоҳига кўра, بَيْرَق сўзи ёзма нусхада بَيْرَق ҳолнда,
яъни байроқ ҳам батроқ ҳам ўқиш мумкин бўлган бир формада берилгани
ҳақида изоҳ берган (қ. II том, 205-бет).

тортишда ёрдам берди. Ҳар нарсани тортишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَرْتِشُورُ. تَرْتِشْمَاقُ) тартишур, тартишмақ).

تُرْتُشْدِي تўртўшди — суртишди. اَلْمَنْكُ بَرَلَا قُعْشَقَا يَاجُ تَرْتِشْدِي. ол мәнің бірла қоғушқа јағ тўртўшди¹⁷⁹ — у терини ёғлашда, ёғ суртишда мен билан талашди, баҳшашди, гаров боғлашди. Ҳар нарсани суртишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَرْتِشْمَاقُ. تَرْتِشُورُ) тўртўшур, тўртўшмақ).

تَبْرَشْدِي тупрашди — чанги чиқиб кетди. يَبْرُ قُرْبُ تَبْرَشْدِي. јәр қуруб тупрашди — ёмғир озлигидан ер қақраб, ернинг чанги чиқиб кетаёзди. (تَبْرَشْمَاقُ. تَبْرَشُورُ) тубрашур, тубрашмақ).

تَبْزَشْدِي тәбзәшди — ҳасад қилдилар. اَلْأَرْمَغُ بُوَ اَيْشَقَا تَبْزَشْدِي لَارُ. олар қамуғ бу ишқа тәбзәшдиләр — улар ҳаммалари бу ишга ҳасад қилдилар. (تَبْزَشْمَاقُ. تَبْزَشُورُ) тәбзәшур, тәбзәшмақ).

تَبْرَكَشْدِي тиркәшди — қаторлашиб тизилди, тиркашди. تَبْرَكَشْدِي تَبْرَكَشْدِي تَبْرَكَشْدِي. тәwә тиркәшди — туялар қаторлашиб тиркалишди. Бир-бири кетидан қаторлашган ҳар нарсига ҳам шу сўз қўлланади. (تَبْرَكَشْمَاقُ. تَبْرَكَشُورُ) тиркәшур, тиркәшмақ).

تَبْپَلْشْدِي тәпләшди — рози бўлишди. اَلْأَرُ بُوَ اَيْشَغُ قَمَغُ تَبْپَلْشْدِي لَارُ. олар бу ишиг қамуғ тәпләшдиләр — улар бу ишга

¹⁷⁹ *Туртушди* сўзи босма нусхада *турнушди* тарзида янглиш ёзилган («Девон», II том, 162-бет).

хаммаси рози бўлишди. (تېلىشور. تېلىشماك) täpläshür,
täpläshmäk).

تېلىشدى түпләшді — текширишди. (الار بو ايشغ تېلىشدىلار) olar bu işig tüpläshdilär — ular bu ishning tubni-
ni, tagini, aslini tekshirishdi. (تېلىشور. تېلىشماك) täpläshür,
tüpläshmäk).

تاتلاشدى татлашді — тожикча сўзлашишди. (ال اكي برلا) ol ikki birlä tatlashdi — ular ikkovi
tojikcha sўzlashishdi. Uygurcha sўzlashilsa ҳам,
bu sўz қўлланади. (تاتلاشور. تاتلاشماق) tatlashür, tat-
lashmaq).

تالقشدى талқишді — босишди. (ال منكا ايما تالقشدى) ol mäna
üjmä talqışdi — u menğa mahsi қилинадиган наमत
юнгини босишга ёрдам берди. Босиладиган, тўқи-
ладиган ҳар нарсани босиш учун ҳам бу сўз қўл-
ланади. (талқашор. талқашмақ) talqışür, talqışmaq).

تۆклиشدى төкләшді — тўкилишди. (تۆكلشدى نانت) tökläshdi
näñ — narsalar tўкилди, оқди. (تۆكلشور. تۆكلشماك) tökläshür,
tökläshmäk).

تۇغلۇشدى түгүлүшді — тугилишди. (يېلار تۇغلۇشدى) jilpar
tügölüşdi — ilpar tugun-tugun бўлишди — чигил
бўлишди. (түгүлүшор. түгүлүшмак) түгүлүшür, түгүлүшмәк).

تىكلىشدى тиклишді — тиклаб қўйилди. (يغاج تىكلىشدى) jıғaç
tiklishdi — ёғоч дарахт — қўчат тикланди. Бошқаси
ҳам шундай. (тиклешор. тиклешмак) tiklëshür, tiklëshmäk).

تَرْمَشْدِي تі р маш ді — тимдалашди. أَلَا اَكْبِي تَرْمَشْدِي олар
іккі тірмашді¹⁸⁰ — улар иккови тимдалашди.
(تَرْمَشْمَاقُ. تَرْمَشْوُرُ. تَرْمَشْمَاقُ) тірмашур, тірмашмақ).

جَلْبَشْدِي чал п а ш ді — тиришишиди. أَلَا اَكْبِي جَلْبَشْدِي олар
іккі чалпашді — улар иккови бир тиришишиди ва
дағаллашишиди. Нарсалар нопок бўлиши, ёмонла-
шишига ҳам бу сўз қўлланади. (جَلْبَشْمَاقُ. جَلْبَشْوُرُ.
چалпашур, чалпашмақ).

چَانْدِشْدِي ч а н д і ш д і — чандишиди. أَلَا اَكْبِي چَانْدِشْدِي олар
іккі чандішді — улар иккови чандишиди ва қарши-
лашиб бир-биридан юз ўгиришиди, тескарилашди.
(چَانْدِشْمَاقُ. چَانْدِشْوُرُ. چَانْدِشْمَاقُ) чандішур, чандішмақ).

چَوْمَرُشْدِي ч о м р у ш д і — шўнғишиди. أَلْ مَنِكْ بَرَلَا سَفْدَا چَوْمَرُشْدِي
ол мәннің бірлә суwда чомрушді — ў сувга шўнғишда
мен билан бақслашди, талашди. Ёрдамлашишга
ҳам бу сўз қўлланади. (چَوْمَرُشْمَاقُ. چَوْمَرُشْوُرُ. چَوْمَرُشْمَاقُ.)
чомрушур, чомрушмақ).

چَوْرُشْدِي ч ۆ w р ў ш д і:¹⁸¹ أَلْ مَنِكْ بَرَلَا اَقْ چَوْرُشْدِي ол мәннің

¹⁸⁰ Бу сўз босма нусхада تَرْمَشْدِي шаклида берилган. Шунга кўра *тир-
машди* ёки *тармашди* шаклида ўқилиши мумкин. Лекин Басим Аталай *тир-
машди* шаклида олган (II том, 207-бет). Демак, қўлёзмада шундай бўлса *керан*
деб тахмин қилдик. Ҳозирги ўзбек тилига ҳам шу вариант мосдир.

¹⁸¹ Басим Аталай бу гапнинг арабча изоҳидаги تَنْفِيز сўзи хато тўғриси تَنْفِيز
деб изоҳ берган. Басим Аталай изоҳига кўра, ўзини тирноқ устида айла-
тирмоқ маъносидagi сўз تَنْفِيز эмас, تَنْفِيز дир. Бу изоҳ тўғри. Чунки تَنْفِيز
ҳам шу маънодадир (қ. „Ахтари кабир“ луғати, 161-бет).

birlä oқ чөврүшдi — у мен билан, уқ йүнишда бахслашди. Ҳар бир юмалоқ нарсани айлангиришга ҳам бу сүз қўлланади. (جقرشماق. جقرشور. чөврүшүр, чөврүшмәк).

چقرشدي чокрашдi — қайнашди. تَبَزَلار جقرشدي тәбизләр

чокрашдi — тузли — шүрхоқ ерлар қайнади. Шунингдек, ҳар нарса қайнаб, бир-бирининг устига чиқса, тўлқинланса, чокрашдi дейилади. كشي بئر

بئر اجندا جقرشدي кши бир-бир ичндә чокрашдi — одамлар бир-бирлари билан аралашиб-қуралашди. (جقرشماق. جقرشور. чокрашур, чокрашмақ).

چقرشدي чiқрiшдi — очишга интилишди. بئر بئرنيك اغرى

بئر بئرنيك اغرى бир-бириниң оғрiлiқин чiқрiшдi — бир-бирининг ўғрилигини очишга интилишди. Ҳар нарсани очиб тащлашга ва ёрдамлашинишга ҳам бу сүз қўлланади. (جقرشماق. جقرشور. чiқрiшур, чiқрiшмақ).

چقرشدي чакрiшдi — бир-бирларини чақиршди. بوى بئر

بوى بئر боj* бир-биргә чақрiштi — қабилаларнинг баъзилари баъзиларини чақиршди (ўғузлар сўзидан). (جقرشماق. جقرشور. чакрiшур, чакрiшмақ).

* Буй сўзи жуда қадимги ёзма ёдгорликларда қабилла маъносидә қўлланиб келган. „Девон“да бу сўз бир неча ерда қабилла маъносидә қўлланган бўлса ҳам, айрим ўринларда жамоа, гуруҳ (қавм) маъноларида изоҳланган. Жамият тузуми тарихида зўр аҳамиятга эга бўлган бу термин тарихчилар диққатига сазовордир.

تیکرәشدی атлар
тікрәшді = усишди. اتلار اذاقی تکرشدی

азақі тікрәшді — отнинг туёқлари үсиб овоз чиқарди.

اغلان تکرشدی оғлан тікрәшді — бола — чақалоқлар

талпинишди, усишди (تکرشور. تکرشماکت) тікрә-

шүр, тікрәшмәк)

چقرشتی тіш чіқ-
чіқрашті — сирқирашди. تیش چقرشتی

рашті — тишлар қирчиллашди. Ҳар нарсани күп қичиллашига ҳам бу сүз қўлланади.

چرگشتی чәргәшді — саф тортишди. اگی سو چرگشتی

іккі сү чәргәшті — икки тўда аскар саф тортишди.

Шеърда шундай келган:

كلسا اينکت ترکنم ايتلگمت ترکنم

ترلمغي ترکنم امدی جرگ چرگشور

Кәса абац тәркәнім

Әтлгәмәт түркүнүм

Тарілмағај түркүнүм

Әмді чәріг чәргәшүр.

Шоир айтади: подшо келиши билан бизга ёрдам қилса, менциг тўдам аҳволи тузалади, аймоқларим тарқалиб кетмайди. Шул вақтда әнди икки урушувчи тўда саф тортишаётир. (چرگشور. چرگشماکت)

чәргәшүр, чәргәшмәк). اغلان چرگشدی оғлан чар-

лашді дейилади — болалар йиғлашди, демакдир.

يَنكَن لَارْ جَرَلَشْدِي янгонлар жарлашди дейдилар —

филлар бақиришди демакдир. (جَرَلَشْمَاقُ جَرَلَشُورُ)

чарлашур, чарлашмақ).

جَكَلَشْدِي اَلْ مَنِكْ بِرْ لَا جَكَلَشْدِي чәкләшди — чек ташлашди. ол мәннц бiрлә чәкләшди — у мен билан қуръа ташлашди. (جَكَلَشْمَاقُ جَكَلَشُورُ جَكَلَشُورُ, чәкләшүр, чәкләшмәк).

جَكَلَشْدِي تَكُونُ قَمْعُ جَكَلَشْدِي чиглишди — маҳкам бўлди. тугун қамуғ чиглишди — тугун бутунлай маҳкам бўлди — чигиллашди. (جَكَلَشْمَاقُ جَكَلَشُورُ, чиглишүр, чиглишмәк).

جَرْمَشْدِي اَلْ مَنكَا جَعْفُ جَرْمَشْدِي ол чәрмәшди — уришди. мәнә жағиғ чәрмәшди — у менга қамчиннинг учини боғлашда ёрдам қилди. Бошқаси учун ҳам, баҳслашиш учун ҳам шу сўз қўлланади. (جَرْمَشُورُ جَرْمَشُورُ)

جَرْمَشْمَاقُ чәрмәшүр, чәрмәшмәк).

سُرْتَشْدِي اَلْ مَنِكْ سُرْتُشْدِي сүртүшди — суртишди, қирпалашди.

بِرْ لَا قَعَشْمَا سُرْتَشْدِي ол мәннц бiрлә қоғушқа јағ сүртүшди — у хом тери (ултон)га ёғ суртишда мен билан баҳслашди. اَلْ مَنِكْ بِرْ لَا اَشْقُ سُرْتَشْدِي ол мәннц бiрлә ашук сүртүшди — у ошиқни едиришда, ҳирпалашда мен билан талашди — мусобақа қилди. (سُرْتَشْمَاقُ سُرْتَشُورُ, сүртүшүр, сүртүшмак).

олар **الار اكي سجتشدى** — сачташдї — соч олишди. **سجتشدى**

іккі сачташдї — улар бир-бирининг сочини олишди.

(**سجتشماق**. **سجتشور**. сачташур, сачташмақ).

кіші **کشي قمغ سجتشدى** — сїхташдї¹⁸² — йиғлашди. **سجتشدى**

қомуғ сїхташдї — ҳамма йиғлади. **غ**-**ف** билан

سجتشور. **سجتشماق**) сїғташдї ҳам дейилади

(сїхташур, сїхташмақ).

тон **تون سدرشدى** — сїзрәшдї — сийраклашди. **سدرشدى**

сїзрәшдї — туннинг қалин-қаттиқлиги кетди, яна

بۇن سدرشدى бузун сїзрәшдї дейдилар — халқ

кулфати озайди. Шунингдек, ҳар бир нарса енгил

булиб қолса, озайса, сийракланса ҳам сазрашди

дейилади. (**سدرشور**. **سدرشماк**. сїзрәшур, сїзрәш-
мақ).

сїдрїшдї — сидиришди, курашди. **ال انکر قار** **سدرشدى**

ол анар қар сїдрїшдї — қорни курашда —

сидиришда у унга ёрдам қилди. Бошқаси ҳам

шундай. (**سدرشور**. **سدرشماق**) сїдрїшур, сїдрїшмақ).

¹⁸² **Йиғламоқ**, **сїхтамоқ** сўзлари у даврда бир хил бўлган. М. Кошғарий бу сўзларнинг биринчисини (II том, 166-бет) ва иккинчисини (II том, 285-бет) бир маънода изоҳлаган. Навоийда бу сўзлар синонимлар эмас, бир-биридан фарқ қилувчи маънодаги сўзлар сифатида изоҳланган. Навоийда **сиқтатмоқни йиғлатмоқнинг** муболағаси, яъни **оддий йиғи** эмас, **аламли йиғи**, **қаттиқ йиғи** деб изоҳлайди, масалан:

Йиғлатти мени демайки **сиқтатти** мени

(Алишер Навоий, **Муҳокаматул-луғотайн**, 20-бет.).

توغراشدى توғрашді — тўғрашди. **أَلْ مَنكَا اَتْ توغراشدى** ол мән-
ңә әт. тоғрашді — тўшт майдалаб тўғрашда у менга
ёрлам қилди. (توغراشور. توغرشماق) توғрашур, тоғ-
рашмақ).

تىغراشدى тїғрашді — ботирлашди. **اُغْلانْ توغراشدى** оғлан тїғ-
рашді — болалар ботирлашди. Бу сўз ботир маъ-
носидаги **توغراقْ** тїғрақ сўзидан олинган.

توغرۇشدى توғрушді — ғазаб билан киришди. **أَلْ مَنكْ بِلَا**

يولقاْ توغراشدى ол мәнң бiлә јулқа туғрушді — у ме-
нинг билан мақсадга қараб йўл босишда юришда
ғазаб билан бақслашди. **تُونْ كِيرْدَنْ توغراشدى** тон
кїрдән туғрашді — кїрдән тўн бұлақлари узилиб
тушди. Ҳар бир нарсада ҳам узилиш, ёрилиш,
бўлиниш маълум бўлса яна шу сўз қўлланади.
(توغراشور. توغرشماق) туғрашур, туғрашмақ).

سوغراشدى суғрашді — шимишди. **قۇملارْ سوغراشدى** қум-
лар сууғ суғрашді — қумлар сувни шимишди.
Бошқаси ҳам шундай. (سوغراشور. توغرشماق) суғра-
шур, суғрашмақ).

سىغراشدى сїғрушді — сїғдиришди, жойлаштиришди. **الْ اَرْ**
بیر بیریگْ سوغراشدى олар бір-біріг сїғрушді — улар
бир-бирини жойлаштиришди. (سوغراشور. توغرشماق) сїғру-
шур, сїғрушмақ).

سَقْرُشْدِي

са w р у ш д і — созуришиди, шопиришиди. **اَلْ مَنكَا**

о л м әңә таріғ са w р у ш д і — у менга

буғдой ва бошқаларни созуришида ёрдам берди.

Шурвани тоширмаслик учун чумич билан шопиришга ҳам бу сўз қўлланади. **(سَقْرُشْمَاقُ سَقْرُشُورُ سَقْرُشْمَاقُ)**

са w р у ш у р, са w р у ш м а қ).

سَقْرُشْدِي

с і к р і ш д і: **اَلْ اَرَّ بَرَجَا سَقْرُشْدِي** о л а р б а р ч а с і к р і ш

д і — у л а р (к а к л и к л а р) қ и й қ и р и ш д и. И л о н в а

бошқалар чиққиришса ҳам шу сўз қўлланади.

(سَقْرُشْمَاقُ سَقْرُشُورُ سَقْرُشْمَاقُ) с і к р і ш у р, с і к р і ш м а қ).

تَمْرُشْدِي

т у м р у ш д і — тахта (хонтахтадек гирдак шаклида) қилишиди **اَلْ مَنكُ بَرَلَا يِغَاچُ تَمْرُشْدِي** о л м әңің

б і р л а й г а ч т у м р у ш д і — у м е н б и л а н ё г о ч н и х о н

т а х т а к а б и г и р д а к қ и л и б к е с и ш д а - т и л и ш д а б а ҳ с

л а ш д и. **(تَمْرُشْمَاقُ تَمْرُشُورُ تَمْرُشْمَاقُ)** т у м р у ш у р, т у м р у ш м а қ).

سَمْرُشْدِي

с ә м р і ш д і — семира бошлашди. **اَتَلَارُ قَمَغُ سَمْرُشْدِي**

а т л а р қ а м у г с ә м р і ш д і — о т л а р ҳ а м м а с и с е м и р а б о ш

л а ш д и. Б о ш қ а с и ҳ а м ш у н д а й. **(سَمْرُشْمَاقُ سَمْرُشُورُ سَمْرُشْمَاقُ)**

с ә м р і ш у р, с ә м р і ш м а қ).

سَمْرُشْدِي

с у м р у ш д і — симиришиди; ҳўплаб, ҳўплаб орада

д а м о л и б и ч и ш д и. **اَلْ مَنكُ بَرَلَا سَوْفُ سَمْرُشْدِي** о л

м әң ің б і р л а с у w с у м р у ш д і — у м е н б и л а н с у w

с и м и р и ш д а б а ҳ с л а ш д и. Б о ш қ а с и ҳ а м ш у н д а й.

(سَمْرُشْمَاقُ سَمْرُشُورُ سَمْرُشْمَاقُ) с у м р у ш у р, с у м р у ш м а қ).

* Бу сўз босма нусхада шундай.

سَرَقَشْدَى sarqışdı — томди. بوزدن سوڧ سَرَقَشْدَى buzdin suw sarqışdı — муздан кўп сув томди — кўплаб томди. (سَرَقَشْمَاق. سَرَقَشْوَر. سَرَقَشْمَاق).

سَجَلَشْدَى saçlaşdı — соч олишишди. اَلْ اِكْبِي بِلَا سَجَلَشْدَى ol ikki biā saçlaşdı¹⁸³ — иккиси бир-бирининг сочини олишди. (سَجَلَشْمَاق. سَجَلَشْوَر. سَجَلَشْمَاق) саçлашур, саçлашмақ).

سُجَلَشْدَى suçlaşdı — суғуришди, чиқаришди. اَلْ مَنِكْ ol mēniç azaqtin tikan suçlaşdı — у оёғимдан тикан олишда менга ёрдам қилди. Шунингдек, қилични қиндан чиқаришда ёрдамлашишга, баҳслашиш, гаровлашишга ҳам шу сўз қўлланади. Бошқаси ҳам шундай. (سُجَلَشْوَر. سُجَلَشْمَاق) суçлушур, суçлушмақ).

سَرَلَشْدَى sarlaşdı — ўрашди. اَلْ مَنِكَا سَفَلَقْ سَرَلَشْدَى ol mēçä suwluç sarlaşdı — у салла ўрашда менга ёрдам қилди. Шунингдек ҳар бир нарсани ўрашга ҳам бу сўз қўлланади. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (سَرَلَشْمَاق. سَرَلَشْوَر. سَرَلَشْمَاق) сарлашур, сарлашмақ).

سَزَلَشْدَى sazlaşdı — сўзлашди. اَلْ مَنِكْ بَرَلَا سَزَلَشْدَى ol mēniç brā sazlaşdı — ол

¹⁸³ Бу сўз II том, 166-бетда сачташди тарзида берилган. Лекин у ерда اَلْ اِكْبِي سَجَلَشْدَى олар икки сачташди тарзидадир. Демак, лаҳжа жиҳатидан фарқ қилади.

мәнің бірлә сөзләшді* — у мен билан сүзләшди.

(سۆزلەشۈر, сөзләшүр, сөзләшмәк).

سۆزلەشۈر

сүзләшди — тиниқланди.

سۆزلەشۈر

суwлар қамуғ сүзләшди — суwлар ҳаммаси сузилди,

тиниди, тинишди, тиниқ булишди. (سۆزلەشۈر)

(سۆزلەشۈر, сүзләшүр, сүзләшмәк)

سۆزلەشۈر

саwлашди — масал айтишди.

سۆزلەشۈر

ол мәнің бірлә саwлашди — у мен билан

масал айтишди, у менга масал айтди, мен унга

масал айтдим. Шунингдек, хабарлар, сүзлар,

ҳикоялар айтишишга ҳам бу сүз қўлланади.

(سۆزلەشۈر, сөзләшүр, сөзләшмәк).

سۆزلەشۈر

сақлашди — сақланишди. (سۆزلەشۈر)

қамуғ сақлашди — халқ жамоа ҳаммаси бир-бири-

дан сақланишди. (سۆزلەشۈر, сөзләшүр, сөзләшмәк).

лашмәк).

* Сүзламоқ сүзининг XI асрада бир неча синонимлари бўлган. *Аймоқ, тамоқ* || *демоқ*. Маҳмуд Кошғарий айрим қабилаларда *айтмоқ*ни шу маънода қўллашларининг хато эканини кўрсатган ва *айтмоқ сўрашмоқ* маъносида деб уқтирган. (қ. Д. Л. т. I т. 103-бет) Ҳақиқатда «Кутодқу билнқ»да, «Ҳибатул ҳақойиқ», Рабғузийларда ҳам *сүзламоқ* маъносида *аймоқ* сўзи қўлланган. Лекин Навоий давридан бошлаб *аймоқ* сүзининг ўрнини *айтмоқ* сўзи ишғол қила бошлаган. Ундан сўнги даврларда адабий тилда аҳенда *аймоқ* қўлланса ҳам, асосан, *айтмоқ* қўлланади.

Яхши эмас гәр қилур *айтур* киши,

Кўр не бўлур қилмайин *айтур* иши.

Таржимаси: Одам қилган ишини сўзлаб юриши (мақтаниши) яхши эмаску, Қилмаган ишни айтиб юривчиларга нима деб баҳо бериш мумкин.

Кўп эшитиб эрди бу ёлғонини.

Ўйла гумон этти чин айғонини.

бўлди. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир.

أَلْ مَنَا بَلَقْ سَرْمَشْدِي ол мѣца баліқ сармашдї —
у менга сувдан балиқ чиқаришда ёрдам берди.
Бу, шунингдек, қозондан тутмоч (угра)ни сузиб
олишда ёрдам қилишга ҳамда ҳар бир суюқ нарса
ичидан ўз жинсидан бўлмаган нарсани чиқариб
олиш — тозалашда ёрдам қилишга ҳам бу сўз
қўлланади. (سَرْمَشْدِي سَرْمَشْمَاقْ сармашур, сармаш-
мақ.).

تَنْجَشْدِي танчїшдї — силкитиб шинғирлатишди. أَتْلَارْ قَمَغْ
اتلار қамуғ танчїшдї — отлар юганларини
бўшатиб, шинғиллаган товуш чиқарди. تَنْجَشُورْ
(تَنْجَشْمَاقْ танчїшур, танчїшмақ).

سَنْجَشْدِي санчїшдї — санчишди. الْأَرَاكِي سَنْجَشْدِي олар
іккі санчїшдї — улар бир-бирига ханжар санчишди.
Бошқаси ҳам шундай. سَنْجَشُورْ سَنْجَشْمَاقْ санчї-
шур, санчїшмақ.).

سَنْجَشْدِي санчїшдї — санчишди. بَكْلَارْ سَنْجَشْدِي бѣклѣр сан-
чїшдї — беклар урушишди — бир-бирига қасд қи-
лишди.

تَبْرَشْدِي тапращдї — ориғлашди. تَقَى قَمَغْ تَبْرَشْدِي тѣwѣл
қамуғ тапращдї — туялар ҳаммаси озишди, бу
сўзни туяларга хослаб ишлатилади. (تَبْرَشْمَاقْ تَبْرَشُورْ
тапращур, тапращмақ.).

تَتْرُشْدِي تатрушдї — тоттиришди, едиришди. اَلْاَرْبِيرُ

تَتْرُشْدِي اَكْنَدِي كَا اَت تَتْرُشْدِي олар бир ікіндігә 5т татрушдї — улар бир-биригә гүшт тоттиришди — едиришди. Бошқа нарсани тоттиришга ҳам бу сүз қўлланади. (تَتْرُشْمَاقُ تَتْرُشُورُ татрушур, татрушмақ).

تَتْرُشْدِي كِشِي تَمَلْغَدِنُ تَتْرُشْدِي тітрәшдї — титрашди. кіші тумліғдін тітрәшдї — одамлар совуқдан титрашди. Бу сүз узоқ бўлишди, қочишди маъноларида ҳам қўлланади. (تَتْرُشْمَاقُ تَتْرُشُورُ тітрәшур, тітрәшмақ).

قَبْرُشْدِي اَلْمَنْكَا қопрушдї — қўпоришди, қўзғотишди. ол мѣңа қўш қабршдї — у менга қуш учиришда ёрдам берди. Шунингдек, бир нарсани ўрнидан қўзғотишда ёрдам қилишига ҳам бу сүз қўлланади. (قَبْرُشْمَاقُ قَبْرُشُورُ қопрушур, қопрушмақ).

قُتْرُشْدِي اَغْلَانُ قُتْرُشْدِي қутрушдї — қутуришди, ўйнашди, кулишди, шодланишди. оғлан қутрушдї — болалар қутуришди, ўйнашди, кулишди, шодланишди. (قُتْرُشْمَاقُ قُتْرُشُورُ қутрушур, қутрушмақ).

قُتْرُشْدِي اَلْمَنْكَا қутрушдї — бўшатишда ёрдам қилди. ол мѣңа қап қутрушдї — у менга идишни бўшатишда ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай. (قُتْرُشْمَاقُ قُتْرُشُورُ қутрушур, қутрушмақ.).

қачрушдї — қочиршди. ⁰⁰الار اكي قجرشدي⁰⁰ олар

іккі қачрушдї — улар иккиси бир-бирини қочиршди.
(⁰⁰قجرشماق⁰⁰ ⁰⁰قجرشور⁰⁰ қачрушур, қачрушмақ).

қурдашдї — тенглашди. ⁰⁰ال بک برلا قردشدي⁰⁰ ол

бәг бірлә қурдашдї — у бек билан бир қаторда
тенг ұтирди. Бошқаси ҳам шундай. (⁰⁰قردشور⁰⁰ ⁰⁰قردشماق⁰⁰)
қурдашур, қурдашмақ).

қазрїшдї — қайиришди, ⁰⁰ال منك برلا بيون قذرشدي⁰⁰ ол

мәнің бірлә бојун қазрїшдї — у мен билан бұйин
қайиришда бахслашди. Бошқаси ҳам шундай.

қазрїшдї: ⁰⁰ال اكي سوز قذرشدي⁰⁰ ол іккі сөз қазрїш-

дї — иккиси бир-бирининг сүзини қайтаришди.

Шеърда шундай келган:

ایشی آنک آرْتشِبْ اغرق بِلَا آرْتشِبْ

يِينْ اَلْبُ قَذرْشِبْ تتغن اَلْبُ قُلْ سَتار

іші анің арташіб

Оғрақ билә өртәшіб

Бојнїн алїб қазрїшіб

Тутғун алїб қул сатар.

Ўроқлари билан курашиб, унинг иши бузилди, унинг бўйинини қайириб, асир қилди. Қулдай сотади. Асир ҳақида ёзади: [асирнинг иши чатоқ бўлди. Бир қабила иккинчи қабилани даҳшатга солди. Бўйинларини эгдириб асир қилди. Сотилдиган қулдай, унинг фидясини олди].

ل انگره سَمَق قِسْرَشْدِي. қісрушді — қисқартиришди. қисрушді
аңар қісмақ қісрушді — у унга ұзанги қайи-
шини қисқартиришда ёрдам қилди, қисқарти-
ришди. Бошқаси ҳам шундай. (قِسْرَشْمَاقُ قِسْرَشُورُ)

қісрішур, қісрішмақ).

ال منكا ترغ قَفْرَشْدِي. қағрушді — қовуришди. ол
мәңа таріғ қағрушді — у бұғдойни қовуришда
меңга ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай; غ -ف
билан ёзилдиган قَفْرَشْدِي қағрушді варианты ҳам
бор. (قَفْرَشْمَاقُ قَفْرَشُورُ қағрушур, қағрушмақ).

قَقْرَشْدِي қақрашді — қақрашди. 185 سُوْقَلارُ قَمَغ قَقْرَشْدِي су-
лар қамуг қақрашді — сувлар қақрашди. Шунинг-
дек ҳар бир суюқ нарса озайса ҳам қақрашди
дейилади. (قَقْرَشْمَاقُ قَقْرَشُورُ қақрашур, қақрашмақ).

قِكْرَشْدِي қіқрішді — қийқиришди. اَران قَمَغ قِكْرَشْدِي эрән
қамуг қіқрішді — ҳамма одамлар қийқиришди.
(قِكْرَشْمَاقُ قِكْرَشُورُ қіқрішур, қіқрішмақ).

قَبْزَشْدِي қобзашді — қубиз чалишда баҳслашди. قَبْزَلارُ

قَبْزَشْدِي қизлар қобзашді — қизлар уд созини чалиш-

185 Ҳозир бизда жонли тилда қақрамоқ ҳам, қақшамоқ ҳам шу маънода қўлланади. Баъзан қўшалониға қўлланади. Мунча қақраб-қақшамасанг. Навоийда ҳам бор: Ким эрур ўт усру итик доғи бас қоқшол ўтун (Фавондул ки-бар, 439-бет).

да бир-бири билан баҳслашди. (قېز شۇر. قېز شماق) қўбзашур, қўбзашмақ).

қарғашдї — қарғашиди. (قارغاشدى) олар
іккі қарғашдї — улар иккови бир-бирини қарғашди.
(قارغاشور. قارغاشماق) қарғашур, қарғашмақ).

қїрғашдї — қўз қирини солишди. (قيرغاشدى) олар
іккі қїрғашдї — улар иккиси бир-бирига қўз
қирини солишди. (قيرغاشور. قيرغاشماق) қїрғашур, қїр-
ғашмақ).

јасғашдї — јасғашиди. (ياسغاشدى) олар іккі јасғаш-
дї — улар бир-бирининг јузига шапалоқ билан
уришди. Шунингдек, ёрдам қилиш, баҳслашиш
маъносида ҳам јасғашдї дейилади. (ياسغاشور)
јасғашур, јасғашмақ).

толғашдї — ўрашди. (تولغاشدى) **اَلْ مَنَكْتُ بَرَلَا يُونَكُ**
ол мәннн бїрлā јўн толғашдї — у менга юнгни пи-
шитиб, коптакка ўхшатиб ўрашда ёрдам қилди.
Шунингдек, ҳар нарсани бураш, қайиришда ҳам
бу сўз қўлланади. Қорин буралиб оғришига ҳам
бу сўз қўлланади. (تولغاشور. تولغاشماق) толғашур, тол-
ғашмақ).

қарғашдї — қидиришди. (قارغاشدى) **اَلْ مَنَكَا سَفُدا نَانَكُ**
ол мңца суwда ннн қарғашдї — у менга (чангак би-
лан) сувдаги нарсани қидиришда ёрдам берди.

Шунингдек, қоронғида бир нарсани қўл билан тимискилаб қидиришга ҳам бу сўз қўлланади¹⁸⁶.
(قَرَشْمَاقُ قَرَقَشُورُ қарвашур, қарвашмақ).

қ о р қ у ш д і — қўрқишди. **الَارَاكِي آكِي قَرَقَشْدِي لَار** олар
іккі қорқушдїлар — улар иккиси бир-бирідан қўр-
қишди. (قَرَشْمَاقُ قَرَقَشُورُ қўрқушур, қўрқушмақ).

қ і р қ і ш д і — қирқишди. Қирқишда ёрдам берди.
أَل مَنَا يُونَكُ قَرَقَشْدِي ол мәнә јўң қірқишдї — у менга
(қўй, туя) юнғини қирқишда, олишда ёрдам қилди.
(قَرَشْمَاقُ قَرَقَشُورُ қірқішур, қірқішмақ).

қ і з л а ш у — қиздан гаров ўйнашди. **أَل مَنَكُ بَرَلَا**
أَقُ أَتِي قَرَلَشُورُ ол мәнїң бірлә оқ аттї қїзлашу¹⁸⁷ — у
мен билан қиздан гаров ўйнаб (ўртага, гаровга қиз
қўйиб) ўқ отишди. (قَرَلَشْمَاقُ قَرَلَشُورُ қїзлашур,
қїзланшмақ).

қ а р м а ш д і — тортиб олишди. **أَل مَنَكُ بَرَلَا**
تَفَار تَقَار قَرَمَشْدِي ол мәнїң бірлә тавар қармашдї — у

¹⁸⁶ Карвамоқ сўзи энг ибтидой даврда ҳар бир нарсага хослаб қўлланган сўзларни кўрсатишга характерли мисолдир.

¹⁸⁷ Бу мисолдаги «қизлошу» сўзи қиздан гаров ўйнаш, ўртага қиз қўйиб гаров ўйнаш маъносидадир. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, бу маънони у давр тилида ўзакка «лаш» қўшиб янги-янги ясалган сўзлар билан ифодалаш кенг қўлланар эди. Чунончи, «отлашув» — отдан гаров ўйнаш, «олтинлашув» — олтиндан гаров ўйнаш «тўнлашув» — тўндан гаров ўйнаш каби.

Бу сўзлар торроқ маънода, яъни баҳслашиш, тортишиш маъносида ҳам қўлланган.

мен билан мол ўғирлашда баҳслашди. Ёрдам-
лашмоқ учун ҳам шу сўз қўлланади. Бу сўзнинг асли
قَرْمَشُورُ. قَرْمَشْمَاقُ) қармалашдидир. (қармалашди қармашур, қармашмақ).

قِسْتَشُدِي қісташді — ҳуришди. اَتَقَمْعُ تَمَلْعَدُنْ قِسْتَشُدِي

Ўт қамуғ тумліғдін қісташді — ҳамма итлар совуқдан
ҳурди, тигради, итдан бошқалар ҳуришига ҳам бу сўз
қўлланади. (қісташур, қісташ-
мақ).

كَكْتَشُدِي кәктәшді — кек сақлашди, хусумат қилишди.

اَلْ اِكِّي كَكْتَشُدِي ол іккі кәктәшді — у иккови кек
сақлашди. (кәктәшүр, кәктәш-
мәк).

كِرْتَشُدِي кәртишді — кертишди. اَلْ مَنكَا يَغَاجْ كِرْتَشُدِي

Мәнә јіғач кәртишді — у менга ёғоч кертишда
ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашиш
учун ҳам шу сўз қўлланади. (кәртишмақ, кәртишүр,
кәртишмәк).

كُوتْرُشُدِي көтрүшді — кўтаришди. اَلْ مَنكَا يَكْ كُوتْرُشُدِي

Мәңә јүк көтрүшді — у менга юк кўтаришди,
юк кўтаришда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай.
(көтрүшүр, көтрүшмәк).

كَجْرُشُدِي кәчрүшді - кечиришди. اَلار بِير بِيرِنَكْ يَازُوقِنْ

олар бір — бірің јазуқін кәчрүшді — улар
бир-бирларининг гуноҳини кечиришди. Денгиздан

ўтказишда бир-бирига ёрдам беришга ҳам бу сўз қўлланади. (كَجْرُشُورُ. كَجْرُشْمَاكُ) кэчрүшүр, кэч-рүшмәк).

الَارِ اَكِّي تُون كَذْرُشْدِي ک э з р у ш д и — кийдиришди. كَذْرُشْدِي

олар іккі тон кэзрүшді — улар иккови бир-бирига тўн кийдиришди. (كَذْرُشْمَاكُ. كَذْرُشُورُ) кэзрүшүр, кэзрүшмәк).

كَازِرِشْدِي к э з р и ш д и: اَلْ مِنْكَ اَت كَذْرُشْدِي ол мәңә әт кэзрiш-ді у менга гүшт қотиришда ёрдам берди. (كَذْرُشْمَاكُ. كَذْرُشُورُ) кэзрiшүр, кэзрiшмәк).

كۆكْرَاشْدِي к ө к р ä ш д и — гулдирашди. بُلْتِ لَارُ قَمْعُ كُكْرَاشْدِي бу-

лiтлар қамуг көкрәшдi — булутлар гулдирашди. كُكْرَاشْدِي көк р а ш д и: بَغْرَالَارُ كُكْرَاشْدِي буғралар көкрәшдi —

айғирлар кишнәшди. Жанг майдонида ботирлар хайқириғи ҳам шунга ўхшателиб اَلْبَلَارُ كُكْرَاشْدِي алплар көкрәшдi, дейилади. Ботирлар наъра тортди демәкдир. Шәърада шундай келган:

كَلْدِي اَسْنِ اَسْنِيُو قَاذَقَا تَكَلُّ اَسْنِيُو

كُرْدِي بَدُون قَسْنِيُو¹⁸⁸ قَرَا بُلْتِ كُكْرَاشُورُ

Кәлдi әсiн әснәјү

Қазқа тўғал ўснәјү

¹⁸⁸ Бу сўзнинг قَسْنِيُو қусниәјү тарзида берилиши, Басим Аталай фикрича, икки жиҳатдан нотўғридир: 1) бу парчанинг бошқа мисраларидаги сўзларда ҳам қофиядошлик бузилган; 2) бу сўзлар „Девон“нинг бошқа бетларида бошқача шаклда берилганлигидан (II том, 223-бет), бизнинг фикримизча, бу сўз ёзилишининг

Кірді будун куснају
Қара буліт көкрәшүр

Баҳорни мақтаб айтади:

Шамол эсиб келди. Бу (ел) совурадиган бұронга ўхшайди. Халқ совуқдан титрашди. Қора булутлар гулдурашди. (كۆكرشور. كۆكرشماك) көкрәшүр, көкрәшмәк).

көмрүшди комрушди — кемиришди. (الار اكي سنكوك كمرشدي) олар іккі сүңүк көмрүшди — улар иккови сүнгак кемиришди, сүнгак кемиришда баҳслашди. (көмрүшүр, көмрүшмәк).

кәзіләшди кәзіләшди — яширишди. (الار اكي تقار كز لشدي) олар іккі тавар кәзіләшди — улар иккови бир-бирідан мол бекитишди. Бошқаси ҳам шундай. (кәзіләшүр, кәзіләшмәк).

кәзіләшди кәзіләшди: (ال انكر اق كز لشدي) ол аңар оқ кәзіләшди — у у билан ўқни юқори отишда баҳслашди. Ёрдамлашишга ҳам бу сүз қўлланади. (кәзіләшүр, кәзіләшмәк).

хатосини исботлаш учун бу далиллар етарли эмас. Чунки Басим Аталайнинг қофия бузилиши ҳақидаги далилини пухта илмий мулоҳаза деб бўлмайди. Афтидан, Басим Аталай қофияни бутун сўз шаклидаги ўхшашликдан иборат деб тушунади. Бу хатодир. Чунки қофия бутун бир сўздаги мосликдан иборат эмас, у икки сўзда, бир сўзда, бир бўғинда, ҳатто бир ҳарфда бўлиши ҳам мумкин. Чунончи, „Девон“даги шеърларда: *итимни, отимни, қутумни* сўзлари ёки *қутлашу, тишлашу, ташлату* сўзлари ҳам қофия қилиб берилган. Навоий асарларида ҳам шу ҳолни кўрамыз.

كۆلشدى كۆзләшді — кўришда баҳслашди. **أَلْ مَنَكْتُ بَرَلَا** ол мәнң бiрлә көзләшдi — у мен билан нарсани кўришда баҳслашишди. У мени кўзлади, мен уни кўзладим. (**كۆلشماك. كۆلشور.** көзләшүр, көзләшмәк).

كەسلشدى кәслишдi — кесилишди, бұлак-бұлак бұлди. **كەسلشدى نانك** кәслишдi нәң — нарса бұлак-бұлак бұлди. Нарсанин бұлаклари айрилди (**كەسلشماك. كەسلشور.** кәслишүр, кәслишмәк).

كۆكلشدى көккәшдi — ёпишишди. **أَلْ اَنَكْتُ بَرَلَا كۆكلشدى** ол анң бiрлә көккәшдi — ёпишишди — чирмашишди — көктәшдi¹⁸⁹ талаффузи ҳам бор.

كۆكلشدى көккәшдi — боғлашди. **أَلْ اَنَكْتُ اَذَرُ كۆكلشدى** ол аңар азар көккәшдi — у нга эгар ёғочини чизимча билан боғлашга ёрдам этди. **أَلْ اَنَكْتُ بَرَلَا كۆكلشدى** ол анң бiрлә көккәшдi — у билан улфатлашишга аҳд қилди. (**كۆكلشماك. كۆكلشور.** көккәшүр, көккәшмәк.) Бу сўз — булғорча.

Бу боб тўрт хил хусусиятга эгадир:

Биринчидан, ишда ёрдам ёки баҳслашиш мазмунини ифодалайди. Чунончи, **أَلْ مَنَكْتُ يَكْتُ كۆترشدى** ол мәнә јук көтрүшдi — у менга јук кўтаришда ёрдам берди демақдир. Юқориди айтганимизча,

¹⁸⁹ Бу ерда босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор.

„мэна“ сўзи қўшилиб келганда ёрдам мазмунини ифодалайди. Агар феълга „мэниң би́рлә“ қўшилиб келганда, баҳслашишни билдиради. **أَلْ مَنِكْ بَرَلَا** ол мэниң би́рлә сәкрішді — қай биримиз сакрашда усталигимизни синаш учун у мен билан баҳслашди.

Иккинчидан, икки ҳарфли феълдан ясалган феълнинг бир тури бўлади. Масалан, қочди феълнинг ўтимлиси қочирдидан ясалган қочиришди феъли каби. **ش** ҳарфи бу ерда **مفاعلت*** муфоъалат* бобидаги каби функциядадир. Икки киши бир-бирини қочиришди демакдир. Яна **سَوْفُ كَجْدِي** суw кэчди гапидаги кэчди феълнинг ўтимлиси кечирдидан ясалган кечиришди ҳам шу хил шериклик маъносини ифодалаган феълга мисолдир, яъни улар бир-бирини кечиришга ёрдам берди

* Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, биргалик даража XI аср тилида пухта бир-системага тушган эди. Маҳмуд Кошғарий ўз асарининг ҳар уч томида у давр тилида шу биргалик даража функциясида қўлланган жуда кўп сўзларни изоҳлаб берган ва бу феъл тури ҳақида қоидалар тузган.

Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, биргалик даража кўрсаткичи **ш** (ҳозирги ёзувда **ш, иш, уш** шаклларида учрайди) бўлиб, у бир неча функцияни бажарган:

1) **ш** ҳарфи пишди, тушди, ошди, тошди каби айрим сўзларда ўзакни ташкил этган ҳарф сифатида бу функцияни бажармаган.

2) **ш** ҳарфи биргалик даража, яъни ишда икки ва ундан ортиқ киши шериклигини билдирган.

3) **ш** ҳарфи ишда бир-бирига ёрдам маъносини ифодалаган.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам **ш** ҳарфи ана шу функцияларда қўлланади. Шу билан бирга бунинг маъно ва истеъмол доираси яна ҳам кенгайган. Ҳозирги замон ўзбек тилида **ш** ҳарфи у даврда қўлланмаган *тўпланишмоқ, қўл беришмоқ* каби яна кўп формаларда ишлатилади.

демакдир. Икки ҳарфликка бир ҳарф қўшиб уч ҳарfli феълга айлантирилди; яна бир ҳарф қўшилиб тўрт ҳарfliга айлантирилди.

Учинчидан, уч ҳарfli исмларга “لَشَوْ” лашу қўшиб ясалган феълдир. Бу феъл гаров ва қимор маъноларини англатади. Чунончи, **أَلْ مَنَّكَ بَرًّا** ол мэннің бiрлi оқ аттi атлашу—у мен билан отдан (отни ўртага гаров қўйиб) ўқ отишди. Ким ютса, ўртага қўйилган гаровни у олади. Бу қонда жуда кенг бўлиб, исмлардан ҳам, феъллардан ҳам тузила беради. Исмлар шакли чўзилиб кетса ҳам фарқ қилинмай, шу маъно учун қўшила беради. Чунончи, **أَلْ مَنَّكَ بَرًّا أَيُنَادِي كُكْرَجُكُونَلَشَوْ** ол мэннің бiрлi ојнадi кiкўрчкўнлiшў—у мен билан кантардан (кантар тикиб қимор) ўйнади. **أَلْ يَرَشْدِي مَنَّكَ بِيَلَا تَفْشَغَانَلَشَوْ** ол јарiшдi мэннің бiлi тawiшғанлашу—у мен билан қуён тикиб пойга қилишди, от чопишди. Ким орқада қолса, у ютқзади. Ўзиб кетган одам ютади ва у олади.

Тўртинчидан, феъл бу маънолардан ҳеч бирини англатмай, ўз маъносида қўлланади. Чунончи, **يَبْ بِيْمَشْدِي** iш бурушдi—иш белашди. **يَبْ بِيْمَشْدِي** jп бојмашдi—ип чалкашди, чигал бўлди, ҳеч ечилмайдиган, ёзилмайдиган бўлиб чувалди.

بَغْرِقْتِي бағрiқтi—жигарга ёпишди. **أَحَّ آرْ بَغْرِقْتِي** ач эр бағрiқтi—очликдан одамнинг биқини, қорни жигарига ёпишди.

بلدقتی بۇلдукті — نانگُ булдукті нэн — бұлин-
ган нарса топилди. (بلدقار. بلدقماق) булдуқар,
булдуқмақ).

تتسقتی тутсуқді — тутилди, құлға тушди. آر یغی قا تتسقتی
Әр јағіқа тутсуқді — одам душманға тутилди.
(تتسقار. تتسقماق) тутсуқар, тутсуқмақ).

تنجقتی тунјуқті — қайғуланди. آر تنجقتی Әр тунјуқті —
одам қайғирди, ҳатто нафас ололмай қолди.
سغر تنجقتی суғур тунјуқті — суғур (мушукдан
кичикроқ думсиз ҳайвон) — уй қуёни, қишда баҳор-
гача чиқмайдиган бўлиб уясиға кирди. Шунинг-
дек, уясиға қишда кириб, баҳоргача чиқмайдиган
ҳар қандай ҳайвон ҳақида ҳам تنجقتی тунјуқті де-
йилади. (تنجقار. تنجقماق) тунјуқар, тунјуқмақ).

سنجقتی санчїқті — енгилди. یغی سنجقتی јағі санчїқті —
душман енгилди, одам урилса ҳам шу сўз қўл-
ланади. (سنجقار. سنجقماق) санчїқар, санчїқмақ).

بسسقتی бассіқті — кечаси босди. آر یغی قا بسسقتی Әр ја-
ғіқа бассіқті — душман одамни кечаси бостирди,
уни тутди. (بسسقار. بسسسقماق) бассіқар, бассіқмақ).

سقرقتی савруқті — тирқираб чиқди. كوزدن ياش سقرقتی
көздән јаш савруқті — күздән ёш оқди. Оқар сув-

нинг тўлқинланиб, мавж уришига ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

كۆزۈم يېشى سَقْرُقُب قُوذى اَقَارُ
يَلْنَب اَزُون اَمَكْنَن تُوَكْل اَقَارُ

Көзүм яшәи савруқуб қузі ақар

Бініб ајун әмгәгін тўғәл уқар.

Дунә қийинчиликларини яхши (тўла) тушунгандан кейин, кўзим ёшлари соврулиб оқади. (سَقْرُقَارُ. سَقْرُقَمَاقُ савруқар, савруқмақ),

بِلْسِكْتِي اَنَكْت يَشْت ايشي بِلْسِكْتِي. біліскіті — билинди, сезилди. анің яшут іші біліскіті — унинг яширин иши билинди. (بِلْسِكْمَاكْت. بِلْسِكْكَار. біліскәр, біліскмәк).

بُرْبَالْدِي اَنَكْت ايشي بُرْبَالْدِي. бурбалді — чалкашланди. іні бурбалді — унинг иши чувалиб чалкашланди. (بُرْبَالْمَاقُ. بُرْبَالُور. бурбалур, бурбалмақ).

بُكْسُودِي قَاب بُكْسُودِي. бұксүді — ёрилди. қап бұксүді — қоп ёрилди. Шунингдек, ҳар бир идиш ёрилса ҳам „бұксүді“ дейилади. (بُكْسُودِي. بُكْسُودِيور. бұксүдюр, бұксүдімәк).

تُرْبُودِي يَغَاج تُرْبُودِي. тўрпүді — тўғри бўлди. јіғач тўрпүді — ёғоч тўғри бўлди, рандаланиб тўғриланди. (تُرْبُودِيور. تُرْبُودِيَاكْت. тўрпүдюр, тўрпүдімәк).

تارتىلدى تартілдi — тортилди, ўлчалди. ياغچ تارتىلدى Jarмақ тартілдi — танга тортилди. Бошқаси ҳам шундай. Арқон ва бошқалар чўзилиб, тортишишига ҳам бу сўз қўлланади. (تارتىلماق. تارتىلور. تارتىلур, тартілмақ).

تۇرتىلدى тўртўлдi — ёғланди, ёғ суртилди. تۇرتىلدى تۇرتىلدى тэригә жағ тўртўлдi — ёғ терига сурилди. Бошқаси ҳам шундай. (تۇرتىلماق. تۇرتىلور. تۇرتىلур, тўртўлмәк).

چىرتىلدى чэртилдi — йўқ бўлди. چىرتىلدى چىرتىلدى нәң — нарса йўқ бўлди, қўлдан кетди. Мақолда шундай келган: اردم سزدن قوت چىرتىلور эрдәмсиздән қут чэртилур — ҳунари ва одоб фазилатлари бўлмаган кишидан бахт ва давлат кетади. (چىرتىلور. چىرتىلماق). чэртилур, чэртилмәк).

تەترىلدى тэтрўлдi — айланди. تەترىلدى تەترىلدى тәтрўлдi — ел ўзгарди — жануб шамоли шимолга, шимол шамоли жанубга айланди. تەترىلدى تەترىلدى нәң — нарса айланди — тескари бўлди. ار قىلغى تەترىلدى эр қіліғі тэтрўлдi — одамнинг қилиғи ёмон бўлди (қилиғи совуқ бўлди). Бошқаси ҳам шундай. (تەترىلماق. تەترىلور. تەترىلур, тэтрўлмәк).

توغرىلدى тоғралдi — тўғралди. اتوغرىلدى эт тоғралдi — гўшт майдаланиб тўғралди. Бошқаси ҳам шундай.

تُون كِيرْدَن (توغرالур, توغرالماق). توغرالماق

توغرلدى тон кирдән тоғралдї — тўн кирликдан майда-майда бўлиб парчаланди. Шунингдек, оёқда ва тўқилма нарсаларда пайдо бўлган ёриқларга ҳам шу сўз қўлланади. (توغرالماق). توغرالур, توغралماق).

تالقلدى талқилдї — қайтди. تالقلدى نانك талқилдї нэц — парса тўқинди тўқнашди, қайтарилди. ايش تالقلدى иш талқилдї — иш қайтарилди. јук талқилдї — юк отда қайтарилди. (تالقلماق). تالقلур, талқилмақ).

تيرمالدى тїрмалдї — тирналди. انك يوزي تيرمالدى анїц јўзи тїрмалдї — унинг јузи тирналди. (تيرمالماق). تيرمالур, тїрмалмақ).

چقرلدى чəwpyлдї — айланди. چقرلدى چقرى چىقرى чїғрї чəwpyлдї¹⁹⁰ чиғир — чийриғ (қудуқ чийриғи) айланди.

¹⁹⁰ Айланмоқ маъносидаги бу сўз „Девон“да юқоридаги каби чеврулмоқ тарзида ва эврүлмоқ тарзида ҳам келади (қ. I т., 210-бет). Навоий асарларида ҳам айни шу шаклларда учрайди:

Чеврулуб куйсам не тонг шамси шабистонимдур ул.
(„Фавоидул кибар“, 386-бет).

Агарчи ахтаридур ҳар сўзунг пок,
Ки эврүлур анинг бошиға афлок.

(„Хамса“).

Шунингдек, ҳар нарса айланса ҳам шу сўз қўлланади. *جَفْرُ لَوْرُ*: *جَفْرُ لَمَا كَتْ* (жəврүлүр, чəврүлмәк).

جَرْمَلْدِي чəрмәлди — урилди, тўқилди. *جَفْعُ جَرْمَلْدِي* чавиғ чəрмәлди — қамчин ва бошқанинг учи ўриб тўқилди. (*جَرْمَلْمَا كَتْ* *جَرْمَلْوُرُ* чəрмәлүр, чəрмәлмәк).

سُرْتُلْدِي сўртүлди — пўсти орчилди. *سُرْتُلْدِي نَانِك* сўртүлди нән — нарсанинг пўсти арчилди. Бу ишни бошқа биров қилса ҳам шундайдир, яъни бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир. *تَرِيكَا يَاقُ سُرْتُلْدِي* тэригә яғ сўртүлди — терига ёғ сургилди. (*سُرْتَلْوُرُ* *سُرْتَلْمَا كَتْ* сўртүлүр, сўртүлмәк).

سَنْجَلْدِي санчїлдї — санчилди. *بِجَاكْتَا مَقَا سَنْجَلْدِي* пичәк тамқа санчїлдї — пичоқ деворга санчилди. Бошқаси ҳам шундай. *سُو سَنْجَلْدِي* сў санчїлдї — лашкар енгилди. Бу сўзнинг асли *اَرَكَا بِيجَاكْتَا سَنْجَلْدِي* әргә пичәк санчїлдї — одамга пичоқ санчилди, урилдидан олинган. (*سَنْجَلْمَا قُ* *سَنْجَلْوُرُ* санчїлур, санчїлмақ).

سَبْرُلْدِي сўпрүлди — супурилди. *اَفْ سَبْرُلْدِي* әw сўпрүлди — уй супурилди. Бировга ғазаб қилинганда, *سَبْرُكْ* сўпрүк¹⁹¹ дейилади. Яъни супуринди ахлат супуриш

¹⁹¹ Сўпрүк сўзи ҳақида Басим Аталай бу *супрук* эмас, *супрул* бўлиши тўғри деб изоҳ берган (II том, 231-бет). Бизнингча, бу изоҳга зарурият йўқ. Чунки бу бирор идеоматик таъбир бўлиши ҳам мумкин.

билан кеткизиб юборилгани каби сен ҳам кет демакдир. (سَبْرُلُرُ سَبْرُلْمَاكْتُ سўпрулур, сўпрулмәк).

سَبْرُلْدِي سĭ ė r ĩ ł dĭ — сирғалиб чиқиб кетди. سَبْرُلْدِي بَلَقُ الْكِدْنُ баліқ ėлікдін сĭ ė р ĩ ł dĭ — балиқ қўлдан сирғалиб чиқиб кетди. Ҳар бир силлиқ нарса қўл ва бошқадан сирғалиб чиқишига ҳам бу сўз қўлланади. سَبْرُلْدِي يُولُ Йол сĭ ė р ĩ ł dĭ — йўлнинг ҳамма бурчакларига қаралди демакдир. سَبْرُلْدِي اَر تَامِدُنْ эр тамдĭне сĭ ė р ĩ ł dĭ — одам девордан сидирилиб, сурилиб тушди. Бошқаси ҳам шундай. (سَبْرُلْمَاقُ سَبْرُلْمَاقُ сĭ ė р ĩ л у р, сĭ ė р ĩ л м а қ).

سَبْرُلْدِي س а w р у л д ĭ — мавжланди. سَبْرُلْدِي سَوْفُ سَوْرُ سўw sawрулдĭ¹⁹² — сув—водий тўлқинланиб, кўпириб мавжланди. Шунингдек, қайнаб тошаётган шўрвадан чўмичга олиб камайтирилиб, қайноғини пасайти-

¹⁹² *Соврулмақ* сўзи XI асрда сувнинг мавжланиши, доғни шопириш ва кўлдан ёш тўкилиши маъноларида қўлланган. Ҳозирги ўзбек тилида биринчи ва учинчи маънолар йўқ, фақат иккинчи маънодан *шопириш* маъносигина қолган. Шу билан бирга, бу сўзга *зиён кўрмак*, *зарарланмоқ*, *бекорга кетмоқ* маънолари орттирилган. Навоийда бу сўзнинг истеъмол доираси ҳам кенгайган.

Бу ким дединги, куйдурсунлар они,
Кул айлаб, кўкка **совурсунлар** они...

Совурса ёр ишқининг ҳавоси.

Қайси гул бедоди бир булбул парин **совурмади**
Чарх зулми ҳам анинг яфроғларин **совурмади**
Булбул парини гулки **совурди** бу боғ аро,
Дай сарсари анинг доғи бағрини совурур.

риш учун чўмичдагини яна қозонга қуйишга ҳам бу сўз қўлланади. Яна **تَرِيغٌ سَفْرُلْدِي** таріғ саврулдї — дейилади. Тариқ совурилди, шопириб тозаланди. **يَاشُ كُوزِدُنْ سَفْرُلْدِي** яш кўздін саврулдї — кўздан ёш тўкилди. Шеърда шундай келган:

تَنْ كُنْ تَرْبٌ يَغَايُوْ
يَاشِمُ مِنْكَ سَفْرُلُوْرُ

Тўн-кўн туруб йғлају
Яшїм мѣнїң саврулур.

Тун-кун тинимсиз йғлайман, кўзимдан ёш оқади. (**سَفْرُلْمَاقُ. سَفْرُلُوْرُ.** саврулур, саврулмақ).

سِغْزَالْدِي сїғзалдї — сиқилиб кирди. **بِيْرُ نَانِكْتِ بِيْرْكَا سِغْزَالْدِي** бїр нѣң бїргѣ сїғзалдї — бир нарса бир нарса ичига машаққат билан сиғдирилди; масалан, кетмон, бел дастасига мих кириб, уни кетмон ва белга суқиш қийин бўлиши ёки итни бўйинча¹⁹³ орасига киргизиш машаққат бўлгани каби. (**سِغْزَالْمَاقُ. سِغْزَالُوْرُ.** сїғзалур, сїғзалмақ).

سَاتْغَالْدِي сатғалдї — қутқазилди. **اَرُّ بِيْنِي سَاتْغَالْدِي** эр бојнї сатғалдї — одам бўйни қийинчилик билан қутқазилди. Шунингдек, қарз ўзи қимматига баравар нарса билан адо этилиши, қайтарилишига ҳам

¹⁹³ Бўйин тасмаси ичига киритиб боғлаш.

ساتغالур، ساتغالماق. ستغلاماق) ساتفالدی дейилади. (ساتغالур، ساتغالмақ).

ساتغالدی ساتفالدی — шимарилди. يَنْكُ ساتفالدی جَه ساتفالدی — энглар шимарилди. (ساتغلاماق. ستغلاماق) ساتغالур، ساتغالماق).

سارمالدی سارمالدی — сувдан чиқарилди. يَلِق سارمالدی سارمالدی — балиқ сувдан сузиб олингандай чиқарилди. Бошқаси ҳам шундай. تَمَاج سارمالدی тутмач сармалді — тутмоч қозондан сузиб олинди. Бошқаси ҳам шундай. (سارمالور. سارمالماق) سارمالور، سارمالماق).

سارمالدی سارمالدی — ўралди. اَنْك تونى بَشِنكا سارمالدی انىң тоні башіңа сармалді — унинг тўни бошига ўралди. (سارمالور. سارمالماق) سارمالور، سارمالماق). Бошқаси ҳам шундай. Бу ўтимсиз феълдир.

قورتلدى قورتулді қуртулди қуртулди. اُرَاغْت قورتلدى урағут қуртулді — хотин бўшади, бўшалди (бола туғди) اُرَاغْت قورتلدى قورتلدى — эр эмгактін қуртулді — одам қийинчиликдан қутулди демақдир. Шеърда шундай келган:

اَذَلِك يَرِغ كَزَيِّ اَغْرِي تَسْرُق اَزَيِّ
بِكَلار بَكِن اَزَيِّ قَجَسا قَلِي قَرْتلور

Özläk jaraғ¹⁹⁴ kўzätti
 Oғrī tuzaқ uzattī
 Bәglār bәgin азitті
 Қачса қалі қуртулур.

Замона фурсат кузатди, беклар бегини хўрлаш
 учун яширин тузоқ қўйди, ундан бег қандай қи-
 либ қочиб қутулади (бу ерда беглар бегидан
 гўёки Афросиёб назарда тутилади). (قُرْتُلُورُ. قُرْتُلُمَاقُ)
 қуртулур, қуртулмақ).

قُرْتُلْدِي қарталдї—шилнди, енгилланди. اَنَكْ قُرْتِي قُرْتُلْدِي
 аниң қартї қарталдї—унинг яраси қайталади.
 (قُرْتُلُمَاقُ. قُرْتُلُورُ) қарталур, қарталмақ).

قُرْجَلْدِي қїрчалдї—сидириб юборди, қириб кетди.
 اَنَكْ بَشِنْكَ تَاشْ قُرْجَلْدِي аниң башїна таш қїрчал-
 дї—унинг бошига тош тегиб қириб кетди, сиди-
 риб юборди. (قُرْجَلْمَاقُ. قُرْجَلُورُ) қїрчалур, қїрчал-
 мақ).

قُرْتُرْلْدِي қутрулдї—бўшатилды. سُوْفُ الْمَادِنُ قُرْتُرْلْدِي суw
 аїмәдін қутрулдї—суw кўвачадан бўшатилды.
 Шунингдек, ҳар бир суyюқ нарса бўшатилишига
 ҳам бу сўз қўлланади. (قُرْتُرْلُورُ. قُرْتُرْلَمَاقُ)
 қутрулур, қутрулмақ).

¹⁹⁴ Яроғ сўзи XI асрда, асосан, вақт, фурсат маъносида қўлланиб, бошқа сўзлар билан бирикканда, қурол, имконият маъноларини англатган. Навоий асарларида ҳам шу маъноларда учрайди:

Чу пайдо бўлди иш айлар яроғи..
 Ададдин кўп бори кема яроғлик...
 Яроғи сайр хотир истаганча.

قَدْرُلْدِي قАЗАРІЛДІ — қайрилди. اَنَكْ بُوَيْنِي قَدْرُلْدِي аңд бојніні қазрїлдї — унинг буйни қайрилди. Биров қайирса ҳам шу сўз қўлланади. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир. (قَدْرُلْمَاقْ قَدْرُلُورْ) қазрїлур, қазрїлмақ).

قَاوْرُلْدِي قАВРУЛДІ — қовурилди. بَغْدَايْ قَفْرُلْدِي буғдај қаврулдї — буғдой қовурулди. Бошқаси ҳам шундай. Бу сўзнинг غ ف ли варианты ҳам бор. (قَفْرُلْمَاقْ قَفْرُلُورْ) қаврулур, қаврулмақ).

قَبْزُلْدِي قОБЗАЛДІ — қўбиз чалинди. قَبْزُ قَبْزُلْدِي قОБУЗ¹⁹⁵ қобзалдї — қўбиз чалинди. Бу сўзнинг س с билан قَبْسَالْدِي қобсалдї равишда ҳам талаффуз этилади. Бу хилда з нинг с га алмашинишига мисол кўп. Чунончи, كَبْشُ رَيْزُ وَرَيْسُ дегандаги каби. (قَبْزُلْمَاقْ قَبْزُلُورْ) қобзалур, қобзалмақ).

اَشْلُدِي تَشْلُدِي УШÄЛДІ ТӘШШÄЛДІ — ушатилди, майдаланди. اَشْلُدِي تَشْلُدِي اَتْمَاكْ اَشْلُدِي اَتْمَاكْ ўтмәк ўшәлді тәвшәлді — нон майдаланди, бурдаланди. Бу иборада асл сўз اَشْلُدِي ўшәлдідир. (تَشْلُدْمَاكْ تَشْلُدُورْ) тәвшәлүр, тәвшәлмәк).

¹⁹⁵ Қўбуз уриб, чертиб чалинадиган чолғулардан бири бўлиб, туркий халқларда энг машҳур, энг эски чолғудир. Ҳатто, унинг илгариларда ким томонидан ва қандай яратилгани ҳақида халқда ҳар хил нақллар ҳам юзга келган. Уни халқда „руҳи ғизо“ деб юқори баҳоланганлигидан Абу Али ибн Синога ҳам нисбат берадилар. „Девон“да бу сўзнинг кўп қайта такрэрлавиши унинг уша даврда энг ёқимли чолғу эканидан, энг кўп тарқалганидан дарак беради.

кәртiлдi — кертилди. **يغاج كۆرتىدى** jıgac kәrtiḏ — ёгоч кертилди. Бошқаси ҳам шундай. (**كۆرتلور**)
кәртiлiўр, кәртiлмәк).

кәртiлдi — камситилди. **قۇل بۆيىنى كۆرتىدى** қул бој-
ни кәртiлдi — қул камситилди. Бу сўз, асосан, кес-
мак маъносида бўлса ҳам, бу ерда хўрламоқ маъ-
носидадир.

кәзrүлдi — кийилди. **تون كۆزلىدى** тон кәзrүл-
дi — тун кийилди. Бошқаси ҳам шундай. (**كۆزلور**)
кәзrүлiўр, кәзrүлмәк).

кәзrилдi — қуритилди. **قوي كۆزلىدى** қој кәзrил-
дi — қуй (гўшти) қуритилди. (**كۆزлور: كۆزلىماك**)
кәзrилiўр, кәзrилмак).

кiкрүлдi — киргизилди. **تەۋاراققا كىرگۈزىدى** tawar
әwǵä кiкрүлдi — мол уйга кiргизилди. Бошқаси
ҳам шундай. [**كىرگۈزۈر: كىرگۈزۈلمەك**])
кiкрүлiўр, кiкрүлмәк). Бу бўлим икки хилдир: 1) уч ҳарфли
сўз мажхул феъл бўлади. Чунончи, **يىرماق تۆرتلىدى**
јармақ тартiлдi — танга (тарозида) тортилди;
ئىش ئىش ئۆرتىدى iш әртiлдi — иш ноаниқ бўлди, пар-
даланди. Бу хил феълда **ل**-л билан **ن** н аралаш
қўлланади; 2) шу шаклдаги феъл бу маънони
англатмай, ўз маъносида келади. Чунончи, **قۇرتلىدى**
қуртулдi — кутилди. **سۇرملدى** сармалдi — ўралди.

باشلاندی باشلاندی. قوی تاغقا كۆي تاغ-
қа башланді — қуй тоққа җайдалди, сурилди.

باشلاندی باشلاندی. تارغ باشلاندی. таріғ баш-
ланді — экин: буғдой, арпа умуман дон экинлари
бош тортди. Бош чиқарди.

باغلاندی باغلاندی. اوتك باغلاندی. отуц бағлан-
ді — ўтин боғланди. ار اوزنكا اتك باغلاندی. Әр Өзицә
отуц бағланді — одам фақат ўзи учун ўтин боғ-
лади. (باغلانور. باغلانور. бағланур, бағланмақ).

باغلاندی باغلاندی. قوی باغلاندی. қой бағланді —
қуй боғланди. Бошқаси ҳам шундай. (باغلانور. باغلانور.
бағланур, бағланмақ).

باغلاندی باغلاندی. تون باغلاندی. тон
боғланді — тўн бўғчага солиниб тахмонга қўйилди.
(باغلانور. باغلانور. бағланур, бағланмақ).

باغلاندی باغلاندی. ات باغلاندی. ат боғлунді —
от бўғилди. Бошқага ҳам шу сўз қўлланади.
(باغلانور. باغلانور. бағланур, бағланмақ).

بەکلەندی بەکلەندی. نانك بەکلەندی. бәкләнді
нән — нарса мустаҳкамланди.

بەکلەندی بەکلەندی. ارفندا بەکلەندی. әр әв-
індә бәкләнді — әр уйида турғун бўлиб қолди. Қа-
малса ҳам шу сўз қўлланади.

بەكلىدى بۆкләнди — بەкلىدى نازىك — нарса сақ-
ланди. Бу феъл үтимли ҳам, үтимсиз ҳам бўлиб
келади (ўғузча). (بەكلنۇر. بەكلنماق). بەк-
ләnmәк).

بەگلدى بەگلәнди — эрли бўлди, эрга чиқди. ارغت
урағут بەгләнди — хотин эрга чиқди (бегли бўл-
ди). (بەكلنماق. بەكلنۇر). بەгләnmәк).

بۇكلدى буюклүнди — букилди. بۇكلدى نازىك —
нарса икки қават қилиб букланди, (بۇكلنۇر. بۇكلنماق).
буюклүнүр, буюклүnmәк).

بۇكلدى буюклүнди — йиғилди, тўпланди. سوڧ
суw буюклүнди — суw йиғилди, тўпланди. Яна
سۇ بۇكلدى — аскар тўпланди. (بۇكلنۇر).
буюклүнүр, буюклүnmәк).

تلبىدى талпінді — талпинди. قش
қуш талпін-
ді — қуш талпинди. Икки қанотини қоқиб, изти-
робга тушди. (تلبىنماق. تلبىنۇر). талпінур, талпін-
мақ). Ҳар бир нарса изтиробга тушса ҳам бу сўз
қўлланади.

تارتىدى тартінді — тортди, меҳрибонлик қилди. ار
ағлнка
тартінді эр оғлңа тартінді — одам ўғлїга раҳм қил-
ди. Унга қилинган ҳар бир яхшилик, унга берил-
ган ҳар бир таом уники (ўғлиники) бўлишини
истади.

تَرْتِنْدِي تارتінді — ташитди. **الْ اَفْكَا تَرِغْ تَرْتِنْدِي** ол эw-
gä таріғ тартінді — у уйига буғдой ва бошқа нар-
салар келтираётгандек кўринди. Кўчманчилар ша-
ҳарлилардан буғдой тортиб кетсалар ҳам шундай
дейлади. (**تَرْتِنْمَاقْ** **تَرْتِنُورْ** тартінур, тартінмақ).

تُرْتُنْدِي туртунді — суртаётгандек кўринди. **الْ اَوْزِينْكَا**
يَاغْ تَرْتِنْدِي ол Өзига Јағ туртунді — у ўзи учун ёғ
сүртди. Ёғ суртаётгандек кўринишга ҳам бу сўз
қўлланади. (**تُرْتِنْمَاقْ** **تُرْتِنُورْ** туртунур, туртун-
мак).

تَبْرَانْدِي тэбрәнді — тебранди. **تَبْرَانْدِي نَانْكَ** тэбрәнді —
нанца — нарса тебранди, ҳаракатланди. (**تَبْرَانْمَاقْ** **تَبْرَانُورْ**
тэбрәнур, тэбрәнмак).

تَوْغْرَانْدِي тоғранді — тўғраётгандек кўринди. **الْ اَوْزِينْكَا**
اَتْ تَوْغْرَانْدِي ол Өзига Эт тоғранді — у ўзига гўшт
тўғраётгандай кўринди. Бошқаси ҳам шундай.
(**تَوْغْرَانْمَاقْ** **تَوْغْرَانُورْ** тоғранур, тоғранмақ).

تَاوْرَانْدِي тауранді — шошилаётгандек кўринди. **اَرْ تَقْرَانْدِي**
эр тауранді — одам юришда шошилаётгандек кў-
ринди. (**تَقْرَانْمَاقْ** **تَقْرَانُورْ** тауранур, тауранмақ).

تَئْرَسِنْدِي тэрсинді — ғазаб қилди. **بَئْكَ اَنْكَرْ تَئْرَسِنْدِي** бэғ
аңар тэрсинді — бек унга ғазаб қилди.

تَرْسِنْدِي تәрсінді — қайталади. تَرْسِنْدِي باش баш тәрсін-
ді — яра битгандан кейин яна қайталади. (تَرْسِنُور
تَرْسِنْمَاك) тәрсінүр, тәрсінмәк).

تَقْشِنْدِي тәwшінді — җаракат қилди. اَر ايشتا تَلِم تَقْشِنْدِي
Әр ішта тәлім тәwшінді — одам ишда күп җаракат
қилди. (تَقْشِنْمَاك) тәwшүнүр, тәwшүнмәк*).

تَتَغْنَدِي татғанді — татти экан деди. اَر اَشِغ تَتَغْنَدِي
әшғ татғанді — одам таом билан лаззатланди ва
тилини танглайига тегизиб лаззат топди. (تَتَغْنُور
تَتَغْنِمَاك) татғанур, татғанмақ).

اَلْدِي تَاغْنَدِي олінді толғанді: اَر اَلْدِي تَاغْنَدِي
әр олінді — одам дард оғриғидан азобланди, бир
ёғдан иккинчи ёққа ағдарилиб қийналди.

تَاغْنَدِي толғанді — тұлғанди. اَر اَوْزِي تَاغْنَدِي
әр өзі тол-
ғанді — одамнинг ичи сура бошлады, ўради.

تَاغْنَدِي толғанді — юмалоқлади. اَر اَوْزِنْكَ يُونْكَ تَاغْنَدِي
өзіңә јүң толғанді — одам ўзи учун юнгни юма-
лоқлаб ўради. (تَاغْنِمَاك) толғанур, толғанмақ).

تَرْقِنْدِي турқінді — уялди. اَل مِّنْدِن تَرْقِنْدِي
ол мәндин
турқінді — у мендан уялди. Қилмоқчи бұлган
ишидан мендан уялиб қайтди. (تَرْقِنْمَاك) турқінур,
турқінмоқ).

* Бу сўзлар босма нускада шу тарзда җар хил ёзилган.

تَزَكِنْدِي تэзгінді — айланди. جَغْرِی تَزَكِنْدِي чіғрі тэзгінді — чийриқ айланди. Бошқаси ҳам шундай.

تَزَكِنْدِي تэзгінді — айланди (зиёрат қилди). اَلْیِرِكْت ол тэзгінді ол jәріг тэзгінді — у ерни айланди, тавоф қилди. Бирор ерни тавоф этувчи ҳар кимга ҳам бу сўз қўлланади. (تَزَكِنْمَاكْت تэзгінүр, тэзгінмәк).

بُلْغَنْدِي تَلْكَانْدِي булғанді — тәлкәнді — ғазаб қилди. اَلْاَنْكِرْ ол аңар булғанді тәлкәнді — у унга ғазаб қилди, аччиқланди. تَلْكَانْدِي — тәлкәндінинг ўзи ёлғиз қўлланилмайди. Булғанді билан бирга қўшиб қўлланади. (تَلْكَانْمَاكْت тәлкәнүр, тәлкәнмәк).

تَبْلَنْدِي туплунді — тешилди. تَام تَبْلَنْدِي там тублунді — девол тешилди. Бошқаси ҳам шундай. (تَبْلَانْمَاكْت тублунур, тублунмақ).

تَبْلَانْدِي тўпәнді — илдиз олди. يَغَاچ تَبْلَانْدِي ғач тўпәнді — дарахтларнинг илдиз қуриш вақти келди¹⁹⁷.

تَبْلَانْدِي тўпәнді — моллик бўлди. اَر تَبْلَانْدِي эр тўпәнді — одам моллик бўлди. Бошқаси ҳам шундай. (تَبْلَانْمَاكْت тўпәнүр, тўпәнмәк).

¹⁹⁷ Бу сўз ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Унингча تاجل تَرْشَعْبِي хато

бўлиб تَرْشَعْبِي تَاصِل бўлиши керак экан, у ҳолда *дарахт илдиз тутди* маъносида бўлади (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 242-бет).

تَدَلَّنْدِي تېزلىندى — тийилди. ار ايشتن تَدَلَّنْدِي Эр іштін тїзлїндї — эр ишдан тийилди. Бошқаси ҳам шундай. Сўздан тўхташга ҳам бу сўз қўлланади. (تَدَلَّنْمَاقُ. تَدَلَّنُورُ. تېزلىنماق).

تَشَلَّنْدِي تۇشلىندى — қўнди. الكن تَشَلَّنْدِي Әлкін тўшлэндї мусофир — йўловчи қўнди. Ухлаб, сўнг йўлга тушмоқ учун қўнди. (تَشَلَّنْمَاقُ. تَشَلَّنُورُ. تۇشلىنماق, تۇشلىنماق).

تَرَلَّنْدِي تەپلىندى — терлади. ات تَرَلَّنْدِي ат тәрлэндї — от терлади. Бошқаси ҳам шундай. (تَرَلَّنْمَاقُ. تَرَلَّنُورُ. تەپلىنماق, تەپلىنماق).

تُرَلَّنْدِي تۇرلىندى — тўпланди. نانك تُرَلَّنْدِي түрлүндї нәң — нарса тўпланди. Шеърда шундай келган:

اذمِنِي اُكْرَمَنْ بِلِكْنِي يَكْرَمَنْ
كُنْكَلْنِي تَكْرَمَنْ اَرْدَمْ اَوْزَا تَرَلَّنُورُ

izimni¹⁹⁸ ok¹⁹⁹ärmän, Bilikni jügärmän

Köçüini tügärmän, ǝrdäm üzä türlünür

¹⁹⁸ Ҳозирги тилда қатъий равишда эга шаклида қўлланадиган сўз „Девон“да ҳар ерда *изи* шаклида учрайди. Демак, бизга „з“ товуши „г“ га айланиб етиб келган:

„з“товушининг „г“га алмашинишининг бошқа сўзларда учраши, баъзи сўзларда „з“ нинг тамом тушиши ҳам характерли хусусиятидир. Чунончи, *эзгулик сўзини эгилик* ҳолида етиб келиши каби эғилқилқ кечі жоқ (мақол).

Чунки эрур эл аро бу хуш калом,
Ўхшамаса мол эғасига ҳаром.

¹⁹⁹ *Тўпламоқ* маъносидаги *ўкмак* сўзи Навоий асарларида кенг қўлланган. Ҳатто, „Ҳазоинул-маоний“нинг III томида Навоий бутун ғазал (338-ғазал) да шу сўзни қўллаган:

Етса хирмон-хирмон ул тошларни ҳар ёнимга ўк...
Ҳарна афзун келса андин, жисми вайронимга ўк...

Шоир айтади:

Эгамни (худони) мақтайман, унинг ёрдами билан
илмни тўплайман, кўнгилни шунга боғлайман,
илму ҳунар тўплашга кўнглим берилгандир.
(تۈزلۈنۈر، تۈزلۈنمەك). تۈزلۈنمەك

تۈزلۈندى تۈزلۈندى يېر تۈزلۈندى
tūzīūndī — текисланди. тۈزلۈندى
jēr — ер текисланди. Бошқаси ҳам шундай.
تۈزلۈندى تۈزلۈندى варианты ҳам бор.

تۈزلۈندى تۈزلۈندى ايش تۈزلۈندى
tūzīūndī — тўғриланди, тўғри бўлди. ايش تۈزلۈندى
īsh tūzīūndī — иш тузалди, тўғриланди. Бошқаси
ҳам шундай.(تۈزلۈنۈر، تۈزلۈنمەك). تۈزلۈنمەك

تۈزلۈندى تۈزلۈندى ات تۈزلۈندى
tūzīūndī — тузланди. ات تۈزلۈندى
gūsh tūzīūndī — гўшт тузланди. Бошқаси ҳам шундай.(تۈزلۈنۈر، تۈزلۈنمەك). تۈزلۈنمەك

تۈزلۈندى تۈزلۈندى تۈزلۈندى
tizīlīndī — тизилди, ипга ўтказилди. تۈزلۈندى
lījū tizīlīndī — марварид тизилди. Бошқаси ҳам
шундай. (تۈزلۈنۈر، تۈزلۈنمەك). تۈزلۈنمەك

تۈزلۈندى تۈزلۈندى تۈزلۈندى
tūshīāndī — рўпара бўлди, қарама-қарши турди.
تۈزلۈندى تۈزلۈندى تۈزلۈندى
bīr nāñ bīrgā tūshīāndī —
бир нарса бир нарсага рўпара бўлди, қаршилаш-
ди. (تۈزلۈنۈر، تۈزلۈنمەك). تۈزلۈنمەك

تۈزلۈندى تۈزلۈندى اغلان تۈزلۈندى
tīshīāndī — тиши чиқди. اغلان تۈزلۈندى
tīshīāndī — боланинг тиши чиқди.

تیشلندی tışlāndı — тишланди (қайралди) ارغاق تیشلندی arǵaq tışlāndı

орғақ тiшлāндi — ўроқнинг тиши ўткир қилинди.
(تیشلماکت tışlānmākt, тiшлāнмāк).

تۈگلۈندى tūǵlūndı — тугилди, тиқилди. سوف بغزدا تۈگلۈندى sūf bǵzda tūǵlūndı

суw бoғазда тўǵлўндi — сув томоққа тиқилди —
шу билан одам бўғилди.

تۈگلۈندى tūǵlūndı — тугилди. يېپ تۈگلۈندى jīp tūǵlūndı — ип
тугунланди. Бошқаси ҳам шундай. (تۈگلۈنۈر tūǵlūnūr, тۈǵлўнмāк).

تۈگلۈندى tūǵlūndı — тугилди. سوف تۈگلۈندى sūf tūǵlūndı —

суw тўкилди. (تۈگلۈنۈر tūǵlūnūr, тۈǵлўн-
мāк).

تيكلىندى tiklīndı — тикилди, экилди. يىغاج تيكلىندى jīǵāch tiklīndı

лiндi — ёғoч тикилди, экилди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (تيكلىنۈر tiklīnūr, тiклiнмāк).

جۈرلەندى jūrlēndı²⁰⁰ — касал бўлди. ار اوزى جۈرلەندى ar auzı jūrlēndı

oзи jūrlēndi — одам касал бўлди, танаси оғирлаш-
ди. (جۈرلەنۈر jūrlēnūr, jūrlēnmāк).

جۈرلەندى jūrlēndı — оғриди. آنکت كوزى جۈرلەندى ankt kuzı jūrlēndı

anīn kōzi jūrlēndı — унинг кўзи оғриди.

²⁰⁰ Бу сўз босма нусхада икки хил: бир ерда جۈرلەندى jūrlēndı, бир ерда جۈرلەندى jūrlēndı шаклида берилган. Басим Аталай изоҳига кўра, қўлэзмада jūrlēndi берилган. Биз ҳам шунга мувофиқ тузатдик (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 244-бет).

جړلندی jūrplāndī — манфаатланди. آل آندن نانک جرلندی

ол андін нѣң jūrplāndī — у ундан манфаат олди — нафланди. (جرلنامک، جرلنور، jūrplānūr, jūrplānmāk).

چوغلندی чоғланді — чўғ бўлди. اوت چوغلندی

ўт яллиғланди. Шунингдек, кун яллиғланишига ҳам бу сўз қўлланади. (چوغلناماق، چوغلانور، چوغلانур، чоғланмақ).

چوغلندی чоғланді — майда тошли бўлди. سۇف قەمغ چوغلندی

сў қамуғ чоғланді — аскарлар ҳаммаси тўдалари билан келишиди. Тўпланган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (چوغلناماق، چوغلانور، چوغلانур، чоғланмақ).

چاغلندی чағланді — чала пишиди. اٹ چاغلندی

ғўшт чала пишиди.

چاغلندی чағланді — шуҳрат қозонди. ۋر چاغلندی

ланді — одам шуҳрат қозонди. (چاغلناماق، چاغلانور، چاغلانур، чаўланмақ).

سۋرتندی сўртўнді — суртинди, суйкалди, ишқалди.

ات يىغاج قا سۋرتندی ат йіғачқа сўртўнді — от дарахтга суйкалиб қашинди. Бошқаси ҳам шундай.

سۋرتندی сўртўнді — суртмоқчи бўлди. ارنكا ياغ سۋرتندی

эр өзінә яғ сўртўнді — одам ўзига ёғ суртмоқ истади. Биров бир нарса суртаётгандай кўринса ҳам, шу сўз қўлланади. (سۋرتنامک، سۋرتنور، سۋرتنур، сўртўнур, сўртўнмәк).

سِتْغَنْدِي سیتғанди — чаққонлашди, этак шимарди
آر سِتْغَنْدِي әр ситғанди — одам енг шимарди, этак шимарди,
бел боғлади. Бу феъл үтимли ҳам, үтимсиз ҳам.
(ستغناماق. ستغفور. سِتْغَانُور, سِتْغَانُمَاق).

سِلْكِندِي сiлкінди — силкитди. آر تُونِن سِلْكِندِي әр тонін
сiлкінди — одам тўнини силкитмоқчи бўлди.

سِلْكِندِي сiлкінди — қичинди. آر سِلْكِندِي әр сiлкінди —
одамнинг туклари ҳурпайди.

سِلْكِندِي сiлкінди — сесканди. تَقِي سِلْكِندِي تەۋەج сiлкінди —
туя силкинди. تَقِي سِلْكِنْسَا آشَاكْ كَا يُوكت جَمَار
تەۋەج сiлкінсә Әшәккә²⁰¹ јук чiқар — туя силкинса,
ундан бир эшакнинг юки чиқади. Бу мақол кичик
ишни ташлаб, катта ишга киришишга ундаб ай-
тилади. (سِلْكِنْمَاق. سِلْكِنْمَاق. سِلْكِنْمَاق).

سَچْلَنْدِي сачланди — сочи ўсди. آر سَچْلَنْدِي әр сачланди —
одамнинг сочи ўсди. (سَچْلَانُور. سَچْلَانُور. سَچْلَانُور)
сачланур, сачланмақ).

سُچْلَنْدِي сучлунди — суғурилди, тортиб олинди. قَلْج قَيْنْدِن
سُچْلَنْدِي қiлiч қiндiн сучлунди — қилич қиндан су-
ғурилди. Ўрнидан суғурилган ҳар нарсага ҳам бу

²⁰¹ Эшак сўзи „Девон“да бир неча ерда учрайди. Лекин, кўпинча, бу сўз
اشكك — эшкак, اشياك эшјак, اشاك эшак вариантларида келган. Демак, у
давр тилида сўзларда диалектал фарқ ҳам кучли бўлган.

қатрунді — тўхтади. كَلارَ اَر قَتَرْنَدِي кўлар эр қатрунді — куладиган эр тийилди, тўхтади. Бу сўзнинг асли бир ишда бўйсунмасликдир. Чунончи, اَر مَنكا يَرماق يِرر اَركان قَتَرْنَدِي ол мэцә жармақ бәрүр эркән қатрунді — ул менга тангалар берар экан, тийинди, бермай қўйди, бўйсунмади. Бошқаси ҳам шундай. قَتَرْنور. قَتَرْنماق қатрунур, қатрунмақ).

қазранді — ғазабланди. بَك اَنكار قَدَرْنَدِي бәг анар қазранді — бек унга ғазабланди, у билан бекнинг хулқи, феъли сиқилди — танг бўлди, ёмонлашди. (قَدَرْنماق. قَدَرْنور. قَدَرْنماق) қазранур, қазранмақ).

қуршанді — боғлади. اَر قورن قُرَشْنَدِي эр қуршн қуршанді — одам белбоғини боғлади. (قُرَشْنماق. قُرَشْنور. قُرَشْنماق) қуршанур, қуршанмақ).

қарғанді — қарғанди. اَر اوزن قَرغَنْدِي эр өзін қарғанді — одам ўзини ўзида пайдо бўлган бир пушаймонлик муносабати билан қарғади. (قَرغَنْور. قَرغَنْماق) қарғанур, қарғанмақ).

қазғанді — қозонди. اَر توار قَزغَنْدِي эр тавар қазғанді — одам мол қозонди. (قَزغَنْماق. قَزغَنْور. قَزغَنْماق) қазғанур, қазғанмақ). Шеърда шундай келган:

بِقَمَسْ بَدْنُ سَفْكَ سُرُّ يَدْقَى يَدَى سَرِنَقَا
 قَزَغَنَ اَلْحِ تَزُنُلُكْ قَلْسُنُ جَفْنِكْ يَرِنَقَا

Бақмас будун сәwүк сүз
 Іудқіjүзі саранқа
 Қазған уліч түзүнік
 Қалсун чаwіц јарінқа

Ўғлига насихат қилиб айтади: Одамлар бахил, юзсиз, шилқим одамларни севмайдилар. Эй ўғлим, ёқимли, хулқли бўлишга тириш, номинг (шуҳратинг) эртага (ўзингдан кейин) қолсин.

قَسْغَنَدَى қісғанді — қизғонди. اَر تَقَارُنْ قَسْغَنَدَى ёр тава-
 рін қісғанді — одам молини харж қилишдан қиз-
 гонди. (قَسْغِنَمَاقُ قَسْغَنُورُ. қісғанур, қісғанмақ).

قَرَقَنْدَى қарwandі — қидирди. اَلْ يَنْجِقْ اِحْرَا يَرِمَاقُ قَرَقَنْدَى ол јанчіқ ічрә јармақ қарwandі — у ёнчиги, тўрваси,
 ҳамёнидан танга қидирди: шунингдек, бирор нар-
 сани қидириб, ахтарган ҳар ким учун ҳам бу сўз
 қўлланади. قَرَقَنْوَرُ. қарwandі дейилади. (قَرَقَنْوَرُ.
 қарwanур, қарwanмақ).

قَرَقَنْدَى қорқунді — қўрқинқиради. اَر ايشِدُنْ قَرَقَنْدَى ёр
 ішдін қорқунді — одам ишдан қўрқинқиради.
 Одамда қўрқув ҳисси пайдо бўлди, лекин уни
 дилида яширди. (قَرَقَنْوَرُ. қорқунур, қор-
 қунмақ).

қурланді — хафа бұлди. **قُرْلانْدِي** әр та-
варіна қурланді — одам нарсасига ачинди, нарса-
сининг йўқолганига хафа бұлди, буни ўзига зиён
санади. Бу сўзнинг асли **و** ҳарфи билан **قورلندي**
қурландідир. (**قورلماق**. **قورلنور**. қурланур, қурланмақ).

қурланді — қуюқланди. **يغرت قورلندي** журут
қурланді — қатик қуюқлашди — сузма бұлди.

қірланді — ариқ йўллик бұлди. **يېر قورلندي** jör
қірланді — ерда ёриқлар пайдо бұлди. (**قورلماق**.
قورلنور. қірланур, қірланмақ).

қізланді — қимматбаҳо ҳисоблади. **ال بو اتغ**
قورلندي ол бу атғ қізланді — у бу отни қиммат-
баҳо ҳисоблади. Ҳар нарсани қимматбаҳо ҳисоб-
лашга ҳам бу сўз қўлланади.

қізланді — қиз қилиб олди. **ال اني قورلندي** ол ані қіз-
ланді — у уни қиз қилиб олди. (**قورلماق**. **قورلنور**.
қізланур, қізланмақ).

қазлінді — қазилди. **يېر قورلندي** jör қазлінді —
ер қазилди. (**قورلماق**. **قورلنور**. қазлінур, қазлінмақ).

қислінді — қисилди. **قسلندي نانك** нән —
нарса қисилди икки нарса орасида сиқилди, маса-

лан, узанги қайиши ёки эшик орасида қолган оёқ каби. (قَسْلَمَانُقْ قَسْلَانُورْ қіслінур, қіслінмақ).

قَشْلَنْدَى қошлунді — қўшилди, اَيْكِي تَانَكْ قَشْلَنْدَى іккі нәң қошлунді — иккі нарса яқинлашди, тенглашди. (قَشْلَمَانُقْ قَشْلَانُورْ қошлунур, қошлунмақ).

قَشْلَنْدَى қушланді — қанотланди. اَرْ اَزْنَكَا اَتْ قَشْلَنْدَى әр өзіңә ат қушланді — одам ўзига иккинчи от қўшди. (قَشْلَمَانُقْ قَشْلَانُورْ қушланур, қушланмақ).

قَقْلَنْدَى қақланді — қоқланди. اَتْ قَقْلَنْدَى әт қақланді — гўшт қоқланди, гўшт қуритилиб, қоқ гўшт қилинди.

قَقْلَنْدَى қақланді — ҳалқоб бўлди. سُوْفْ قَقْلَنْدَى суw қақланді — суw йиғилиб, сахроларда ҳалқоб бўлиб кўлларга айланди. (قَقْلَمَانُقْ قَقْلَانُورْ қақланур, қақланмақ).

كَقْشَنْدَى кәwшәнді — кавшанди. تَقْشِي كَقْشَنْدَى tәwäj kәwшәнді — туя кавшанди. Бошқасига²⁰³ ҳам бу сўз кўлланади. (كَقْشَمَانَكْ كَقْشَانُورْ кәwшәнүр, кәwшәнмәк).

كُچْلَنْدَى кўчләнді — кучланди, кучли бўлди. اَرْ كُچْلَنْدَى әр кўчләнді — әр кучланди. Бошқаси ҳам шундай. (كُچْلَمَانَكْ كُچْلَانُورْ кучләнүр, кучләнмәк).

كُورْلَنْدَى кўрләнді — гулдуради. كُوكْ كُورْلَنْدَى көк кўрләнді — осмон гулдуради.

203 Арабча اَجْر сўзи اَجْتَر бўлиши керак.

كِرْلَانْدِي كىرلändig — кир бұлди. كِرْلَانْدِي تُون كىرلändig —
түн кир бұлди. Бошқаси ҳам шундай. (كِرْلَانْدِي كِرْلَانْدِي).
كِرْلَانْدِي كىرلändig, كِرْلَانْدِي كىرلändig).

كِرْلَانْدِي كىرلändig — юмилди. كِرْلَانْدِي كوز كىرلändig —
күз юмилди.

كِرْلَانْدِي كآزلändig — юқориланди. كِرْلَانْدِي اوق كآزلändig —
оқ кәзлändig — ўқ юқориланди.

كِرْلَانْدِي كآزلändig — тагига олди. كِرْلَانْدِي اشچ كآزلändig —
ашіч кәзлändig қозон тагига олди. (كِرْلَانْدِي كِرْلَانْدِي).
كِرْلَانْدِي كآزلändig, كِرْلَانْدِي كآزلändig).

كِرْلَانْدِي كىزلändig — ол таварін кизлändig —
у товарини яширгандек күринди. Яширишга
ҳаракат қилса ҳам, шу сүз қўлланади. (كِرْلَانْدِي كِرْلَانْدِي).
كِرْلَانْدِي كىزلändig, كِرْلَانْدِي كىزلändig).

كِسْلَانْدِي كёслändig: — كِسْلَانْدِي نانك كёслändig нән — нарса
кесилди. (كِسْلَانْدِي كِسْلَانْدِي).
كِسْلَانْدِي كёслändig, كِسْلَانْدِي كёслändig).

كوكْلَانْدِي كёклändig — боғланди. كوكْلَانْدِي آذر كوكْلَانْدِي —
эзәр көклändig — эгар боғланди, чилвир билан боғланди.

كوكْلَانْدِي كёклändig — улуғланди. كوكْلَانْدِي آر كёклändig —
эр улуғ, шарафли бұлди. Молдор бұлса ҳам шу сүз
қўлланади. (كوكْلَانْدِي كوكْلَانْدِي).
كوكْلَانْدِي كёклändig, كوكْلَانْدِي كёклändig).

كۆكلەندى kōkländi — қайғуланди. يۈزى انك كۆكلەندى Iŷzi
аниң көкiändi — унинг юзида қайғу пайдо бўлди,
қайғули кўринди.

كۆكلەندى kōkländi — чолғу чалди. آر كۆكلەندى ər kōkländi
ди — эр чолғу чалди. Asli كۆكلەندى dir.

كەملەندى kāmīändi — касалланди. ات كەملەندى at kām-
lāndi — от касаллади. Бошқаси ҳам шундай.
Aslida бу сўз отга нисбатангина қўлланади.
(كەملەنمەك. كەملەنمۇر. كەмлەنماك).

Бу фасл тўрт хилдир

Биринчи, аталган сўзнийг эгаси маъносида бў-
лади. Чунончи, اراغت بۆكلەندى урағут бөgländi —
хотин эрлик бўлди; эрга эга бўлди. ارانى قىزلەندى ər anī qizlāndi
эр анī қiзландi — одам уни қиз қилиб асради, қиз-
ли бўлди, қизга эга бўлди.

Иккинчи, икки ҳарфлик отдан тузилган ясама
фезл бўлади. Чунончи, ار атлەندى ər atländi —
одам отга минди. ات تەرلەندى at tərīändi — от тер-
лади каби. Бошқаси ҳам шундай.

Учинчи, ишловчи шу фезлни ўзи учун ишла-
шини, чунончи, бажаришни ўз устига олганини
билдиради. ار اوزنكا يەميش أفەندى ər öziңä jēmish
awdīndi — одам ўзи учун мева тўплаш истади,

мева тўплашга киришди. Яна **اَلْ اُوْرِنْكَ اَت** ол ўзи бошқа бировнинг ёрдамисиз гўшти кабоб қилди. Тўрт ҳарфли исм ва феъллар бу бобда таркибида қалин ҳарфи бўлган тўрт ҳарфли исм ва феълларнинг чўзғилари туширилганда **صحیح** ўрнида туради. Чунончи, **اَرُ قَرْتَن قَرْتَنَدِي** эр қартин қартанди — одам ўзининг ярасини тузатди. Бу ўтимсиз феъл ўрнидадир. Асли **قَرْتَادِي** дир. **اَرُ كُكُلَنْدِي** эр кўккўланди — одам ашула айтди, чолғу чалди. Кўккўланди феълнинг асли **كُوكُلَادِي** кўккўладидир. Яна: **قُرُ قُرْشَانْدِي** қур қуршанди — белбоғ боғлади. Асли **قُرُشَادِي** қуршадидир.

Тўртинчи, бу маъноларни англамай, ўз маъносида қўлланади. Чунончи, **تَافِي كَافَشَانْدِي** **tawāj kaw-** шанди — туя кавшанди. Яна **اَرُ تَرَقَنْدِي** эр турқунди — одам бир ишга ҳаракат қилишдан уялди. **جَغْرِي تَزْكَندِي** чўғри тўзгинди — чиғириқ айланди. Бошқаси ҳам шундай.

Қоида: бу бобнинг буйруғи тўрт ҳарфлидир. Чунончи, **مَنِي تَذْغُر** мёни тозғур — мени тўйғаз, тўйдир. **مَنِي اَذْغُر** мёни атоғур — отни суғор. **مَنِي اَذْغُر** мёни узғур — мени уйғат.

Бу фаслдаги феълдан икки фоилга ўтувчи ўтимли* феъл яшаш учун ,-р дан сўнг ت-т ортирилади, т-д билан ёнма-ён туриши натижасида д-т га сингиб, ҳар иккиси ҳам т-га айланади. Чунончи, ^{اَلْ}^{اِنَّ}^{سَفَعَرْتَسِي} ол атін суўғартті — у отини биров орқали суғорттирди. Бу шаклда икки ундош қатор келиши ҳам мумкин. Ва яна ^{مَنْ}^{اَنِي} ^{تَذَعَرْتَم} мэн ані тозғуртум — ман уни тўйдиришга буюрдим. Бу қоидани тушун.

* Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, у даврда ўтимли, ўтимсиз феъллар эниқ фарқ қилинади эди. Шунинг учун М. Кошғарий ўтимли феълларнинг ҳар хил воситалар билан ясашиш усулларини кенг изоҳлаб кўрсатган.

Лекин жонли тилда уларни аралаштириш, биргина феъл формасини ҳам ўтимли; ҳам ўтимсиз функцияда аралаш қўллаш ҳоллари ҳам бор эди. Масалан, у *иситди* феълни изоҳлар экан, бу феълни бир гапда ўтимли, иккинчи гапда ўтимсиз деб кўрсатади:

اَلْ مُونُ اسْتَدَى اَى اَنَّهُ قَدْ صَحَنَ الْمَرْقَتَهٗ وَكَذٰلِكَ اِذَا حُمِيَ الْحَدِيْدُ وَغَيْرَهٗ وَيُقَالُ اَرِ اسْتِي اَى حَمَّ الرَّجُلُ وَهَذَا لِاِزْمِ وَالْاَوَّلُ مُتَعَدِّ

(қ. Девону луғотит турк, I, 181-бет).

Т а р ж и м а с и: у шўрчани *иситди*, шунингдек, бу сўз темирни иситиш (қиздириш) ва бошқаларга ҳам қўлланилади. Бу гапда *иситди* феъли ўтимлидир. Лекин *ар иситди* гапдаги *иситди* феъли ўтимсиздир. Яъни одам исиди демакдир.

Бу хилда бир феълни ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз функцияда қўллаш айрим феъл шаклларигагина хос хусусият эди. Маҳмуд Кошғарий шундай кўрсатиб берган: Масалан, Маҳмуд Кошғарий *اجتردى* ичтурди шаклини изоҳлар экан, шу маънода *اجردى* ичурди шаклини қўллаш ҳам тилда учрайди, деб кўрсатган:

اَلْ مُنْكَا سَوْفَ اجْتَرِدَى اَى اَنَّهُ اَشْرَبَنِ الْمَاءِ وَغَيْرَهٗ وَيُقَالُ اَلِ اجْرِدَى عَلٰى مَذَا الْمَعْنَى

Т а р ж и м а с и: у менга сув *ичирди* маъносида, *ичтурди*, *ичурди* формалари ҳам тенг қўлланаверади.

(қ. Девону луғотит турк, I, 187-бет).

Бу боб ишнинг бажарувчисини англатадиган фоил формаси турк қабилаларида **سۇغۇرغۇچى** суғарғучі сўғорувчи, **تۇغۇرغۇچى** тоғурғучі — тўйдиғрғувчидир. Ўғузларда бу шакл **تۇغۇرغۇچى** тоғурдачї, **سۇغۇرغۇچى** суғардачї формасидадир.

Ишловчи ишни давом эттиришлигини билдирувчи феъл формаси ҳамма турк қабилаларида қли, ғ ли сўзларда ва умуман қалин сўзларда **اۇغۇرغان** оғурған, **تۇغۇرغان** тоғурған шаклидадир.

Таркибида к ҳарфи бор сўзларда **كۆلۈشكەن آر** кўлсїргән эр—кулогич одам; **كۆششەكان تەنجى** кәвшәңәң тәвәј — кўп кавшәңадиган туя гапларидаги кўлсїргән ва кәвшәңәң шакллари каби.

Ишни қилиш ишловчининг вазифаси ва мақсади эканини билдирувчи феъл **اَل اَت سۇغۇرغلق اَردى** ол ат суғарғулук эрди — отни суғориш унинг вазифаси әди гапидаги **سۇغۇرغلق** суғарғулукдир. Ва яна **اَل اَنى تۇغۇرغلق اَردى** ол әнї тоғурғулук эрди — уни тўйдириш унинг ҳаққи әди, у уни тўйдириши керак әди гапидаги **تۇغۇرغلق** тоғурғулукдир. Ишловчи ишни ишлашга қасд қилувчи, истовчи эканлиги мазмунини англатувчи феъл шакли, **اَل اَت سۇغۇرغساق اَردى** ол ат суғарғисақ дир. **سۇغۇرغساق** ол ат суғарғисақ эрди — у от суғоришни истаган қасд қилган әди гапидаги **سۇغۇرغساق** суғарғисақ

феълидир. Ва яна **أَلْ أَنِي سَفَدُنْ كَجَرَشَاكْ أَرْدِي**
 ол ані сувдін кэчрүшсәк эрди — унинг мақсади
 уни сувдан ўтказишга ёрдам бериш эди гапидаги
 кэчрүшсәк эди. Лекин бу хил шакл тилда кам
 қўлланади. Ишни ишлаш кўнглида борлиги, ёки
 илгари ишлаганликни билдирадиган феъл формаси
أَلْ أَتْ سَفَغْرَغْلِي أَرْدِي ол ат сувғаригли эрди гапидаги
أَلْ أَنِي تَذَغْرَغْلِي сувғариглидир. Ва яна **أَلْ**
 ол ані тозғуруғли ол — у уни тўйдирадиган, га-
 пидаги **تَذَغْرَغْلِي** тозғуруғли сүзидир. Ишланган
 ишни билдирувчи шакл **أَذْغَرْمِشْ أَلْ** оғғурмиш
 ол — у уйғоқ, уйғонган гапидаги оғғурмишдир.
تَذْغَرْمِشْ тоғғурмиш — тўйдирилган каби исми
 мафъуллар юқорида кўрсатилган асосдадир. Тўрт
 ҳарфлилар боби тугади.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БОБИ

ЎРТАСИ ҲАР ХИЛ ЧЎЗҒИ ҲАРФЛАР БИЛАН
 КЕЛГАН **فَعْلَمَنْدِي** ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

سَلَمَلَشْدِي салімлашди — **أَنْكْ بَرَلَا سَلَمَلَشْدِي** аниң бири
 салімлашди — у унинг бирла ҳусуматлашишди,
 тортишишди. (**سَلَمَلَشْمَانِي** салімлашур, са-
 лимлашмақ).

قَنْقَلَشْدِي қонуқлашди — бир-бирини меҳмон қилишди.
أَلَارْ أَكِّي قَنْقَلَشْدِي олар икки қонуқлашди — улар

иккови бир-бирини меҳмон қилишди. (قنقلشور.)

قنقلشماق қонуқлашур, қонуқлашмақ).

Бу хил феъл бобида биринчи мисолдаги салэм-лашдідан бошқа феъл ўзагидан ясалган сўз йўқ.

Лекин қимор, гаров маъноларида уч ҳарfli исм-лардан феъл ясалиши мумкин. Чунончи, اَنَكْ بَرَلَا

анің бірлә ојнаді жаріқлашу — у у

билан қиморга жавшан тикиб ўйнади. Ўйнов-чилардан ютган киши жавшанни олади. Бу шакл

баҳслашиш маънисида ҳам қўлланади. Чунончи,

اَلْاَرَائِكِي قنقلشدى олар іккі қонуқлашдї — улар

иккови бир-бирини енгиш учун меҳмон қилишда

баҳслашишди. Бу мазмунлар исталганда уч ҳарfli-ли, тўрт ҳарfliлилардан ҳам ва ундан ортиқ

ҳарfliли феъллардан ҳам шунга қиёс қилиб яса-лиши мумкин.

بَرِمْسِنْدِي барімсіндї — اَلْاَفْكَا بَرِمْسِنْدِي ол эwgä барім-сіндї — у ҳақиқатда уйга бормагани ҳолда, уйга

бораётгандек кўринди. (بَرِمْسِنُور. بَرِمْسِنَمَاق) барім-сінур, барімсінмақ).

تَرِمْسِنْدِي тарімсімдї — таріқ экаётгандек кўринди.

اَلْاَتَرِغْ تَرِمْسِنْدِي ол таріғ тарімсіндї — у ҳақиқатда

экамагани ҳолда экаётгандек кўринди. (تَرِمْسِنُور.)

تَرِمْسِنَمَاق тарімсінур, тарімсінмақ).

كَلِمَسِنْدِي кәлімсінді — келәтгандек кўринди. اَلْ بَرُو

كَلِمَسِنْدِي ол бәрү кәлімсінді — у бу ёққа келәтган-

дек кўринди. (كَلِمَسِنْمَاكْ. كَلِمَسِنُوْر. кәлімсінур, кә-
лімсінмәк).

كَلِمَسِنْدِي кўлімсінді — اَر كَلِمَسِنْدِي әр кўлімсінді — одам

кулаётгандек кўринди. Бошқаси ҳам шундай.

(كَلِمَسِنْمَاكْ. كَلِمَسِنُوْر. кўлімсінүр, кўлімсінмәк). Бу

феълларнинг ўзаги икки ҳарфли әди, ўзакка م-м,

س-с, ن-н ҳарфлари мсин қўшилди. Натижада бу

феъл беш ҳарфли феълга айланди. Бу уч ҳарф

шу маънони англатиш учун уч ҳарфли, тўрт

ҳарфли, беш ҳарфли феълларга ҳам қўшилади.

Бу феъл арабларнинг تَفَاعُلٌ бобига ухшайди.

Улар تَفَاعُلٌ الرَّجُلُ дейдилар; у ундан хабарсиздек

кўринади, ҳолбуки хабардор әди, демакдир. تَفَاعُلٌ

сўзи ҳам шундайдир. Кулгандай кўринди, ҳақи-

қатда кулмаган әди, демакдир.

Бу феълни тузиш қойдаси: феълга бу қўшим-
ча қўшилганда, ўзак охиридаги ҳарф али бўлса,

а чўзғиси, ули бўлса, у чўзғиси, или бўлса, и

чўзғиси сақланади. Масалан, ўзакнинг охири а

билан тугаган сўзга мисол: اَلْ اَنْدِن نَانِكْ نَلْمَسِنْدِي

ол андін нәц тиләмсінді — у ундан нарса сўраёт-

гандек кўринди. Яна اَلْ بِيْجَاكْ بَلْمَسِنْدِي ол пичәк

bilämsindi — у пичоқ қайраётгандек кўринди, аслида у қайраётган эди. Бу феълларнинг буйруғи — ўзаги **تِيْلَا** — **tilä** **يِيْلَا** — **biläd**ир. Буларнинг охири **а** бўлгани учун қўшимча қўшилиб; бу хил феъл ясалганда ҳам ўз ҳолида қолади, ўзак охири **у** бўладиган сўзга мисол: **أَلْ مَنكَا تَلِمُ كَلْمَسِنْدِي** ол мәнә тәлим кўлүмсинди — у менга кўп кулаётгандек кўринди. Яна **أَلْ يَقَارُو تَرْمَسِنْدِي** ол жуқару турумсінди — у юқори тураётгандек кўринди. Аслида у турмаган эди. Бу феълларнинг буйруғи **كُلُّ** **күл**, **تُرُّ** — турдир. Бу ўзакларнинг охирги ҳарфи **ر**, **ل** - л ҳарфлари турғун (чўзғисиз) эди. Бу маънони англатиш учун кўрсатилган ҳарфларга ўзакнинг бош ҳарфидаги чўзғига мос чўзғи орттирилди. Ўзак икки ҳарфли бўлиб, бош ҳарфи али бўлса, у вақт ўзак охирига ҳар қачон **а** эмас, **и** чўзғиси орттирилади. **أَلْ أَفْكََا بَرْمَسِنْدِي** ол эwgä барімсінди — у уйга бораётгандек кўринди. **أَرْ سَفْ قَا قَرْمَسِنْدِي** эр суwқа қарімсінди — одам сувга чиқаётгандек кўринди. Бу феълларнинг охирги ҳарфи юқорида биз айтган қоидага мувофиқ **а** қилинмади.

Икки ҳарфли феълларда ўзакнинг бош ҳарфи и лик бўлса, ўзак охири ўз ҳолича қолади. Чунончи, **أَلْ أَفْكََا كَرْمَسِنْدِي** ол эwgä кiрiмсiнди — у уйга кираётгандек кўринди. **أَلْ يَرْمَاقُ تَرْمَسِنْدِي**

ол жармақ тәрімсінді — у танга тераётгандек кўринди. Бошқаси ҳам шундай.

Бу уч ҳарфдан **м**-м доим чўзғисиз бўлади. **س**-с доим **и** лик бўлади. **ن**-н ҳарфи ҳам доим турғун (чўзғисиз) бўлади. Чўзғиларнинг ҳаммаси ўзакнинг олдинги ҳарфига мослашди. Бу ҳақда мен икки ҳарфлилар бобида сўзладим.

Уч ҳарфлиларга келганда, **أَلْ أَنِي قَجْرُمَسْنَدِي** ол ані қачрумсінді — у уни ҳақиқатда қочирмагани ҳолда, қочираётгандек, қувлаётгандек кўринди. Яна **أَلْ أَنِكْ يَزُقْنِ كَجْرُمَسْنَدِي** ол анің жазуқін кэчрўмсінді — у ҳақиқатда унинг гуноҳини кечирмагани ҳолда, унинг гуноҳини кечираётгандек кўринди. Бу ерда **ر**-р ҳарфи заммали, яъни **و**-у билан талаффуз қилинади. Чунки **قَجْر** қачур сўзидаги **ج**-ч ули эди, уни чўзғисиз қилиниб, **ج**-чнинг чўзғиси **ر**-р га кўчирилди. Уч ҳарфлиларда иккинчи ҳарфдаги чўзғи учинчи ҳарфга кўчирилди. Чунки ўрта ўзак охирига бош ҳарфдан кўра яқиндир.

Тўрт ҳарфлиларга келсак, унинг мисоли: **أَرَاتُ سَفْرَمَسْنَدِي** эр ат суғарімсінді — одам от суғораётгандек кўринди. Бу ерда ёнидаги **غ**-ғ ҳарфи **а** бўлгани ҳолда **ر**-р ҳарфи **и** билан талаффуз қилинди. Чунки **а**—**и** га тескари эмасдир. Икки ҳарфлиларда ҳам аҳвол шундайдир. Чунончи:

برمىندى ^{0 0} барімсінді — бораётгандай кўринди каби.

Лекин تلمىندى ^{0 0} tilämсінді — тиланаётгандай кўринди, сўзи и лик эмас, а ликдир. Чунки бу түрт ҳарфли ўзаги تl tilädир. Уч ҳарф м-с-н || мисин кўшишда الف ни лафзда ташланди, лекин талаффузда сақланди. Яъни ل-л ҳарфи. или қилинмай али ҳолида қолдирилди. Шундай бўлмаса, бу уч ҳарфли икки ҳарфли бошқа феъл билан алмашишига элтар эди. Масалан: يرنداق تلمىندى jarindaq tilämсінді — у қайиш тилаётгандек кўринди гапидаги тилимсінди феъли билан адаштиришга, шубҳага сабаб бўлар эди. Шунга ўхшаш بجاك

بلمىندى ^{0 0} biçäk bilämсінді — пичоқ қайраётгандек кўринди гапидаги билімсінди феълида ҳам и чўзғиси ортдирилса, ايش بلمىندى ish bilimсінді — ишни биладигандек кўринди, гапидаги билімсінди феъли билан адаштириш юзага келар эди. Ҳолбуки, булар бири уч ҳарфли, иккинчиси икки ҳарфли, тамом бошқа феъллардир. Уч ҳарфли феълларда сўзнинг ўртасидаги чўзғи сўнгги ҳарфга кўчирилиш қондасини юқорида айтган эдик. Масалан قچر قچر қачур, كچر كچر кэчўр феълларида ج-ч ҳарфининг و-у чўзғиси ташлангач, ташланган و-у чўзғиси ر-р га кўчирилгандир. قچرمىندى қачрумсінди қочираётгандай кўринди. А-и га тескари

бўлмагани учун ўз ҳолича қолдирилади, аммо **و-у** чўзғиси **ی-и** га тескаридир. Шунинг учун ўзгартирилиб **ی-и** қилинди деган қоидани юқорида баён қилдик.

تَدْعُرُمُسْنَدِي тоъғурумсінді — тўйдираётгандек кўринди.
أَلْ أُنِي تَدْعُرُمُسْنَدِي ол ані тоъғурумсінді — у уни тўйдираётгандай кўринди. Бу баён қилган қоидаларим бутун туркий тилларда ҳамма феъллар учун умумийдир. Ҳеч бир нарса (феъл) бундан четда қолмайди. Бу хил феълларда, бу маънони англамайдиган фақат биргина беш ҳарfli феълдан бошқа бир сўз йўқ. **أَلْ مَنكَا يَرْمُسْنَدِي** ол мэцә жарамсінді (феълдир) — у менга хушомад қилди, ялинди демакдир. (**يَرْمُسْنَمَاق** жарамсінур, жарамсінмақ),

قَسْرَقْنَدِي қісірқанді — қаттиқ ҳаракат қилиб сақлади.
أَر تَقَارُن قَسْرَقْنَدِي эр таварін қісірқанді — одам молини сақлашга қаттиқ ҳаракат қилди, сарф қилиб юборишдан қўрқди. Шеърда шундай келган:

أَلْتَبْ تَرِيغُ قُدْمَدِي سَجْغَانُ تَقِي سَقْرَقَانُ
 كَزَلَبْ نَلْكَ كَتْرَسَنْ أَمْدِي أَنِي قَسْرَقَانُ

Элтиб тариг қозмади
 Сичған тақи сіқірқан
 Кізіләб кәлүк нўтәрсән
 Эмди ані қісірқан,

Бола-чақасидан қизғониб, дон йиққан кишининг донларини сичқон, каламуш битта ҳам қолдирмай ташиб кетганидан кулади ва унга айтади: сичқон билан каламуш ҳеч нарсани қолдирмай ташиб кетди. Яшириб нима кутасан. Энди бола-чақангдан қизғон.

булītланді: كوكُ بُلītلندى — күк (осмон) булутланди. بُلītلانور. بُلītلنماق) булītланур, булītланмақ).

бағірланді: قانُ بَغِرلندى — қон ивиди, тугун-тугун бўлиб қолди. Сут ивиб қатиқ бўлса ҳам шу сўз қўлланади. (بَغِرلنور. بَغِرلنماق) бағірланур, бағірланмақ).

бутақланді: يِغاجُ بَتِقلندى — јіғач бутақланді — дарахт бутоқланди. Яна سُوْفُ بَتِقلندى суw бутақланді — суw ариқчаларга айрилди. Бунинг асли بَتِقلنور. بَتِقلنماق) бутақ—дарахт шохи демакдир. (بَتِقلنور. بَتِقلنماق) бутақланур, бутақланмақ).

башақланді: سُنْکُوُ بَشَقلندى — сўңу башақланді — найза тишланди. Ўқ учи найза қилинса ҳам шу сўз қўлланади. (بَشَقلنور. بَشَقلنماق) башақланур, башақланмақ).

بَلَقَانْدِي баліқланді: كُولُ بَلَقَانْدِي kōl balіқланді²⁰⁴ —
күл балиқланди. Арғулар лойли бұлған жойға
нисбатан бу сүзни қўллайдилар. Уйғурлар қўрғон-
ли жой маъносида қўллайдилар. (بَلَقَانْمَاقُ بَلَقَانُورُ
баліқланур, баліқланмақ).

بِجَاكَلَنْدِي бичәкләнді: اَرَبِجَاكَلَنْدِي әр бичәкләнді — одам
пичоқли бұлди. (بِجَاكَلَنْمَاقُ بِجَاكَلَنْوَرُ бичәкләнүр,
бичәкләнмәк).

تَبْتَلَنْدِي тубүтләнді — тубут қабиласига ўхшаб қолди.
اَر تَبْتَلَنْدِي әр тубүтләнді — киши тубутга ўхшаб қол-
ди. Улар кийимнини кийди ва умуман уларга ўх-
шаб қолди. Тубутлар турк мамлакатларига бошқа
ердан келиб ўрнашиб қолган жамоалардир.
(تَبْتَلَنْمَاقُ تَبْتَلَنْوَرُ тубүтләнүр, тубүтләнмәк).

تَتَغَلَنْدِي тәтәғләнді — اَزْمُ تَتَغَلَنْدِي ўзүм тәтәғләнді —
узум тотли, мазали ва ширин бұлди. Мазали
ва лаззатли бұлған ҳар нарсага ҳам бу сүз қўл-
ланади. (تَتَغَلَنْمَاقُ تَتَغَلَنْوَرُ тәтәғланур, тәтәғланмақ).

²⁰⁴ Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳига кўра, балиқ сўзи ҳар хил қабила-
ларда ҳар хил маъноларда қўлланган. Бизда ҳозир фақат балиқ сувда яшовчи
жонивор маъносидагина қўлланади. Эски адабиётда шаҳар маъносида ҳам учрай-
ди. *Хон балиқ* — хон шаҳри каби. Навоийда лой маъносида ҳам қўлланган:

Ерни тенгиз этти ашкдин сайл,
Болиғдин ўлуб қубури ҳар хайл.
(„Ҳамса“, 143-бет).

تَتَقْلَنْدِي تۇтуқланді — اُرَاغْتُ تَتَقْلَنْدِي урағут тутуқланді — хотин тутуқ (моёги чиқарилган — бичилган киши) ни дарвозабон қилди — у хотинга хизмат қилади. (تَتَقْلَنْدِي تَتَقْلَنْدِي تَتَقْلَنْدِي тутуқланур, тутуқланмақ).

تَرَقْلَنْدِي торуқланді — ориқ ҳисоблади, ориқ деб тунди. اَلْ بُوَاتِغُ تَرَقْلَنْدِي ол бу атиғ торуқланді — у бу отни ориқ деб санади. Шунингдек, отдан бошқани ориқ ҳисоблашга ҳам бу сўз қўлланади. (تَرَقْلَنْدِي تَرَقْلَنْدِي торуқланур, торуқланмақ).

تَلْمَلَنْدِي тулумланді — жанг кийимларини, яроғларини кийинди. اَرُ تَلْمَلَنْدِي эр тулумланді — одам уруш яроғларини тақинди, қуролланди. (تَلْمَلَنْدِي تَلْمَلَنْدِي тулумланур, тулумланмақ).

جَبْرَلَنْدِي jūbūr lāndī — юнгли бўлди, юнги ўсди. اَجْكُو jūbūr lāndī эчки jūbūr lāndī — эчкининг юнги ўсди. (جَبْرَلَنْدِي جَبْرَلَنْدِي jūbūr lānūr, jūbūr lānmāk).

جَبْشَلَنْدِي чэпішлāнді — боғлаб боқиладиган бўлди. اَغْلَاقُ جَبْشَلَنْدِي оғлақ²⁰⁵ чэпішлāнді — тўқли (қўчқор) чапиш қаторига ўтди, боғлаб боқиладиган бўлди, қўзи олти ойлик бўлганда тўқли бўлади. (جَبْشَلَنْدِي جَبْشَلَنْدِي чэпішлāнūr, чэпішлāнмāk).

²⁰⁵ Ўғлоқ сўзи „Девон“да бир неча ерда учрайди. Ҳар ерда ҳам эчки боласи маъносидадир. Навоий асарларида ҳам эчки боласи маъносида қўлланган:

Ки андин яхшироқ ўғлоқлик ўчку.

Лекин „Қутадғу билик“да ўғлоқ сўзи йил номи маъносида жадй сўзининг эквиваленти тарзида берилган.

چاروقلاندی: ار چارقلندی әр чаруқланді — одам

чорикли бўлди. (چرقلماق: چرقلتور) чаруқланур,
чаруқланмақ).

چچكلندی: يغاز چچكلندی jıgach чәчәкләнді —
дарахт гуллади. Бошқаси ҳам шундай. (چچكلتور)
چچكلانур, чәчәкләнмәк).

سكتلندی: سۆز يير سكتلندی sōkutlāndi — толзор бўлди.
сөкүтләнди — ер толзорга айланди. (سكتلتور: سكتلماق)
сөкүтләнур, сөкүтләнмәк).

سغقلندی: ال بو ييرك سوغقلاندی — соғуқ ҳисоблади.
ол бу jәriг соғуқланді²⁰⁶ — у бу ерни со-
вуқ санади. Ҳар нарсани соғуқ ҳисоблашга ҳам
бу сўз қўлланади. (سغقلانور: سغقلماق)
соғуқланур, соғуқланмақ).

سغقلندی: ال بالغ سغقلندی суw iғланді — суюқ ҳисоблади.
ол баліғ суw iғланді — у асални суюқ ҳисоблади.
Бошқаси ҳам шундай. (سغقلانور: سغقلماق)
суw iғ-
ланур, суw iғланмақ).

قتلندی: ار قتلندی қанатланді — учар отлик бўлди.
әр қанатланді — одам учар отли бўлди ва унда

²⁰⁶ XI аср ёзма ёдгорликларида ҳар ерда сўғуқ тарзида қўлланган бу сўз Навоий давридаёқ *совиқ* шақлига кўчган:

Чашмаларда сув бўлур иссиғ, ҳаво бўлгач *совиқ*...

Ваҳки ишқингдин юзумга келди кўп иссиғ-*совиқ*.

учди, ёки тилагига етишга шу сабаб бўлди.
قوش قاتلندی Қуш қанатланди — қушнинг қаноти
ўсди. (قاتلنماق. قاتلنور. қанатланур, қанатланмақ).

қилічланді — қиличли бўлди. ار قىلچىلدى
қилічланді — одам қиличли бўлди. (قىلچىلنور. قىلچىلنماق)
қилічланур, қилічланмақ).

чағірланді — чағир (ичкилик)ли бўлди.
ار چىغرلىدى Эр чағирланді — одам чағирли (ички-
ликли) ёки шарбатли бўлди. (چىغرلىنماق. چىغرلىنور)
чағірланур, чағірланмақ).

чїғірланді — йўллар пайдо бўлди. يىر چىغرلىدى
јэр чїғірланді — ерда йўллар пайдо бўлди. (چىغرلىنور)
, چىغرلىنماق чїғірланур, чїғірланмақ).

қазїрланді — табиати сиқилгандек кўринди.
ار قىزىلدى Эр қазїрланді — одамнинг табиати сиқил-
гандек кўринди. Бу сўзнинг асли قىزىلدى қазрїн-
дїдир. Тўғриси ҳам шудир. (قىزىلنور. قىزىلنماق)
зїрланур, қазїрланмақ).

қазїзланді — қалинлашди, йўғон бўлди, يىغاج
جىغاج قىزىلدى јїғач қазїзланді — дарахтнинг пўстлоғи
ўсди, қалинлашди. (قىزىلنور. قىزىلنماق)
қазїзланур, қазїзланмақ).

قۇزۇلدى قۇзууланді — жувон хотин олди. ар قۇزۇلدى
Эр қузууланді — одам жувон хотин олди (арғуча).
(قۇزۇلماق) қузууланур, қузууланмақ).

қимізіланді қимизли бұлди. Эр қимізіланді
Эр қимізіланді — одам қимизли бұлди. Қимиз — биянинг
ачиган сутидир. (қимізіланді) қимізіланур,
қимізіланмақ).

қоғушланді қоғушланді суу қоғушланді —
сув шовиллаб тез оқди. (қоғушланді) қоғуш-
ланур, қоғушланмақ).

қамішланді қамішланді эр қамішланді —
ер қамішзорға айланди, қамішзор бұлди. (қамішланді)
қамішланур, қамішланмақ).

қидіғланді қидіғланді нант қидіғланді нәң —
нарса жиякланди. (қидіғланді) қидіғланур,
қидіғланмақ).

қатіғланді қаттиқ ҳаракат қилди. Эр қатіғланді
Эр қатіғланді — одам қаттиқ ҳаракат қилди, тириш-
ди. (қатіғланді) қатіғланур, қатіғланмақ).

Мақолда шундай келган: كچكدا قىغلىسا الغادو

Кічікда²⁰⁷ қатіғланса улғазу сәһнур — ёш-

²⁰⁷ Кичик сўзи „Девон“да икки маънода: ёшлик ва кучсиз, ҳеч қанча маъноларида қўлланган. Урхун ёдгорлигида фақат ана шу иккинчи маънода учрайди.

ликда тиришиб ҳаракат қилган одам катта бўлгач севинади.

قُرُغْلاندى قۇرۇغلанді: ол ўтмакни қуруғланді — у нонни қуруқ ҳисоблади, емади. (قُرُغْلانماق) қуруғланур, қуруғланмақ).

قَشْلاندى қашуқланді — қошиқли бўлди. (قَشْلانماق) қашуқланді — киши қошиқли бўлди. (قَشْلانور) қашуқланур, қашуқланмақ).

كَلْباندى кәләбәнді — тағ кәләбәнді — тоғда калаб ўти чиқди.

Бу боб бир неча хилдир.

Биринчи, зикр қилинган нарсага эга бўлганликни билдиради. Чунончи, (اَر تَرُغْلاندى) эр таріғланді одам донли бўлди, донга эга бўлди. (اَر قَشْلاندى) эр қашуқланді — одам қошиқли бўлди, қошиқ эгаси бўлди каби.

Иккинчи, ўзини айтилган нарсалар хилидан, ўшалар тоифасидан ҳисоблаш ва улар турмушига мосланмоқ мазмунини англатади. Чунончи, (اَر اغزْلاندى) эр ўғузланді — одам ўзини ўғуз тоифасидан ҳисоблади, ўғуз қиёфасига кирди. Яна (اَر چِگْلاندى) эр чигилланді — одам ўзини чигил тоифасидан ҳисоблади, чигиллар қиёфасига кирди каби. Бу ҳол арабчага ўхшайди. Араблар (وقیس عیلان و من تقیسا) қисилан ва мин тақиса

дейдилар; уларнинг қиёфасига кирди, демакдир. Бу ҳамма феъллар учун умумий қоида ҳисобланади.

Учинчи, зикр қилинган нарса унинг табиатида, зотида борлигини билдиришдир. Чунончи, **يَغَاجٌ** **بِتَقَانَدِي** jġaġ bitqandı jġaġ бутақланді — дарахт шох чиқарди.

Яна **يَغَاجٌ يَمِشَلَانَدِي** jġaġ jəmişləndi — дарахт мева қилди каби.

Тўртинчи, бу маънолар кутилмасдан туриб, феъл ўз маъносида қўлланади. Чунончи, **أَرَقَتَانَدِي** ər qətanđi ər қатіғланді — одам қаттиқ ҳаракат қилди. **كِشِي يَمِرَلَانَدِي** kiši jəmürləndi — одам (халқ) тўпланади каби.

Бу феълларнинг ҳаммаси уч ҳарfli исмлардан ясалган феъллардир.

Бу қоида тўрт ҳарfli, беш ҳарfli ва ундан ортиқ ҳарfliлар учун ҳам умумийдир. Улар ҳам шу тартибда тузилади. Буни чуқур тушун, илм билан яхши иззат кўрасан.

Беш ҳарfliлар боби тамом бўлди.

Олти ҳарfliлар боби

تَشَغْتَانَدِي taşġatanđi таушғутланді **أَر تَشَغْتَانَدِي** ər taşġatanđi ər таушғутланді — киши шогирдлик бўлди. **تَشَغْتَانُور** taşġatanūr таушғутланур, таушғутланмақ).

тармутланді — билаклик, кўрфазлик бўлди.
ترمتلندی

суw тармутланді — сув билаклик,
سوف ترمتلندی

кема юрар даражада катта бўлди. (ترمتلنور. ترمتلنماق)
тармутланур, тармутланмақ).²⁰⁸

қізғутланді — қизғин қизғин қиз-
قزغتلندی

ғутланді — киши ўз ишининг камчилигини сезгач
афсусланиб, у ишдан қайтди. (قزغتلنور. قزغتلنماق)

қизғутланур, қизғутланмақ).

таwғачланді: ар тәғачланді —
تغغاجلندی

одам мочинликлар қиёфасига кирди. (تغغاجلنور)

таwғачланур, таwғачланмақ).

сорқучланді: بچاک سرقچلندی

пичақ сорқуч-
ланді — пичоқ дастаси лука ёғочи елими билан
маҳкамланди. (سرقچلنور. سرقچلنماق)

сорқучланур, сорқучланмақ).

сорқучланді: ар сорқучланді — одам
سرقچلندی

„лук“ дейилган бир дарахт сувига (қилич банди-
ни дастага маҳкамлаш учун ишлатиладиган бир

²⁰⁸ „Девон“нинг босма нусхасида бу феълнинг ўтган замон шакли а ли тарзида, келаси замон феъли у ли тарзида ёзилган (II том, 251-бет). Бу янглишдир. Чунки Маҳмуд Кошғарий ўтган замон феъли қандай чўзғи (а, о, у, и,) билан бошланган бўлса, келаси замон феъллари ҳам бу чўзғиларда унга мос бўлишини қатъий қонда тарзида кўрсатган (II том, 26-бет). Шўнинг учун бу ердаги икки хиллик хатодир. Энди бу сўз босма нусхада икки хил: ^{0,0,0}قرمت ^{0,0,0}قرمت шаклларида борилган. *Тармут* ёки *турмут* тўғрилигига келганда, *тармут* мувофиқроқдир. Бу сўз шу маънода II том, 218-бетда қўлланган.

дарахт елими) эга бұлди. (سورقچلنور. سورقچلنماق) сорқучланур, сорқучланмақ).

сорқучланді: ^{سورقچلندى} jër сорқучланді — ерда саҳрои ҳиндбо ўсимлиги ўсди. Ер шундай ўтли бұлди. (سورقچلنور. سورقچلنماق) сорқучланур, сорқучланмақ).

сафдїчланді — саватли бұлди. ^{سافدچلندى} әр сафдїчланді — одам саватли бұлди. (سافدچلنور) сафдїчланур, сафдїчланмақ).

мандарланді — печак ўт ўралди. ^{مندرلندى} йғач мандарланді — печак ўти дарахтга ўралди. Дарахтни печак ўти босди. (مندرلنور. مندرلنماق) мандарланур, мандарланмақ).

чалпушланді — ширага бўялди. ^{چلپشندى} әлік чалпушланді — қўл шираланди, меваларни ва ширалик нарсаларни ейишдан қўл ширага бўялди, қўлга шира ёпишди. (چلپشنور. چلپشنماق) чалпушланур, чалпушланмақ).

қіртішланді: ^{قيرتشلندى} қіз қіртішланді — қіз гўзалланди, ҳусни ортди, чиройли бұлди. (قيرتشنور. قيرتشنماق) қіртішланур, қіртішланмақ).

қолдашланді — дўстлардан ҳисобланди. ^{قوداشندى} ол мәннің бірлә қолдашланді — у ўзи-

ни менинг дўстларимдан деб ҳисоблади. (қлдшлнор)
қлдшлнмақ қолдашланур, қолдашланмақ).

бушлағланді — такаббурланди. (бшлғлнді)
эр ішда бушлағланді — одам ишда манманликка
борди. Насиҳатга қулоқ солмади. Мақолда шун-
дай келган: (бшлғлнсн бхсқлнор) бшлғлнсансн бшлғлн-
ланур — киши манманликка борса, ўргатувчини
таҳқир қилса, қўли гарданида бўлади, ташвиш
тортади. Бу мақол фақат ўзи билганича иш қи-
лишни истовчиларга нисбатан қўлланади. (бшлғлнор)
бшлғлнмақ бушлағланур, бушлағланмақ).

турқіғланді — тортинди, уялди. (ал мндн)
ол мэндін турқіғланді — у мени сийлаб
келишдан тортинди, уялди. (тарқғлнор, тарқғлнмақ)²⁰⁹
тарқғлнур, тарқғлнмақ).

туғрағланді: (ағлан туғрғлнді) оғлан туғрағ-
ланді — қул туғроғли бўлди, шоҳ томонидан ҳар-
бий машқ вақтида берилиб, қайтиб олинадиган
отга эга бўлди. Шунингдек, мактуб (хат), муҳр
(печать) билан тамғаланса ҳам шу сўз қўлланади
(ўғузча) (туғрғлнор, туғрғлнмақ) туғрағланур, туғрағ-
ланмақ).

²⁰⁹ Бу феъл босма нусхада икки шаклда: (турқғлнді) турқіғланді. (тарқғлнор) тарқуғланур шаклларида берилган. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, фақат бир хил (турқғ) туғрғ бўлиши керак эди, чунки бу феъл уят маънисдаги (турқғ) сўзидан ясалган феълдир. Бу I том, 385-бетда берилгандир.

تۈملۈڧلاندی تۈملۈڧلاندی ол бу оғур-
ні тۈملۈڧланді — у бу вақтни совуқ ҳисоблаб,
мақсадидан, мўлжалидан қайтди. (تۈملۈڧلاندی
تۈملۈڧلانур, تۈملۈڧلانماق).

تۈملۈڧلاندی تۈملۈڧلاندی: ол анартۈملۈڧлан-
ді—у нунга жафо кўрсатди ва қаттиқ юзлилик қилди.

قشلاڧلاندی قشلاڧلاندی: ол бу jәriг
қішлағланді — у бу ерни қишлов ҳисоб қилди ва
бу ерда қишлади. (قشلاڧلانур. قشلاڧلانماق)
қішлағланур, қішлағланмақ).

قشلاڧلاندی قشلاڧلاندی: خان хан бу
jәriг қушлағланді — подшо бу ерни қуш овлай-
диган жой қилиб тайинлади. (قشلاڧلانур. قشلاڧلانماق)
қушлағланур, қушлағланмақ).

بۇڧاقلاندی بۇڧاقلاندی: نانک—
нарсада бурчак пайдо бўлди. (بۇڧاقلاندی
بۇڧاقلانур, بۇڧاقلانماق).

بۇرچاقلاندی بۇرچاقلاندی: تۈر бурчақланді —
дона-дона бўлди (томчи-томчи бўлди). Бошқаси
ҳам шундай. (بۇرچاقلاندی. بۇرچاقلانур,
بۇرچاقلانماق).

بشماقلاندی بشماقلاندی: әр башмақланді —
одам сандал-чувак кийди (ўғузча). (بشماقلاندی
بشماقلانур, بشماقلانماق).

بَغْمَقْلاندى بۇغناقланді — бұлақланди, бұлақ-бұлақ бұлди.

بۇلۇت بَغْمَقْلاندى بۇлут бұғнақланді — булут майда-майда бұлақларга бұлинди. (بَغْمَقْلانماق) بَغْمَقْلانور: бұғнақланур, бұғнақланмақ).

بوغмақланді — боғичини боғлади. ار بَغْمَقْلاندى

Эр бұғмақланді — киши кийимнинг боғини боғлади.

(بَغْمَقْلانماق) بَغْمَقْلانور: бұғмақланур, бұғмақланмақ).

تارماқланді — ёйилишди. بوی ترمقلىدى بوی

тармақланді — қабилалар саҳронинг ҳар тарафига

йиртқиц қушлар саҳрога ёйилгандек ёйилишди.

بلا ترمقلىدى бала тармақланді — қуш болаларининг тирноғи

билинди.

سوف ترمقلىدى суw тармақланді — суw ирмоқларга айрилди.

تغرقلندى тїғрақланді — тийрақланди, ботирланди. ار

Эр тїғрақланді — киши ботирланди, дадил-

ланди. (تغرقلنماق) تغرقلنور: тїғрақланур, тїғрақ-

ланмақ). Шeърда шундай келган.

تَغْرَقْلانِبْ سَكْرَتِيْ اَرَنْ اَتَيْنْ يِكْرَتِيْ

بِرْزِيْ قَمْعْ اَنْكْتِيْ اَنْداغْ سوكا كِم يِتارْ

Тїғрақланіб сәкритти

Эрін, атін жүгүртти

Бізні қамуғ аңтти²¹⁰

Андағ сүгә кім жәтәр

Урушда ҳамла қилған кишини сифатлаб айтади: ботирлигини кўрсатди, ҳатто бизга ҳамла қилди, отлиқ ва пиёдаларини бизга қарши чоптирди. Ҳунари билан бизни ҳайратда қўйди. Бундай аскарга ким қарши тура олади.

چقمقلندی чоқмақланді — кулча бўлди, ўралиб олди.
چقمقلندی یلان јілан чоқмақланді — илон чўқмоқ
шаклига кирди, кулча бўлди, ўралиб олди.
(چقمقلانماق. چقمقلانور. чоқмақланур, чоқмақланмақ).

چقمقلندی чїмғуқланді — чақимчи бўлди. كشي چقمقلندی
кшї чїмғуқланді — киши ҳаммани ёмонловчи,
чақимчи, ёлгончи бўлди. چقمقلانور. چقمقلانماق
ғуқланур, чїмғуқланмақ).

سغقلندی сағліқланді: ار سغقلندی әр сағліқланді —
киши совлуқ қўйларга эга бўлди. (سغقلانماق. سغقلانور.
сағліқланур, сағліқланмақ).

²¹⁰ Ҳозирги ўзбек тилида *ҳанг-манг бўлиб қолмоқ* сўзи *оғзи очилиб, ҳайрон бўлиб қолмоқ* маъносидадир. Бу иборадаги биринчи сўз — *ҳанг* ана шу „анг“ сўзининг „ҳ“ лашган вариантидир. XI асрда „а“ билан бошланган сўзларнинг кўплари бизга „ҳ“лашиб етиб келган: *ўл—ҳўл, ович — ҳович* ва бошқалар.

Бу сўз Навойда „Девон“даги каби „а“ билан учрайди:

Хилватда анга бу навқалар иш,

Ангдиб онаси каминда эрмиш.

(„Хамса“, 114-бет).

қ а п ғ а қ л а н д і — қ о п қ о қ л а г а н д е к б ұ л д и . қ и ш

қ и ш қ а п ғ а қ л а н д і — ұ қ д о н қ о п қ о қ л а н д и , ұ қ
қ и н и о ғ з и б е к и т и л ғ а н ш и ш а к а б и б ұ л д и — у ұ қ қ а
т ұ л ғ а з и л д и . (қ и ғ қ л н м а қ .) қ а п ғ а қ л а н у р , қ а п ғ а қ -
л а н м а қ) .

қ а д р у қ л а н д і : т а ғ қ а д р у қ л а н д і —
т о ғ о ч и қ й ў л л а р ғ а э ғ а б ұ л д и . Т о ғ д а о ч и қ й ў л л а р
п а й д о б ұ л д и . (қ а д р қ л н м а қ .) қ а д р у қ л а н у р ,
қ а д р у қ л а н м а қ) .

қ і с р а қ л а н д і — б а й т а л л и к б ұ л д и . а р қ і с р қ л н д і
э р қ і с р а қ л а н д і — о д а м б а й т а л э ғ а с и б ұ л д и . (қ і с р қ л н о р .)
қ і с р а қ л а н у р , қ і с р а қ л а н м а қ) .

қ а р л у қ л а н д і — қ а р л у қ л а р қ и ё ф а с и ғ а к и р д и .
э р қ а р л у қ л а н д і — о д а м қ а р л у қ л а р қ и ё -
ф а с и ғ а к и р д и . Қ а р л у қ л а р т у р к м а н л а р н и ғ б и р т о и -
ф а с и . (қ а р л у қ л н м а қ .) қ а р л у қ л а н у р , қ а р л у қ л а н м а қ) .

қ і w ч а қ л а н д і — э р қ і w ч а қ л а н д і —
о д а м қ и п ч о қ л а р қ и ё ф а с и ғ а к и р д и . (х у л қ д а ҳ а м ,
о д а т д а ҳ а м) . (қ і w ч а қ л н м а қ .) қ і w ч а қ л а н у р ,
қ і w ч а қ л а н м а қ) .

м у н ч а қ л а н д і — м у н ч о қ л и б ұ л д и . қ и з м н ғ қ л н д і
қ і з м у н ч а қ л а н д і — қ и з м у н ч о қ т а қ а д и ғ а н , д у р в а
б о ш қ а з и й н а т л и б ұ л д и , м у н ч о қ т а қ д и . (м н ғ қ л н о р)

м у н ч у қ л а н у р , м у н ч у қ л а н м а қ) .

манчуқланді — сандиқда сақлади. ار تونین
منجقلندی Әр тонін манчуқланді — киши тўнини сандиққа қўйди ва уни эгар орқасига осди. (منجقلنور)
منجقلناماق манчуқланур, манчуқланмақ).

бурчәкләнди — пешана ёллик бўлди, пешана ёли ўсди. بر جکلندی ат бурчәкләнди — от пешанаси ёллик бўлди, пешана ёли ўсди. Одам носяси, кокили кўринишига ҳам шу сўз қўлланади. (بر جکلنامак) бурчәкләнур, бурчәкләнмәк).

тўрмәкләнди: اتماک ترمکلندی ўтмәк тўрмәкләнди — овқатга тухум, гүшт, нон ва бошқалар солиниб, қовурма қилинди. (ترمکلنور) тўрмәкләнур, тўрмәкләнмәк).

тәвлүкләнди — такабурлар қаторига ўтди. تفلکلندی Әр тәвлүкләнди — одам ўзини такабурлардан санаб, ўшалар йўлига кирди. (تفلکلنور) тәвлүкләнур, тәвлүкләнмәк).

чүкрәкләнди: قىل چكرکلندی қул чүкрәкләнди — қул юнг чопонга эга бўлди. (چكرکلنور) чүкрәкләнур, чүкрәкләнмақ).

чәлпәкләнди — юмилди. چلبکلندی көз чәлпәкләнди — күз юмилди. (چلبکلنور) чәлпәкләнур, чәлпәкләнмәк).

بۆكسۈكلەندى بۆксүкләнди: قىز بۆكسۈكلەندى — қіз бөксүкләнди — қизнинг эмчаги кўтарилди. (بۆكسۈكلەنمەك) بۆكسۈكلەنۈر, بۆكسۈكلەنمەك).

كىرپۈكلەندى كىرپۈكلәнди — күзга қадаладиган мүй ўсди. كۆزى كىرپۈكلەندى — унинг күзига қадалувчи мүй ўсди. (كىرپۈكلەنمەك) كىرپۈكلەنۈر, كىرپۈكلەنمەك).

كەنجەكلەندى كەنجәкләнди — конжаклар қиёфасига кирди. آر كەنجەكلەندى — киши конжаклашди, конжак қабиласи қиёфасига кирди. (كەنجەكلەنۈر) كەنجەكلەنمەك, كەنجәкләнмәк).

كۈنجۈكلەندى كۈнјۈкләнди — чалмали, жиякли бўлди. ئون تۈنجۈكلەندى — тўн чалмали, жиякли бўлди. Тўнга чалма, жияк қилинди. (كۈنجۈكلەنۈر) كۈنجۈكلەنمەك, كۈнјۈкләнмәк).

بەچكەملەندى بەчкәмләнди: آر بەچكەملەندى — одам жанг куни кийиладиган кийимларни кийди. Бошқаси ҳам шундай. (بەچكەملەنمەك) بەчкәмләнۈр, بەчкәмләнмәк).

تۇربۇنلەندى турбунләнди — танлаб олди, аҳамият берди. آر турбۇنلەندى — киши нарсани суриш-тирди. (تۇربۇنلانمەك) تۇربۇنلانۈر, турбунланмақ).

كِرْشَانْلَانْدِي كىرшәнләнди — уға қўйди. اُرَاغْتُ كِرْشَانْلَانْدِي
урағут кiршәнләнди — хотин юзига уға сурди.
(كِرْشَانْلَانْمَاكُ كِرْشَانْلَانْمَاكُ كِرْشَانْلَانْمَاكُ كِرْشَانْلَانْمَاكُ كِرْشَانْلَانْمَاكُ
кiршәнләнүр, кiршәнләнмәк).

تۇرْكۈنلَانْدِي تۇркۈنләнди: اَلْ بُو اَفْنِي تۇرْكۈنلَانْدِي ол бу әwni
түркүнләнди — у бу уйни үз уйи қаторида ҳисоб-
лади ва унга тушди. (تۇرْكۈنلَانْمَاكُ تۇرْكۈنلَانْمَاكُ تۇرْكۈنلَانْمَاكُ
түркүнләнүр, түркүнләнмәк).

تۇشْكۈنلَانْدِي تۇшкۈнләнди: تَاغُ تۇشْكۈنلَانْدِي тағ тўшкүнләнди —
тоғда тушкун дарахти кўпайди. Тушкун — елими
фойдали бир дарахт. (تۇشْكۈنلَانْمَاكُ تۇشْكۈنلَانْمَاكُ تۇشْكۈنلَانْمَاكُ
тўшкүнләнүр, тўшкүнләнмәк).

چىكۈنلَانْدِي чiккۈнләнди: اَلْ بُو اَشِغُ چىكۈنلَانْدِي ол бу ашiғ
чiккүнләнди — у бу овқатни баданни етилтирадиган,
баданга фойдали овқат деб ҳисоблади. (چىكۈنلَانْمَاكُ چىكۈنلَانْمَاكُ
чiккүнләнүр, чiккүнләнмәк).

سۈكْمَانْلَانْدِي сۈкмәнләнди: اَرَسۈكْمَانْلَانْدِي әр сۈкмәнләнди —
одам үзини ботирлардан санади, уларнинг ҳара-
катларини қилди. (سۈكْمَانْلَانْمَاكُ سۈكْمَانْلَانْمَاكُ سۈكْمَانْلَانْمَاكُ
сۈкмәнләнүр, сۈкмәнләнмәк).

Бу феълнинг буйруғи олти ҳарфлидир. سۈكْمَانْ
сۈкмәнән — ботир бўл, ботирларча ҳаракат қил.
Яна كِرْشَانْ كِرْشَانْ كِرْشَانْ كِرْشَانْ كِرْشَانْ
кiршәнлән — юзингга уға сур (хо-
тинга буйруқ).

Бу бобдаги феъллар тўрт хилдир:

Биринчи, (сўзловчи) ўзини феълда зикр қилинган нарсадан санади ва улар қилганини қўллади. Чунончи, ^{اَرَقْفُجًا قَلْنَدِي} эр қифчоқланді ^{اَرَاغْرَقْلَنْدِي} эр уғрақланді гапларидаги каби. Одам ўзини қипчоқлардан санади ва улар қиёфасига кирди. Одам ўзини ўғроқлардан санади ва улар қиёфасига кирди, демакдир.

Иккинчи, феълда зикр қилинган нарсага эгалик маъносини билдиради. Чунончи, ^{اَرَقْسَرَقْلَنْدِي} эр қисрақланді — одам байталлик бўлди. Яна ^{اَرَايْرَمَقْلَنْدِي} эр жармақланді — одам танга эгаси бўлди, гапларидаги феъллар каби.

Учинчи, тўрт ҳарфлик исмлардан ясалган феъл сифатида қўлланади. Чунончи, ^{اَنَكْ كُوْزِي جَلْبَكْلَنْدِي} аниң көзі чөлпәкләнді -- унинг кўзи юмилди. Яна ^{اَنَكْ كُوْزِي كَرِبُكْلَنْدِي} аниң көзі кірпүкләнді — унинг кўзида кўзга қадаладиган қил ўсди гапларидаги феъллар каби.

Тўртинчи, бу маъноларнинг бирортасини ҳам англатмай мустақил феъл бўлишидир. ^{اَرَبُرْجَقْلَنْدِي} тэр бурчақланді — дона-дона терлади. ^{اَرِيْلَانْ جَقْمَقْلَنْدِي} йілан чоқмақланді — илон кулча бўлди гапларидаги феъллар каби.

Олти ҳарфли феъллар ҳаммаси ҳам деярлик бу бобда тўрт ҳарфли исмлардан тузилади. Улар-

да ҳеч бир туб феъл бўлмайди. Икки ҳарфли, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли исмларнинг ҳаммасидан ҳам шу маънолар исталса, исм охирига **ل-лан** қўшилиб, шу хил феълга айлантирилади²¹¹.

Бу қоида ҳамма туркий тилларда ҳам бир хил-да қатъий қоидадир. Буларни яхши эсла, унутма. Тангрига шукур, солимлар бўлими битди.

БИР ҲАРФИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

ИККИ ҲАРФЛИ ОТЛАР БОБИ

تَت тат — тот²¹². Чунончи, бу ҳақда шундай мақол бор: **تَتَّعْ كُوزًا. تَكَانِكُ تَبْرًا** татіғ көзрә тикәнің тубра — тотнинг кўзига ур, тиканни тубидан уз. Яғма, тухсилар наздида бу сўз ислом динини қабул қилмаган уйғурлардир. Мен буни ўз шаҳарларида улардан эшитдим. **تَتَّعْ تَفْغَاجٌ** Тат тавғач уйғурлар ва чинлилар демакдир. Бу ибора **تَت** тат сўзини уйғурларга ҳам, чинлиларга нисбатан ҳам қўлланишидан дарак беради. Мақол маъноси ҳам шунга олиб боради. Чунки улар вафосиздир: тиканнинг ҳақи томиридан узиш бўлса, шунингдек, уйғурга лозими кўзига уришдир. Бошқа бир ма-

²¹¹ Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, бу феъл формаси уч ҳарфли, тўрт ҳарфли сўзлардан „лан“ аффикси қўшилиб ясалган ва бир қанча маъноларда қўлланувчи махсус феъл туридир. Бу асосда уч ҳарфли исмдан ясалган феъллар мазмун жиҳатидан тўрт ҳарфдан ясалган феъллардан у даврда фарқли қўлланган.

Бу феъл ясалиш жиҳатидан ва шаклда мажҳул феълга ўхшаса ҳам, аслида мажҳул феъл эмас, тамоман бошқа, мустақил бир феълдир.

²¹² *Тот* сўзи „Девон“нинг биринчи томида изоҳланган.

қолда шундай келган: **تَسْرُ تَرْكُ بِلْمَاسْ . بَشْسِرُ**

تَسْرُ татсіз тўрк болмас, башсіз бөрк болмас. Форслар бор ерда турклар албатта бор. Бошсіз бўрк бўлмагани каби, турксіз форс бўлмайди. Бош бор ерда бўрк, албатта, бор.

تُتْ тут — қилич ва пичоқлар устида пайдо бўлган занг. Мақолда шундай келган: **قَلِجٌ تَتَقْسَا اِيشُ يَنْجِيرُ . اَرُ** Қіліч татіқса іш јунчір, әр татіқса әт тунчір — қилич зангласа, ботирнинг ҳоли ёмон бұлади. Чунончи, турк эронли ахлоқи билан юрса, гўшти ўзгаради — ҳидланади. Бу мақолни ботирликка ундалган киши ҳақида ҳар жинснинг ўз жинси билан яшаши ҳақида айтилади.

حَجَّ حَجَّ х о ч-х о ч — эчки подасини ҳайдашда қўлланадиган хўш-хўш деган сўздир.

هَجَّ هَجَّ ҳ э ч-ҳ э ч — подани қайтаришда қўлланадиган сўз. Асли **اَجَّ اَجَّ** эч-эчдир. Сўнгра сўз бошига **ه**-ҳ ҳарфи орттирилган. Бу арабчага ўхшайди. Чунончи, араблар қўй бошидаги чақиріқларида **هَجَّ هَجَّ** дейдилар — қўйларни қайтариш учун бақирдим демақдир. **شَشْ** ш і ш — тутмоч ейиладиган чўп, қошиқ ўрнида қўлланадиган махсус чўп.

قَقَّ қ а қ — данак, мағиз. **اَرُكُ قَقِّي** әрүк қақі — ўрик данаги. Бошқаси ҳам шундай.

قَقَّ қ а қ — **قَقَّ اَتَّ** қақ әт. Қоқ гўшт ва ҳар бир қотган нарса.

قق қақ — ёмғир ва сел сувидан пайдо бўлган кўл.

Шеърда шундай келган:

قَقْلَرُ قَمَغْ كَلَرْدِي تَغَلَرُ بَشِي الرَدِي
اَرُنْ تَنِي يَلَرْدِي توتو جَجَكْ جَرَكشورُ

Қақлар қамуғ кёларди

Тағлар баші іларди

Ажун тані јіларди

Туту чёчак јёркашур.

Баҳорни сифатлаб айтади: ёмғир ва селдан пайдо бўлган кўллар тўлиб, ҳовузлар қаби бўлди. Кўллардаги сувлар кўплигидан тоғларнинг бошлари хаёлий нарса бўлиб қолди. Чунки сув тоғ тағларини ҳам қоплаган эди. Дунёнинг нафаси исиди. Чаман-чаман бўлиб гуллар очилди.

كَكْ кёк — кек, хусумат, ўч أَجَلَكْ كَكَلَكْ كَشِي бч-
лук кёклик кiши — кекли, ўчли одам.

كَكْ кёк — қийинлик. اَر كَكْ كُرْدِي اَر кёк кёрди эр —
одам қийинлик тортди.

كَكْ кёк — эгар чилвири. Мақолда шундай келган
اَر سوزى بِيَر. اَذَر كَكِي اَوَج эр сөзи бир эзёр кёки
ўч — киши бир сўзли, қайтмайдиган бўлади, эгар
чилвири учта бўлгандай, унинг ҳам, бунинг ҳам
кам айиш-кўпайиши ишни бузади. Бу мақол ваъ-
дага вафо қилишга ундаб айтилади.

كُوكُ кōк — асл, томир, таг. كُوكُكُكُ²¹³ кōк²¹³ уң кім—
аслинг ким, қайси қабиладансан демақдир (ўғуз-
лар ва қипчоқлар сўзи). Икки ҳарфлилар боби
тугади.

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ЎРТА ҲАРФДАН ҲАР ХИЛ УНЛИ (А, И, У)ЛАР

БЎЛГАН ^{فَعَل} ^{فَعَل} ^{فَعَل} КАБИ СЎЗЛАР БЎЛИШИ

قَتُّتُ қатут — аралашиш, қотишиш. قَتَّتْ لَعُوقُ қатут-
луғ оқ — тиғи заҳарга қотиштирилган ўқ.

قَتَّتْ қатут — барсағонлар тилида мағиз, данак, уруғ.
(أَرْمُتْ قَتَّتِي армут қатутті).

قَتَّتْ қатут — нашвоти уруғи. Косиплар ишлатадиган
елим.

كَتَّتْ كَشِي كэтут кіші — қўлида кўп нарса тутувчи, сер то-
моқ, хўрак одам.

قَجَجَ қачач — чин товори. Тўғриси قَجَجَ дир. Жо-
рияларни ҳам шу сўз билан атайдилар.

قَجَجَ қачач — кир, нопок. تُونُ قَجَجَ بُلْدِي тон қачач бол-
ді — тўн кир бўлди. ج қарфи қ ўрнига алмашган.
Асли قَجَجَ қақачдир.

²¹³ *Кук* сўзи илгариги руник ёзувлар, урхун ёдгорликларида ҳам тез учрайдиган қадимги сўздир. У даврларда бу сўз **осмон**, **қаво ранг**, **уруғ-авлод** маъноларида қўлланган. Шу билан бирга у ёдгорликларда *осмон* ва *уруғ-авлод* маъноларидаги сўзлар бир хил талаффуз қилинган, бир хил ёзилган. Маҳмуд Кошғарий „Девон“ида бу сўзлар жуда кенг изоҳланган. М. Кошғарий изоҳига кўра, бу сўзлар икки алоҳида ўзақлардан иборат бўлиб, ёзилишида ҳам *кок*, *кук* шаклида фарқли сўзлардир.

بُقُقُ бу қ а қ — буқоқ.

بُقُقُ бу қ у қ — гуллар тўдаси, гуллар ғунчаси. جَجَكُ

بِقُقُلُنْدِي чэчэк буқуқланді — гуллар ғунчалади.

تَكْمَا جَجَكُ اَكْلُدِي بُقُقُلُنْبُ بُكْلُدِي

تَكْسُنُ تَسْكُنُ تَسْكُلُدِي يَزَلْبُ يَنَا يِرْكَشُورُ

Тэгмә чэчэк өкүді
Буқуқлануб бүкүді
Түгсүн түгүн түгүді
Јазліб јана јүркәшүр.

Баҳорни таърифлаб ёзади: ҳар хил гуллар тўп-тўп бўлиб, ғунчалар чиқарди. Бурчакли тугунлар шаклида боғланишди, таралиб кетади ва кўплигидан яна йиғилади.

Кўк: осмон, шеър вазни, оҳанг, ҳаво ранг, хотинлар юзидаги доғ маъноларида;

Кўк: эгар чилвири ва уруғ-аялод маъноларида изоҳланган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу сўз „Девон“даги каби икки мустақил сўз сифатида қўлланади. Икки хил талаффуз қилинади, икки хил ёзилади. Лекин иккинчи сўз жонли тилда ўзгаришга учраган. Охириги „к“ ҳарфи „й“га алмашган, куй тарзида ўзлашган. Лекин Навоийда бир хил талаффуз қилиниб ўзлашган. Чунончи, 1—кўк осмон маъносида:

Кўнка етти садойи нўшонуш.

2-осмони ранг:

Чиқти кўк атласин кийиб хуршид,
Кўк либос ичра нилуфар янглиғ.

3-мақом, куй маъносида:

Мутриби навҳа саро навҳа кўкин чолди яна...

4-созламоқ, маълум вазнда тузмоқ:

Эй муғанний, сен наво оҳангда кўкла қўбуз.

^{هـ}بقق бу қуқ — буқоқ томоқнинг икки тарафи тери билан гўшт орасида пайдо бўладиган елим, гўшт касали. Фарғона билан Шикни шаҳарларида бир қанча одамлар бу дардга йўлиққанлар, бу дард доим уларнинг болаларига ҳам ўтади. Баъзилариники кўкрагини кўролмас даражада катта бўлади. Мен улардан бу касал сирини сўраганимда шундай жавоб берган эдилар: „Боболаримиз гоят баланд товушли кофирлар экан. Саҳобалар билан жанг қилдилар. Оталаримиз уларга куч билан бостириб борибдилар, бақирибдилар, чақирибдилар. Мусулмонлар уларнинг товушларидан ҳаяжонга тушибдилар. Бу воқеа ҳазрати Умарга эшитилди. Ҳазрати Умар уларни қарғади. Натижада уларнинг бўғизларида шу дард пайдо бўлди. Уларга мерос бўлиб қолди. Ҳозир улар орасида бирор баланд овозлик киши топилмайди.

^{هـ}تقق та қуқ — туркман тилида товуқ.

^{هـ}سقق са қа қ — ияк. Мақолда шундай келган: سَقَقُ أَحْشَارُ: сақақ²¹⁴ охшар сақал бичар — соқолини қирқади-да ҳийла учун иягини силайди. Бу арабларнинг يَسْرُ حَسَوًا فِي آرْتِغَاءٍ иборасига ўхшайди.

²¹⁴ Бу сўз Навоийда سقاغ сақоғ шаклида учрайди.

Гаҳи кўз суртарамда йўқса ҳар ён шодлиғ ашқим
 Гул узра қатра шабнамлар каби сиймин сақоғинда.

سُقُقُ с у қ а қ — оқ кийик.

سُقُقُ суқақ — бу сўзни ўғузлар форсиларга киноя тарзида қўллайдилар. Чунончи, **بُو سُقُقُ نَاتِيرُ** бу суқақ²¹⁵ — нётэр дейдилар — бу форсча нима деди, демакдир.

تُكُّكُ т ў г а к — юк боғланадиган арқонларнинг бошларига боғланадиган ёғоч ҳалқа.

جَكُّكُ ч ё к ў к — темирчининг болғаси (ўғузча).

جَكِّكُ ч ё к и к — нуқта, хат нуқтаси.

جَكَّكُ ч ё к и к — чук, ёш болалар чуки.

جَكَّكُ ч ё к и к — чумчуқдан кичикроқ бир хил чинор қуш.

كُكُّكُ к ё к ў к — бир хил қуш. Сўнгаги, буйинини сеҳргар дуохонлар ишлатадилар.

يَتُّتُ j ʔ t ʔ t — аскарга ёрдамчи куч келиши. Бу сўз. **يَتُّتُ سَجَّ** j ʔ t ʔ t сач — дастлабки қўйилишган кейин қўйилган соч иборасидаги **يَتُّتُ** сўзидан олинган.

²¹⁵ Ҳозирги тилда *соқов* тарзида талаффуз қилинувчи сўз ана шу сўздир. Бизга бу сўзнинг маъноси ҳам бир оз ўзгариш билан етиб келган. Бизда ҳозир бу сўз кенг маънода, асосан, *тилсиз* маъносида, баъзан дудуқланиб, тугилиб гапирувчиларга нисбаган қўлланади. Бу сўзнинг ҳозирги тилда *гунг*, *тилсиз* каби бир неча синонимлари бор. Лекин *гунг* сўзи „Девон“да *уй хизматчиси—жория* деб изоҳланган. Уй хизматчиси бошқалар қатори озод гапира олмаслиги натижасида мана шу маъно ўзлашган бўлиши мумкин. Классик адабиётда бу сўзнинг яна бир қанча синонимлари бор:

Навой ул юзу қад шавқидин ногаҳ наво чекса,
Дам урмас булбулу тўтики улдур **кажжа, бу бу пилтак.**

Нола қилса қадду юзунг шавқидин мунис агар,
Қумри узвини йўқотгай, булбул ўлғай **гунгу лол.**

Бу бўлимнинг мисол қисми

كُكَاكُونُ к ө г ä к ү н—күк пашша, мол пашшаси (сўна). Мақолда шундай келган. اتر اكاكيا كون. اكي بغرا اكاكور. اكي ينجلور²¹⁶ икки бугра ікәшүр өтрә көгәкүн јанчїлур — икки айғир олишади ва тишлашади. Ораларида (сўна) ҳалок бўлади. Бу мақол икки ботир уришиб, орада кучсизлар ҳалок бўлишига ишорат қилиб айтилади. Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

²¹⁶ Айрим ундош ҳарфларнинг такрорланишини баъзи туркологлар тан олмаганлар. Баъзилар чўзиқ ундошлар деб бу хусусиятга шубҳа билан қараганлар. Бизнинг кузатишларимиз қадимги даврлардан бошлаб ҳар бир даврда ҳам борлигини тасдиқлайди. Чунончи, *икки* сўзи „Девон“да кўп ерда учрайди. Ҳар ерда ҳам бу сўз *اكي* шаклида, яъни икки „к“ билан берилган. Демак, бу сўз у давр жонли тилида фақат бир вариантда икки „к“ билангина қўлланган бўлса керак, чунки Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг иккинчи варианты ҳақида ҳеч қандай изоҳ бермаган. Ҳолбуки бу сўз у даврнинг адабий тили „Қутадғу билик“да икки вариантда қўлланган:

Киши **икки** турлик киши атанур,

Бири ўғратигли, бири ўгранур.

Икидан нару барча йилқи сони.

Навоний асарларида ҳар қандай келишик формада ҳам бу сўз икки хил вариантда учрайди:

Мен бўйлаву ул занф бўйла,

Кел **иккаламизга** чора айла...

Бир наъшга солдилар **иковни**,

Жонсиз келину ўлук куёвни.

Ишқ ўлди кишига боиси дард,

Қилмоқ **ики** кавн фикридин фард.

Оқу қарони билмасам, эй шайх, бас недин

Дасторинг оқу **икки** юзунг қоп-қаро дедим.

Баъзи туркологлар бу икки хилликни бошқа тил таъсири деб кўрсатганлар. Проф. Б. А. Серебрянников ўзининг „Происхождение чувашского языка“ номли асарида бу икки вариантликни Мари тили таъсиридан юзага келган деб уқтирган (юқоридаги асар, 40-бет),

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БОБИ

فَمَلالُ ФАЪЛОЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

تُلْغَاغُ толғағ — қулоқнинг юқорисига тақилувчи хотинлар зираги. يَنْجُو تُلْغَاغُ jinjū толғағ — марварид зирак, ибораси шундандир.

تُلْغَاغُ толғағ — қийналиш. اَمَّاكُ تُلْغَاغُ эмгак толғағ — юрак буруғи, ич кетиш маъносидадир. اَنْكُ قَارْنِي تُلْغَاغُ анің қарні толғағ — унда қаттиқ ич кетиш, қайд қилиш бошланди.

تُلْغَاغُ талғағ — ҳар тарафдан эсган қаттиқ изғириқ шамолким, кишини беҳуш қилади, ҳатто, ўлдиради. تَاغُ اَزَا تُلْغَاغُ بَلْدِي тағ ўзә талғағ болді — тоққа қор ёғди, қаттиқ хавfli шамол турди.

قَرْغَاقُ қарғақ — қарғиш. تَنْكِرِي قَرْغَاغِنَاكَا النِّمَّا тәңри қарғағица йлнма — худо қарғишига йўлиқма.

قِرْغَاغُ қірғағ²¹⁷ тўн жияги, чалмаси.

قِرْغَاغُ қірғағи — шоҳ ёки бек ўзидан пастга ғазаб қилиши. اَنِي قَرْغَادِي خَانُ хан ані қірғаді — хон уни қарғади, унга ғазаб қилди, унга қарши бўлди. Худо қарғаса қарғаді, одам қарғаса қірғаді дейилади, бу қарғишларни фарқ қилиш учун биринчисида а билан, иккинчисида и билан қірғаді деб талаффуз

²¹⁷ Қирғоғ сўзи XI асрда фақат тўн четигагина қўлланган бўлса, сўнг бу сўз ҳар нарсанинг қирғоғига ҳам қўллана бошлаган. Навоий асарларида бу сўз ҳар ерда фақат қироқ ва қироғ шаклларидагина учрайди:

Чу хоқон хунги чиқти ул қироққа...

Не онинг авжи пайдо, не қироғи.

Гарчи йўқтур лолазори ашкима пайдо қироғ.

қилинган. Чунончи, худонинг элчиси билан шоҳ элчисини фарқ қилиб биринчиси **يَلَاغُج** јалафач, иккинчиси **يَلَاغُفَر** јалафар дейлади (бу уйғурчадир).

تَلْقُقُ тулқуқ — шишинтирилган меш, тулум.

يُرْكَاكُ јүркәк — булут. **كُوكُ يُرْكَاكُ بُلْدِي** көк јүркәк болдї — осмон қуюқ булутланди.

بَزْغَاكُ бэзгәк — безгак.

تُرْغَاكُ түргәк — бир бойлам, бир той, бир орқа миқдо-ридаги юк.

تَرْغَاكُ آرُ тэзгәк әр — ишдан, ўқишдан қочувчи (дангаса) киши.

سَرْغَاكُ сэргәк — мастликдан эгилиш, қийшайиш, солла-ниш, гандираклаш. **آسْرُكُ سَرْغَاكُلْدِي** әсрүк сэргә-іәдї — маст гандираклади, солланди.

كَرْكُوكُ кәркүк — қўйнинг қат-қат қорни ичидаги катак-чаларга ўхшаш нарса.

كَاَسْغُوكُ кәсгүк — узум пишган вақтда токзорнинг атро-фидаги тўсиқдан ўтолмасин деб ит бўйнига бог-ланадиган ёғоч.

كۆسْغُوكُ көсгүк — ғаллакорларда, токзорларда кўздан (қуш ва бошқа ҳайвонлардан) сақлаш учун тиклаб қўйиладиган одам шаклидаги қўриқчи. Мақолда шундай келган: **آلَيْنُ ارْسَلَانُ تَتْرُ. كُوجُونُ كَسْغَاكُ تَتْمَاسُ** Алин арслан тутар, кўчүн көснүк тутмас — ҳийла ва тадбир билан арслон тутиш мумкин бўлса, зўр-лик билан қўғирчоқни ҳам тутиб бўлмайди.

كُرْكَاكُ к ў р г ä к — кемачаларнинг эшкаклари ва ҳар бир нарсага қўлланадиган белкурак.

كُفْكَاكُ к ф г ä к — сўзни тутилиб сўзлайдиган — бир ҳарфни икки қайта сўзлайдиган дудуқ киши.

فَعْلَلُ ШАКЛИДАГИ БЕШ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

سَمْرُكُوْكَ с ә м ў р к ў к — булбулга ўхшаш бир қуш. Баласоғунлар сўзи. Парчада шундай келган:

بُجُّ بُجُّ اَثْرُ سَمْرُكُوْكَ
بُغْزِي اُجُوْنُ مَنِكَلْتُوْرُ

Буч-буч ётәр сәмўркўк

Боғзӣ учун маъланур

Ёқимли сайроғи билан кишини шодлантирадиган қуш оч қолса, дон деб тузоққа илинади.

كَنْزُكَاكُ قَاغُوْنُ к н н з г ä к қағун — таровати — тозалиги кетиб, юнгдак, пахтадек, латтадек бўлиб қолган қовун.

كَشْرُكَاكُ اَرُ к ш и р г ä к ә р — ўта кетган бахил одам. Уйига меҳмон келса, уйи тор кўринадиган одам.

Бу бўлимнинг ғунналилари

جَنْكَلُ اَرُ ч ә ц ä l ә р — ёмон одам.

جُنْكَ ч у н ä к — ёғочдан қилинган сут соғадиган идиш, ёғоч челак (чигилча),

تَرْنُكُ т ә р и ц ў к — сизинди сув. Арабчаси تَرْنُقُ тарин-қуқдир. к, г га алмаштирилган. Бу сўз арабчага мос келади. Тангрига шукур. Бир ҳарфи икки қайта такрорланган исмлар бўлими битди.

БИР ҲАРФИ ИККИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН ФЕЪЛЛАР БЎЛИМИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР

Бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўзлар асосий феъллардан кам топилади²¹⁸. Бундай феъллар фақат охирида т ҳарфи келган феъллардагина бўлади. Бундай феълларда ўтган замон феъллининг қўшимчаси д²¹⁹, феъл ўзагидаги т билан бирикиб, д ҳам т га айланади. Бир ҳарфнинг икки марта

²¹⁸ Музоаф таркибидаги ҳарфларнинг бирортаси икки қайта келган, такрорланган сўзлар демакдир. Лекин юқоридаги таърифдан маълум бўлишича, Маҳмуд Кошғарий бу терминдан иккинчи бир хил сўзларга, яъни ассимиляция натижасида бирор ҳарфи ўзгариши билан сўзларда ҳарф такрорланиш хусусияти билан кейинроқ юзага келган сўзларга ҳам риоя қилди. М. К. бу усул билан араб ёзувидаги энг қўпол чалкашликдан сақланишга йўл топди. Чунончи, *отти* сўзи арабча *آتى* шаклида, *калла* сўзи *كل* шаклида ёзилади. Ҳолбуки, бу сўзларни *отти* тарзида ўқиш ҳам, *оти* тарзида ўқиш ҳам; *калла* ва *кала* тарзида ҳам ўқиш мумкин. Лекин М. К. нинг бу сўзларни шу термин билан маълум группага киритиб бериши, у чалкашликдан қутқарди. Бу усулни М. К. узоқ изланиш билангина қўлга киритгани ҳақида шубҳа бўлиши ҳам мумкин эмас. Дастлабки грамматика тузишда унинг бу хилдаги маҳорати ҳар ерда кўриниб туради. Тилшунослар бу томонларга ҳам эътибор беришлари зарур.

²¹⁹ Маҳмуд Кошғарийнинг ўтган замон феъли ҳақидаги бу кўрсатмаси тилшунослар, туркологлар диққатига сазовор алоҳида аҳамиятга эгадир.

Маълумки, жуда кўп туркологлар бу масала ҳақида текшириш олиб борганлар. Лекин ҳануз қатъий бир фикрга келмаганлар ва у масала ҳануз аниқсиз қолмоқда. Шунинг учун XI асрда алоҳида эътибор бериб текширган етук тилшунос олим Маҳмуд Кошғарийнинг маълумоти масалага катта аниқлик киритувчи аҳамиятга эгадир. Маҳмуд Кошғарий бу масалага алоҳида эътибор бериб текширди. Бу ҳақда қатъий бир фикрга келди, унинг бу ҳақдаги кенг изоҳи II том, 28-бетда берилган. Унинг қаршида ўтган замонни англатувчи аффикс „д“ эди. „д“ дан сўнгги „и“ ҳарфи шахсни кўрсатувчи аффикс эди. XI асрда жуда кўпчилик қабилалар тилида ўтган замон феъл ясовчи аффикс ана шу эди. Лекин ўғузлар, баъзи қипчоқлар тилида „ди“ ўрнида „дук“, „дук“ шакллари қўлланар эди. Маҳмуд Кошғарий бунинг қондага хилоф, адаштирувчи камчиликларини кўрсатган. Шунинг учун улар ҳам биринчи вариантни қўллай бошлаганларини уқтирган.

„Қутадғу билик“да ва ундан сўнгги асарларда бирор ерда бу шаклнинг учрамаслиги қадимги даврлардаёқ бунинг сафдан чиққанидан далолат беради.

такрорланиши юзага келади. Биз шуларни музаоф деймиз. Келаси замон феъли ва масдарларда бир ҳарфи икки қайта такрорланганлар йўқлигидан ҳам буни билиш мумкин. Аслида бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўзлар жуда камдир. Шунинг учун айириб кўрсатдик.

تُتِي — тутти — тутди. **بَاشُ تُتِي** баш тутти. Яра оғритди. (تُتَمَاقُ تُتَارُ. тутар, тутмақ).

تُتِي — олди, овлади. **إِتْ كَيْكُ تُتِي** ит кийик тутти. Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, ҳар ким бир нарсани тутса ҳам шу сўз қўлланади. Чунончи, **أَلْ مَنكَ أَلْكَ تُتِي** ол мән-ңә элик тутти — у менга кафил бўлди. Мақолда шундай келган: **أَلْكَ تُتَغْنَجَا أَلْ تُتْ** элик тут-ғинча ол тут — кафил бўлгунча оловни ушлаш яхшидир. Чунки кафил бўлган киши сўнг пушаймон бўлади. (تُتَمَاقُ تُتَارُ. тутар, тутмақ).

تُتِي — титти: **أَلْ أَلِي تُتِي** ол али титти — у уни қайтарди. Асли **تِيذْتِي** тизтидир. Сўнг бу ҳарфлар бир-бирига сингигандир (تُتَمَاقُ تُتَارُ. тизар, тизмақ).

تُتِي — титти: **أَلْ أَلْ تُتِي** ол эл титти — у пишган гўшти титди. Кийимни йиртиб титса ҳам шундай дейилади. **قُلْ بَكْ كَا تُتِي** қул бәккә титти — қул бекка қарши турди. Бошқаси ҳам шундай.

تترو بقدى tītrū baqđī — күз олайтирди, ёмон қаради.
 ол انكار تترو بقدى ol aңar tītrū baqđī — у унга
 тик қаради. Гўзал ҳақида шундай дейилган:
 انكار تترو بقسا بلماس аңар титрў бақса болмас — унга
 тик қараш, қараб туриш мумкин эмас. Баъзан бу
 сўз қиё боқиш, ёмон қараш маъносида ҳам келади.
 تتار. تيماك. (tītār, tītmāk). Гўшт ва кийимни йир-
 тиш маъносида бу сўзнинг масдар формаси ق қ
 билан келади. تتار. تيماق. (tītār, tītmāq).

سۇسى سۇسى sūsdī — сузди. اود سۇسى ud sūsdī — сигир,
 ҳўкиз сузди. Бошқаси ҳам шундай. سۇسار. سۇسماك. (sūsār, sūsmāk).

ششدى ششدى ššdī — ечди. ар تۇگون ششدى ar tūgūn ššdī —
 одам тугун ечди. От ва бошқаларни боғло-
 видан ечишга ҳам бу сўз қўлланади. ششار. ششماك. (ššār, ššmāk).

ققتى قاقتى qaqtī — секин урди. انى بشرا ققتى anī bšra qaqtī —
 ані башра қақті — у унинг бошига секин урди. ققار. ققماق. (qaqār, qaqmāq).

قۇقتى قۇقتى quqtī — тутади. ياغ اوتا قۇقتى yağ ota quqtī —
 яғ отта қуқ-
 ті — ёғ тутуни ўтда кўтарилди. Бу ўчирилган
 чироқнинг тутуни кўтарилишига ўхшайди. Гўшт
 куйиб, ҳиди чиқса ҳам ات قۇدى at quđī эт қоқдї дейила-
 ди. ققار. ققماق. (qaqār, qaqmāq).

ككدى كікді — қайради. ار بچاك ككدى пічәк кикді әр —
 одам пичоқ қайради, ёки бирини бирига суртди.
 (ككمار. ككار. ككمار). Ўзақларнинг ўзидан
 бир ҳарфи икки қайта такрорланганлар мана шу-
 дир. Бошқалари ясалмайди. Улар қуйидагилар:
 بتى батті — ботди. كون بتى кўн батті²¹⁹ — кун ботди.
 قرغرين سقما بتى қарғарин²²⁰ суwқа батті — қўрғо-
 шин сувга ботди. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар бир
 нарса кўздан ғойиб бўлса ҳам шу сўз қўлланади.
 (بتار. بتماق).

بۇتى бўтті — ار اوني بتى әр уні бўтті — одамнинг
 кўксидаги бир касаллик ёки бошқа бир иллат са-
 бабли ва ёки калтак зарби сабабли товуши сўнди.
 انك الی بتى аниң алімі бўтті — унинг бировдан
 оладиган қарзи, пули исботланди ва аниқланди.

بۇتى бўтті: باش بتى баш бўтті — яра тузалди. قُل
 تنكري كا بتى қул тәңригә бўтті — қул (банда) худо

²¹⁹ Маҳмуд Кошғарийнинг бу хулосаловчи изоҳи *ботмоқ* сўзининг XI асрда
кўздан ғойиб бўлмоқ маъносидагина қўлланганини исботлайди. Бизда ҳозирги
 тилда бу сўз, асосан, шу маънода қўлланади. *Сувга ботиб кетди, кун ботди*
 ва бошқалар. Шу билан бирга бу сўз яна бир қанча маънолар билан бойиған:
Қадалмоқ — чўнтакдаги нарсалар баданига ботибди.

Таъсир қилмоқ — *Шарифнинг сўзи қаттиқ ботибди* ва бошқалар

²²⁰ قرغرين Қарғарин сўзининг тўғриси قرغرين қурғујин бўлиши ҳақида Басим
 Аталай тўғри изоҳ берган (II том, 293-бет). Чунки бу бошқа ерларда ҳам шундай.

бирлигига иқроор бўлди. **ات بتي** от бўтти—ўт унди.
Мева ўсса ҳам шу сўз қўлланади.

بتي бўтти — туғилди. **اغلان بتي** оғлан бўтти²²¹ — ўғил
туғилди. Ўсган ҳар бир нарсага ёки яратилган ва
туғилганга **بتي** бўтти, дейиш қипчоқларга мансубдир.

بتار бута́р, бўтма́к).

چتي чатти: **ار اغلاق قزى قا چتي** эр оғлақ қозіқа чат-
ти — одам эчки боласини қўзига чатиштирди, бир-
лаштирди. Бошқаси ҳам шундай. **جتار** (جتماق)
чатар, чатмақ) (ўғузча). Шеърда шундай келган:

أرذَلَبُ يَكْسَكُ تَغِغْ اَغْلَاقُ جَتَارُ

اِيغَرُ تَنَنْ يَفِغَا اَلْبِ يَمِغَنْ سَتَارُ

Урзуланіб јуксак тағіғ оғлақ чатар
Уйғур танін јуфға аліб јумғін сатар.

Тоғ тепасига жойлашган одам ҳақида айтади:
тоғ тепасига жойлашиб, ҳар вақт эчки боласини
қўзига бирлаштиради. Яъни у чўпон бўлгани ҳол-

²²¹ Бола туғилмоқ маъносига, юқорида кўрганимиздек, ўғуз қабиласида *бутмоқ* сўзи қўлланса ҳам, кўпчилик қабилалар тилида у даврда бу маънода *яниди* сўзи қўлланган. Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг қондага мувофиқлигини кенг изоҳлаб берган. М. Кошғарийнинг фикрича, бу сўзнинг ясалишини икки хил изоҳлаш мумкин: 1-*енгил* сўзидан ясалган бўлиши мумкин — *яниди* — *енгил* бўлди; 2- *бадан* маъносидаги *йин* сўзидан ясалган бўлиши мумкин. *Яниди* — гавда (янги бир жонли гавда) пайдо бўлди. Маҳмуд Кошғарий ҳар икки изоҳга кўра ҳам бу маънода сўнги сўзни асосли сўз деб уқтирган.

да, уйғурларга босқинчилик қилади. Улардан бир нарсалар олиб сотади.

ساتتی — сотди. **اَلْ تَقَارُ سَتِي** ол тавар сатті — у товар сотди. Бошқаси ҳам шундай. (**سَتَارُ. سَتَمَاقُ** сатар, сатмақ).

сүттi — тупурди. **اَلْ كِيشِي يوزينكا سَتِي** ол кіші жүзiңä сүттi — у одам жүзiгä тупурди. Асли **سُوذْتِي** сүзтiдир: д товуши т га сингиб икки т пайдо бұлган. (**سُذْمَاقُ. سُدَارُ. سُدْمَاقُ** сузар, сузмақ).

ситті: **اَرُ سَتِي** әр ситті — одам сийди. Бошқаси ҳам шундай. Асли **سِيذْتِي** сiзтiдир (**سِيذَارُ** сiзәр, сiзмәк).

қатті — аралаштирди. **اَلْ سِرْكَانِي يَغْرَتَقَا قَتِي** ол сiркәни жүғрутқа қатті — у сиркани сузмаға аралаштирди. Бирор нарсани иккинчисиға аралаштиришиға ҳам бу сүз қўлланади. **يُمُشَاقُ نَانْكَ قَتِي** юмшақ нәң қатті — юмшоқ нарса қотди, демақдир. (**قَتْمَاقُ. قَتَارُ. قَتْمَاقُ** қатар, қатмақ).

қотті — ташлади, қўйди. **اَلْ نَانْكَ قَتِي** ол нәң қотті — у нарсани ташлади, қўйди. Асли **قُوذْتِي** қозтiдир. (**قُوذُورُ. قُوذْمَاقُ** қозур, қозмақ).

кәттi — кийди. **اَرُ تُونِنْ كَتِي** әр тонiн кәттi — одам тунини кийди. Асли **كَذْنِي** кәзтiдир. (**كَذْمَاقُ** кәзәр, кәзмәк).

Ишни қилиш унинг вазифаси эканини билдирувчи феъл формаси бу бобда *тутғулукдир*.
 اَلْ تَتَغْلُقْ اَرْدَى ол тутғулук эрди — унинг вазифаси олиш эди. اَلْ سَتَغْلُقْ تَرَر ол сатғулук турур — унинг вазифаси сотувчилик эди. Ўғузлар бу маънони англатиш учун бу шакллардаги ل-л ҳарфини س-с га алмаштирадидлар. اَلْ اَنِي تَتَغْسِقْ اَرْدَى ол анī тутуғсақ эрди — унинг вазифаси уни олиш эди. اَلْ اَنِي سَتَغْسِقْ اَلْ ол анī сатғсақ ол — унинг вазифаси уни сотишдир каби.

Ҳаракатни бажариш шарафига эгалик мазмунини билдирувчи шакл تَتَغْلِيْ тутуғли шаклидир. اَلْ اَنِي تَتَغْلِيْ ол анī тутуғли ол — у уни тутишга интилган. اَلْ تَفَارِنْ سَتَغْلِيْ اَلْ ол таварін сатғли ол — у молини сотишга интилгандир. Бошқа хил феълларни тузиш қондаси юқоридаги бобларникига тамоман мосдир. Қондалар бу бобда бир хилдир. Ҳеч қачон ўзгармайди.

Икки ҳарфлилар тугади.

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

شَاكْلِيْدَاغِي ҲАР БИР ҲАРФИ

ЧЎЗҒИЛИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

چاپیتتی — човит қилди. اِتْ كِشِيْ كَا جَبْتِيْ یت кіші-
 га چاپیتті — ит кишига тиши билан човит — ҳамла
 қилди. Шунингдек, بَكْتْ اَنَكْ بَيْنِنْ جَبْتِيْ бег анің

бојнѝн чапѝттѝ — бек унинг буйнини чопишга буюрди (уйғурча). **چېتور. چېتماق** чапѝтур, чапѝтмақ).

سېتى са бѝттѝ — қимирлатди. **ات قۇرۇق سېتى** ат қузруқ²²² са бѝттѝ — от думини қимирлатди, ҳаракатлантирди.

سېتى са бѝттѝ — ликиллатди. **ات قۇرۇق سېتى** ит қузруқ са бѝттѝ — ит думини ликиллатди. **سېتىر. سېتماق** са бѝтур, са бѝтмақ).

سېتى субѝттѝ: **ال نازكى سېتى** ол нѝзнѝ субѝттѝ. У нарса-ни ўткирлатди. Бу бир нарсанинг учини, масалан, миҳнинг учини чўзиш орқали юзага келади (**سېتىر. سېتماق** субѝтур, субѝтмақ).

كېتى кѝ бѝттѝ — қуритди. **يىل تونغ كېتى** јуѝ тонуг кѝ бѝттѝ — шамол тўнни бир оз қуритди. **كېتور. كېتماق** кѝ бѝтўр, кѝ бѝтмақ).

²²² Бизда ҳозир *қуйруқ* тарзида қўлланадиган бу сўз „Девону луғотит турк“да ҳар ерда *қузруқ* шаклида берилган бўлса ҳам, „Қутадғу билик“да *қудруқ* тарзида учрайди.

Балиқ *қудруқиндин* қўзи бурнига.

Бу хил мисоллар кўп. Бу хил фактлар, яъни „д“, „э“ ҳарф алмашиниши тил тарихи устида ишловчиларга сўз этимологиясини аниқлашда катта ёрдам беради.

كۈپتتى كۈپتتى: *كۈپتتى* *كۈپتتى* ол тонін көптті — у гуп-
пи тўн тикишга буюрди. (*كۈپتتۈر*: *كۈپتتۈر*) көпи-
тўр, көпитмәк).

بیتتیتتى بیتتیتتى — биттирди. *بیتتیتتى* *بیتتیتتى* ол бітік бі-
тітті — у китобни ёздирди. (*بیتتیتتۈر*: *بیتتیتتۈر*) біті-
тўр, бітітмәк).

تاتیتتى تاتیتتى — тотли қилди, таъм киргизди. *تاتیتتى* *تاتیتتى*
تاتیتتى туз ашіғ татітті — туз ошга маза киргизди.
Бир нарсанинг мазасига таъсир этган ҳар нарса-
га ҳам бу сўз қўлланади. (*تاتیتتۈر*: *تاتیتتۈر*) татітўр,
татітмақ).

تۈتۈتتى تۈتۈتتى — тутатди. *تۈتۈتتى* *تۈتۈتتى* от тўтўн тў-
тәтті — ўт тутун тутатди, олов тутади.
(*تۈтۈтۈر*: *تۈтۈтۈر*) тўтәтўр, тўтәтмәк)²²³.

قۇتاتتى قۇتاتتى — қутли бўлди. *قۇتاتتى* *قۇتاتتى* ёр қутатті — ки-
ши бахтли, давлатли, баланд мартабали бўлди.
Улуғланган, мартаба топган ҳар нарсага ҳам шу
сўз қўлланади. (*قۇتатتۈر*: *قۇتатتۈر*) қутатур, қутатмақ).

²²³ Босма нусхада бу сўз икки хил шаклда берилган. *Тўтәтмәк*, *тўтитўр* гарзидадир. Бу — янглиш. Аслида бир хил бўлиши керак эди. Биз тўғрилаб ёздик.

سَجْتِي са чіттi — сачратди. اَلْ اَنْكُرُ سَفْ سَجْتِي ол аңар суу сачіттi — у унга суу сачратди. Бошқаси ҳам шундай. (سَجْتِمَاقْ سَجْتُورْ. سَجْتِمَاقْ) сачітур, сачітмақ).

سَجْتِي ол анің мiдiсiн сачіттi — у уни уриб димоғиңи ёрди. Тарқатишга, сочишга буюрилган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади.

سَجْتِي сўчiттi — чўчитди. Чучук қилди. اَلْ اَجْعُ نَانِكْنِي ол ачiғ нәңнi сўчiттi — у аччиқ ва нордон нарсани чучутди.

سَجْتِي сўчiттi: اَلْ يِيرِكُ سَجْتِي ол jәriг сўчiттi. У экин битмас (шўрхок), ерни ишга солди. (سَجْتِمَاقْ سَجْتُورْ. سَجْتِمَاقْ) сўчiтўр, сўчiтмәк).

سَجْتِي сiчiттi — тўсди, бўшалтирди. اَلْ اَنِي سَجْتِي ол ани сiчiттi — у уни тўсди. (سَجْتِمَاقْ سَجْتُورْ. سَجْتِمَاقْ) сiчiтур, сiчiтмақ).

سَجْتِي сочiттi — чўчитди. اَلْ اَتِغْ سَجْتِي ол атиғ сочiттi — у отни чўчитди, ҳуркитди, қўзғатиб юборди. Бошқаси ҳам шундай. (سَجْتِمَاقْ سَجْتُورْ. سَجْتِمَاقْ) сочiтўр, сочiтмақ).

قَجْتِي қачiттi — қочтирди. اَلْ اَنِي قَجْتِي ол ани қачiттi — у уни қочтирди. (قَجْتِمَاقْ قَجْتُورْ. قَجْتِمَاقْ) қачiтур, қачiтмақ).

كەچتتى — кечтирди. *اَلْ اَنْكُرُ سُوْفُ كەچتتى* ол анар суу кэчитти — у унга суу кечтирди. (*كەچتتور. كەچتмак*).

кучатти — кучлади. *اَلْ اَنْكُ تَقَارِنُ كەچتتى* ол анін таварін кучатти — у унинг молини қўлидан тортиб олишга ундади. (*кучаттур. кучтмак*).

кичитти — қичитди. *اَنْكُ اُدوزى كەچتتى* анін ўзўзи кичитти — унинг қўтирини қичитди (*кичиттур. кичтмак*).

кэчитти — кечиктирди. *اَلْ ايشِغُ كەچتتى* ол ішіг кэчитти — у ишни кечиктирди. (*кэчтмак. кэчттур*).

бэдўтти — катта қилди, ўстирди. *اَلْ اُوغْلَانِغُ بَدْتتى* ол оғланіг бэдўтти²²⁴ — у болани тарбия қилди ва улғайтирди. (*бэдўттур. бэдўтмак*).

²²⁴ *Бадук* сўзи „Девон“да кўп ерда учрайди. Ҳар ерда шу шаклда, лекин *катта, гавдали* маъносидагина қўлланган. Бу ердаги изоҳда *маънавий тарбия* маъноси ҳам бор. Ҳозирги ўзбек тилида *буюк* шаклида, *катта, улуғ* маъноларида қўлланади.

Навойда *бийик* шаклида, *мартабаси баланд, устунлик, ғолиблик, юқорилик, кўтарилганлик* маъноларида қўлланган:

Айлади олингда **бийик**ларни паст...

Анга **бийиклик** санга афгандалик...

Йўқ ажабким паст ўлур соя, қуёш бўлгач **бийик**.

қадіттi — қайтди. **أَرَبْرِيرُ أَرْكَانُ قَدْتِي** әр барір әр-
кән қадіттi — одам йўлда бора туриб қайтди,
тўхтади. (**قَدْتِمَاقُ قَدْتَارُ** қадітар, қадітмақ). Одам

совуқ қотиб ўлса **أَر تَمَلُغًا قَدْتِي** әр тумлуғқа қа-
діттi дейилади — одам совуқ қотиб ўлди, демакдир.

қадіттi — қайтарди. **أَل تُونُغُ قَدْتِي** ол тонуг
қадіттi — у тўнни қайириб тикишга буюрди.
(**قَدْتِمَاقُ قَدْتِوَرُ** қадітур, қадітмақ).

қидіттi — қайтарди. **أَل بُرْكُنُ قَدْتِي** ол бөркін қи-
діттi — у қалпоғининг зийини қайтариб тикишга,
қайтарма қалпоқ қилишга буюрди. (**قَدْتِمَاقُ قَدْتِوَرُ**
қидітўр, қидітмақ). Бу феълларнинг ҳаммасидаги **د** **д**
ларни **ذ** **з** гумон қилиб, **د** **д**²²⁵ ни **ی** **й** қилувчилар
бор. Яғмо, тухси, ўғуз, уйғурлар теварагида ҳам
буни эшитдим. **د** **д** ни **ذ** **з** га алмаштириш араб-

²²⁵ „Девон“да у давр ёзувида қўлланадиган ҳарфлар кўрсатилган ерда „д“ ҳарфи кўрсатилмаган эди. Шунинг учун бу ҳақда ўша ерда ўз мулоҳазамизни ҳам ёзиб ўтган эдик (қ. I т., 47—48-бетлар).

Бу ердаги Маҳмуд Кошғарий изоҳи ўша шубҳамизга аниқлик киритади. Маҳмуд Кошғарийнинг бу ердаги кўрсатмаси „д“ ҳарфининг қадимги эканини, уни айрим диалект вакиллариғина „з“ га алмаштирганликларини аниқлаб беради.

„Д“ ҳарфи қадимги даврлардаёқ шарқий ва ғарбий группа диалектлариини айиришда тутган алоҳида мавқеи билан тил тарихидаги аҳамияти улугдир. Бу ҳарфнинг у даврдаги мавқеини белгилаш, сўнгги давр туркологларининг таснифлариға ҳам катта аниқлик киритувчи аҳамиятга эгадир.

ларда ҳам бор. Чунончи, **مَذْقَتْ عَدُوًّا وَلَا عَدْفًا** дейилгандаги каби айрим сўзлар ҳам د билан, ҳам ذ билан тенг қўланади.

يُذِتِّي жузутти — қотирди. **أَلْ كَشِيْنِي تُمْلَعْنَا يَذِي** ол кiшiни тумлуғқа жузутти — у одамни совуқда қолдириб қотирди, ҳатто одам ўлди. (**يُذْتُورُ**: **يُذْتُمَاقُ**) жузутур, жузутмақ).

بُذِي бузутти — ўйинга солди. **أَلْ أَعْلِنِي بُذِي** ол оғлини бузутти — у ўглини ўйинга солди, у ўйнади. (**بُذْتُمْرُ**: **بُذْتُمْكُ**) бузутур, бузутмақ).

سُذِي сiзiттi — сийдирди, тўсди. **أُرَاعَتْ أَعْلِنِ سُدِّي** урагут оғлини сiзiттi — хотин ўглини тўсди. От эгаси отини сийдиришига ҳам бу сўз қўланади. (**سُذْتُورُ**: **سُذْتُمْكُ**) сiзiттур, сiзiтмақ).

بُرِّي бурутти — буғлатди. **أَوْتِ اشْجِنِي بُرِّي** от ашiчнi бурутти — олов қозонни буғлатди. Бошқаси ҳам шундай. **بُرِّي** бурутти — саситди. **أَعْلَانِ بُرِّي** оғлан бурутти — бола сассиқ ел чиқарди. **بُرِّي** бiрiттi талаффузи ҳам бор. (**بُرْتُمْرُ**: **بُرْتُمْقُ**) бурутур, бурутмақ).

تُرِّي тарутти — торайтирди, тор қилиб қўйди. **أَلْ أَنْكَرُ** ол аңар эwin тарутти — у унга уйни тор қилди. Ҳар нарса торайтирилса ҳам шу сўз қўланади. (**تُرْتُمْرُ**: **تُرْتُمْقُ**) тарутур, тарутмақ).

تَنْكُرِي يَلِنِكُو تۇرۇتتى — яратди, пайдо қилди.

تَرْتِي тәңри жаліңуқ тۇрۇтти — худо одамни яратди.

Бошқа махлуқлар ҳақида ҳам бу сўз қўлланади.

(تَرْتِي تَرْتِي تۇرۇтүр, тۇрүтмәк).

Шеърда шундай келган:

تَنْكُرِي اَزُنْ تَرْتِي جَغْرِي اذ (*) تَرْكَنُو

يَلْدُزَلَرِي جَرْكَشِبْ اَنْ كُنْ اَوْزَا يَسْرَكَنُو

Тәңри ажун тўрўтти

Чіғрї їз (?) тэзгінўр

Јулдузларї јўркәшїб

Тўн кўн ўзә бўркәнўр

Худо оламни яратди, фалак доим айланиб туради. Юлдузлар саф тортиб тизилгандир, кеча кун устига қопланади.

تَرْي تәри тті — терлади. اَرْ تَرْتِي эр тәритти — одам

терлади. Бошқаси ҳам шундай. Бу сўз жилд — тери маъносидаги تَرْي тәридан олингандир. تَرْي اَتِي

тәри өтти — тер теридан ўтди демакдир; у ҳарфи туширилгач, ёлғиз феълга айланди. Ёки бу сўз تَرْي اَتِي тәр атти — бадан тер чиқарди иборасидан

олинган, а ҳарфи туширилиб, бир феъл ҳолига келган. (تَرْتِي تَرْتِي تәритәр, тәритмәк).

سَرْتِي сарутти — қоплади, ўради. اَلْ اَنْكُرُو سَفَلَقُ سَرْتِي

ол аңар сувлуқ сарутти — у унга салла ўратди.

Ҳар нарсани ўрашни, буюришга ҳам бу сўз қўлланади. (سَرْتَمَاقُ. سَرْتَوْرُ. сарітур, сарітмақ).

سُرْتِي суруттї: اُرَاغْتُ كَنْجَكَا سَوْتُ سُرْتِي урағут гәнчга²²⁶ сўт суруттї — хотин боласига сут эмизди.

سُرْتِي суріттї — артди, қуритди, суртди. اَر يُوْزَنُ سُرْتِي әр жүзін суріттї — одам юзини суртди. (سَرْتَوْرُ. سَرْتَمَاقُ. сурітур, сурітмақ).

سُرْتِي сїрїттї — қайиртирди, буклатди. اَلْ قِيْزَا كَنْزُ ол қїзқа кїзїз сїрїттї — у қизга наmatни пишитиб буклатди. Бу кийимни қайтариб тикиш каbidир. (سَرْتَمَاقُ. سَرْتَوْرُ. сїрїтур, сїрїтмақ).

²²⁶ Бу гапларда иккита жўналиш келишиги қўлланган: бири гәнчга, иккинчиси қїзқа (қ: 351-бет) сўзларидир. Биринчи мисолнинг аффикси „га“, иккинчи мисолнинг аффикси „қа“ дир. Бу икки аффикс XI аср тилида энг кўп қўлланувчи а ффикслардир. Буларнинг „ка“, „га“ вариантлари кам учрайди. Шу билан бирга бу гапларда аффиксларнинг бири ажратилиб, бири ўзакка қўшилиб ёзилган. Бизнинг кузатишларимизга кўра, у даврда булар баъзи сўзларда қўшилиб, баъзи сўзларда ажратилиб ёзилар эди. Бу аффиксларнинг ўзакка қўшилиб ёки айрилиб ёзилишида маълум қонуният бор эди. Чунончи, *тамқа, тоғқа, қуғушқа, ишқа, йўлқа* каби қатор сўзларда „қа“ варианты ҳар ерда ўзакка қўшилиб ёзилган. Аммо *яғақ қа, йиғач қа, қаз қа* каби сўзларда „қа“ варианты ажратиб ёзилган. „га“ аффикси *манга, терига, авга* каби қатор сўзларда ўзакка қўшилиб, *бир га битик га, киши га*, каби сўзларда ажратилиб ёзилган.

Бу гаптаги келишиклар баъзан (манга) *ман учун* маъносида сабаб, баъзан ҳаракат йўналган томон маъносида келган.

XI аср тилида жўналиш келишиги ёлғиз шу маънолардагина эмас, яна кўп маъноларда қўлланган.

Шу билан бирга, XI аср тилида жўналиш келишигининг аффикси ёлғиз шуларгина эмас, улар кўлдир.

قَرَتِي қаритти — қаритди, қаритиб қўйди. اذْلِكُ اَنِي قَرَتِي озлак ани қаритти — замон (вақт) уни қаритди. Ма-

қолда шундай келган: اذْلِكُ قَرْتِمَشْفَا بَدْعُ تَلْقَمَاسُ

özläk қаритмишқа бозуғ талиқмас — замона қаритганга бўёқ бўяш айб қилинмайди.

قُرْتِي қуритти — қуритди. كُونُ تُونُغُ قُرْتِي кўн тонуг қуритти — қуёш тўнни қуритди. Бошқаси ҳам шундай. (قُرْتَمَاقُ قُرْتُورُ қуритур, қуритмақ).

كُرْتِي кўратти — қочиртирди. اَلْ اَنَكْتُ قَلْنُ كُرْتِي ол аниң қулн кўратти — у унинг қулини қочиртирди. (كُرْتَمَاقُ Кُرْتُورُ кўратур, кўратмақ).

كُرْتِي кўратти — куратди. اَلْ اَنَكُرُ قَسَارُ كُرْتِي ол аңар қар кўратти — у унга қор куратди. Бошқаси ҳам шундай. (كُرْتَمَاقُ Кُرْتُورُ кўратур, кўратмақ).

كِرْتِي кәритти — вовулатди. اَلْ اَتْسُنُ كِرْتِي ол итн кәритти — у итини вовулатди*. (كِرْتَمَاقُ كِرْتُورُ кәритур, кәритмақ) (қарлуқча).

بَزْتِي бэзатти: اَلْ اَفْنُ بَزْتِي ол әwin бэзатти — у уйини безатишга, бўяб гул солишга буюрди. (بَزْتَمَاقُ بَزَاتُورُ бэзәтур, бэзәтмақ).

* Уринсиз гаплар гапириб керилаётган кишига қарши жонли тилда қўлланадиган кўп қариллама ибораси ана шу ўзакдандир.

تَزَيَّتِي təzītiti — тарқатиб юборди. اِتْ كَيْكِنِي it kī-
jikni təzītiti — ит кийикни түзитди, қочириб юбор-
ди, тарқатиб юборди. (تَزَيَّتِي تَزَيَّتِي təzītūr, tə-
zīt māk).

بَزَيَّتِي bəzītiti — титратди. تَمْلُغُ اَنِي بَزَيَّتِي tamluḡ anī
bəzītiti — совуқ уни қалтиратди, титратди. Титра-
тувчи иситма касалини безгак дейилиши шундандир.
(بَزَيَّتِي تَزَيَّتِي bəzītūr, bəzīt māk).

تُزَيَّتِي tuzītiti — түзитди,²²⁷ чангитди. اَلْ تَبْرَاقُ تُزَيَّتِي al tibrāq u-
zītiti — у тупроқни түзитди, чангини
чиқарди. (تُزَيَّتِي تَزَيَّتِي tuzītūr, tuzīt māk).

سَزَيَّتِي səzītiti — суритди. اَلْ اَنَكْرُ يَاقُ سَزَيَّتِي al ankru yaḡu s-
zītiti — у унга қуруқ ёғ суртишга буюрди.
Бошқаси ҳам шундай. (سَزَيَّتِي تَزَيَّتِي s-
zītūr, s-
zīt māk).

قَزَيَّتِي qozītiti — қўзитди, қўзғатди, иштаҳасини очди.
اَلْ اَنَكُ بَغَزَنُ قَزَيَّتِي al ank buḡzan u-
zītiti ол аниң боғзін қозутти—у унинг
иштаҳасини қўзғатди. Бу феълдаги з нинг асли

²²⁷ Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу сўз айнан қўлланади. Лекин бу сўзнинг ўзаги XI асрда *тўз* шаклида қўлланган бўлса, бизда ҳозир *тўзон* тарзида қўлланалади. Шу билан бирга *тўзитмоқ* сўзи XI асрда фақат тупроққа нисбатан қўлланган, бизда ҳозир шу билан бирга одам ва қушларни *тарқатиб юбормоқ* маъносида ҳам қўлланади.

р дир. Гўёки унинг таомга бўлган иштаҳасини биров бўғиб қўйган, деган маънодадир. (قَزْتَرُ قَزْتَمَاق) қозутур, қозутмақ). Бу ҳол, яъни ўтимли феълнинг з билан қўлланиши кам учровчи ҳолатдир. Чунки ўтимсиз феълларнинг ўтимлига айланиши, албатта, р билан бўлади.

كَزْتَيَّ ол мөнӣ пир кэзитти — кездирди, айлантириб чиқди. ол мөнӣ жёр кэзитти — у менга ерларни кездирди. (كَزْتَمَاق) кэзитўр, кэзитмәк).

كُزَاتِي кўзәтти: ол мөнӣ кўзәтти²²⁸ — у мени кутди, менга кўз тикди. Бунинг асли كُوزَاتِي кўз әттидир. У менга кўз отиб — тикиб мунтазир бўлди, демакдир. (كُزَاتَمَاق) кўзәтўр, кўзәтмак).

بُشَاتِي бошәттӣ — бўшатди. ол тағар бұшатти — у тоғора идишни унда бўлган нарсадан бўшатди. Ҳар бир идишни ичида бор нарсалардан бўшатишга ҳам бу сўз қўлланади. ол тўгўн бұшатти — у тугунни бўшатди. Бошқаси ҳам шундай.

بُشَاتِي бошәттӣ — талоқ қилди, қўйди. ол арағт бұшатти ол урағут бошәттӣ — у хотинни қўйди (арғучадир).

بُشَاتِي бошәттӣ — бўшатди, озод қилди. ол блнғ бұшатти

²²⁸ Кузатмоқ сўзи ҳозирги ўзбек тилида кузатмоқ — олиб бормоқ, зехн солмоқ ва текшириб турмоқ маъноларида қўлланади. Демак, бу сўз маъноси бизга бир оз янглиш ўзлашган. Тўғри маъноси „Девон“дагичадир.

ол булунуғ бошатті — у асирни бўшатди. Банддан, бошқадан бировнинг, бирор нарсанинг қутқазилишига ҳам бу сўз қўлланади. (بَشْتورُ. بَشْتماقُ) бошатур, бошатмақ).

تَشْتِي تашитті — ташитди. تَرِغْ تَشْتِي таріғ ташитті — у донни бир жойдан иккинчи жойга ташитди. Бошқаси ҳам шундай. (تَشْتماقُ. تَشْتورُ) ташитур, ташитмақ).

تَشْتِي тўшәттi — тўшатди, ўрин солдирди. اَلْ تَشَاكُ ол тўшәк тўшәттi — у ўрин солдирди. تَشْتِي ол тўшәк тўшәттi — у ўрин солдирди. (تَشْتماقُ. تَشْتورُ) тўшәтүр, тўшәтмәк).

تَشْتِي тiшәттi — тишлатди. اَلْ ارْغاقُ تَشْتِي ол орғақ²²⁹ тiшәттi — у ўроқни тишлатди, тишини чиқариб ўткир қилдирди, қайратди. Тегирмон тишини ўткирлатишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَشْتماقُ. تَشْتورُ) тiшәтүр, тiшәтмәк).

جَشْتِي чiшәттi — тўсди. اُرْغُتْ كَنْجِنْ جَشْتِي урағут гәнжин чiшәттi — хотин боласини тўсди. (جَشْتماقُ. جَشْتورُ) чiшәтүр, чiшәтмәк).

قَشْتِي қашитті — қашитди. اَرْتَنِ قَشْتِي әр танін қашитті одам танини қашитди. (قَشْتماقُ. قَشْتورُ) қашитур, қашитмақ).

²²⁹ Бизда ҳозир ўроқ тарзида қўлланувчи сўз XI аср тилида ўроқ тарзида қўлланар эди. Демак, бизга „ғ“ ҳарфи тушиб етиб келган. Маҳмуд Кошғарий бу ҳарф тушиш ҳодисасини ўша даврдаёқ диалектал ҳолат сифатида юзага келганини, бу хусусият ўғуз ва қипчоқ тилининг хусусияти эканини кенг ва тўла изоҳлаб берган (қ. „Девон“, 1-т., 25-бет).

كُشِتِي к у ш и т т и — қоплади. بُلْتُ كوكُكُ كُشِتِي буліт кө-
күг күшітти—булут осмонни қоплади. Бирор нар-
сани қоплаган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.
(كُشِتَمَاكُ. كُشِتُورُ. күшітүр, күшітмәк).

بَقِيَتِي ба қ и т т и — қаратди. اَلْ اَنِي اَفِدُنْ بَقِيَتِي ол ані ʔw-
дін бақитти — у уни уйдан қаратди, қарашга буюрди.
Ҳар кимни бир ердан туриб бошқасига қаратишга
ҳам бу сўз қўлланади. (بَقِيَتَمَاكُ. بَقِيَتُورُ. бақитур, ба-
қитмақ).

بُقَاتِي бу қ а т т и — буқа бўлди. بُوْزَاغُوْ بُقَاتِي бузағу буқатти²³⁰
бузоқ буқа бўлди. Буқалар қаторига ўтди, буқа-
лардан саналди. Асли بُقَاذِي буқазтидир. (بُقَاتُورُ).
بُقَاتَمَاكُ буқатур, буқатмақ).

تُقَاتِي то қ у т т и — урдирди. اَلْ اَنِكُ يَبِيْنُ تُقَاتِي ол анің
бојнін тоқутти — у унинг бўйнига урдирди.
(تُقَاتَمَاكُ. تُقَاتُورُ. тоқитур, тоқитмақ).

تُقَاتِي то қ и т т и — тўқитди. اَلْ اَبُوْزُ تُقَاتِي ол боз тоқитти—
у бўз тўқитди.

²³⁰ *Буқатти* — буқа бўлди, буқалик даражасига етди, демакдир. Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, бу феъл *буқа* (исм)га *атти* қўшилиб ясалган феъллардандир. У давр тилида сифатга ҳам *атти* қўшимчаси қўшилиб, феъл ясалар эди. Қалнатти—*қалин бўлди*; кўрк атти каби.

Бу хил феъл яшаш жуда илгарилар истеъмолдан чиқиб қолган. Шунинг учун бу хил усул билан ясалган феълларнинг жуда оз қисми, яъни феъллардан ясалган қисмигина бизга етиб келган: *тўқитти*, *бекитти* ва бошқалар.

* Бу сўзлар босма нусхада шундай берилган.

تَقْتِيُّ ^و тоқитті — занг бостирди. ^و اَلْ قَلِجُ تَقْتِيُّ ол қіліч

тоқитті — у қиличини занг бостирди. Пичоқни занг бостиришга ҳам бу сўз қўлланади. (تَقْتُوْرُ. تَقْتِمَاقُ)

тоқитур, тоқитмақ).

تَقْتِيُّ ^و тоқитті — тақиллатди. ^و اَلْ قَبِجُ تَقْتِيُّ ол қапуғ то-

қитті — у эшикни тақиллатди.

تَقْتِيُّ ^و тіқитті — зўрлаб ошатди. ^و اَلْ اَنَكْرُ اَشْ تَقْتِيُّ ол

анар аш тіқитті — у унга зўрлаб ош ошатди. Аслида бир нарсани идишга қаттиқ тепиб тиқишдир. (تَقْتُوْرُ. تَقْتِمَاقُ) тіқитур, тіқитмақ).

تَقْتِيُّ ^و қақитті — унга ғазаб қилди. ^و اَلْ اَنِي قَقْتِيُّ ол ані

қақитті — у уни хафа қилди, азоблади, ҳатто ундан юз ўгирди. (تَقْتُوْرُ. تَقْتِمَاقُ) қақитур, қақитмақ).

تَقْتِيُّ ^و қоқитті — ҳидини чиқартирди. ^و اَلْ اَنَكْرُ سَكَلْنَجُو قَقْتِيُّ ол

ол анар сўклўнчў қоқитті — у унга кабоб, кабоб ҳидини чиқартирди. Пилик, чироқ ўчириб, ёқимсиз ҳид чиқишига ҳам бу сўз қўлланади. (تَقْتُوْرُ. تَقْتِمَاقُ)

қоқитур, қоқитмақ).

بَكْتِيُّ ^و бёкўтти — мустаҳкамлади, маҳкамлатди. ^و اَلْ اِشِغُ

بَكْتِيُّ ол ішіғ бёкўтти — у ишни мустаҳкамлатди.

Аслида, тугунни маҳкам боғланганда қўлланади. (بَكْتُوْرُ. بَكْتِمَاكُ) бёкітўр, бёкітмақ).

بُكَّتِي бөкүттi — бүктирди, айнитди (күнгилни). ياغْلَغُ

بُكَّتِي أَشْ مَنِي جَاغْلِغْ аш мәни бөкүттi — ёғлиқ ош қорним тўймасдан күнглимни тутди. Шунингдек, биров бошқа бировга нарса бериб, кўзини тўйдирди маъносида ҳам бу сўз қўлланади.

بُكَّتِي أَلْ مَنِي تَفَارِنُ بُكَّتِي бөкүттi — тўйдирди. أَلْ مَنِي تَفَارِنُ بُكَّتِي ол мәни таварин бөкүттi — у мени мол билан тўлдирди. (بُكَّتِمَاكُ بُكْتُورُ бөкүтүр, бөкүтмәк).

تُكَّتِي تَغَاتْتِي — тугатди. أَلْ ايشِنُ تُكَّتِي ол ишин тугатти — у ишини тугатди. Ишини битириб қутулди. (تُكَّتِمَاكُ تُكَّاوَرُ тугәтүр, тугәтмәк).

سَكَّتِي سِكِيتْتِي — жимо қилдиртирди. اَرَاغْتَنِي سَكَّتِي урағутнi сикитти — хотинни жимо қилдиртирди.

سَكَّتِي سَكِيتْتِي: أَلْ اَنِي سَكَّتِي ол ани сәкитти — у уни шоширди. (سَكَّتِمَاكُ سَكَّاوَرُ сәкитүр, сәкитмәк).

بَلَّتِي بُولَاتْتِي: أَلْ قُوْزِي بَلَّتِي ол қоз²³¹ булатти — у кўзини қозон буғида пиширишга буюрди. Қозон буғида пиширилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Асли بُولَاذْتِي булазтидир. Енгиллатиш мақсадида و ташланди. Сўнг ҳарфлар бир-бирига сингдирилди. (بَلَّتِمَاكُ بَلَّاوَرُ булатур, булатмәк).

²³¹ Қўзи сўзи „Девон“да ҳар ерда қўзичоқ маъносида қўлланган. „Қутадғу билик“да бу сўз йил номи сифатида ҳамалга тенг қўйиб кўрсатилган.

بِلَاتِيَّ биләттi: اَلْ بِجَاكُ بِلَاتِيَّ ол пичәк биләттi — у пичоқ қайратди. Пичоқни қайроққа суртишга буюрди. (بِلَتْمَاكُ. بِلَاتُور. биләтүр, биләтмәк).

تِلَاتِيَّ тiләттi — сүратди. اَلْ اَنِي تِلَاتِيَّ ол ани тiләттi — уни тилатди, сүратди. (تِلَتْمَاكُ. تِلَاتُور. тiләтүр, тiләтмәк).

تُولَاتِيَّ түләттi — туғдирди. اَلْ قُوِي تُولَاتِيَّ ол қој туләттi — у құй туллатди, туғдирди (ўғузча). Бу сүзнинг асл маъноси эски юнгини туширтиришдир. (تُولَتْمَاكُ. تُولَاتُور. түләтүр, түләтмәк).

چِلَاتِيَّ чiләттi — ислатди. Асли جِيَلَاتِيَّ чiјлаттидир. اَلْ كِبَاكُ چِلَاتِيَّ ол кәпәк чiләттi — у кепакни ҳўллади. Бошқаси ҳам шундай. (چِلَتْمَاكُ. چِلَاتُور. чiләтур, чiләтмақ).

چِلَاتِيَّ чiлiттi — терлатди. اَلْ اَتِغِ چِلَاتِيَّ ол атiғ чiлiттi — у отни чоптирди, ҳатто терлатди.

قَلَاتِيَّ қалаттi — қоплатди. اَلْ تُونُغِ قَلَاتِيَّ ол тонуғ қалаттi — у тўнни қоплатди. Шунингдек ҳар нарсани бўғча, сандиқда тахлаб қўйишга ҳам бу сўз қўлланади. Асли قَالَاتِيَّ қалаттидир. (قَلَتْمَاكُ. قَلَاتُور. қалатур, қалатмақ).

كُولَاتِيَّ кōлiттi — кўмдирди. اَلْ الكُونِي كُولَاتِيَّ ол кōлiкни кō-

літті—у ўликни кўмдирди²³². Бошқаси ҳам шундай.
(كَلِمَاتُ كَاتُور. көлітүр, көлітмақ).

تامітті—томизди. اَل سُوْفُوْنِي تَمِيْتِي ол суwnнi
тамітті—у сувни томизди. Бошқаси ҳам шундай.
(تَمَاتُور. тамітур, тамітмақ).

қаматті—қамаштирди. كُونُ كُوْرُكُ قَمِيْتِي кўн кө-
зўг қаматті—кун кўзни тиглари билан қамаштирди.
(قَمَاتُور. қаматур, қаматмақ). اَجِعْ اَقْيَا تِيْشِغُ قَمِيْتِي
ачіғ awja²³³ тішіғ қаматті—нордон беҳи тишни
қамаштирди. Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шун-
дай келган. اَتَاسِيْ اَجِعْ اَلْمَلَا يِيْسَا اُعْلِيْ نَنِكِ تِيْشِي قَمَارُ
Атасі ачіғ алмiла jәsä оғлінің тіші қамар—отаси
аччиқ олма еса, ўғлининг тиши қамашар. Бу ма-
қол отаси қилган жиноят, отаси ўлгач, боласига
қам иснод тегизади деган маънода қўлланади.
қумітті—қаяжонга солди. اَذِكُ مَنِي قُمِيْتِي озi
мәни қумітті—севиклига ёки ватанга бўлган муҳаб-
батим мени қаяжонга солди. (قَمَاتُور. қумi-
тур, қумiтмақ).

²³² Бу сўз II том 23-бет ва II том 155-бетларда ҳозирги тилимиздаги вари-
антдагидек кўммақ тарзи га учрайди. Демак, у даврда бу сўз икки хил вариантли
бўлган.

²³³ Проф. А. П. Якубинский ўзининг „История древне-русского языка“
номли асарида ўтук, кирпич, айва, товар, карандаш каби қатор сўзлар жуда
илгарилардаёқ рус тилига туркий тиллардан кирган сўзлар деб кўрсатган (қ.
юқоридаги асар, 346-бет). „Девон“дан маълум бўлишича, айва сўзининг асли
авя экани маълум бўлади. Демак, бу сўз рус тилига метатеза хусусиятига мос
ўзгариб ўзлашган экан.

Шеърда шундай келган:

يَسْمِلُ سُوْسِنَ قَمِيَّيْ بَرَجَا كَلْبَ يَمِيَّيْ
اَرْسَلَنُ تَبَا اَمِيَّيْ قَرَبُ بَشِي تَزَكِنُوْر

Басмил сүсін қумітті
Барча кәліб јумітті
Арслан таба әмітті
Қорқуб баші тәэгінүр.

Ғози Арслон Тегин билан жанг қилган Басмил аскарлари ҳақида ёзади: Басмиллар аскарларини бизга қарши курашга ҳаяжонлантирди. Ҳаммалари тўпланишдилар. Арслон томонга юришдилар. Бизни кўргач, кўзлари қоронғуланиб, бошлари айланди.

تَنْتِي танутті: اَلْ مِنْكَ سُوْرُ تَنْتِي ол мәнә сөз танутті— у сўзни мендан бошқага етказишга буюрди. (تَنْتَمَاقُ تَنْتُوْرُ танутур, танутмақ).

تَنْتِي тўнәтти—тунатди. اَلْ قَنْقَغُ اَفْدَا تَنْتِي ол қонуқуғ әвдә тўнәтти— у меҳмонни бир кеча уйда тунатди. (تَنْتَمَاقُ تَنْتُوْرُ тўнәтүр, тўнәтмәк).

تَنْتِي тонатті— тўн кийгизди. اَلْ مَنِي تَنْتِي ол мәнi тонатті— у менга ҳадя йўсинида тўн кийгизди. Асли تُوْنُ اَذَنِي тон iзти— тўн юборди демакдир. (تَنْتَمَاقُ تَنْتُوْرُ тонатур, тонатмақ).

يَتِي jуттi — ютди. اَلْ يَمْرُتْغَانِي يَتِي ол jумуртқанE

jуттi — у тухумни ютди. Бошқаси ҳам шундай.
Ўғуз ва қипчоқлар сўзи. (يُوتَمَاقُ. ютар, jутмақ).

يَتِي jаттi — ёйди. اَلْ تَوْنُغُ كُونْكَ يَتِي ол тонуг кун-
гә jаттi — у тўнини кунга ёйди. Бошқаси ҳам шун-
дай. Асли²³⁵ يَازْتِي jазтидир. ز-з билан ت-т синг-
ишгандир. Сингиш натижасида يَتِي jаттi бўлган.
(يَذَمَاقُ. yазар, jазмақ).

يَتِي نَانْكَ jиттi нән²³⁶ — нарса йитди, йўқ бўлди.

يَتِي jэттi — етишди. اَلْ مَنِي يَتِي ол мēни jэттi²³⁷ —
у менга етишди. Бошқага етишишга ҳам бу сўз
қўлланади. (يَتَارُ. jэтәр, jэтмәк).

²³⁵ Маҳмуд Кошғарийнинг сўзларнинг асли ҳақидаги бу хил изоҳлари тез учрайди. Бу изоҳлар унинг луғатда тутган принципини аниқлаб берувчи алоҳида аҳамиятга эгадир. Чунончи, дастлабки қарашда китобхон бу сўзни *ётмоқ* сўзининг омоними деб тушуниши мумкин. Ҳолбуки, бу сўзнинг ўзаги тамом бошқа бўлгани ҳолда ассимиляция қондасига мувофиқ сўнг талаффузда ўхшашлик пайдо бўлган эди. Бу сўз ҳақидаги бу изоҳ ўқувчидаги ана шу шубҳани кўтариш учун берилган. Маҳмуд Кошғарийнинг ҳар бир изоҳи ана шундай муҳим бир илмий асосни кўрсатиш жиҳатидан тилшунослар диққатига сазовордир.

²³⁶ *Йўқ ўлмоқ* маъносидagi *йитмоқ* сўзи „Девон“да *йитмоқ* ва *итмоқ* шаклларида учрайди. Навоий асарларида, кўпинча, *итмак* шакли, баъзан, *йитмоқ* шакли учрайди:

Итурдум оҳ ила агёрни ул юз ҳавосидин
Анингдек ким киши сувдин кетаргай ҳаснидам бирла
(„Бадойиъ“ дан).

Чун ҳуш ила ақлини йитургай,
Бошига ҳаким ҳам кетургай.

²³⁷ Бу сўзнинг ёзилишида биз асосланган нусхада шундай аниқсизлик бор, яъни يَتِي шаклида берилган, биз ҳам ўзича қолдирдик.

يَتِي jĕtti — етаклади. اَلْ اَتْ يَتِي ол ат jĕtti — у от-ни етаклади. Кўр ва бошқаларни етаклашга ҳам шу сўз қўлланади. (يَتَارُ. يَتْمَاكُ) jĕtär, jĕtmäk). Ўғуз ва қипчоқлар сўз бошидаги ج-ج²³⁸ни алмаштирадилар. Чунончи, улар اَلْ مَنِي جَتِي — ол мәни jĕtti — ул менга етишди маъносидаги يَتِي jĕtтини جَتِي jĕtti дейдилар. Турклар سُوْفَدَا يَنْدَم سوфда jундум десалар, улар جَنْدَم jундум дейдилар. Турклар билан ўғузлар орасидаги бу хусусият ўзгармовчи, доимийдир.

Бу бўлимнинг мисоли*

يَتِي jупаттi — ишга ғофиллик қилди, бошқага юк-лади. اَلْ ايشغُ يَتِي ол ишiғ jупаттi — у ишни бил-масликка солди, бошқа бировга тўнкади, (يَتورُ) يَتْمَاقُ jунатур, jупатмақ). Асли алдаш маъноси-

²³⁸ Маҳмуд Кошғарийнинг „й“ ҳарфи ҳақидаги бу изоҳи туркология тарихига катта аниқлик киритувчи аҳамиятга эгадир. Маълумки, кўпинча туркологлар туркий тилларда „й“ ҳарфининг мавқеи ҳақида фикр юритганлар. Лекин ҳануз бу ҳақда аниқ фикрга келинмаган. Ҳаттоки, айрим олимлар бир-мунча хом фикрлар ҳам юритганлар. Чунончи, Г. И. Рамстедт ўзининг Олтой тилларида „й“ нинг тақдири номли ишида „й“ товуши „д“, „ч“ товушларидан келиб чиққан деган фикрни илгари сурган. Холбуки, етук олим М. Кошғарийнинг бу масаладаги фикри бунинг зиддир. Бизнингча, „й“ товуши туркий тилларда асосий товушдир. Чунки бу товуш урхун ва уйғур алифбеларида аниқ кўрсатилган. У урхун ва уйғур текистларида тез учрайди. Ҳаттоки, урхун алифбесидида бу товуш учун уч хил белги (0, а з) билан берилган. Бу ҳол ана шу товушнинг энг қадимги тилдаёқ жуда актив қўлланганидан, сўз бошида, сўз ўрта-сида, сўз охирида, юмшоқ сўзларда, қаттиқ сўзларда ҳам қўлланилганлигидан дарак берувчи асосдир. „Девон“ да бу ҳарф қўлланган сўзлар энг катта қисмини ташкил этиши ҳам шуни тасдиқлайди. Туркологларнинг фикрини бу масалага тортиш учун шу билан чекланамиз.

* Мисол бўлими такрорланган. Бирор аниқсизлик бор.

дадир²³⁹. Ўғузлар **أَلْ أَنِي يُبِيَلَدِي** ол ані јупіладі дейдилар — у уни алдади демакдир.

يَرَّتِي јаратті — яратди, ҳал қилди. **تَنْكُرِي يَانَكُكُ يَرَّتِي** тэңрї јаліңуқ јаратті — худо одам ва бошқа махлуқларни яратди. Ўғузлар **أَلْ تَوُنُغُ يَرَّتِي** ол тоғуғ јаратті дейдилар — у тўғни мўлжаллади демакдир. Яна **بُوْ أُنْكَ نِي مَنْكَ يَرَّت** бу этўкни мэңа јарат дейдилар — бу этикни менга мўлжалла демакдир.

يَرَّتِي јаратті — тўқиди. **أَلْ أُوْزُنْدُنْ سُوْزُ يَرَّتِي** ол өзіндин сўз јаратті — ўзидан ёлғон сўз тўқиди. (**يَرْتَمَاقُ** јаратур, јаратмақ).

يُرَّتِي јуріттї — юрғизди. **أَلْ مَنِي تَلَمُ يُرَّتِي** ол мэни тэлім јуріттї — у мени талай јуритди, юрғизди.

يُرَّتِي јурутті — сурди (сурги ўрнида). **أَتِ أَنْكَ قَرْنِي** от анің қарнїн јурутті — ўт (дори) унинг ичини јуритди, бўшатди, сурди. (**يَرْتَمَاقُ** јурітур, јурітмақ).

²³⁹ Бу ерда дастлаб Маҳмуд Кошғарийнинг сўз маъноси ҳақидаги қараш и муҳимдир. Унинг бу сўз маъноси ҳақидаги изоҳи, Маҳмуд Кошғарийнинг сўз маъноси алоҳида шароит талаби билан бирор функциядаги муносабатга мувофиқ ўзгарувчи ҳодисадир деган қарашига ишорат бор. Маҳмуд Кошғарийнинг сўз маъносининг ҳар хил хусусиятларига доир ишоратлари ҳам „Девон“да тез учрайди. Бу феъл маъноси бизга *овунтирмоқ* маъносида ўзгариб етиб келиши ҳам семантик қонуниятга мосдир. Бу масала тилшунослар диққатига сазовордир.

اَلْ اَنِ يَرَّتِي jīrat tī — йироқ қилди, узоқлатди. ол анī jīrat tī — у уни йироқлатди, узоқлатди.
 (يَرْتَمَاقُ jīratūr, jīratmaq).

جَەرَآتِتي jërät tī — ялқовлик қилди. әр ішгә jërät tī — одам ишга эринчоқлик, ялқовлик қилди.
 (يَرْتَمَاقُ jërätūr, jërätmaq).

اَلْ اَتَغِ مَنكَا يَغْتِي jaғut tī — яқинлаштирди. атғ мәнә jaғut tī — у менга отни яқинлаштирди.
 Бошқаси ҳам шундай. (يَغْتَمَاقُ jaғutūr, jaғutmaq). Шеърда шундай келган:

كَلْسَا اَمَا تُشْرِكُوْ تَنْسِنُ اَنْكُ اَرْقَلُوْ
 اَرْبَا سَمَنْ يَغْتَلُ بَلْسِنُ اَتِي يَرْقَلُوْ

Kälsä uma tüşürgi

Tänsin anıñ aruqluq²⁴⁰

Arpa saman jağutğil

Bulısın atı jaruqluq.

²⁴⁰ Ҳозирда *чарчаганлик* маъносида қўлланадиган اَرْقَلُوْ аруқлуқ сўзи дастлабки қарашда ҳозирда бизда йўқ сўз каби туюлади. Дарҳақиқат биз ҳозир бу сўзни айнан қўлламаймиз. Бу маънода ҳозир *чарчамоқ*, *ҳоримоқ* сўзларини қўллаймиз. Бу ердаги *аримоқ* — *ҳоримоқ*нинг диалектал фарқли вариантидир. Маҳмуд Кошғарий унлилар олдига бир „ҳ“ орттириб қўллаш у давр тилида борлигини, бу хусусият диалектал ҳодиса эканини кенг изоҳлаб берган. Шу ҳам характерлидирки, „Девон“да *ўл*, *ович*, *укуз* тарзида берилган сўзлар бизга *ҳўл*, *ҳович*, *ҳўкиз* шаклида етиб келган. Демак, у даврда бу ҳодиса тилда тор эди, у аста-секин кенгайгандир. Лекин Навоий асарлари устидаги кузатишларимиз Навоийда бу сўзлар икки вариантда қўлланганини *ўл* — *ҳўл*, *ович* —

Сеникига меҳмон келса, уни қўндир, у ҳордиқ чиқариб, дам олсин, отига арпа, сомон сол, оти ёруғлиқ роҳатидан баҳра олсин.

ياغىتى jaғitті — ёғдирди. تەڭرى يىغىر يىغىتى tәңri jaғmur jaғitті — худо ёмғир ёғдирди. (ياغماق. يىغور. يىغور. jaғit-тур, jaғitмақ).

يۇلتى jūlyūtті — юлдирди. آر سىن يۇلتى әр сачин jūlyūt-ті — одам сочини олдирди. (يۇلتور. يۇلتور. يۇلتور. jūlyūtтўр, jūlyūtмақ).

يۇلىتى jūlyitті — талатди. Талон-торож қилди. بىك بۇينى бек бојни jūlyitті — бек қабилани талон-торож қилдирди. (يۇلتмақ. يۇلتور. يۇلتور. jūlyitтўр, jūlyitмақ).

يىلىتى jīlītті — иситмалади. آر يىلىتى әр jīlītті — одам иситмалади, иситмадан танаси қизиди. Бу феъл ўтимсиздир. آر سۇفغ يىلىتى әр суwғ jīlītті — одам сувни иситди, дейдилар. Бу ўтимлидир. (يۇلتور. يۇلتور. يۇلتور. jīlītтўр, jīlītмақ).

ҳович, ўкуз — ҳўкуз шаклларида учрашини кўрсатади. Демак, бу шева хусусиятининг ўзбек тилида ўзига хос тарихий мавқеи бордир.

Шу ҳам муҳимки, бу хусусият ҳозир ҳам ўз таъсирини йўқотмаган. Ҳаттоки, ҳозир янги кирган сўзларда ҳам кўринади: *автомобил* — *ҳаптамабил*, *автобус* — *ҳаптобус* каби. Айрим шеваларда жуда кўп сўзлар шундай қўлланади: *узр* эмас, *хузр*, *абжувоз* — *ҳапжувоз*, *аста-секин* — *ҳаста-секин* каби. Демак, XI аср тилида бор бу шева хусусияти ўзбек тилида алоҳида ўринга эгадир.

يُمْتِي jумиттi — тўпланди. كَشِي يُمْتِي кiшi jумиттi — одам тўпланди. Бошқаси ҳам шундай. (يُمْتُورُ).
يُمْتِمَاقُ jумитур, jумитмақ).

يَتْتِي jититтi — ўткирлатди, чархлатди. اَلْ اَنْكُرُ بَجَاكُ ол аңар пичақ jититтi — у унга пичоқни қайроққа ёки қўлга суртиб чархлатишга буюрди. (يَتْتِمَاقُ).
يَتْتُورُ jититур, jититмақ).

يَتْتِي jinätтi — яра яхши бўлди. بَاشْ يَتْتِي баш jinätтi — яра тузалди. (يَتْتِمَاكُ). jinätур, jinätмақ). Асли يِنَاذْتِي jänäztидир. Ҳарфлар бир-бирига сингишгандир.

يَتْتِي jänätтi — туғдирди. اَرَّ اَرَاغْتَنِي يَتْتِي эр урағутни jänätтi — одам хотинни туғдирди. (يَتْتِمَاكُ)*. jänätур, jänätмақ).

Қоида: аслида бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўз туркий тилларда сира йўқдир. У фақат охирги ҳарфи ت т бўлган феъллардагина пайдо бўлади. Исmlарда эса бу ҳолат жуда оздир. Бу хил феъл турида ўтган замон феъл формасида бир ҳарф икки қайта такрорлангани учун, биз буларни музоаф деб атадик. Бу ерда такрорланган ҳарфларнинг бири ت-т ҳарфидир. У ўзакдаги ت-т дир. Иккинчи ҳарф ўтган замон феъли охи-

* Босма нусхада шундай.

ридаги, ўттан замон феълнинг белгиси **د**-д дир. Бу **د**-д қаттиқ ҳарф ёнида келганлиги сабабли унга сингиб, бу ҳам **ت**-т га айланган. Натижада бир ҳарф икки қайта такрорланиши юзага келган. Аслида асосий музоаф (бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўз), юқорида ёзганимиздек, жуда оздир.

Бу феълларнинг буйруғи уч ҳарфлидир. Чунончи, **أَفْ بَزَتْ** aw бэзят — уйга гул солдир. Яна **بِتِكْ بَتَتْ** битик битит — хат ёздир гапларидаги бэзят, битит буйруқлари каби.

Бу бобда таркибида ҳарфи иллат бўлмаган феълларнинг ишловчи формаси **بِتِكْ بَتْتَكُوچِي** битик бититгўчи — хат битувчи, яна **أَتْ كَزْتَكُوچِي** ат кўзятгўчи — от кузатувчи, отбоқар гапларидаги бититгўчи, кўзятгўчи шаклларида бўлади.

Ўғуз ва қипчоқларда бу шакл **بِتْتَدَجِي** бититдәчи, **كَزْتَدَجِي** кўзятдәчи шаклида қўлланади. Бунинг асли **كَزْتَدَجِي** кўзятдәчи эди. Сўнг **ت**-т билан **د**-д сингишгандир.

Ишнинг давомийлигини билдирувчи ишловчи феъл ўзагининг охирига **غ**-ғ, **ا** (алиф), **ن**-н ёки **غ**-ғ ўрнида **ك**-г алмаштириб, яъни гап қўшиб ясалади. Бу ҳақда юқорида тўлиқ маълумот берилган. Чунончи, **أَلْ أَتَغْ كَزْتَكَانْ أَلْ** ол атғ кўзатгән ол — у доим отини сақлайдигандир. Яна

اَلْ اَقْنُ بَرَنْكَانُ اَلْ ол әwін бәзәтгән ол — у доим уйини безатадигандир. Қаттиқ сўзларда اَلْ تَرِيغُ ол таріғ тарітгән ол — у доим дон экадигандир. Яна اَلْ بَغْدَى اَرْتَعَانُ اَلْ ол буғдај арітгән ол — у доим буғдой тозалайдигандир. Бошқаси ҳам шундай. Бу сўзни ясаида сўз ўзагининг қаттиқлик, юмшоқлиги сўз таркибида ك-к, г, ёки ق, غ-қ, ғ ҳарфларининг бор-йўқлигига асосланилади.

Ишни бажариш ишловчининг мақсади, орзуси эканини билдирувчи шакл اَلْ تَرْتَعَسَاقُ тарітгәсақ шаклидир. Чунончи, اَلْ تَرِيغُ تَرْتَعَسَاقُ اَلْ ол таріғ тарітгәсақ ол — у экин экишни орзу қилади, унинг мақсади деҳқончиликдир. Яна اَلْ اَقْنُ بَرَنْتَكْسَاكُ اَلْ ол әwін бәзәтигәк ол — у уйини безатишни истайди, уйини безатишга берилган. Бу хил сўзлар ясалишида асосий қўшимча س- ва ق- сақ қўшимчаси олдига қаттиқ сўзларда, ҳамда таркибида ق-қ ва غ-ғ ҳарфлари бор сўзларда غ-ғ орттирилади. Юмшоқ сўзларда ва таркибида ك-к, г ҳарфлари бор сўзларда ساق-сақ қўшимчаси олдига ك-г ҳарфи орттирилади. Бу қоида саҳиҳ феъллар ҳақида юқорида айтилганчадир.

Ишни бажариш унинг вазифаси — мақсади эканини билдирувчи шакл اَلْ تَرْتَعَلَقُ тарітгәліқ шакл

лидир. Чунончи **أَلْ تَرَعُ تَرَعْلُقْ أَلْ** ол таріг та-
рiтiглік ол — деҳқончилик унинг интилишидандир.
Яна **أَلْ أَاتْ كَزْتَكَلْ أَلْ** ол ат кўзатиғлик ол — от
кузатиш, от сақлаш унинг вазифаси ва мақсади.

Бу формада **ك**-к ёки **ق**-қ ни ўз ўрнида қўл-
лаш масаласига эътибор бериш зарур.

Баъзи ўғузлар бу феълдаги **ل**-л ўрнида **س**-с
қўллайдилар. Мен буни юқорида баён қилганим
каби.

Кўнглидаги ишни қилишга муваффақ бўлган-
ликни билдирувчи шакл **تَرَعْلُقْ** тарітiглі шакли-
дир²⁴¹. Чунончи, **أَلْ تَرَعُ تَرَعْلُقْ أَرْدِي** ол таріг та-
рiтiглі эрди — у тариқ тортиш мақсадида эди, шу
мақсадига киришди. Яна: **أَلْ أَاتْ كَزْتَكَلْ أَرْدِي** ол
атiг кўзатиғли эрди — у отни кузатиш мақсадида
эди, унга эришди. Бу хусусият билан у солим
феъл формасига яқиндир.

²⁴¹ XI аср тилида ишни ишлаш ишловчининг вазифаси, мақсади эканини
англатувчи сифатдош **М. Кошғарий** изоҳига кўра, у даврда ўзак охирига қаттиқ
сўзларда **غَلِقْ** гiлiк, юмшоқ сўзларда **كَلْ** гiлiк қўшилиб ясалар экан.

Навойда ўзакка галі, galі, қалі аффикслари қўшилиб ишнинг сабаби, ишловчининг
мақсади маъносини англатувчи шакл ана шу шаклнинг бир оз ўзгарган варианты
бўлса керак. Чунончи, Навойда:

Навой кўнгли қонин **тўккали** асраб сен, эй қотил...

Бу нав ики сипоҳи хунрез,

Қон **тўккали** барча даҳшат ангез.

Ишланганликни билдирувчи мафъул шакли $\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{к}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{з}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{т}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{м}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{ш}}}$ кўзятмишдир. Чунончи, $\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{к}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{з}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{т}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{м}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{ш}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{а}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{т}}}$ кўзятмиш ат — кузатилган от гапидаги $\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{к}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{з}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{т}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{м}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{ш}}}$ кўзятмиш шакли каби. Яна: $\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{б}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{и}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{т}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{м}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{ш}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{б}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{и}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{т}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{к}}}$ бититмиш битик — ёздирилган китоб. **ш** ҳарфининг қўшилиш қоидаси юқоридаги бобларда кўрсатилди²⁴².

Пайт исми, ўрин исми, қурол исмларининг яса-лиш тартиби ҳаммаси бир хилдир, Чунончи, вақт оти: $\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{б}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{и}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{т}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{к}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{о}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{ғ}}}\overset{\circ}{\underset{\circ}{\text{р}}}$ битик бититгў оғур — хат ёза-

²⁴² Маҳмуд Кошғарийнинг „миш“ ҳақидаги бу изоҳи „миш“ аффикси у давр тилида икки функцияни бажаргани: 1-тусмол феъли аффикси, (қ. II т. 49—50 бетлар); 2-ўтган замон сифатдоши ясовчи аффикс функциясида қўлланиганидан далолат беради. Маҳмуд Кошғарий ўз асариди бу ҳақда батафсил изоҳлаб берган.

„Қутагду билик“да бу шаклдаги сўз ҳар икки функцияда қўлланишига мисол кўп:

Нағу яхши **аймиш** киши удруми

(кишиларнинг ақллиси қандай яхши айтибди).

Ўгуш нанг кўруб тўдмиш эрса кўзи (кўп нарсалар кўриб кўзи тўйган бўлса).

Навоний асарларида ҳам бу феъл формаси кўп учрайди:

Ваҳки мажнун менинг олимда хирадманд **ўлмиш..**

Ким кезиб оламини маҳвашлардин **танламиш.**

Шуни айтиш керакки, Маҳмуд Кошғарий бирор ерда ҳам буни бирор диалектга нисбат бермаган. Демак, бу форма у давр диалектларида фарқсиз умумий бир форма эди.

Негадир айрим туркологлар буни ўғуз диалекти хусусияти сифатида қайд қиладилар.

Бу шакл ҳозирги ўзбек тилида гумон феъли функциясида актив қўлланилса ҳам, сифатдош функциясида адабий тилдагина онда-сонда учрайди. Ҳозирги ўзбек тилида бу хил сифатдош ўрнида, асосан, „ған“, „ган“ аффикси билан ясалган сифатдош қўлланади.

диган вақт, $\text{اَت كَرَنَكُو اَغْر}$ ат кузатгу оғур — от кузатадиган вақт. Бошқаси ҳам шундай.

Жой оти, чунончи, $\text{تَرِغُ تَرْتَعُو يِير}$ таріғ таріт-
ғу jәр — тариқ тортадиган жой. $\text{تَرِغُ اَرْتَعُو يِير}$
таріғ арітғу jәр — экин экиладиган жой.

Қурол оти, чунончи, $\text{تَرِغُ اَرْتَعُو نَانِك}$ таріғ
арітғу нәң — тариқ аритадиган нарса (асбоб). Яна
 $\text{بِتِكُ بِيْتِكُو نَانِك}$ бітік бітітғу нәң — ёзув ёзадиган
нарса каби.

Пайт исми, жой исми, қурол исмларининг фар-
қи шуки, пайт исми яшаш исталганда у сўздан
сўнг اَوْز өз ёки اَغْر оғур сўзлари келтирилади.
Чунончи, $\text{تَرِغُ تَرْتَعُو اَغْر}$ таріғ тарітғу оғур²⁴³ —
дон тозалайдиган вақт. Ўрин исми яшаш учун у
сўздан сўнг يِير — jәр сўзи келтирилади. Чунон-
чи, اَرْتَعُو يِير арітғу jәр — аритиладиган жой.

Қурол исми яшаш учун у сўздан сўнг نَانِك
нәң сўзи орттирилади. Чунончи, $\text{تَرِغُ اَرْتَعُو نَانِك}$

²⁴³ Бу гапнинг арабчаси босма нусхада $\text{وَقْتُ تَنْقِيَةِ الْبَرِّ}$ яъни тариқ тозалай-
диган вақт, деб берилган. Бу изоҳга кўра, ўзбекчаси اَرْتَعُو اَغْر бўлиши ке-
рак эди. Лекин нусхада $\text{تَرِغُ تَرْتَعُو اَغْر}$ деб берилган.

таріғ арітғу нәң — тариқ аритадиган (тозалайдиган) нарса каби.

Ўғузлар бу хил исмларнинг ҳаммасида **ك، غ** -к, ғ- ҳарфларини **а** га алмаштирадилар. **و** -в ҳарфини **س-с** га айлантирадилар. Улар айтадилар: **تَرِيغُ اَرْتاسِي اُغْرُ** таріғ арітасі оғур — тариқ аритадиган вақт. Яна: **تَرِيغُ اَرْتاسِي يِيرُ** таріғ арітасі йёр — дон аритадиган ер. **تَرِيغُ اَرْتاسِي نَانِكُ** таріғ арітасі нәң — дон аритадиган нарса. Бу қоида ҳамма феъл боблари учун умумийдир.

Ишнинг икки ёки ортиқ киши орасида бўлганини, ёрдам ёки баҳслашиш асосида воқе бўлганини исталса, бу хил маъно англатувчи феъл ўзагига **ش-ш** ҳарфи орттириб ясалади. Чунончи, **اَلْ مَنِكَا تَرِيغُ اَرْتَشْدِي** ол мәнқә таріғ арітәшдә — у менга тариқ тозалашда ёрдам берди. **اَلْ مَنِكَا اَت** ол мәнқә ат кўзатәшдә — у менга от кузатишга ёрдам берди, ёки мен билан от боқишда баҳслашди. Бошқаси ҳам шундай.

Билгилки, бу боб икки хилдир: 1) манқус бобидан уч ҳарфли ёки 2) тўрт ҳарфли ўтимсиз феъл бўлиб, ўтимли феъл ясовчи **ت-т** қўшилиб ўтимли бўлган. Бу хил феълдан ҳарфи иллат тушиб, унинг ўрнини **т** эгаллайди. Феъл яна аввалгисича уч ҳарфлик феъл ўрнини олади.

Масалан, манқуслар мисоли: **آر بُرْنِي قَانَدِي** эр бурнї қанадї — одамнинг бурни қонади. Бу гапдаги қонади феъли ўтимсиздир. Бунинг ўтимлиси: **آر بُرْنِي قَاتِي** эр бурнн қанаттї — одам бурнини қонатди, демакдир. Бу феълнинг буйруқ формаси **قَاتِي** қанатдир. **أَنَّكَ بُرْنِي قَاتِي** анің бурнн қанат — унинг бурнини қанат. Бунда **قَانَدِي** қонадїдан **الف** а туширилган. Яна **أَلْ يَلِكْنِي قُوَقْتِي** ол пілікни қоқиттї — у пиликни ўчириб саситди. Асли **قُوَقْدِي** қоқдї, буйруғи **قُوتِي** қоқит бўлиб, **و**-в туширилди.

Тўрт ҳарфликлар мисоли; **آر قَمَنْدِي** эр қомнндї — одам ҳаяжонланди. Бу ўтимсиз феълдир. **أَنِي قَمْتِي** ані қомит — уни ҳаяжонлантир. Бу ерда **ن** туширилиб, ўрнига **т** орттирилиб, ўтимли қилинган. Яна: **أَلَيْدِي نَانِكُ** өлді нәң — нарса ҳўлланди. Бу ўтимсиздир. **أَلْتِي** өлітті дейилса ўтимли бўлади, яъни бошқа бировни ҳўллади демакдир. Буйруғи **أَلْتِي** өліт — уни ҳўлла демакдир.

Бу хилдаги шаклнинг ўтимли ясалиши ўтимсиз манқус шаклида рўй беради. Тўрт ҳарфликлар **ت**-т билан ўтимли қилинади. Буларда саҳиҳ феълени ўтимликка айлантирувчи **р**, **ғир**, **ғир** қўшимчаларига ўрин йўқдир. Чунончи, **قُش أَجْدِي**

қуш учдї — қуш учди ўтимсиздир. **أُجِرْدِي** учур-
 дї — биров уни учирди ўтимлидир. Бунда ўтимсиз
 феъл **р — ур** билан ясалган. Яна: **أَلِكُ تَرَلْدِي** оїўк
 тірілді — ўлик тирилди, ўтимсиздир. **تَنْكُرِي تَرْكُرْدِي**
 тәңрі тіргүрді — худо тирилтирди. Бунда ўтимли
 феъл **гур** қўшимчаси билан ўтимли бўлган. Яна:
أَر تَدْتَسِي әр тозтї — одам тўйди, бу ўтимсиз-
 дир. **أَل تَدْغُرْدِي** ол тозғурдї — у уни тўйдирди.
 Бунда ўтимлидир. Бир ҳарфи қайта такрорланган
 ҳамма феъл бобларига оид қоидалар шудир. Ҳз-
 лик феълнинг манқус ва тўрт ҳарфлиларига кел-
 ганда, буларга т қўшилиб, икки фоилдан мафъулга
 ўтувчи ўтимли феъл ясалади. Уларнинг бири
 буюрувчи, иккинчиси бажарувчидир. Чунончи, **أَر**
بِتِكُ بِيئِدِي әр битік бітідї — одам хат ёзди. Бу
 феъл иш биргина ишловчи томонидан ишланган-
 лигини англатади. Аммо **أَل أَنْكُرُ أَنْكُ بِيئِي** ол
 аңар бітік бітіттї — у унга хат ёздирди гапида
بِيئِي бітіттї феъли мафъулга икки ишловчи фоил-
 дан ўтгандир. Бири хат ёзишга буюрган, иккин-
 чиси ёзган: Яна: **أَر بِجَاكُ بِلَادِي** әр пічәк биләдї —
 одам пичоқ қайради. **بِلَاتِي** биләттї — қайратди ҳам
 юқоридаги каби икки ишловчи томонидан бажа-
 рилган.

Бу феълларда яна бошқа хосият шуки, бу феъл бу маъниларда қўлланмай, ўз мазмунида қўлланади. Чунончи, **تام** **امتى** там амитти — девор эгилди, қийшайди. Бошқаси ҳам шундай. Яна: **эр** **ار سوز انتى** эр сөз унитти — одам сўзини унутди каби, бу хил феълларда ўтимлилик йўқдир.

Бу бўлимнинг манқус тури

бајутти — бой қилди. **тэнгри мени** **تنگري منى بيتى** тэнгри мени бајутти — тангри мени бойитди. * **бајутур**. **بيتور**. **بيتماق** бајутур, бајутмақ).

тајитти — тойдирди. **ол ани** **ال انى سفقاً تيتى** ол ани суwқа тајитти — у уни сувга тойдирди. Ҳар нарсани тойдиришга ҳам бу сўз қўлланади. **титор** **تيتور** тајитур, тајитмақ).

қужутти — қочирди. **ол атғ** **ال اتغ قيتى** ол атғ қужутти — у отини қочирди. * **қужутур**. **قيتور**. **قيتماق** қужутур, қужутмақ).

ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

тўңитти — мункутди. **эр башин** **ار باشن تنكتى** эр башин тўңитти — одам бошини мункутди, энгаштирди. **тўңитур**. **تنكتور**. **تنكتماك** тўңитур, тўңитмақ).

* , ** Бу сўзлар босма нусхада ҳам шундай аниқсиз берилган.

تۆنۈتتى — баландлатиб отди. **اَر اَقِن تَنكْتِي** 3p
 оқтн төңитті — одам ўқини осмон томонга баланд-
 латди. (تَنكْتَمَاكُ تۆнүтүр, төңитмәк).

* كەنۈتتى — кенгайтирди. **اَر اَقِن كَنكْتِي** 3p 3win
 кәңитті — одам уйини кенгайтирди. Бошқаси ҳам
 шундай. (كَنكْتَمَاكُ кәңитүр, кәңитмәк).

Бу бўлимнинг мисол тури

يۈنۈتتى — бурун тозалади, қоқди. **اَر اَقِن يۈنۈتتى** 3p
 3yuntti — одам бурун тозалади. Асли **اَتِي يۈنۈتتى** 3c
 3yuntti — одам бурун тозалади. (يۈنۈتتۈر, 3yunttör, 3yunttmäk).

يۈنۈتتى — чақди. **اَل اَنِي بَكَا يۈنۈتتى** ол ані бәк-
 кә 3yuntti — у уни бекка чақди. Бошқаси ҳам
 шундай. (يۈنۈتتۈر, 3yunttör, 3yunttmäk).
 Уч җарфлилар тугади.

ТҮРТ ҶАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

فَعْلَنْدِي ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

بُرْبَاتِي бурбатті: **اَل اَنِك اِشِن بُرْبَاتِي** ол анің ішін бур-
 батті — у унинг ишини чатоқ қилди галга соғди.
 (بُرْبَاتَمَاكُ бурбаттур, бурбатмақ).

* Бу сўз босма нусхада шундай.

الِكَمِ ارِغْ قَرِجَتُمْ اَقْ بَشَقِي
 اُنْمَشُ اَلْغُ تَرِنَكَّتْ اَزَا كَبْ قَشَقِي

Әлігім аріғ қірчатур оқ башақі

Онмш улуғ тәріңәк ұзә көп қашақі

Ўқнинг темири қўлимни ёрди, қонга булади. Мен булоқлар сувидан ўсган ўтлар орасидан ўтар эдим. қірчатмақ. қірчатмақ).

қірчатті — теғди, теғиб ўтиб кетди. **اَقْ اَمَاجِغْ قَرِجَتِي**

оқ амачіғ қірчатті — ўқ омовга теғиб ўтиб кетди.

تَرْجَتِي

төрчитті — кўрсатди, бошлатди, ишга солди.

اَلْ اَنْكَرُ اِيشُ تَرْجَتِي ол аңар іш төрчитті — у унга

иш бошлатди. **تَرْجَتُورُ تَرْجَتِمَاكْ** төрчитүр, төрчитмак).

قَفَجَتِي

қафчитті — хафа қилди, **اَلْ اَنِي قَفَجَتِي** ол ані қафчитті — у уни хафа қилди.

ҳатто қилаётган ишини ташлади. Яна: **اَغْلَانْ اَرِيْنِي قَفَجَتِي** оғлан аріні қафчитті — бола арининг жаҳлини чиқазди.

Мақолда шунлай келган. **اَرِي قَفَجَتِيسَا اِسْرُورُ** арі қафчитса усірур — киши арини ғазаблантирса, уни чақади.

Бу мақол ташвишли бир ишни бошлаб, ўзи ҳам ундан қийналишига ишорат қилиб айтилади.

قَفَجَتُورُ قَفَجَتِمَاقْ қафчитур, қафчитмақ).

اَلْ تُوْنِ تَفْجِي تәфчитти — тепчитди, тиктирди.

ол тонн тәфчитти²⁴⁴ — у тўнири тепчитди. У тўнири чоклаб эмас, кўклаб тиктирди. (تَفْجِتْمَاكُ تәфчитүр, тәфчитмәк).

اَلْ تَبْرَاتِي تәбрәттә — ҳаракатга солди.

тәбрәттә нәңни — у нарсани ҳаракатлантирди. (تَبْرَاتْمَاكُ тәбрәтүр, тәбрәтмәк).

اَرُ يَغِيْقَا تَبْرَاتِي тәбрәттә әр јағиқа тәбрәттә — одам

душманга ҳужум қилди.

اَرُ تَقَى سِنِ تَبْرَاتِي тәбрәттә — тебратди, қўзғотди.

әр тәwәсін тәбрәттә — одам туясини ўрнидан турғизиб чоптирди. Одамдан бошқага²⁴⁵ ҳам бу сўз қўлланади. (تَبْرَاتْمَاكُ тәбрәтүр, тәбрәтмәк). Бу сўз туядан бошқага қўлланмайди.*

²⁴⁴ Бу сўз бошқа ерларда теwчимак тарзида берилган. Қўлэзмада ҳам шундай, тўғриси ҳам шудир. Бу сўз бизга бир озгина шаклий ўзгариш билан *тепчи-моқ* тарзида етиб келган. „Девон“да *ث* ундоши билан берилган сўзлардаги *ث* ҳарфи ҳозирги тилда, баъзан, „в“ билан, баъзан „п“ билан алмашганини, баъзи сўзларда эса ҳар икки вариантда тенг қўлланганини кўраимиз.

Бу сўз у даврда *тўнири зичлаб* эмас, *орасини очиб-очиб тикмоқ* маъносида қўлланган бўлса, ҳозир бу сўз, асосан, дўппига нисбатан қўлланади. Шу билан бирга фақат сийраклаб тикишгагина хос бўлмай, зичлаб тикишга ҳам қўлланади. Лекин *майда тепчук, сийрак (йирик) тепчук* деб фарқланади.

Шу билан бирга бир нарсани омонатгина тикиш маъносида ҳам бу сўз қўлланади.

²⁴⁵ Бу ерда *туядан бошқага* дейилмоқчи бўлса керак.

* Бу ерда бир оз зиддият бор. Дастлаб *و غر ميل زاک کذلک* деб берилган, яъни бу сўз одамдан бошқага ҳам қўлланади демакдир. Ҳолбуки, туядан бошқага дейиши керак эди. Шунингдек, бу ҳақда қуйироқда яна бир қарама-қарши жумла бор. *هزالد تبالفي غرالابل* дейилади. Яъни бу сўз туядан ҳам бошқага қўлланмайди (қ. II т. 265-бет).

تۇبرأتتى — тупроғини чиқарди. قوی انغ ئېرتى. қол
отуғ тўбрätтi — қўй ўтти еб тугатди, тамом қилди.
Хаттоки ерда бирор нарса қолмади. Ердан шўр
чиқиб кетди. (تېرتماک. تۇبرأتۇر, تۇبرأتмак).

тоғратті — тўғратди. اُل اَنكَر اَت تَغْرَتِي. ол анар
эт тоғратті — у унга гўшт тўғратди. Ейилмайди-
ган нар ага бу сўз қўлланмайди. (تَغْرَتْمَاق. تَغْرَتْمَاق)
тоғратур, т.ғратмақ).

тавратті — шошилди. تاشراتتى. әр тавратті — одам
шошилди. (تاشراتْمَاق. تاشراتْمَاق) ташратур, ташратмақ).

тавратті — йигирди. اُرَاغْت يَب تَغْرَتِي. урағут йип
тавратті — хотин ип йигирди.

тiғратті — иш ўргатди, ишга уста қилди.
اغْلان ايشقا تَغْرَتِي. оғлiн iшқа тiғратті — одам ўғли-
ни пишитди, ўғлига иш ўргатиб, турмушнинг ҳар
хил ишларига уста қилди. (تَغْرَتْمَاق. تَغْرَتْمَاق)
тiғратур, тiғратмақ).

тигрätтi — пишқиртирди, кишнаттирди, пишқир-
риб, кишнаб юрадиган қилди. اُل اَتِن تَكْرَتِي. ол
атiн тигрätтi — у отини пишқиртириб, кишнатиб юра-
диган қилди. (اُل اَغْلَانِي تَكْرَتِي. ағлiнi тигрätтi)* дейилади.
Бу сўзнинг -ғ ли варианты ҳам бор.
(تَكْرَتْمَاق. تَكْرَتْمَاق) тигрätүр, тигрätмäк).

* Бу кейинги жумлага М. Кошғарий изоҳ бермаган. Шунинг учун биз ҳам ўзимизча таржима бермадик.

سَجْرَتِي с а ч р а т т и — с а ч р а т д и. اَلْ مَنَا سَوْفَ سَجْرَتِي ол мәнә суу сачраттi — у мәнга (беҳосдан, атайлаб эмас) сув сачратди. Чунончи, бир идишдан бир идишга сув ва бошқа суюқликлар қуяётганда сочилиб чиқиб сачраши, ёки ўтин ёраётганда, синиғи келиб тегишига ҳам бу сўз қўлланади. Бир турли тузоққа سَجْرَتَغُو сачi-ратғу дейиш ҳам шундандир. У тузоқ шундай: бир-бирига ёпишган иккита айри шох олинади. Уларнинг ораларига тузоқли ип боғланади. Сўнг уни тупроққа кўмилади ва устига дач сочилади. Дон емоққа келган қушни тузоқ бўйнидан ёки оёғидан ушлаб қолади. Сўнг уни ушлаб оладилар.

Мақолда шундай келган: سَجْرَتَغُوْدُنْ قَرْقَمِشْ قُشْ

قَرْقُ يَيْلْ اَذْرِي يَغَاجْ اَزَا قَنَمَاسْ Сачiр-тғудiн қорқмiш қуш қiрқ jiл азрi jiғач ўзä қонмас — туз қдан бир марта қўрққан қуш қiрқ йилгача айрилиқ ёғочга қўнмайди. Бу пайғамбар алайҳиссаломнинг لَا يَلْسَعُ سَجْرَتَمَاقْ деган сўзи кабидир. سَجْرَتَمَاقْ سَجْرَتَمَاقْ деган сўзи кабидир. سَجْرَتَمَاقْ сачратмақ, сачратур).

سَدْرَتِي с ё д р ä т т и — с и й р а к л а т д и. اَلْ تُوْنُغْ سَدْرَتِي ол то-нуғ сёдрätтi — у тўнини сийрак қилдирди. اَلْ كِشِي نِي سَدْرَتِي ол кiшiн сёдрätтi — у одамлар меҳнатини енгиллатди. Ҳар нарса чи камайтиришга,

енгиллатишга ҳам бу сўз қўлланади. (سَدْرَتُوْر)
 .سَدْرَتَمَاك سەдрәтүр, сәдрәтмәк).

سُغْرَتِي суғратти — суриштирди. اَلْ اَنْكُ اَفْنُ سُغْرَتِي ол
 анің әwin суғратти — у унинг уйини суриштир-
 ди. Уйда бұлган нарсаларнинг ҳаммасини кўрди.
 (سُغْرَتَمَاقُ سُغْرَتُوْر. سُغْرَتَمَاقُ) суғрутур, суғрутмак).

سُغْرَتِي сүwrитти — ўткир қиди, тезлади, қирралик
 қилди. اَلْ اِيْغَايْجُ سُغْرَتِي ол иғачиғ сүwrитти — у
 ёғоч ва бошқа нарсанинг бир тарафини қирралик
 қилди. Қайраб ўткир қилишга ҳам бу сўз қўлла-
 нади. (سُغْرَتَمَاكُ سُغْرَتُوْر. سُغْرَتَمَاكُ) сүwrитүр, сүwrитмак).

سُغْرَتِي сәwrитти — молу матоҳлардан бўшатди. اَلْ اَفْنُ
 سُغْرَتِي ол әwin сәwrитти — у унинг уйини молу ма-
 тоҳлардан бўшатди. اَلْ اَيْشِنُ سُغْرَتِي ол ишин сәw-
 ритти дейди ар — у ишини тамомлади, д: макдир²⁴⁶.
 (سُغْرَتَمَاكُ سُغْرَتُوْر. سُغْرَتَمَاكُ) сәwrитүр, сәwrитмәк).

سَكْرَتِي сәкритти — сакратди. اَلْ اَنْنُ اَرْقَنْنُ سَكْرَتِي ол
 атін ариқтін сәкритти — у отини ариқдан, бошқа
 нарсадан хатлатди. Яна: اَلْ بَتِيكُ اَقْرُ اَرْكَاَنُ سَكْرَتِي
 ол битик оқир әркән сәкритти — у хатни, китоб ёки
 қуръонни ўқишда сакратиб кетди. Орада баъзи жой-
 ларни қолдириб ўқиди. (سَكْرَتَمَاكُ سَكْرَتُوْر. سَكْرَتَمَاكُ) сәкри-
 түр, сәкритмәк).

²⁴⁶ Биз асосланган босма нусхада бу сўз шундай ноаниқ шаклда берилган.

جَلْرَتِي ^ج ^ل ^ر ^ت ^ي јілратті — жилдиратди, шилдиратди. ^ا ^ل ^ا ^ق ^ن ол оқин кіштә јілратті — у ўқини ўқ-
донда шилдиратди. Ҳар нарсани шилдиратишга
ҳам бу сўз қўлланади. (جَلْرَتُورُ. جَلْرَتْمَاقُ) јілратур,
јілратмақ).

سَمْرَتِي ^س ^م ^ر ^ت ^ي сәмрiттi — семиртирди. ^ا ^ل ^ا ^ت ^ن ^س ^م ^ر ^ت ^ي ол атiн
сәмрiттi — у отини семиртирди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (سَمْرَتُورُ. سَمْرَتْمَاقُ) сәмрiтүр, сәмрiтмәк).

جَغْرَتِي ^ج ^غ ^ر ^ت ^ي чiғрiттi — тепди, урди. ^ا ^ل ^ي ^ي ^ر ^ك ^ج ^غ ^ر ^ت ^ي ол [ә-
рiг чiғрiттi — у ерни оёғи билан тепиб, қаттиқ
қилди. Ҳар нарсани қаттиқ босиб, тепиб пишитиш-
га ҳам бу сўз қўлланади. Чунонча, унни идишга
босиб қўйиш каби. Яна ^ا ^ر ^ا ^غ ^ل ^ن ^ا ^ي ^ش ^ت ^ا ^ج ^غ ^ر ^ت ^ي эр
оғлiн iшта чiғрiттi — одам ўғлини ишга ўргатиб
пишитди. (جَغْرَتُورُ. جَغْرَتْمَاقُ) чiғрiтур, чiғрiтмақ).

جَقْرَتِي ^ج ^ق ^ر ^ت ^ي чоқратті — қайнатди. ^ا ^ل ^ا ^ش ^ج ^ق ^ر ^ت ^ي ол ашiч
чоқратті — у қозонни ва бошқани қайнатди. Бу
қозоннинг кам сув, кўп дон билан буғланиб қай-
нашидир. (جَقْرَتُورُ. جَقْرَتْمَاقُ) чоқратур, чоқрат-
мақ).

چَاقْرَتِي ^چ ^ا ^ق ^ر ^ت ^ي чақратті — чақчайтирди, олайтирди. ^ا ^ر ^ك ^و ^ز ^ن
^ا ^ي ^ج ^ق ^ر ^ت ^ي эр кўзин чақратті — одам кўзини чағир кўз,
ғилайга ўхшатиб чақчайтирди. (چَاقْرَتُورُ. چَاقْرَتْمَاقُ)
чақратур, чақратмақ).

^сч^оқ^рт^и чіқратті — қисирлатди. ^са^л ^ст^иш^н ^сч^оқ^рт^и ол тішін
 чіқратті — у тишини ғижирлатди. Яна: ^сб^ғра ^ст^иш^н
^сч^оқ^рт^и бугра тішін чіқратті — нор туя тишини ғи-
 жирлатди. Қалам ва эшикнинг ғижирлаган овозига
 ҳам бу сўз қўлланади. (^сч^оқ^рт^имақ^с чіқра-
 тур, чіқратмақ).

^сқ^ақ^рт^и қақратті — тартарак чалди. ^са^л ^сқ^ақ^рт^и ^сқ^ақ^рт^и ол
 қақратғу қақратті — у чумчуқ ва бошқа қушлар-
 ни экиндан қочириш учун тартарак чалди.
 (^сқ^ақ^рт^имақ^с қақратур, қақратмақ).

^сқ^уқ^рт^и қуқратті — қақратди, камайтирди. ^са^л ^сс^уғ^с
^сқ^уқ^рт^и ол сууғ қуқратті²⁴⁷ — у сувни қақратди,
 камайтирди. Ҳар бир суюқ нарсани камайтишга
 ҳам бу сўз қўлланади. (^сқ^уқ^рт^имақ^с қуқратур,
 қуқратмақ).

^ск^әр^әт^и кәврәтти — пасайтирди, заифлатди. ^са^л ^са^нк^с
^ск^әр^әт^и ол анің кўчин кәврәтти — у унинг ку-

²⁴⁷ Бу сўз бу ерда ^сқ^ақ^рт^и қуқратті тарзида берилган. Ҳолбуки, бу сўз II
 ва III томларда ҳар ерда *қақ* тарзида учрайди. Тўғриси шудир. Шу ҳам борки,
 бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам икки хил талаффуз қилинади. *Қоқ гўшт, олма*
қоқи, қовун қоқи ибораларида „о“ билан, *қақрамоқ* сўзида „а“ билан талаффуз
 қилинади. Бу сўз XI асрда *қуруқлик* ва секин *урмоқ* маъносида қўлланган.
 Ҳозирги тилда бу сўзнинг ўша қадимги маъноси асосида истеъмол доираси
 анча кенгайган *мих қоқиш* (урмоқ), *қозиқ қоқмоқ, олма қоқмоқ* ва бошқалар

чини заифлатди. (кѳртмак) кѳврӳтӳр,
кѳврӳтмак).

Шеърда шундай келган:

أذلكَ كُنِي تَقْرُورٌ يَلِنُكَ كَجِنِّ كَفْرُورٌ

أردن اذن سفرتور قجسا تقسي ارتلور

Özläk күни тӳврӳтӳр,

Жалӳцүк күчин кѳврӳтӳр,

Ӳрдӳн ажун²⁴⁸ сӳврӳтӳр

Қачса тақӳ артӳлур.

Замон одам кучини заифлатди, у дунӳни одамдан (Афрасиӳбдан) бӳшатишга шошилиб ҳаракат қилаӳтир. Қочганни ҳам у излаб топади.

تَبَزَّتِي أَل مَنِي بُو ايشقا تَبَزَّتِي ол мӳни бу ишқа
تَبَزَّتِي — у мени бу ишда ҳасад қилдирди.
(تَبَزَّتِي تَبَزَّتِي تَبَزَّتِي تَبَزَّتِي تَبَزَّتِي تَبَزَّتِي تَبَزَّتِي)

قَبَزَّتِي قَبَزَّتِي — қӳбиз чалишга йӳйди, күндирди.
قَبَزَّتِي أَل أَنِي قَبَزَّتِي ол анӳ қӳбиз чал-
дирди. (قَبَزَّتِي قَبَزَّتِي قَبَزَّتِي قَبَزَّتِي قَبَزَّتِي قَبَزَّتِي قَبَزَّتِي)

بُخَسَّتِي أَل أُغْلِي ايشقا. бухсаттӳ — бӳйсунмайдиган қилди.
بُخَسَّتِي ол оғӳлнӳ ишқа бухсаттӳ — у ўғӳлни ишга

²⁴⁸ Бу сӳз Лутфийдан тортиб Навоий асарларида очун тарзида учрайди:

Сендек очунда бир күзи айни бало қани,
Мендек анинг жафоси била мубтало қани.

бўйсунмайдиган қилди. Бошқаси ҳам шунлай.
(⁰бу⁰х⁰ста⁰тур. ⁰бу⁰х⁰ста⁰мақ).

⁰т⁰э⁰п⁰с⁰а⁰т⁰т⁰и — ҳасад қилдирди. ⁰о⁰л ⁰а⁰л ⁰м⁰ени ⁰т⁰э⁰п⁰с⁰а⁰т⁰т⁰и ол
мэни тэпсәтти — у мени ҳасад қилдирди. Бу сўз-
нинг 3 лик варианты ҳам бор. (⁰т⁰э⁰п⁰с⁰а⁰т⁰ур. ⁰т⁰э⁰п⁰с⁰а⁰т⁰мақ).

⁰к⁰э⁰ч⁰с⁰а⁰т⁰т⁰и — кечиришни истади. ⁰о⁰л ⁰м⁰ени ⁰су⁰в⁰д⁰и⁰н ⁰к⁰э⁰ч⁰с⁰а⁰т⁰т⁰и ол мэни сувдін кэчсәтти — у мени сувдан ке-
чиришни истади. Бошқаси ҳам шундай. (⁰к⁰э⁰ч⁰с⁰а⁰т⁰ур. ⁰к⁰э⁰ч⁰с⁰а⁰т⁰мақ).

⁰с⁰ар⁰с⁰ит⁰т⁰и — қўполлик кўрсатди. ⁰о⁰л ⁰а⁰ни ⁰с⁰ар⁰с⁰ит⁰т⁰и ол
ані сарсәтти — у унга дағаллик, қўполлик қилди.
(⁰с⁰ар⁰с⁰ит⁰ур. ⁰с⁰ар⁰с⁰ит⁰мақ).

⁰су⁰в⁰с⁰а⁰т⁰т⁰и — сувсатди. ⁰о⁰л ⁰а⁰ни ⁰су⁰в⁰с⁰а⁰т⁰т⁰и ол
ані сувсатти — у уни сувсатди. (⁰су⁰в⁰с⁰а⁰т⁰ур. ⁰су⁰в⁰с⁰а⁰т⁰мақ).

⁰с⁰ам⁰с⁰ит⁰т⁰и — изо берди, хафа қилди. ⁰о⁰л ⁰а⁰ни ⁰с⁰ам⁰с⁰ит⁰т⁰и ол
ані самсәтти — у уни сўз билан ё қўл билан
хафа қилди (⁰с⁰ам⁰с⁰ит⁰ур. ⁰с⁰ам⁰с⁰ит⁰мақ).

⁰т⁰э⁰в⁰ш⁰а⁰т⁰т⁰и — чигалтирди, қаттиқ чувалтирди.
⁰о⁰л ⁰а⁰л ⁰и⁰п⁰нинг ⁰у⁰чи⁰ни ⁰т⁰э⁰в⁰ш⁰а⁰т⁰т⁰и ол ипнинг учини
топиб бўлмас даражада қаттиқ чувалтирди.
(⁰т⁰э⁰в⁰ш⁰а⁰т⁰ур. ⁰т⁰э⁰в⁰ш⁰а⁰т⁰мақ).

تەۋشەتتى — чарчатди. **أَلْ أَنْكَ تَرَنْ تَقَشْتِي** ол
аниң тәрин тәвшәтти — у уни чарчатди, ҳатто до-
на-дона тер чиқартирди.

جۋشاتتى — ачитди, ачитиб тайёрлади. **أَرَجِفِر**
Әр чағир јувшатти — одам ичкиликни ачитиб
тайёрлади. Бошқаси ҳам шундай.

جۋشاتتى — ачитди. **سِرْكَا قَرِنْ جۋشْتِي** сиркә қа-
рiн јiвшатти — сирка қоринни ачитди. Сирканинг
ерга тўкилиб қайнатишига ҳам шу сўз қўлланади.
(جۋشْتَمَاق. جۋشْتور. јiвшатур, јiвшатмақ).

شۋشاتتى — шипшитди. **أَلْ مَنَكْ قَلَاقَا سُوْر**
ол мәниң қулаққа сөз шувшатти — у менинг
қулоғимга сўз шипшитди. (شۋشْتَمَاق. شۋشْتور. шу-
шатур, шувшатмақ).

قَرشْتِي — қаричлатди, ўлчатди. **أَلْ بُوْرَكْت**
ол бөзүг²¹⁹ қаршатти — у бўзни қаричлат-

²¹⁹ Бөзүг сўзининг охиридаги „ўг“ тушум келишигининг аффиксидир. Бу аффикснинг уғ варианты ҳам бор, тўн.+ уғ кёл-уч, қор-iғ, киш-iғ каби. Биргина функция бажарувчи аффикснинг бу вариантлари у давр тилидаги қатъий қоида ҳолига кирган. Қалинлик, юмшоқлик хусусият талабига мувофиқ юзага келган ҳар бир сўзнинг ўзак хусусиятига кўра фарқлаб қўлланиши керак бўлган қонуний ҳодиса эди. *Кўзуг, қулуғ* каби. Шу билан бирга бу аффиксларнинг у давр тилидаги унлилардаги лаб оҳанги қондасига мувофиқ „иг“, „иғ“ вариантлари ҳам бор эди. *Ишиг, кориғ* каби. Бу ҳолат ҳам у давр тили учун характерли хусусият эди. Шунини ҳам айтиш керакки, у давр тилида тушум келишигининг аффикси ёлғиз шулар эмас, бу функцияни бажарувчи аффикслар кўп эди. У даврда бу функцияда энг кўп қўлланивчи аффикс ҳозирги ўзбек тилидаги „ни“ аффикси эди. Шеърларда бунинг „н—ин“ вариантлари ҳам учрар эди.

ди, улчатди. Бошқаси ҳам шундай. (قَرَشْتَوْرُ، قَرَشْتَمَاقُ).
қаршатур, қаршатмақ).

қ у р ш а т т і м : مَن اَنكَ قور قَرَشْتَمَاقُ мән анар қур
қуршаттім — мен унга белбоғ боғлашга буюрдим,
у боғлади. (قَرَشْتَمَاقُ، قَرَشْتَوْرُ مَن).
қуршатурман, қур-
шатмақ).

қ у ғ ш а т т і — бұшаштирди, футур етказди قِيَاشُ
قُيَاشُ қујаш ані қуғшатті — қуёш җарорати
уни бұшаштирди. Ҳар бир қаттиқ нарсани ҳам
бұшаштиришга бу сўз қўлланади. Бу сўздаги ғ
ўрнига х қўлловчилар ҳам бор. (قُيَاشُ، قُيَاشُ مَن).
қуғшатур, қуғшатмақ).

қ у ш а т т і — ғилофлатди. اَلْ اُقُ قُشْتِي ол оқ
қушшатті — у ўқни ғилофлатди, ўққа ёғоч ғилоф
қилдирди. (قُشْتِي، قُشْتَمَاقُ).
қушшатур, қушшатмақ).

к э ш а т т і — юмшатди. اَلْ قَتِغُ نَانِكْنِي كُشْتِي ол
қатіғ нәңни кәвшәтти — у қаттиқ нарсани юмшат-
ди, заифлатди. (كُشْتَمَاقُ، كُشْتَوْرُ).
кәвшәтүр, кәв-
шәтмәк). اَلْ تَقِي سِن كُشْتَدِي ол тәвәсин кәвшәт-
ті — у туясини кавшатди. Масдар формаси юқо-
ридагича.

т а с ғ а т т і — اَلْ قَلْنُ تَسْغَتِي ол қулін тасғатті —
у қулини ва бошқани урдирди. (تَسْغَتَمَاقُ، تَسْغَتَوْرُ).
тасғатур, тасғатмақ).

قَرغَاتْدِي قَارغَاتْدِي ол jәк-
ні қарғатдi — қарғатди. Бошқаси ҳам
шундай. (قَرغَاتْمَاق. قَرغَاتْمَاق) қарғатур, қарғатмақ).

قُرغَاتْتِي قُرغَاتْتِي jәр қурғаттi —
ер намсизликдан қақраб қурғади. Асли قُرغَاتْتِي
қурғазтiдир. (قُرغَاتْمَاق. قُرغَاتْمَاق) қурғатур, қурғатмақ).

قِرغَاتْتِي قِرغَاتْتِي ол
анi бәккә қiрғаттi — у уни бекка ёмонлади. Бек
ундан юз ўгириб, ҳайдади. (قِرغَاتْمَاق. قِرغَاتْمَاق) қiр-
ғатур, қiрғатмақ).

قَرِوَاتْتِي قَرِوَاتْتِي ол анiң
қојунда нәд қарваттi — у унинг қўйнидан бир
нарса қидиртирди. Ҳар нарсани кўз билан кўрмай
қўл билан тимискилашга ҳам бу сўз қўлланади.
(قَرِوَاتْمَاق. قَرِوَاتْمَاق) қарватур, қарватмақ).

بُرْقَاتْتِي بُرْقَاتْتِي ол jўзин бурқиттi — у
юзини буриштирди. (بُرْقَاتْمَاق. بُرْقَاتْمَاق) бурқитур,
бурқитмақ).

تَلْقَاتْتِي تَلْقَاتْتِي ол
анiң iшiн тiлқаттi — у унинг ишини кечиктирди.

تَلْقَاتْتِي تَلْقَاتْتِي тiлқаттi — боғични мустаҳкамлаш учун орага
бирор нарса қўйиб сиқтирди. (تَلْقَاتْمَاق. تَلْقَاتْمَاق) ол
jўкни тiлқаттi — у юкни мустаҳкамлади. Юкни ту-

затиш, яхши ўрнатиш учун юк билан арқон ора-
сига бирор нарса қўйиб, пишиқлашга ҳам бу сўз
қўлланади. (تَلْقَمَاقُ تَلْقَمَاقُ. тилқитур, тилқитмақ).

сарқитти — силқитди. **أَلْ تَوْنِدُنْ سَوْفْ سَرَقْتَدِي**
ол тондін суw сарқитти — у тўннинг сувини сил-
қитди. Бошқаси ҳам шундай. (سَرَقْتَوْرُ سَرَقْتَمَاقُ)
сарқитур, сарқитмақ).

қорқутти — қўрқитди. **أَلْ أَنِي قَرَقْتِي** ол анї
қорқутти — у уни қўрқитди. (قَرَقْتَمَاقُ قَرَقْتَوْرُ)
қитур, қорқитмақ).

бёркітті — бекитди. **أَلْ بَرَكْتِي نَانَكْتِي نِي** ол бёр-
кітті нёңни — у нарсани, ишни бекитди, пишиқ
қилди, мустаҳкамлади. (بَرَكْتَمَاقُ بَرَكْتَوْرُ)
тўр, бёркітмақ).

кёркўтти — кўрсатди, кўрғазди. **أَلْ مَنكَا نَانَكُ**
كُرَكْتِي ол мёна нёң кёркўтти — у менга нарса кўр-
сатди. (كُرَكْتَمَاقُ كُرَكْتَوْرُ)
кёркітўр, кёркўтмақ).

кёркәтти — чиройли бўлди. **كِرَكْتِي قِيزُ كِرَكْتِي** қіз кёр-
кәтти — қизнинг юзи, ранги чиройли бўлди. Бу
сўзнинг асли **كِرَكْتِي كِرَكْتِي** кёргәзтидир. Сўнг **كِرَكْتِي** ҳар-
фи **كِر** га сингишган. (كِرَكْتَمَاقُ كِرَكْتَوْرُ)
кёркәтўр, кёркәтмақ).

بِلْكَاتِي бiлгätтi — ақлли бұлди. اَغْلانْ بِلْكَاتِي оғлан бiл-
 кätтi — бола ақлли бұлди, ҳушёр бұлди. (بِلْكَاتُوْر).
 بِلْكَاتْمَاكْت бiлгätүр, бiлгätмäк). Асли بِلْكَاذَنِي бiл-
 гäзтидир. Сүнг э ҳарфи т га сингиган. Билгинки,
 اَذَنِي äзти қўшимчаси билан табиатга дахлдор,
 сўзлардан феъл ясалади. Чунончи, كَرَكْت
 көрк — чиройли демакдир. Чиройли бұлди демоқчи
 бўлинса, бунинг охирига اَذَنِي äзти қўшилади.
 Чунончи, كُرْكَاذَنِي көркäзти — чиройли бұлди каби.
 Яна: بِلْكَ بِلْكَ бiлiк — ақл демакдир. Бунинг охирига
 اَذَنِي äзти қўшиб بِلْكَاذَنِي бiлкäзти феъли ясалади.
 Масалан, اَغْلانْ بِلْكَاذَنِي оғлан бiлкäзти — бола ақл-
 ли бұлди, демакдир. Сүнг бу сўздан а тушири-
 либ э ҳарфи т га сингдирилса, бир ҳарф, яъни
 т қайта такрорланган шакл ҳосил бўлади.

بَزَلْتِي бозлаттi — бўкиргирди. اَلْ بَتُونِي بَزَلْتِي ол ботун²⁵⁰
 бозлаттi — у туя боласини онасидан айирди. Бош-

²⁵⁰ Буту сўзи бизга буталоқ тарзида етиб келиши сўзларда мавжуд тў-
 лиқ ва қисқа вариантлик хусусиятига мувофиқ қонуний ҳолатдир. Бизнинг
 текширишларимиз бу хусусиятни илгариги даврлардан бошлаб тилда алоҳида
 бир қонуният даражасига етган махсус бир ҳолат деб қараш кераклигини
 исботлайди. Ҳозирги тилимизда ҳам бунга мисоллар кўп. Ўзбекча-русча луғат-
 да чанг — чангал, яланг — яланғоч каби қатор сўзларнинг бир хил изоҳланиши
 ҳам шуни тасдиқлайди (қ. 514, 517-бетлар). Демак, бу хусусиятни шу хил
 термин билан умумлаштириш ҳам мумкин.

қаси ҳам шундай. (بَزَلَتُورُ: بَزَلِمَاقُ) бозлатур, бозлатмақ).

بَشَلَتِمُ башлаттiм — бошлатдим. مَن اَنْكَرُ اَيْشِ بَشَلَتِمُ мән аңар иш башлаттiм — мен унга иш бошлашга буюрдим. (بَشَلَتُورُ: بَشَلِمَاقُ) башлатур, бошлатмақ).

بَغَلَتِمُ бағлаттiм — боғлатдим. مَن اَنْكَرُ اَتْنِكُ بَغَلَتِمُ аңар отуц бағлаттiм — унга ўтин боғлатдим. Бошқаси ҳам шундай. مَن اَنْكَرُ بُوغُ بَغَلَتِمُ аңар буғ бағлаттiм — унга бўғча ёки тугунни боғлатдим. (بَغَلَتُورُ: بَغَلِمَاقُ) бағлатурман, бағлатмақ).

بَڪَلَتِي бёккләттi — қаматтирди. بَڪُ اُغْرِيْنِي بَڪَلَتِي бёк оғринi бёккләттi — амир ўғрини боғлаш, қамашга буюрди. مَن اَتُ بَڪَلَتِمُ мән ат бёккләттiм — мен отни сақлашга буюрдим (ўғузча) (بَڪَلَتُورُ: بَڪَلِمَاقُ) бёккләтурман, бёккләтмақ).

تَبَلَتِمُ таплаттiм — рози қилдим. مَن اَنْبِي بُو اَيْشَقَا تَبَلَتِمُ мән ани бу ишқа таплаттiм — мен уни бу ишга рози қилдим. (تَبَلَتُورُ: تَبَلِمَاقُ) таплатурман, таплатмақ).

تَبَلَتِي тўпләттi — тублатди, тагли текширди. اَلْ بُو اَيْشِغِ ол бу ишиғ тәлим тўпләттi — у бу ишни талай (жуда) синчиклаб текширтирди. (تَبَلَتُورُ: تَبَلِمَاقُ) тўпләтур, тўпләтмақ).

تەرلەتتى تәрләттi — терлатди. **أَلْ أَاتَنْ تَرَلْتِي** ол атін тәр-
ләттi — у отини терлатди. Яна **أَلْ أَاتَغْ تَرَلْتِي** ол
атіғ тәрләттi — у отини қашлоғич билан қашлатди
(تەرلەتتۈر. تەرلەتتۈر. تەرلەتتۈر, тәрләтүр, тәрләтмәк).

تۈزلەتتى түзләттi — тузлатди. **أَلْ أَاتُ تَزَلْتِي** ол эт туз-
ләттi — у гүшт тузлатди. Бошқаси ҳам шундай.
(تۈزلەتتۈر. تۈزلەتتۈر. تۈزلەتتۈر, түзләтүр, түзләтмәк).

تۈزلەتتى түзләттi: **أَلْ أَاتَزَلْتِي نَانَكْنِي** ол тизләттi нәңнi — у нар-
сани тизза билан тепди, босди. (تۈزلەتتۈر. تۈزلەتتۈر.
تۈزلەتتۈر, түзләтүр, түзләтмәк).

تۆشلەتتى төшләттi: **أَلْ أَانِي تُشَلْتِي** ол анi төшләттi — у
унинг түшига урдирди. (تۆشلەتتۈر. تۆشلەتتۈر.
تۆشلەتتۈر, төшләтүр, төшләтмәк).

تۈشلەتتى түшләттi: **أَلْ أَالِي يِرِكْ أَانِكْ تُشَلْتِي** ол jәriг анар
тушләттi — у уни узоқдан бир ерга рүпара
қилиб қўйди. Узоқдан рүпарама-рүпара турган
ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (تۈشلەتتۈر.
تۈشلەتتۈر, түшләтүр, түшләтмәк).

تاشلەتتى ташләттi: **أَلْ أَاغْنِي تُشَلْتِي** ол оғулнi ташләттi —
у ўғлини ташқарилатди, ташқарига чиқарди, са-
фар қаттиқлигини кўрсин деб сафарга юборди.

تاشلەتتى ташләттi — **أَلْ أَانِي تُشَلْتِي** ол анi ташләттi — у
уни тош билан урдирди. (تاشلەتتۈر. تاشلەتتۈر.
تاشلەتتۈر, ташләтүр, ташләтмәк).

تَشَلَّتِي تішлатті — тишлатди. اَلْ اَنِ تَشَلَّتِي ол ані
 тішлатті — у уни тишлатди. Шеърда шундай
 келган:

جَغْرِی بَرِّبْ قَشَلتَوُ تِیغَن اَذَبْ تَشَلتَوُ
 تَلِكِي تَنْكَزْ تَشَلتَوُ اَرْدَمْ بِلَا اَكَلَلِمْ

Jaғrı bәrib qushlatu

Tajған iзіb tishlatu

Tilki toquz tashlatu

Әrdäm bilä öglälim.

Ов ва шодликни мақтаб ёзади: ов қушларини болаларга бериб ов қилдирамиз. Оҳу, тўнғиз, тулкиларни овлаш учун итни қўйиб юборамиз. Уларга ёрдам учун уларни тош билан урамиз. Фазилат билан фахрланамиз. (تَشَلتَوُ. تَشَلتَمَاقْ) тішлатур, тішлатмақ).

تَغَلَّتِي тағлатті — доғлатди. اَلْ اَتْنُ تَغَلَّتِي ол атін тағлатті — у отини тамға уриб доғлатди. (تَغَلتَوُ. تَغَلتَمَاقْ) тағлатур, тағлатмақ). Форслар бу сўзни турклардан олиб, داغ дағ²⁵¹ дейдилар. Шунингдек, улар

²⁵¹ *Doğ* сўзи XI асрда фақат молларга уриладиган белги вазифасида қўлланган. Навоийда бу сўз бир неча маънода келган: 1—одам баданидаги доғга нисбатан ҳам қўлланган:

Жисм узра бордур янги бутган кўкумтил доғдек.

2—азоб, алам маъносида:

Воизо, дўзах ўти доғин ўқарсен англадим,

Ким санга йўқтур ҳамоно доғи ҳижрондин хабар.

Ҳозирги жонли ўзбек тилида: бирор нарсанинг юқи ёки хафалик маъносида ишлатилади.

қалға исмини ҳам турклардан олиб **دیز** “диз” дейдилар. Туркча **تیزیر** тиз jör — баланд жой демакдир.

تُمْلَتِي тумлѣттѣ — яхлатди, совутди. **أَلْ سُوْفُ تُمْلَتِي** ол суу тумлѣттѣ — у сувни яхлатди. Сут ва бошқаларни яхлатишга ҳам бу сўз қўлланади. (**تُمْلَتُورُ** тумлѣтур, тумлѣтмақ).

تُمْلُتِي тумлуттѣ — совутди, совуқ кўрсатди. **أَلْ أَنْكُ كُنْكَنُ تُمْلَتِي** ол аниң кбңин тумлуттѣ — у унга ғазаб қилди, унинг кўнглини совутди, ҳатто у уни хафа қилиб қўйди. (**تُمْلَتُورُ** тумлѣтур, тумлѣтмақ).

سَبْلَتِي саплаттѣ — соплатди, соп қилдирди. **أَلْ قَلِيحُ سَبْلَتِي** ол қилч саплаттѣ — у қилични соплатди. Пичоқ, ханжар ва бошқа шунинг кабиларга соп қилишга ҳам бу сўз қўлланади. (**سَبْلَتُورُ** саплатур, саплатмақ).

جَرَلَتِي жарлаттѣ — йиғлатди. **أَلْ أَعْلَانِغُ جَرَلَتِي** ол оғланни жарлаттѣ — у болани йиғлатди. Филни бақиртиришга ҳам бу сўз қўлланади. (**جَرَلَتُورُ** жарлатур, жарлатмақ).

جَرَلَتِي jәrlätтѣ — бузди, ишдан чиқарди. **أَتْ أَنْكُ كُوزُنْ جَرَلَتِي** от аниң кбзін jәrlätтѣ — ўсимлик (даво) унинг

кўзини ишдан чиқарди. Ғализ овқат ва шунга ўхшаш ёқимсиз нарсалар ейишдан кишида пайдо бўлган оғирлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (جَرَلْتور).

جَرَلْتماکُ jərlätür, jərlätmäk).

جَرَلْتى jörlätti — олдирди. اَلْ اَنْدَنْ نَانِكُ جَرَلْتى ол андін нәң jörlätti — у унинг молидан бир нарса олдирди. (جَرَلْتماکُ جَرَلْتور. jərlätür, jərlätmäk).

جَغَلْتى чоғлаттӣ — ўлчатди, ўлчатишга буюрди. اَلْ ол тонин жуғлаттӣ²⁵² — у тўнини бўғчалатди. (جَغَلْتماقُ جَغَلْتور. juғлатур, juғлатмақ).

جِغَلْتى чӣғлаттӣ: بوزُ جِغَلْتى ол боз чӣғлаттӣ — у туркча ўлчов гази билан бўз ўлчатди. Туркча ўлчов гази бошқа бир газ ўлчовининг учдан икки ҳиссасига тенгдир. (جِغَلْتماقُ جِغَلْتور. чӣғлатур, чӣғлатмақ).

جِنَلْتى чінлаттӣ — чин қилдирди, унинг айтганини, фикрини тасдиқлашга буюрди. اَلْ اَنْكُ اَيْشِنْ جِنَلْتى ол анің ішін чінлаттӣ — у унинг ишини тасдиқлашга буюрди. (جِنَلْتماقُ جِنَلْتور. чінлатур, чінлатмақ).

²⁵² Бу сўзнинг арабча иборасида бир аниқсизлик борлигига ишорат қилинган. Басим Аталай изоҳига кўра, бу аниқсизлик қўлёзмада ҳам бор (II том, 345). Басим Аталай, III том, 92-бетдаги тўғри таржимага асосланиб, тузатиб тўғри қилган. Биз ҳам шундай тузатдик.

سارلاتتى — ўрашга буюрди. ال سئلق سرتى ол суwлуқ сарлаттi — у салла ўратди. Ҳар бир нарсани ўрашга ҳам бу сўз қўлланади. (سرتور سرتماق) сарлатур, сарлатмақ).

سيرلاتتى — сирлатди. ال اياق سرتى ол ајақ сирлаттi — у туркларнинг идишлари (пиёла, коса)ни нақшлашга буюрди. (سرتور سرتماق) сирлатур, сирлатмақ).

سوزلاتتى — сўзлатди, сўзлашга буюрди. ال منى سوزلتى ол мәнi сўзлаттi — у мени сўзлашга буюрди. (سوزتور سوزتماق) сўзлатур, сўзлатмақ).

سيزلاتتى — зириқтирди. بوز تيشغ سزلىتى буз тiшiғ сизлаттi — муз тишни зириқтирди. Бу музнинг тишни қоплаши ёки оғриқни ва ёки чумоли ўрмалашини сезиш каби. Совуқ сувга қўл тикилганда, совуқ таъсири қоплашига, пайдо бўлишига ҳам бу сўз қўлланади. (سزلتور سزتماق) сизлатур, сизлатмақ).

سوغلىتتى — суқтирди, тиктирди. $\text{ال انك قوينكا سوغلىتى}$ ол анiң қојiңа ёлик суғлiттi — у бир нарсани қидириш учун, унинг қўйнига қўл тиктирди. (سوغلتور سوغلتماق) суғлiтур, суғлiтмақ).

سۈڤلەتتى سۈڤلەتتى — сув септирди, сув сепишга буюрди.
 ال جىنى سۈڤلەتتى ол чупні суwлатті — у бир нарса-
 нинг устига, пўстига, турпига сув септирди. Бош-
 қаси ҳам шундай. (سۈڤلەتۈر. سۈڤلەتۈر) суwлатур,
 суwлатмақ).

سەنلەتتى سەنلەتتى — сенлатди, сенсиратди. ال انى سەنلەتتى
 ол ані сәніләтті — пастга уриб, таққир қилиб, сан-
 лаб сўзлатди, сансиратди.

Юқорида айтганимизча, турклар катталарга сиз,
 ёшларга сен дер эдилар. Катталарни сен дейиш
 таққир ҳисобланар эди. (ال انى سەنلەتتى) ол ані сәнлат-
 ті²⁵³, яъни сансираб таққир қилди, демакдир.
 (سەنلەتۈر. سەنلەتۈر) сәнлатур, сәнлатмақ).

سۈزلەتتىم سۈزلەتتىم — сизлашга буюрдим. من انى سۈزلەتتىم
 мән ані сизләттім — мен унга уни улуглаб, сизлаш-
 га буюрдим. (سۈزلەتۈر. سۈزلەتۈر) сизләтўрман, сизләт-
 мақ).

²⁵³ Санлаттининг яна ҳам тўғри таржимаси ҳозирги ўзбек тилидаги каби сан - санлади, санлаб таққир қилиб пастга урди, демакдир. Маҳмуд Кошғарий „Девон“да бу сўзнинг ана шундай қўшимча маъносини диалектал хусусият сифатида юзага келганини кенг изоҳлаб берган. Бу сўзнинг ана шу қўшимча маъносининг ҳам бизга етиб келиши муҳимдир. Шу билан бирга М. Кошғарийнинг изоҳига кўра, сан сўзининг яна бошқа бир хусусиятининг ҳам бизга тўла етиб келиши диққатга сазовордир.

Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра сен, мен каби қатор сўзлар у давр тилида икки хил: бир хил диалектларда сан, бир диалектда сен шаклида қўлланган. Демак, ҳозирги тилимизда диалектал хусусиятни кўрсатувчи фарқ ва-зифасидаги бу хусусият ўша даврдан бизга етиб келган. Лекин бу диалектал хусусият сўнги даврлардаги бу диалектлар вакилларининг алоқаси кучайиши натижасида фақат айрим сўзларда сақланиб қолган бўлса ҳам, кўп сўзларда тенг қўлланивчи бир ҳолга келган: кема — кама, чечак — чачак, чекка — чакка, сенчти — санчти, секратмак — сакратмоқ каби.

سۈمۈلۈتۈ
سۈمۈلۈتۈ

сумліттї — гапни туркий одамлар тушунмайдиганга йўйди. **ال انی سۈمۈلۈتۈ** ол анї сумліттї — унинг гапни турклар тушунмайдиган гапга йўйди. Бу шундайки, турклар ҳамма туркча билмайдиганларни **سۈمۈلۈم** сумлім дейдилар. Чунончи, араблар арабча билмаганларни ажам деганлари каби. Бу асосдир. Агар арабчани сунг билса ҳам, араблар ҳар вақт уни ажам дея берадилар. Лекин туркларда ундай эмас. Туркчани билганларидан кейинги ҳолда сумлім демайдилар. У сумлимликдан қутулади. (**سۈمۈلتۈر. سۈمۈلتماق** сумлїтур, сумлїтмақ).

قارلاتۈ
قارلاتۈ

қарлаттї — қор ёғдирди. **تۈقرۈ قار قارلاتۈ** тўқ-рї қар қарлаттї — худо қор ёғдирди. (**قارлатۈر. قارلاتماق** қарлатур, қарлатмақ).

قارлатۈ
قارлатۈ

қїрлаттї — марза қилдирди. **ال ارق قارлатۈ** ол ариқ қїрлаттї — у ариққа марза қилдирди, ариқ четини яхшилаб ишлатди. (**قارлатۈر. قارлатماق** қїрлатур, қїрлатмақ).

قوشلاتۈ
قوشلاتۈ

қушлаттї — қуш овлатди, қуш овлашга буюрди. **ال انکر قوش قوشلاتۈ** ол аңар қуш қушлаттї — унга қуш овлашга буюрди. (**قوشлатۈر. قوشلاتماق** қушлатур, қушлатмақ).

قوشлатۈ
قوشлатۈ

қїшлаттї — қишлатди, қишда қолдирди, сақлади. **ال انی اقشدا قوشلاتۈ** ол анї эвїнда қїшлаттї —

у уни уйда қишлатди. Бошқаси ҳам шундай.
(**قَشَاتُورُ** қишлатур, қишлатмақ). Биров бир

нарсани уддаласа, сақласа ҳам шу сўз қўлланади.

قَغَلَّتِي қiғлатти: **أَلْ يَسِيرِكْ قَغَلَّتِي** ол jëриг қiғлатти —
у ерини гўнг билан кучлатди. (**قَغَلْتَمَاقُ** қiғлатур,
қiғлатмақ).

قَغَلَّتِي қiғлатти — тезаклатди. **أَلْ أَتِنِ قَغَلَّتِي** ол атiн
қiғлатти — у отини тезаклатди.

قَقَلَّتِي қақлатти — қоқлатди, қуриттирди. **أَلْ أَنَكْرَآتُ**
قَقَلَّتِي ол аңар эт қақлатти — у унга гўшт қоқлат-
ди, қуриттирди. Қоқ гўшт қилдирди. (**قَقَلْتُورُ**)
قَقَلْتَمَاقُ қақлатур, қақлатмақ).

كُوتَلَّتِي кöтiлатти — **أَلْ أُغْلَانِغْ كُوتَلَّتِي** ол оғланiғ кöтiлат-
ти — у боланинi кўтига урди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (**كُوتَلْتَمَاقُ** кöтiлатур, кöтiлатмақ).

كُوزَلَّتِي кёзiлатти — тузаттирди. **أَلْ أُقْ كُوزَلَّتِي** ол оқ
кёзiлатти — у ўқ учини тузаттирди. (**كُوزَلْتَمَاقُ**)
кёзiлатур, кёзiлатмақ).

كُوزَلَّتِي кiзiлатти — яширтирди, яширишга буюрди.
أَلْ مَنكَا سُوْرُ كُوزَلَّتِي ол мёңа сёз кiзiлатти — у менга
сўз яширишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай.
(**كُوزَلْتَمَاقُ**) кiзiлатур, кiзiлатмақ).

كَمْلاَتِي кәмләтті — мазасини қочирди. **بُوتَاتِ اتَغِ كَمْلاَتِي** бу от атіг кәмләтті — бу ўт отнинг мазасини қочирди, тобини қочирди. Бошқаси ҳам шундай. (كَمْلاَتِي كَمْلاَتِي كَمْلاَتِي кәмләтүр, кәмләтмәк).

تَرْمَاتِي тарматті — тирнатди. **اَلْ اَنِكُ يُوْزِنُ تَرْمَاتِي** ол анін жүзин тарматті — у унинг юзини тирнатди. (تَرْمَاتِي تَرْمَاتِي تَرْمَاتِي тарматур, тарматмақ).

جَرْمَاتِي чәрмәтті — тугди. **اَلْبُ اَرِ اَتِنِ جَرْمَاتِي** али әр атін чәрмәтті²⁵⁴ — ботир одам отининг думини ипак билан ўрдирди. Отнинг думини ипак билан ўриш ботирлик аломатидандир. Фатила-фатила қилиб ўрилган, тугилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Чунончи, қамчин учини қайиш билан ўриб, тўқини каби. (جَرْمَاتِي جَرْمَاتِي جَرْمَاتِي чәрмәтүр, чәрмәтмәк).

سَرْمَاتِي сәрмәтті — овлатди. **اَلْ اَنَكْرُ بَلَقِ سَرْمَاتِي** ол аңар балиқ сәрмәтті — у унга сувдан балиқ чиқартирди, овлатди.

سَرْمَاتِي сәрмәтті — сувдан айирди, сувни айирди. **اَلْ اَتَمَاجِ سَرْمَاتِي** ол тутмач сәрмәтті — у тутмоч су-

²⁵⁴ Ўзбек тилидаги *чирмашмоқ*, *чирмаштирмоқ* сўзи ана шу ўзакдандир. Фақат бизга биринчи бугиндаги „а“ „и“га алманиб етиб келган.

Бу ўзгариш Навоий давридаёқ бошланган эди:

Тоғ икки риста янглиғ ким тонар бир-бирга тоб,

Иккинлик фаҳи ўлмағудек бир-бирига *чирмашиб*,

(Фавоидул-кибар, 64-бет)

вини айиртирди. Ҳар бир нарсанинг сувини айиришга ҳам шу сўз қўлланади. (سَرْمَاتْمَاقُ). сэр-мәтүр, сэрмәтмақ).

сарматти — ўратди. اَلْ يَشْغَىٰ يَغَاجِقًا سَرْمَاتِي. ол јішіғні јіғачқа сарматти — у ипни ёғочга ўратди. Бошқаси ҳам шундай. (سَرْمَاتْمَاقُ). сарматур, сарматмақ).

қаннатти — қайта-қайта қайтарди. اَلْ اَنْكُ سُوْرُنْ. қаннатти ол анің сөзін қаннатти — у унинг сўзини бир неча мартадан қайтарди.

қаснатти — титратди, зирқиратди. تَمَلِّغْ اَنْبِي قَسْتِي. тумлуғ ані қаснатти — совуқ уни титратди. Ҳатто совуқдан юқори жағ тишини қуйи жағ тишига уриб тарақлатди. (قَسْتْمَاقُ). қаснатур, қаснатмақ).

булнатти — асир қилишга буюрди. اَلْ اَنْبِي بَلْتِي. ол ані булнатти — у уни асир қилишга буюрди. У асир бўлди. (بَلْتْمَاقُ). булнатур, булнатмақ).

қалнатти — қалинлашди. يَفْقَا نَانِكُ قَلْتِي. јуфқа нән қалнатти — юпқа нарса қалинлашди. Бу сўзнинг асли قَلْنَادِي қалназтидир. Сунг товушлар илғом қилиш, сингиш билан ўзгарган. (قَلْتْمَاقُ). қалнатур, қалнатмақ).

АСЛИДА МУЗОАФ БЎЛГАН СЎЗЛАРДАН БАЪЗИСИ

شَفَّشَدِي ش у w ш а ш д і — шивирлашди. اَلْ اَنَكْ بَرَلَا شَفَّشَدِي ол анің бірлә шуwшашдї — у, у билан махфий сўзлашди. (شَفَّشَمَاقْ شَفَّشَوْرْ шуwшашур, шуwшашмақ).

قَغَشَّشَدِي қ у ф ш а ш д і — сусайишди, бўшашди. كَشِيْلَارْ قَمَغْ кішіләр қамуғ қуғшашдї — одамлар ўзларини ўраб олган иссиқдан ва бошқа шу каби ҳоллардан сусайишди, бўшашишди. Бу сўзда غ ўрнига خ алмаштириб²⁵⁵ қўллаш ҳам бор. (قَغَشَّشَمَاقْ قَغَشَّشَوْرْ қуғшашур, қуғшашмақ).

قَشَّشَدِي қ а w ш а ш д і йўнишда ёрдамлашди. اَلْ اَنَكْ اَقْنْ قَشَّشَدِي ол анің оқін қашашдї — у унинг ўқини ёғоч билан қайтаришда ёрдам қилишди. (قَشَّشَمَاقْ قَشَّشَوْرْ қашашур, қашашмақ).

كَشَّشَدِي к ё w ш ä ш д і — кавшашди. تَقِّيْ اَوْتْ كَشَّشَدِي тәwәj от кәwшәшдї — туялар бир-бирини кўриб, ўт кавуш қайтаришди. (كَشَّشَمَاقْ كَشَّشَوْرْ кәwшәшур, кәwшашмақ).

²⁵⁵ Маҳмуд Кошғарий „ғ“нинг „х“га алмашиниши ҳақида бир неча ерларда изоҳ берган. Бу ердаги изоҳ бу хусусият фақат бир тилда эканини кўрсатади. Лекин бошқа ерлардаги изоҳига кўра умумий ҳодисадир. Чунончи. *ахтармоқ* (I т., 188—425-бетлар).

МУЗОАФНИНГ БОШҚА БИР ТУРИ

تَلْقَلْنَدِي толқуқланді: نَانِكْ толқуқланді нәң —
нарса тулумга ұхшаш шишди. (تَلْقَلْنَمَاقْ تَلْقَلْنَمَاقْ)
толқуқланур, толқуқланмақ).
تُرْكَاكْلَانْدِي тўркәкләнди — тугилди. تُونْ تۈن тўркәк-
ләнди — чопон бұғчага тугилди. (تۈرْكَاكْلَانْمَاقْ تۈرْكَاكْلَانْمَاقْ)
тўркәкләнүр, тўркәкләнмақ).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَرْبَتِي jәр батті — ер босди, оёққа турди. اِكْلِكْ يَرْبَتِي
iglik jәрбатті — касал ер босди, оёққа босди.
اَغْلَانْ يَرْبَتِي оғлан jәрбатті — бола ер босди, оёқ
қўйди. Асли يَرْبَاذْتِي jәр базтідир. Сўнг ز 3 ҳар-
фи ت т га сингиган. (يَرْبَتَمَاقْ يَرْبَتَمَاقْ)
jәрбатур, jәр-
батмақ).

يَلْبَتِي жалбїттї — намлатди. اَلْ اَتْمَا اَشْبَارْ يَلْبَتِي ол атқа
ашбар жалбїттї — у от емини, чунончи, хашак,
кепак кабиларни ҳўллади. (يَلْبَتَمَاقْ يَلْبَتَمَاقْ)
жал-
бїтур, жалбїтмақ). Шунингдек, шивиллаб ёққан
ёмғирдан ер усти чиройли намланишига ҳам бу
сўз қўлланади. Чунончи: يَغْمُرْ يَبِيرِكْ يَلْبَتِي jaғмур,
jәriг жалбїттї дейилади — ёмғир ерни намлатди,
демакдир.

يَلْبَتِي jәlbәттї: اَلْ اَنَكْرْ سِنَكَاكْ يَلْبَتِي ол аңар сінгәк
jәlbәттї — у унга елпиғич билан пашша-чивин ел-
питди. (يَلْبَتَمَاقْ يَلْبَتَمَاقْ)
jәlbәтур, jәlbәтмәк).

يُنَجِّتِي jунjuttı — инжитди, ранжитди, хафа қилди.
أَلْ أَيْ يَنْجِيْهِ ол ані jунjuttı — у уни инжитди,
хафа қилди, озор берди. (يُنَجِّمَاتُ jün-
jittür, jünjitmäk).

يَپْرَتِي ја праттї — чимирди. أَتْ قُلَاقِنِ يَبْرِتِي ат қулақин
ја праттї — от қулоғини чимирди. Бу бир нарсадан
хуркканда, бир нарса истаган вақтда бўлади.
(يَبْرَتَاوُ. я пратур, ја пратмақ).

يَاغْرِيْتِي јағрїттї — яғир қилди. أَلْ مِنْكَ أَتَغْ يَغْرِيْتِي ол
мәниң атїғ јағрїттї — у отимнинг орқасини яғир
қилди. Бошқаси ҳам шундай. (يَغْرَتَاوُ. яғ-
рїтур, јағрїтмақ).

يَاوْرِيْتِي јаwрїттї — заифлатди. أَلْ أَيْ يَفْرِيْتِي ол ані јaw-
рїттї — у уни заифлатди, суслатди. (يَفْرَتَاوُ. яфр-
тур, јаwрїтмақ).

يَاوْرِيْتِي јулрїттї — чақнатди, алангалатди. أَلْ أَوْتُ يَلْرِيْتِي ол
от јулрїттї — у ўтни алангалатди.

يَاوْرِيْتِي јулрїттї — ялтиратди. أَلْ تَوَجُّغُ يَلْرِيْتِي ол тучуғ
јулрїттї — у жезни ялтиратди, кун тушса - тушма-
са, ялтираб турувчи қалқон ва жом каби жило-
ланадиган бўлди. (يَلْرَتَاوُ. ялрїтур, јул-
рїтмақ).

يَاوْرِيْتِي јулраттї — оқартирди. كَرِّشَانُ أَنْكَ يَوْزُنُ يَلْرِيْتِي
кїршән анїң јўзін јулраттї — ула ва бошқа нарса-

лар хотин юзини оқартирди. Бир нарсани оқартирган, ялтиратган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

يۇلراتتى — жилолатди. ^و اَل قَمْعَانِغ ^و يۇرتى ол қумғаниг²⁶⁶ јулратті — у қумғонни жилолатди. Ялтираган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (يۇرتور). يۇرتماق јулратур, јулратмақ). Бу икки феълнинг бош ҳарфини Та билан талаффуз қилиш, ^و -у билан талаффуз қилишдан кўра тўғрироқдир.

يارسىتتى — йиргантирди. ^و اَل اَنى يۇرتى ол ані јарсйтті — у йиргантирди. Ҳатто у овқат емайдиған бўлиб қолди. (يارسىتور. يارسىتماق) јарсйтур, јарсйтмақ).

Асли يار سۇدتى јар сузті — йирганганидан тупук тупурди. Сўнг ز э ҳарфи ت т га сингиган.

يۇксәтتى — юксатди, юқори кўтартирди. ^و اَل تام ол там јўксәтти — у деворни юқори кўтарди ва мустаҳкамлади. Ҳар нарсани мустаҳкамлашга ҳам бу сўз қўлланади. (يۇкстур. يۇкстмак) јўксәтўр, јўксәтмақ).

يۇмшатتى — ошлаб юмшатди. ^و اَل ترى يۇمشتى ол тэри јумшатті — у терини ошлаб юмшатди. ^و اَل قنغ نانكنى

²⁶⁶ XI асрда қумғон сўзининг бир неча синонимлари бор эди: *Ивриқ* — сув идиши, *кўзаж* — сопол идиш, буни арғулар *кўзаж* тарзида қўллар эдилар, *сусиқ* — челақ, буни М. Кошғарий фақат бир тилдагина деб изоҳлаган. *Тутак* — ювинадиган идиш, чилопчин. *Кунак* — сув идиши, буни „Қутадғу билик“ автори ой номларидан *далв* ўрнида қўллайди.

يُمَشِّتِي ол қатіг нәңні јумшатті — у қаттиқ нарсанн
јумшатди. اَلْ اَر سُوَزَكْت يُمَشِّتِي ол әр сөзиг јумшат-
ті — у одам сүзни тез гапирди. Қурьонни тез ұқиш
ва ёдлашга ҳам бу сүз қўланади. (يُمَشِّتَمَاقُ يُمَشِّتُوْرُ).
јумшатур, јумшатмақ).

يُفَغِّتِي јуфғатті — ўжарланди. اَغْلَانُ يُفَغِّتِي оғлан јуф-
ғатті — бола ўжарланди. Ҳатто бутунлай хулқи
бузилди. Асли يُفَغِّذَتِي јуфғазтідир. (يُفَغِّتَمَاقُ يُفَغِّتُوْرُ).
јуфғатур, јуфғатмақ).

يَلْفَتِي јалғатті — ялатди. اَلْ اَنْكَرُ بِالْ يَلْفَتِي ол аңар
бал јалғатті — у унга бол ялатди. (يَلْفَتَمَاقُ يَلْفَتُوْرُ).
јалғатур, јалғатмақ).

يَلْفَتِي јалфатті — ялатди. اَلْ اَنْكَرُ يَبَاغُ يَلْفَتِي ол аңар
јағ јалфатті — у унга ёғ ялатди. Бу сүздаги ف Ф
ҳарфини غ ғ га алмаштириладиган варианты ҳам
бор. (يَلْفَتَمَاقُ يَلْفَتُوْرُ). јалфатур, јалфатмақ).

يُورِّغَتِي јörgätті — йўргатди. اَلْ اَلْ يِبُّ يُّورِّغَتِي ол јіп јörgät-
ті — у ип йўргатди. Оёққа пайтава ва бошқани
ўрашга ҳам бу сүз қўланади. (يُورِّغَتَمَاقُ يُورِّغَتُوْرُ).
јörgätүр, јörgätмәк).

يَيْلَتِي јіплатті — иплатди. Мўйларини ип билан тер-
дирди. اَرَاغْتُ يُوْزُنُ يَيْلَتِي урағут јүзін јіплатті —
хотин юз тукларини ип билан тердирди. (يَيْلَتَمَاقُ يَيْلَتُوْرُ).
јіплатүр, јіплатмақ).

ياتلاتتى *јатлатті* — фол очтирди. *بەگ ياتلاتتى* *bəg јатлат-*

tі — бек яда тошини ўқитди. Бек ядачига дуо ўқитди. Шунинг учун шамол эсди. Ёмғир ёғди. (*ياتلاتتۇر. ياتلاتماق*) *јатлатур, јатлатмақ*). Бу ҳодиса турклар мамлакатада машҳурдир. Тош орқали шамол, ёмғир, совуқ қўзғотилади.

يازلاتتى *јазлатті* — ёзлатди. *ال قوين ييلاغدا يازلاتتى* ол қо-
јін јајлағда *јазлатті* — у қўйини яйловда ёзлатди. (*يازلاتتۇر. يازلاتماق*) *јазлатур, јазлатмақ*).

يىغلاتتى *јіғлатті* — йиғлатди. *ال انى يىغلاتتى* ол ані *јіғ-*
латті — у уни йиғлатди. (*يىغلاتتۇر. يىغلاتماق*) *јіғлатур,*
јіғлатмақ).

ياغلاتتى *јағлатті* — ёғлатди. *ال قىغشنى يىغلاتتى* ол қоғшнн
јағлатті — у чармни ёғлатди. Бошқаси ҳам шундай. (*ياغلاتتۇر. يىغلاتماق*) *јағлатур, јағлатмақ*).

يوقلاتتى *јуқлатті* — юқорилатди. *ال انى تاغقا يوقلاتتى* ол
ані тағқа *јуқлатті*²⁵⁷ — у уни тоққа юқорилатди.

²⁵⁷ Бизда ҳозир *юқори* тарзида қўлланувчи сўз „Девон“да бир неча ерда учрайди. Ҳар ерда ҳам бу сўз *юқ* тарзида қўлланган. „Қутадғу билик“да ҳам бу сўз *юқ* шаклида қўлланган:

Қути кунда артти уру *юқ*лади...
Тағи бир иничка соғи *юқ* тилар.

Демак, ҳозирги *юқори* сўзи XI асрда *юқ* шаклида эди. *Юқори* сўзи эса у даврда *юқ* сўзига жўналиш келишиги кўшимчаси кўшилиб, жўналиш келишиги функциясида қўлланар эди. Қандайдир шароит нағижасида бу сўз бизга жўналиш келишиги функциясида эмас, бош келишик функциясида етиб келган. Лекин бу сўздан бир „қ“ тушган. Қарши шевасида бу сўз ҳозир ҳам икки „қ“ билан *юққари* шаклида талаффуз қилинади. Навоийда ҳам бу сўз баъзан икки „қ“ билан қўлланган:

Уч қуйи, уч *юққори* қилди шитоб.
Юққоридин инди икки бургут.

Бошқаси ҳам шундай. ^{يُقَلِّتُورُ} ^{يُقَلِّتَمَاقُ} јуқлатур,
јуқлатмақ).

^{يُكَلِّتِي} јүкләтті — юклагди. ^{أَلْ} ^{يُكُ} ^{يُكُ} ол јүк јүк-
ләтті — у юк юклатди. ^{يُكَلِّتَمَاقُ} ^{يُوكَلِّتُورُ} јүклә-
түр, јүкләтмәк).

^{يُكَلِّتِي} јүкләтті — пат тақтирди. ^{أَلْ} ^{أَقُ} ол оқ јүк-
ләтті — у ұққа пат тақтирди. ^{يُكَلِّتَمَاقُ} ^{يُوكَلِّتُورُ}
јүкләтур, јүкләтмәк). Бу сүз аслида ^{يُوكَلِّتِي} јүк-
ләттідир.

^{يَمَلِّتِي} јамлатті — супурди, тозалатди. ^{أَلْ} ^{أَفْنُ} ^{يَمَلِّتِي}
ол Әwin јамлатті — у уйини супуртирди, тозалатди.
(^{يَمَلِّتَمَاقُ} ^{يَمَلِّتُورُ} јамлатур, јамлатмақ).

^{يَشْنِي} јашнатті — яшнатди, қаттиқ равшанлатди.
^{يَشْنِي} ^{يَشْنِي} ^{تَشْنِي} ^{يَشْنِي} тәңри јашин јашнатті — худо яшин
(чақмоқ) яшнатди. Шунингдек, одам қилич ва
бошқани ялтиратишига ёки ҳар бир ялтироқ тов-
ланадиган нарсага ҳам бу сүз қўланади. Шеърда
шундай келган:

^{يَشْنِي} ^{يَشْنِي} ^{يَشْنِي} ^{يَشْنِي}
^{يَشْنِي} ^{يَشْنِي} ^{يَشْنِي} ^{يَشْنِي}
^{يَشْنِي} ^{يَشْنِي} ^{يَشْنِي} ^{يَشْنِي}

Јашнаб қиліч баші ўзә қаққил јара
Бічліб аниң бојні тақі қалқан тура.

Қилични душман боши устида ялтират, у билан душман буйни кесилсин. Қилични душман бошига ур. У билан душман қалқонлари пачоқлансин.

БУ БЎЛИМНИНГ БОШҚА БИР ТУРИ

يا لَاتتِي — ялатди, яйратди, турғизди. **اَلْ اَنِي** ол анї тағда ялатди — у уни ёзда тоғда яшатди. Бошқаси ҳам шундай. **ييلتور: ييلتماق** яллатур, яллатмақ).

БУ БЎЛИМНИНГ МАНҚУС ТУРИ

بوجناتتِي — буйин товлаттирди. **اَلْ اٰغْلِنِي ايشقا بينتِي** ол оғлунї* ішқа божнаттї — ўғлидан ишга буйин товлаттирди, **بييتور: يييتماق** бојнатур, бојнатмақ).

ساجناتتِي — сарф қилди. **اَلْ تَمَارُن سийتِي** ол тава- рїн сајпаттї — у молини исроф қилдирди **سييتور:** сајпатур, сајпатмақ).

سائرآتتِي — кўп гапиртирди. **اَلْ اَنكُر سийرتِي سوزك** ол ацар сајраттї сўзўг — у унга кўп гапиртирди. **سيирآتور: سييرتماق** сајратур, сајратмақ).

قايئاتتِي — қайнатди. **اَلْ اَشح قийتِي** ол ашїч қаж- наттї — у қозон қайнатди. **قييتور: قийتماق** қажнатур, қажнатмақ).

* **اٰغْلِنِي** сўзи ғалат равишда **اٰغْلِنِي** шаклида берилган.

اِنْكَرْتِي ⁰ іңратті — инҗратди. اَلْ اَنْی اِنْكَرْتِي ⁰ ол ані іңратті — у уни инҗратди. اِنْكَرْتُوْرُ. اِنْكَرْتِمَاقُ ⁰ іңратур, іңратмақ).

مِنْكَدْتِي ⁰ миңдәтті — юмдалатди. اَلْ اَنْكُ سَجِيْنُ مِنْكَدْتِي ⁰ ол аниң сачин миңдәтті — у унинг сочини юмдалатди. (مِنْكَدْتُوْرُ. مِنْكَدْتِمَاقُ ⁰ миңдәтүр, миңдәтмақ).

جِنْكَرْتِي ⁰ јиңратті — жинғирлатди. اَلْ فَنْكَرَاغُو جِنْكَرْتِي ⁰ ол қонрағу јиңратті — у қўнғироқни жинғирлатди. (جِنْكَرْتُوْرُ. جِنْكَرْتِمَاقُ ⁰ јиңратур, јиңратмақ).

مَنْكَرْتِي ⁰ маңратті — бақиртирди. اَلْ اَنْی مَنْكَرْتِي ⁰ ол ани маңратті — у уни бақиртирди. (مَنْكَرْتُوْرُ. مَنْكَرْتِمَاقُ ⁰ маңратур, маңратмақ).

مُؤْكَرْتِي ⁰ муңрәтті — маъратди. اَلْ اُوْدُنِيْ مُؤْكَرْتِي ⁰ ол удни муңрәтті — у ҳўкизни маъратди.

مَنْكَرْتِي ⁰ муңрәтті — шақиллатиб қайнатди. اَوْتُ اَشْجِنِيْ ⁰ от ашични муңрәтті — олов қозонни шақиллатиб қайнатди.

مَنْكَرْتِي ⁰ муңрәтті — бўкиртирди. اَلْ اَرْنِيْ اُوْرُبُ مَنْكَرْتِي ⁰ ол әрни уруб муңрәтті — у одамни ҳўкиздай бўкиртириб урди. (مَنْكَرْتُوْرُ. مَنْكَرْتِمَاقُ ⁰ муңрәтүр, муңрәтмақ).

مَنْكَزْتِي ⁰ мәңзәтті — ўхшатди. اَلْ بِيْرُ نَانْكَنِيْ بِيْرْكَا مَنْكَزْتِي ⁰ ол бир нәцни биғә мәңзәтті — у бир нарсани бир нар-

сага ўхшатди. (مَنْكُرْتَمَاكُ مَئْجَزَاتُور. мэңцзятүр, мэң-
зятмәк).

تَنْكَلْتِي таңлатти — танг қолдирди. اَلْ مَنِي تَنْكَلْتِي ол
мәни таңлатти — у мени танг қолдирди, хайрон
қилдирди. (تَنْكَلْتَمَاقُ. тәңкәлтәур. таңлатур, таңлатмақ).

تَنْكَلْتِي тїңлатти — тинглатди. اَلْ مَنِي سُوْزُ تَنْكَلْتِي ол мә-
ни сөз тїңлатти — у менга сўз эшиттирди. (تَنْكَلْتُوْر. тәңкәлтәур.
тїңлатур, тїңлатмақ).

سَنْكَلْتِي саңлатти: اَلْ قُشْنِي سَنْكَلْتِي ол қушнї саңлатти —
у қуш патини юлдирди. Бошқаси ҳам шундай.
(سَنْكَلْتَمَاقُ. сәңкәлтәур. саңлатур, саңлатмақ).

مَنْكَلْتِي мәңләтти — донлатди, дон едирди. اَلْ قَاْزِغُ
مَنْكَلْتِي ол қазіғ мәңләтти — у ғозни донлатди, дон
едирди. Бошқаси ҳам шундай. (مَنْكَلْتَمَاكُ. мәңкәлтәур.
мәңләтүр, мәңләтмәк).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْكُرْتِي јаңзатти — очиб ташлатди. اَلْ اَنْكُرُ سُوْرُكُتُ يَنْكُرْتِي ол анар сөзүг
јаңзатти — у унга яшириш керак
бўлган сўзни очиб ташлатди. (يَنْكُرْتَمَاقُ. яңкәртәур.
јаңзатур, јаңзатмақ).

يَنْكَشْتِي јаңшатти — кўп сўзлаб бош оғритди. اَلْ اَنْكُ
يَنْكَشْتِي ол анің башін јаңшатти — у унинг

бошини оғритди (кўп сўзлаб). **يُنَكِّتُورُ. يَنْكَشْتَمَاقُ**)
јаңшатур, јаңшатмақ).

يُنَكِّتِي јунлаттї — юнгини қирқтирди, олдирди, кестирди.
ди. **أَل قُوِيغ يُنَكِّتِي** ол қоюғ јуңлаттї²⁵⁸ — у қўй-
нинг юнгини кестирди. Туя учун ҳам шу сўз
қўлланади. (**يُنَكِّتَمَاقُ. يُنَكِّتُورُ**) јуңлатур, јуңлатмақ).

Қоида. Бу бобнинг буйруғи тўрт ҳарфлидир.
Чунончи, **تَقْرَت** таврат — тезлат, **تَبْرَت** тэбрят —
ҳаракатлантир каби. Бу бобнинг бўлишсизи **تَقْرَتْمَا**
тавратма — тезлатма, шоширма. **تَبْرَتْمَا** тэбрятма —
ҳаракатлантирма каби.

Бу бобнинг буйруқ шаклида бир ҳарфнинг ик-
ки қайта такрорланганлари жуда камдир. **ايشِغْ اَرْتَت**
ишиғ артат — ишни буз, **اِنِي سَغْتَت** анї сїғтат —
уни йиғлат каби.

²⁵⁸ Юнг сўзи бу ерда ҳайвон юнги маъносида қўлланган. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни арғу ҳамда қарлуқ, яғмо қабилалари тилида *пахта* маъносидадир деб изоҳлаган.

Пахта сўзи маъносида XI асрда бир неча сўз қўлланган:

1-кўпчилик қабилалар тилида **كَبِز** кубаз || кубаз || гуваз || ғуваз билан ифодаланган;

2-Юнг — арғу, қарлуқ, яғмолар тилида;

3- **بَق** бамуқ || памуқ ўғузлар тилида. У давр тилида бу маънода энг кўп қўлланган сўз шу биринчи вариантдир. Чунки „Девон“да *пахта майдони*, *пахта уруғ чиқарди*, *пахта экадиган одам* каби қатор ибора ва гапларда фақат ана шу би инчи сўз қўлланган. Чунончи, куваз (I т., 213, 273, 343; II т., 110-бетлар) Кувазлик (I т., 419-бет). Бизнинг фикримизча, ҳозирги тилдаги *кусак*, *ғўза* сўзлари ҳам ана шу *куваз* || *гуваз* сўзларининг бир оз ўзгариш билан етиб келган вариантларидир.

Ишнинг ишловчисини англатадиган шакл бу бобда **تَفَرَّتْغُجِي** тауратғучі — тезлатувчи, **تَبْرَتُّجِي** тэбрятғучі — ҳаракатлантирувчи шакларидир. Ўғузчада бу шакл **تَفَرَّتْجِي** таураттачі, **تَبْرَتُّجِي** тэбряттачі шакларидир.

Ишнинг давомини кўрсатувчи шакл **تَفَرَّتْغَان** тауратған — юришда шошиладиган, **تَبْرَتُّكَان** тэбрятған — кўп ҳаракат қиладиган шакларидир.

Ишни ишлашни, ишташни билдирувчи шакл **تَفَرَّتْغِسَاقْ** тауратіғсақ²⁵⁹ эр — ишни тезлатдиришни истайдиган одам. **أَلْ يَغَاجِجْ تَبْرَتُّكْسَاكْ أَلْ** ол јіғачіғ тэбрятіғсақ ол — у дарахтни ҳаракатлантиришни истайдигандир.

²⁵⁹ XI аср тилида ишловчи ишни қилиш орзусида эканини ифодаловчи сўз учун икки шакл қўлланар эди: кўпчилик ўғузлар бу функцияда асосан **تَفَرَّتْغِسُقْ** ёки **تَبْرَتُّكْسُكْ** шаклларини қўллар эдилар. Яъни улар шу маънодаги сифатдош функциясида буйруққа „ғисақ“ ёки „гисак“ шакллари қўшиб ясалган шаклни қўллар эдилар.

Лекин шарқий қабилаларнинг кўпчилиги шу функцияда **تَفَرَّتْغِسِي** тауратғуси, **تَبْرَتُّكْسِي** табратғуси шаклидаги сўзларни қўллар эдилар.

Демак, *тебратғуси* шаклидаги сўзлар XI асрда асосан сифатдош функциясида қўлланган. Шу билан бирга бу шакл фақат баъзи қабилла тилларигагина хос шакл сифатида ўрин тутган.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу шакл шахс ва замон билан тусланиб, феъл функциясида ҳам қўлланар эди. Лекин бу шакл кўмакчи феъл воситаси билан ясалар эди. Лекин бунинг истеъмоли кам эди.

Бу сўз Навоийда ҳам икки функцияда қўлланган:

Сўрмангиз ашким сувин ким мутгасилму келгуси
То кўнгул ишқ ўтидин куйгуси ул сув келгуси.

Таржимаси:

Ишни ишлаш унинг вазифаси эканлиги мазму-
нини ифодаловчи шакл **أَلْ تَفَرَّتْغَلَقْ أَلْ** ол та-
ратғулуқ ол — унинг вазифаси тезлаттиришдир.
أَلْ تَبْرَتَكَلْكَ أَرْدَى ол тэбрätгiлiк эрди — унинг вази-
фаси ҳаракатлантиришдир, ёки у ишни қилишга
яқинлашди, қилаёзди демакдир.

Ўғузларнинг баъзиси бу сўздаги **ل** -л ҳарфини
س-с га айлантирадилар. Чунончи, улар бу шакл
ўрнида **أَلْ تَشْرَنْغَسَقْ أَرْدَى** ол та-
вратiғсак эрди —
унинг вазифаси тезлатиш эди, шаклини қўллай-
дилар. **أَلْ تَبْرَتَكْسَكْ أَرْدَى** ол тэбрätiғсак эрди —
унинг вазифаси ҳаракатга солиш эди. Бир тилда
бу сўзлар охиридаги **ك**-г ва **ق**-қ ни **ى**-и га ай-
лантирадилар. Чунончи, **أَلْ تَشْرَنْغَسَى أَرْدَى** ол

Кўз ёшимни тинмай оқадими деб сўраманг, бунини сўраб ўлтиришга ҳожат
йўқ. Модомики, кўнглим ишқ ўтида куядиган экан, куя берар экан, кўз ёшим
тўхтовсиз оқа беради.

Шу бир байтнинг ўзидаёқ бу сўз шакли — *куйгуси* икки функцияда си-
фатдош ва қатъий келажак замон феъли функцияларида қўлланган.

Бу феъл формаси Хоразм шоирларида асосан қатъий келажак замон феъли
функциясида учрайди.

Қилса ироқ ичра сўзу соз,

Куйгуси ул ўт била ахли ҳижоз.

Агар ироқ куйини чалиб ашула айтса, у ўт билан бутун ҳижоз халқи
куйиб кетади. Бу ерда бу шакл қатъий келажак замон феълидир.

Бу байтда кўпгина сўзларда шеърдаги лутф санъати ишлатилган. Чунончи:
сўз — ашула ва ўт маъносида ироқ, ҳижоз сўзлари ҳам мақом, куй номи
ҳам машҳур шаҳар маъносидадир.

Шунинг учун байт таржимасини бирмунча кенг изоҳлаш керак эди. Биз
ўз мақсадимиз учун шеърнинг асосий мазмунинигина бериб чекландик.

тавратіґсі эрді ёки $\text{تَبْرَتَكْسِي آردي}$ тэбрәтiґсi эрдi
каби. Бу вариантнинг маъноси ҳам аввалгича. Лекин
биринчи шакл бунга мувофиқдир. Баъзилар
бунда ҳам асл туркларга эргашадилар, уларники-
га мувофиқ қўллайдилар.

Дилидаги ишни ишлашга муваффақ бўлганлик-
ни англатувчи шакл: $\text{ال تَفْرَتَغْلِي ال}$ ол тавратiґлi
ол — у ортиқ даражада шошилди ва унга эришди.
 $\text{ال تَبْرَتَكْلِي ال}$ ол тэбрәтiґли ол — у қаттиқ ҳаракат-
чандир ва шундай ҳаракат қилишга яқинлашди
маъносидадир.

Ишланган нарса маъносини билдирадиган шакл:

تَفْرَتَمِش يَسِب тавратмiш jip — йигирилган ип.
 $\text{تَبْرَتَمِش نَانِك}$ тэбрәтмiш нэц — тебратилган нарса.

Пайт исми, жой исми, қурол исмларининг қои-
даси юқоридагичадир. تَفْرَتَغُو يَسِب тавратғу jip —
йигириладиган $\text{تَبْرَتَكُو نَانِك}$ тэбрәтғу нэц — унинг
воситаси билан ҳаракат қилинувчи нарса, قَبْرَتَكُو اَغْر
тэбрәтғу оғур — ҳаракат қилинадиган вақт, تَفْرَتَغُو يَسِر
тавратғу jep — ҳаракат қилинадиган жой تَفْرَتَغُو اَغْر
тавратғу оғур — шошиладиган вақт. Бу шаклдаги
исми макон (жой оти), ҳаракат отлари ўғуз

тилида تَقْرَتَاسِي يِير tawратасі jër ва تَبْرَتَاسِي اُغْر tэбрятасі оғур тарзида қўлланади.

Бу бобдан иш икки киши орасида бўлганлик-ни билдирувчи феъл ўзак охирига ش-ش қўшиб ясалади. Чунончи, اَلْ يَغَاجُ تَبْرَتَشْدِي ол jғач тэбрә-тишди — у ёғоч (дарахт) силкитишда ёрдам берди ёки баҳслашди. Яна: اَلْ اَنْكُتْ بَرَلَا تَقْرَتَشْدِي ол анің бірлә тавратішди — у у билан тез юришда кучини синаш учун баҳслашди.

Бу боб бир неча хилдир.

Биринчиси ўзида ل-л ҳарфи бор феъллардир. Буларнинг кўпчилиги асли икки ҳарфли исмлар-дир, уларга اَلْتِي латті қўшимчаси қўшилиб, феъл ясалгандир. Чунончи, اَلْ اَنْسِي اَمَلْتِي ол ані эмлät-ти — у уни даволатди демакдир. Бу сўзда اَمْ эм ўзакдир. Яна: اَلْ بَغْدَايْ اَتِغْ كَمَاتِي буғдај атіғ кэм-латті — буғдой отига зарар берди. Бу сўзда ўзак كَمْ —кәм касаллик маъносидадир.

Булардан бошқа ҳарфли феъллар бир-биридан фарқ қилади. Улардан баъзиси тўрт ҳарфли бўлиб, уларнинг баъзилари юқоридаги феъл боблари-да айтилди. Тўрт ҳарфли феъллардан юм-шатиш — чўзғи ҳарфлари туширилиб, ўрнига так-рорланган ҳарфлар қўйилади. Чунончи, اَلْ اَنْكُتْ يُوْزُنْ تَرْمَادِي ол анің jүзін тармади — у унинг юзини

тирнади. Тармадї феъли тўрт ҳарфлидир. Бунинг буйруғи **تَرْمَا** тарма демақдир. Бу тўрт ҳарфлидир. Феълни икки ишловчидан ўтувчи ўтимли қилиш учун бу тўрт ҳарфли феълдан **أَلْفٌ** а чўзғиси туширилиб, унинг ўрнига **ت**-т ҳарфи орттириш билан тўрт ҳарфлига кўчгандир: **أَلٌ مِّنِي تَرْمَتِي**. Буйруғи **تَرْمَتٌ** тармат — уни тирнатдир. Ўзинг кўрганингдек **ت**-т ҳарфи қўшилгани учун **الف**-ҳарфи туширилган. Яна, **أَلٌ أَنِي بَغْدَادِي**, ол анї багдадї унинг оёғини боғлади, чалди. Буйруғи **بَغْدَا** бағда — боғла тўрт ҳарфлидир. Икки ишловчидан ўтувчи феълга айлантриш учун **ت**-т орттирилган ва **الف** туширилиб **أَلٌ أَنْكَ أَدَاقِنُ بَغْدَتِي** ол анїң азақин бағдаттї дейилади. У унинг оёғини боғлашга буюрди, демақдир. Бунинг буйруғи **بَغْدَتٌ** бағдат²⁶⁰ — унинг оёғини боғлат демақдир. Биринчи боб шу усулда тузилади.

²⁶⁰ XI аср тилида исмлардан феъл ясовчи аффикслар анчагина бўлса ҳам, булардан энг кўп қўлланувчи аффикс „ла“ аффикси эди.

„Девон“да изоҳланган феъл сўзларнинг катта бир қисмини ана шу усулда ясаган феъллар ташкил қилиши шунни исботлайди.

Оз бўлса ҳам „Девон“даги мисоллар исмларга „да“ аффиксини қўшиб, феъл ясаш ҳам қоида эканидан дарак беради. Чунончи, *бағдамоқ* сўзи „Девон“да бир неча марта қўлланган, ҳар ерда шу шаклдагина берилган. Навоий асарларида сийрак бўлса ҳам „да“ аффикси билан ясалган сўзлар учрайди: Навоий ўзининг Хамса асарини ёзишга бошлаганда, ўзидан олдин Хамса ёзган устод шоирлар Низомий, Амири, Хусрав, Абдурахмон Жомийларни эслаб шундай дейди:

Қўлдаса бу йўлда Низомий қўлум,
Йўлдаса Хисрав била Жомий йўлум.

Феълларнинг баъзиси исмлардан ясалгандир. Чунончи, **قَرَشْتِي** **بُوزُكُ** **أَل** ол бөзүг қаршатті — у бұзни ұлчатди. Асли **قَرَش** қаріш — қаричдир Яна: **أَل** **أَنِي** **قُرُقْتِي** ол ані қорқутті — уни қўрқитди, демакдир. Асли **قُرُقِنَج** қорқінчдир. Яна, **أَل** **يِيرِكُ** **أَغَلْتِي** ол jәріг ағлатті — у ерни бұшатди, ҳоли қилди. Асли **يِير** **أَغْلَاقُ** ағлақ jәр — бұш, ҳоли жой демакдир. Бу феълларнинг охирига **ت-т** орттириш натижасида **الف-а** туширилади.

Бу бобнинг кўпчилиги икки фоилга ўтувчи феъллардир. Бир буюрувчи, иккинчиси бажарувчидир. Бу феълларнинг баъзилари тўрт ҳарфли ўтимсиз феъллар бўлади. Улар **ت-т** ҳарфи орқали ўтимли қилинади. Чунончи, **أَت** **سَمِرِيْدِي** ат сәмріді — от семирди каби. **أَر** **أَتْن** **سَمِرْتِي** әр атін сәмрйтті — одам отини семирттирди. **نَانِكُ** **أَكْلِيْدِي** нәң ўкліді — нарса тўпланди, кўпайди. **أَر** **نَانِكْنِي** **أَكَلْتِي** әр нәңни ўклитті — одам нарсани кўпайттирди. Бу бобнинг иккинчи хили бу маъниларни англатмай, ўз ҳолича қўлланади. Чунончи, **أَر** **تَقْرَتِي** әр тәврәттi — одам шошилди каби. **أَغْلَانُ** **الْغَتِي** оғлан улғатті — бола катта бўлди. Бошқаси ҳам шундай.

Тангрига шукур бўлсин, музоафлар бўлими тамом бўлди.

ИККИНЧИ ЖИЛД ТУГАДИ.

«ДЕВОН»ДА ҚАБИЛАЛАР МАСАЛАСИ

Қабила масаласи жамият тарихида жуда катта ўрин тутувчи алоҳида муҳим ҳодисадир. У жамият тузумида, ишлаб чиқаришда, халқ хўжалигининг ҳар бир соҳасида ундан аввалги даврга кўра кўзга кўринарли ўзгариш, бирмунча илгари силжиш майдонга келган алоҳида даврнинг натижаси сифатида юзага келади. Шунинг учун уни ўрганиш тарихчиларга ҳам, этнографларга ҳам, археологларга ҳам, тилшуносларга ҳам бир хилда муҳимдир. Шунинг учун ҳам олимлар бу муҳим масала устида жуда илгарилар иш бошлаганлар. Жумладан, туркологлар, шарқшунослар ҳам бу масала устида кўпгина текширишлар олиб борганлар. Бироқ узоқ ўтмишга доир бу мураккаб масаланинг кўпгина томонлари ҳануз ноаниқдир. Чунки қабила масаласидаги дастлабки текширишлар фақат хитой, араб, форс тилларидаги тарихий манбалар асосидагина олиб борилди. Кўпинча саёз, баъзан бир-бирига зид маълумотларга эга бўлган бу хил манбалар асосидаги текширишлар жуда серқирра бу масала устида умумий бир мулоҳазалардан нарига ўта олмади. Бу масалани аниқлашда муҳим роль ўйновчи ижтимоий муносабатларни ифодаловчи терминлар, умуман, уларнинг тиллари, касбу корлари ва бошқа ҳаётий шароитларига доир кўп масалалар эътибордан четда қолди.

Ҳақиқатда бу масалаларда пухта илмий хулосалар чиқариш тарихий манбалар асосида фикр юргизиш усули билангина эмас, аксинча, қадимги даврларга доир текстuales материаллар устида ҳар ёқлама жиддий текширишлар олиб бориш ва ҳар бир масалада конкрет хулосалар чиқаришни талаб қилар эди. Бу муҳим масалани пухта ҳал қилмаслик натижасида сўнгги даврда ёзилган тарихий асарларда ҳам хато ва аниқсизликлар юз бермоқда. Бу хатоларни академик В. В. Виноградов, тарихчилар—қабилалар халқлар, миллатлар тарихини пухта ўрганиб чиқмасликларидан келиб чиққан деб тўғри танқид қилди¹.

¹ Қаранг: Вопросы диалектического и исторического материализма, 1951, 35-бет.

Шуни ҳам айтиш керакки, қабила масаласида текшириш олиб борган айрим тадқиқотчилар ёзма текстлар материаллари устида текшириш олиб бордилар ва қимматли хулосалар чиқардилар. Лекин дастлабки ёдгорликлар маълум темага хос бўлиб, тор доирада чекланганлиги, бундай текстлар устида ишлаган тадқиқотчи олимларнинг дастлабки хулосаларини ҳам тор доирада чекланишга элти, бир қанча масалалар четда қолди. М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари материаллари бу муҳим масалада бениҳоят муҳимдир. «Девон»да уруғлардан тортиб, қабила масалаларигача бўлган маълумотлар жуда кенг ва ишончлидир. Унда Юқори Чиндан бошлаб, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территорияда яшаган халқлар, Хоразм, Фарғона, Қирғизистон республикаси территорияси, Тошкент ва бутун Мовароуннаҳр халқларининг тили ва умумий тарихига доир маълумотлар кўп ва бениҳоят қимматлидир.

«Девон»да территорияси кичик бўлган қабилалар аҳволига доир маълумотлар билан бир қаторда, анча кенг территорияга жойлашган қабилалар ҳақида ҳам кенг маълумот берилади. «Девон»да маълум даражада тил жиҳатидан бир-бирига жуда яқин. ёки бир-биридан жуда узоқ қабилалар билан бирга, тил фарқлари жуда чекли қабилаларга ҳам дуч келинади.

«Девон»да XI асрда юзага келган ижтимоий, иқтисодий шароитлар талабига мувофиқ, баъзан бир неча қабилалар бирлашганига доир маълумотлар ҳам ниҳоят муҳимдир. «Девон»да қабилаларнинг қаердан келиб чиққани, бир қабиланинг бўлиниб кетиши натижасида янги кичик қабилача ҳолига келган қабилаларни изоҳловчи фактлар ҳам беҳад муҳимдир. Чунки уларни диққат билан текширган Маҳмуд Кошғарийдангина ўргана оламиз. Чунинчи, у даврда илгариги даврларга нисбатан кенгайган чорвачилик молларига яйловлар торлик қилиш билан биргина қабиланинг бир қисми янги яйловларга жойлашиб, у ерларда узоқ яшаш билан мустақил катта ва фарқли бир аҳволга тушган қабилалар ҳақида фақат масалани синчиклаб текширган Маҳмуд Кошғарий маълумотларигагина асосланиш мумкин. Хуллас, «Девон»да у даврда мавжуд барча қабилаларнинг ўша давр шароитига мос ҳар қандай хусусиятлари кенг ва муфассал изоҳланган. Уларнинг бир-бирларига бўлган муносабатлари аниқлаб берилган.

Буюк олим Маҳмуд Кошғарийнинг ўз кўзи билан кўриб аниқлаб берган маълумотлари XI аср қабилалар ҳаётини тўла ёритиш билан бирга, ўз навбатида ундан олдинги даврлардаги қабилавий ҳаётга доир масалаларни ҳам очиқ беради. Ўрхун ёдгорликлари бу масалага доир маълумотларни тўғри тушунишга ёрдам беради. Қабила ва уруғларнинг чиқиб келишларини текшириш ишини енгиллатади. Шуни ҳам айтиш керакки, «Девон»да олдинги даврларда жуда катта ўрин тутган қарлуқларга жуда кам ўрин бери-

лиши масаласи ҳам ҳайратланарлидир. Лекин «Девон»даги бу маълумотлар асосан XI асрда юзага келган ҳолат асосида эканини назарга олганда, бу масалаларда ҳам М. Кошғарий мушоҳадалари тўғри бўлиб чиқади. Чунки илгариги даврлардаги ҳоким қабилалар бу даврда тобе қабилага тушган бўлиши, бу даврда маъмурият бошқа қабилалар қўлига ўтган бўлиши, албатта, мумкин.

Шу билан бирга «Девон»да қабилалар масаласидаги дастлабки қарашда яхши англашилмайдиган масалаларни аниқлаш, бу масалаларни ҳар томонлама жиддий текширишга ҳам боғлиқдир. Чунончи, қарлуқлар ҳақида Маҳмуд Кошғарийнинг айрим ўринларда туркман қарлуқлари каби қайдлари, унинг қарлуқлар ҳақидаги фикрлари кенгроқ эканидан ҳам дарак беради. Шунинг учун бизнинг бу масалаларга доир дастлабки изоҳларимиз анча қисқа бўлишига қарамай, мутахассис ўртоқлар диққатини тортиш умидида, шошилиброқ бўлса ҳам, бу мулоҳазаларимизни айтишга журъат этдик.

ЖИКИЛ ҚАБИЛАСИ

«Девон»нинг I томида¹ жикил қабиласига доир маълумотлар тўғрисида изоҳ берган эдик. II томда жикиллар ҳақидаги маълумотлар у фикрларни қувватлайди ва у даврларда жикилларнинг тутган мавқисини, шу билан бирга улар тилларининг эътиборини яна ҳам орттиради.

II томдаги маълумотларга кўра, жикил сўзи у даврда бир тарафдан, чикил қабиласи маъносида юритилган бўлса, иккинчидан, бу сўз маълум бир территория, ўлка маъносида ҳам қўлланган. Бу сўз Навоий асарларида ҳам ана шу икки маънода учрайди. Навоий асарларида бу сўз бир ерда:

Жигил бирла яғмодин айлаб аюр,
Нечукким чамандин сабодир деюр²,

тарзида берилса, иккинчи ерда бу сўз қуйидагича учрайди:

Азим қилли санам сорн хундил,
Чун бу ҳолатли билди моҳ жикил³.

Бу мисолларнинг бирида бу сўз маълум территория, мамлакат маъносида келган бўлса, иккинчисинда машҳур бир халқ маъносидадир.

Навоий асарларида ҳам бу сўзнинг икки маънода қўлланганлиги бу қабиланинг шухрати узоқ вақтларга қадар сақлангани, бу қабилани Маҳмуд Қошғарий кўрсатганча, XI асрларда яна ҳам катта ўрин тутганидан дарак беради.

«Девон»нинг II томидаги маълумотлар бу қабилани XI асрда илғор ва бошлиқ қабилани бўлганлигини тасдиқлайди. Улар оддий халқлар орасида **تگندی** келди деб сўзласалар, катталар қошида

أل تگندی — у ҳузурига эришди⁴, дер эдилар. Бу факт

¹ «Девону луғотит турк» таржимаси, Тошкент, 1960, I т., 487-бет.

² Алишер Навоий, Хамса, Тошкент, 1960, 669-бет.

³ Алишер Навоий, Хамса, 350-бет (Шомурод Котиб нусхаси).

⁴ Девон, II т., 113-бет.

У давр беклари шу қабиладан бўлганини, бунга хос сўз шулар тилида борлигидан далолат беради. Жикилия сўзи турли қабилаларнинг кўпчилиги тилида сўзлаш маъносида қўлланар эди⁵. Шунинг ўзи ҳам жикиллар мавқеини у даврда қанчалик катталигидан далолат беради.

Ҳақиқатан, уларнинг тили кўп масалаларда яғмо, тухсий, аргу, айғир ва юқори Чингача бўлган қабилалар тили учун илғорлик ролини бажарган, умумлашишга асос бўлган эди. Чунончи, ҳаракатни бажарувчи шахс номини ясашда қаттиқ товушли сўзларда *-ғучи*, юмшоқ товушли сўзларда *-гучи* қўшиб ясаш, асосан жикил тили хусусияти эди. Сўнг бу хусусият бошқа қабилаларга ўтган эди.

Еки — ўтган замон феълининг тусланишида ҳам жикилларнинг тил хусусияти ўзлашган эди⁶.

Жой исми, қурол исми ясашда ҳам шуларнинг тил хусусияти асос бўлган эди⁷. Қийим-кечак, шаклу қиёфа масалаларида ҳам бу қабила ўзига хос бир ҳолатда шаклланган эди⁸. У даврда бу қабиланинг тили, сўзлари мустақил бир тил ҳолатига кўтарилган эди⁹.

Девонда жикил қабиласига хос сўзлар, уларда ҳар хил касб, савдо-сотик ишлари тараққий қилганидан, кўпчилик қабилалар қийим-кечак ва бошқаларда ҳам уларга эргаша бошлаганларидан дарак беради. Девонда жикил қабиласининг у даврда тутган илғор мавқеини кўрсатувчи турли хил фактлар жуда кўп. Улар махсус инда тўла баён қилинади.

⁵ Шу асар, 28-бет.

⁶ Девон, II т., 41-бет.

⁷ Шу асар, 50-бет.

⁸ Шу асар, 56-бет.

⁹ Шу асар, 414-бет.

ТОТ

Маҳмуд Қошғарий изоҳига кўра, у даврда тот сўзи икки кил маънода қўлланган: 1) ҳамма қабилаларда: тот — форслардир; 2) яғмо, тухсий қабилаларида бу сўз хусусий маънода исломни қабул қилмаган уйғурлар маъносида ҳам қўлланган.

Сўнгги давр адабиётларида бу сўз асосан форсларгагина хосланиб қолган.

XVI асрда тузилган луғатда, классик адабиётда ҳам форс маъносида учрайди:

Агар тот сан, вагар румсан варар турк забони безабонийро биомуз.

Афрасиёбни Бартольд каби мўътабар олимлар афсонавий шахс,—деб кўрсатганлар. Шунинг учун бу фикр кўпчиликка сингиб келган эди. Маҳмуд Қошғарийнинг бу ҳақдаги маълумотлари тамоман бу қарашга зид бўлиб чиқди. Шунинг учун биз бу ҳақда I томда «Девон»даги маълумотлар асосида изоҳ бердик (қ. «Девон» таржимаси, I том, 493-бет).

Лекин айрим ўртоқлар ҳануз Афрасиёб ҳақида шубҳаланадилар. Ҳатто айрим ўртоқлар уни махсус жой номи деган мулоҳазалар юритадилар. Шунинг учун биз ўз мулоҳазамизни қувватлаб, бу ҳақда яна кичик изоҳни мувофиқ топдик.

Илгари тадқиқотлар — акад. Бартольд, В. В. Григорьевлар Афрасиёбни афсонавий ном деган даъволарида улар бу сўзни туркий эмаслигига асосланганлар. Дарҳақиқат, бу сўз форсча сўздир. Шунинг учун буни туркий халқлар қаҳрамони деб кўрсатиш олимларнинг афсонавий ном деган қарашларини қувватлайди. Аммо «Қутадғу билик» авторининг маълумотига кўра, бу қаҳрамоннинг асл номи Тунга алп эр эди. Тожиклар буни «Афрасиёб» деб атаб эдилар:

Бу турк бекларининг оти белгулук,
Тунга алп эр эрди қути белгулук.
Тожиклар аюр они Афрасиёб,
Бу афрасиёб алди эллар талаб.

«Девон»да ҳам худди шу мазмун сақланган. Маҳмуд Қошғарий «Тунга алп эр ёки Алп ар тунг» деган ном зикр қилинган ерда, бу—Афрасиёб деб изоҳлайди.

Демак, мўътабар олимларимиз академик Бартольд ва Григорьевларнинг «Қутадғу билик»даги бу фактдан хабарсизликлари уларни адаштирган. Демак, Афрасиёб машҳур Баҳодир Алп ар тунгага форслар томонидан берилган номдир. У тарихий шахсдир. «Девон»да унинг ҳақидаги қасидадан бир қанча парчалар берилган.

Афрасиёбни янглиш тушуниш бир халқ тарихига доир воқеаларни иккинчи бир халққа нисбат беришга элтувчи қўпол хатодир.

На узбекском языке

МАХМУД КАШГАРСКИЙ

ДИВАН ЛУГАТ-АТ-ТУРК

Перевёл и подготовил к печати

САЛИХ МУТАЛЛИБОВ

Нашриёт редактори *Т. Содиқов*
Рассом *В. Тий*

Техредактор *З. П. Горьковая*

Корректорлар: *Ҳ. Саъдуллаева, Р. Қўчқортоева, С. Абдукаримов*

Теришга берилди 10/XII-60 й. Босишга рухсат этилди 23/IV-61 й. Қоғоз
формати $60 \times 92^{1/16} = 13,38$ қоғоз листи. Босма листи 26,75 Нашриёт листи 12,75
Тиражи 3000 Баҳоси 41 т. Муқоваси 20 т.

Уз ~~С~~ Фанлар академияси нашриёти босмаҳонаси, Тошкент,
Хоразм кўчаси, 9. Заказ № 784. Нашриёт адреси: Куйбишев кўчаси, 15.